ISSN 2221-8432
E-ISSN 3005-8929

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Elmi məqalələr məcmuəsi

THE ACTUAL PROBLEMS OF STUDY OF HUMANITIES

Collection of scientific articles

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Сборник научных статей

№2

2024

Məcmuə 1997-ci ildən nəşr olunur.

İldə 4 nömrə çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel.: 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

Bakı – 2024

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik
filol. e. d., prof. **Məmmədov Nəsirağa**
filol. e. d., prof. **Veysəlli Fəxrəddin**
filol. e. d., prof. **Cahangirov Fikrət**
filol. e. d., prof. **Nurqali Kadişa (*Qazaxstan*)**
filol. e. d., prof. **Qurbanova Fidan**
filol. e. d., prof. **Cəfərov Mikayıl**
filol. f. d. dos. **Babaşova Xalidə**
filol. f. d. **Korotışev Aleksandr (*Rusiya*)**

Ədəbiyyatşünaslıq
filol. e. d., prof. **Qocayev Məmməd**
filol. e. d., prof. **Novruzov Rafiq**
filol. e. d., prof. **Xəlilli Şahin**
filol. e. d., prof. **Qeybullayeva Rəhilə**
filol. e. d., prof. **Rəsulov Rüstəm**
filol. e. d., prof. **Travnikov Serqey (*Rusiya*)**
filol. f. d., dos. **Ağamirzəyev Əliş**
filol. f. d., dos. **Carçıyeva İlahə**
filol. f. d., dos. **Hacıyev Kamran**

Pedaqogika
ped. e. d., prof. **Abbasov Akif**
ped. e. d., prof. **Tağıyev Şahin**
ped. e. d., prof. **Xəlilov Vidadi**
ped. e. d., prof. **Cəbrayılov İntiqam**
ped. e. d., prof. **Quliyeva Ellada**
ped. f. d., dos. **Səmədov Oktay**
ped. e. f. d., dos. **Tağıyeva Ellada**

İctimai elmlər
tarix e. d., prof.,
AMEA-nın müxbir üzvü **Qasımlı Musa**
tarix e. d., prof. **İbrahimli Fəzail**
fəlsəfə e. d. **Məmmədov Cahangir**
tarix e. d., prof. **Əmrahov Mais**
fəlsəfə e. d., prof. **Əliyev Məmməd**
tarix e. d., prof. **Məmmədov Habil**
tarix f. d., dos. **Əhməd Əsgər**
siyasi elmlər f. d. **Abdullayev Natiq**

Buraxılışa məsul: filol. e. d., prof. **Cəfərov Telman**

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. **№ 2/2024. – Bakı: Mütərcim, 2024. – 332 səh.**

:10.62021

Məcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

© Məqalə müəllifləri, 2024
© "Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri" məcmuəsinin redaksiyası, 2024

The actual problems of study of humanities
Quarterly scientific publication

Editorial board:

Linguistics
D. of Philol., Prof. **Mammadov Nasiragha**
D. of Philol., Prof. **Veysalli Fakhraddin**
D. of Philol., Prof. **Jahanghirov Fikrat**
D. of Philol., Prof. **Nurgali Kadisha (*Kazakhstan*)**
D. of Philol., Prof. **Gurbanova Fidan**
D. of Philol., Prof. **Jafarov Mikayil**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Babashova Khalida**
PhD in Philol. **Korotishev Aleksandr (*Russia*)**

History and criticism of literature
D. of Philol., Prof. **Gojayev Mammad**
D. of Philol., Prof. **Novruzov Rafiq**
D. of Philol., Prof. **Khalilli Shahin**
D. of Philol., Prof. **Geybullayeva Rahila**
D. of Philol., Prof. **Rasulov Rustam**
D. of Philol., Prof. **Travnikov Sergey (*Russia*)**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Aghamirzayev Alish**
Phd in Philol., Assoc. Prof. **Jarchiyeva Ilaha**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Hajiyev Kamran**

Pedagogics
D. of Pedag., Prof. **Abbasov Akif**
D. of Pedag., Prof. **Taghiyev Shahin**
D. of Pedag., Prof. **Khalilov Vidadi**
D. of Pedag., Prof. **Jabrayilov Intigam**
D. of Pedag., Prof. **Guliyeva Ellada**
PhD in Pedag., Assoc. Prof. **Samadov Oktay**
PhD in Pedag., Assoc. Prof. **Taghiyeva Ellada**

Social science
D. of Hist. S., Prof., Cor.-Mem. of NASA **Gasimli Musa**
D. of Hist. S., Prof. **Ibrahimli Fazail**
D. of Philos. in Philos. **Mammadov Jahanghir**
D. of Hist. S., Prof. **Amrahov Mais**
D. of Philos. in Philos. **Aliyev Mammad**
D. of Hist. S., Prof. **Mammadov Habil**
PhD in Hist. S., Assoc. Prof. **Ahmad Asgar**
PhD in Pol. S. **Abdullayev Natig**

Managing editor: D. of Philol., Prof. **Jafarov Telman**

The actual problems of study of humanities. Collection of scientific articles. **№ 2/2024. – Baku: Mutarjim, 2024. – p. 332.**

:10.62021

The collection is included in the list recommended by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan, scientific journals in which the main scientific results of dissertations should be published.

© Authors of the articles, 2024
© "The actual problems of study of humanities" edition of the collection, 2024

Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук
Квартальное научное издание

Редакционная коллегия:

Лингвистика
д.н. по филол.н. **Мамедов Насирага**
д.н. по филол.н. **Вейсалли Фахраддин**
д.н. по филол.н. **Джахангиров Фикрет**
д.н. по филол.н. **Нургали Кадиша (*Казахстан*)**
д.н. по филол.н. **Гурбанова Фидан**
д.н. по филол.н. **Джафаров Микаил**
д.филос.по филол. н., доц. **Бабашова Халида**
д.философии по филол. н.
Коротышев Александр (*Россия*)

Педагогика
д.н. по пед.н. Аббасов Акиф
д.н. по пед.н. Тагиев Шахин
д.н. по пед.н. Халилов Видади
д.н. по пед.н. Джабраилов Интигам
д.н. по пед.н. Гулиева Эллада
д. филос. по пед.н., доц. Самедов Октай
д. филос. по пед.н., доц. Тагиева Эллада

Литературоведение
д.н. по филол.н. **Годжаев Мамед**
д.н. по филол.н. **Новрузов Рафиг**
д.н. по филол.н. **Халилли Шахин**
д.н. по филол.н. **Гейбуллаева Рахиля**
д.н. по филол.н. **Расулов Рустам**
д.н. по филол.н. **Травников Сергей (*Россия*)**
д.филос. по филол.н., доц. **Агамирзоев Алиш**
д. филос. по фил.н., доц. **Джарчиева Илаха**
д. филос. по фил.н., доц. **Гаджиев Камран**

Общественные науки
д.н. по ист. н., проф., член-корр. НАНА
Гасымлы Муса
д.н. по ист. н., проф. **Ибрагимли Фазаил**
д.н. по ист. н., проф. **Мамедов Джахангир**
д.н. по ист. н., проф. **Амрахов Маис**
д.н. по филос. н., проф. **Алиев Мамед**
д.н. по ист. н., проф. **Мамедов Хабиль**
д.филос. по ист. Н. **Ахмед Аскер**
д. филос. по полит. н. **Абдуллаев Натиг**

Ответственный редактор: д.н. по филол. н., проф. **Джафаров Тельман**

Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Сборник научных статей. **№2/2024. – Баку: Мутарджим, 2024. – 332 стр.**

:10.62021

Сборник включен в Перечень рекомендуемых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики научных журналов, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций.

© Авторы статей, 2024
© Редакция сборника «Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук», 2024

N.O.ƏBDÜRƏHMANOVA
e-mail: nigar.abdurahmanova@bsu-uni.edu.az

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

:10.62021/0026-0028.2024.2.005

İNGİLİS DİLİNİN MƏNŞƏYİ VƏ İNKİŞAFININ KEÇDİYİ TARİXİ YOL

Xülasə. *Bu məqalə ingilis dilinin inkişafının keçdiyi tarixi yolu işıqlandırır. İngilis dilinin tarixi Anqlo-Sakson tayfalarının gəlişi ilə bağlıdır. Əsrlərlə baş verən işğallar, başqa dövlətlərlə iqtisadi-siyasi münasibətlər dili müəyyən dəyişikliklərə məruz qoymuşdur. Orta əsrlərdə intibah dövrünün inkişafı da dilə yeniliklər gətirdi. Bu yeniliklərdən ən vacibi olan – çapın ixtirası ingilis dilinə ədəbi üslub qaydalarının standartını gətirdi. Drayden və Conatan Sviftin dili mükəmməlləşdirmək istəyi Samuel Jonson tərəfindən tərtib olunan Lüğətdə (1755) və Robert Lout tərəfindən yaradılan Qrammatika kitabında (1761-ci ildə nəşr edilmişdir) qismən tarazlaşdırılmışdı. Uzun illər ərzində ingilis dili böyük inkişaf yolu keçərək xeyli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Böyük Britaniyada hazırda qəbul edilmiş nitq standartı – Received Standard English hesab edilir.*

Açar sözlər: *Anglo-Saxon tayfaları, qədim ingilis dili tarixi dövrləri, qədim ingilis dili dövrü, orta ingilis dili dövrü dialektləri, intibah dövrü, "Amerikanizm"lər, müasir ingilis dilinin lüğəti, qəbul edilmiş standart ingilis dilli*

İngilis dilinin inkişafı tarixdə adətən üç əsas mərhələ ilə tanınır.1. Əvvəllər Anqlo-Sakson kimi tanınan qədim ingilis dili tarixi dövrləri- B.E. 449-cu ildən 1066 və ya 1100-cü ilə qədər; 2.Orta ingilis dili dövrü –1066 və ya 1100-ci ildən 1450 və ya 1500-cü ilə qədər; 3. Müasir ingilis dili dövrü təxminən 1450 və ya 1500-cü illərdən başlayır və iki dövrə bölünür: erkən müasir ingilis dili dövrü – təxminən 1500-ci ildən 1660-cı ilə qədər və son müasir ingilis dili dövrü- təxminən 1660-cı ildən indiki vaxta qədər.

İngilis dilinin tarixi həqiqətən V əsrdə İngiltərəni işğal edən üç alman qəbiləsinin gəlişi ilə başlamışdır. Bu tayfalar – Anqlo, Sakson və Cyut bugünkü Danimarka və Şimali Almaniyadan Şimal dənizini keçərək Britaniyaya gəlmişlər. O zaman Britaniya sakinləri kelt dilində danışırdılar. Ancaq işğal nəticəsində kelt dilində danışanlarının əksəriyyəti işğalçılar tərəfindən qərbə və şimala − əsasən indiki Uels, Şotlandiya və İrlandiya ərazisinə sıxışdırıldı. Anqlo adlı tayfalar İngiltərədən gəlmişdi və dilləri Englisc adlanırdı ki, buradan İngiltərə və ingilis sözləri əmələ gəlmişdir. Zaman keçdikcə qədim ingilis dili orijinal kontinental formadan çıxmış və regional dialektlər daha da inkişaf etmişdir [2, s. 9].

Müasir ingilis dilində ən çox istifadə olunan sözlərin təxminən yarısının çox qədim ingilis kökləri var. Məsələn, *olmaq (to be), güclü (strong),* və *su (water)* sözləri qədimdən gəlir. Qədim ingilis dili 1100-cü illərə qədər danışılırdı. Qədim ingilis dili dövründə yunan dilindən gətirilmiş latın sözlərinin xeyli hissəsinin təxmini 140 ədəd olduğu deyilir. Bu sözlərə nümunə olaraq *səcdəgah, kütlə, kahin, məbəd, mətbəx, ovuc* və *armud (altar, mass, priest, temple, kitchen, palm, and pear)* və s. göstərmək olar. Bəziləri yəqin ki, kelt vasitəsilə dilə keçib; digər sözlər isə əvvəllər Roma mədəniyyəti ilə təmasda olub gəlmiş alman işğalçıları vasitəsilə Britaniyaya keçmişdi. Bu günə qədər ən çox latın sözləri xristianlığın yayılmasının nəticəsi

kimi təqdim edilmişdir. Belə sözlərə təkcə kilsə terminləri deyil, həm də daha az xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir çox başqa sözlər də aid edilmişdir.

Orta dövr ingilis dilinin əvvəllərində bir sıra işlək sözlər, məsələn, *yumurta, göy, bacı, pəncərə, və almaq (egg, sky, sister,window, and get)* qədim Nors dilindən gəlmişdir. Normanlar lüğətə başqa əlavələr də gətiriblər.

Qədim ingilis dilinin Mersiyan ləhcəsindən yaranan Midlənd Orta ingilis dili dövrünün dialekti 14-cü əsrdə, danışıldığı əyalətlərdə universitet, iqtisadiyyat və saray həyatının mərkəzlərinə çevrilən zaman böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

16-cı əsrdən etibarən ingilislər artıq dünyanın hər yerindən olan çoxsaylı xalqlarla əlaqə qurmuşdular. Bu, klassik öyrənmə intibahı və çoxlu yeni söz və ifadələr demək idi. Çapın ixtirası da o demək idi ki, indi bir ümumi çap yazı dili mövcud idi. Kitabları daha ucuz əldə etmək mümkün olmuşdu və daha çox insan oxumağı öyrənməyə başlamışdı. Çap ingilis dilinə ədəbi üslub qaydalarının standartını gətirdi. Orfoqrafiya və qrammatika sabitləşdi və ən çox nəşriyyatların olduğu yerdə London ləhcəsi standart qəbul olunmuş ləhcə oldu. 1604-cü ildə ilk ingilis dili lüğəti nəşr edilmişdir [1, s. 28].

Drayden və Conatan Svift ilə ingilis dili tam yetkinliyə çatdı. Onların dili mükəmməl-ləşdirmək istəyi Samuel Conson tərəfindən tərtib olunan Lüğətdə (1755) və Robert Lout tərəfindən yaradılan Qrammatika kitabında (1761-ci ildə nəşr edilmişdir) qismən tarazlaşdırılmışdı.

Müasir ingilis dili dövrünün əvvəllərində lüğət geniş şəkildə bir nitq hissəsinin digərinin əvəzində işlədilməsi və digər dillərdən alınan borclar hesabına genişləndi. İntibah dövründə latın və yunan dillərinə marağın canlanması ingilis dilinə həmin dillərdən yeni sözlər gətirdi. Digər sözlər ingilis səyyahları və tacirləri tərəfindən onların qitədəki səyahətlərindən qayıtmalarından sonra dilə təqdim edilmişdir. İtalyan dilindən *kameo (epizodik rol), stanza (bənd)* və *skripka*; ispan və portuqal dillərindən, *alligator (timsah), peccadillo (kiçik günah)*və *sombrero (papaq)* keçmişdir. Müasir ingilis dili inkişafı ərzində, 50-dən çox müxtəlif dildən sözlər götürüb.

Təxminən 1600-cü ildən etibarən Şimali Amerikanın ingilis müstəmləkəçiliyi ingilis dilinin fərqli Amerika variantının yaradılması ilə nəticələndi. Bəzi ingilis tələffüzləri və sözləri Amerikada "dondu". Bəzi mənalarda Amerikanın ingilis dili variantı müasir ingilis dili variantından daha çox Şekspirin dövründəki ingilis dilinə bənzəyir. İngilislərin "Amerikanizm" adlandırdığı bəzi ifadələr əslində koloniyalarda qorunub saxlanılan orijinal ingilis ifadələridir hansı ki, İngiltərədə öz istifadəsini artıq itirmişdir (məsələn, *trash* – Amerika variantı, *rubbish (zibil)* – Britaniya variantı, *loan* – A.E variant, *lend (borc vermək)* – B.E variant, *fall (payız)* – A.E variant, *autumn* – B.E variantı; başqa bir nümunə, *frame-up çərçivə* – Hollivud qanqster filmləri vasitəsilə Britaniyanın lüğətinə yenidən daxil edilmişdi. İspan dili də Amerikanın ingilis dili variantına və sonradan Britaniya ingiliscəsinə təsir etdi, *kanyon, ferma, izdiham və ayıq-sayıq (canyon, ranch, stampede and vigilante)* kimi sözlər olan ispan sözlərinin nümunələridir [6, s. 81].

Amerika Qərbinin məskunlaşması yolu ilə, fransız sözləri (Luiziana vasitəsilə) və Qərbi Afrika sözləri (qul ticarəti vasitəsilə) ingilis dilinə daxil olub. Xalqlar arasında aparılan mübadilələr Amerika ingiliscəsinə (və beləliklə, müəyyən dərəcədə Britaniya ingiliscəsinə) öz təsirini göstərmişdi. Bu gün Amerikanın ingilis dili variantı ABŞ-ın kinodakı üstünlüyü, televiziya, populyar musiqi, ticarət və texnologiyanın öndə olması səbəbindən (internet daxil olmaqla) xüsusilə təsirlidir. Lakin dünyada ingilis dilinin bir çox digər növləri, o cümlədən, Avstraliya ingilis dili, Yeni Zelandiya ingilis dili, Kanada ingilis dili, Cənubi Afrika ingilis dili, Hindistan ingilis dili, və Karib ingilis dili var. Hind-Avropa dil ailəsinin Qərbi German dili friz, German və Niderland dilləri ilə sıx əlaqəlidir. İngilis dili İngiltərədə yaranıb və indi də altı qitədə geniş yayılmışdır. Bu, Birləşmiş Ştatların, Birləşmiş Krallığın, Kanada, Avstraliya, İrlandiya, Yeni Zelandiya və Karib dənizi və Sakit Okeanda müxtəlif kiçik ada dövlətlərinin əsas dilidir [3, s.35].

Erkən müasir ingilis dili dövrü ilə son müasir ingilis dili arasındakı əsas fərq lüğətdir. Son müasir ingilis dili dövründə iki əsas amildən irəli gələn daha çox söz var: birincisi, sənaye inqilabı və texnologiya yeni sözlərə ehtiyac yaratdı; ikincisi, İngilis imperiyası yer səthinin dörddə birini əhatə edirdi və ingilis dili bir çox ölkələrdən əcnəbi sözləri dilə qəbul etmişdir.

Müasir ingilis dilinin lüğəti təxminən yarım german (Qədim ingilis və Skandinaviya) və ya roman (fransız və latın) dilidir; geniş inkişafda olan elm və texnologiya sahəsində yunan, holland, alman, italyan, ispan, ərəb və bir çox başqa dillərdən alınan sözlərlə əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşmişdir.

Əsas anlayışlar və bəzi əşyaların adları qədim ingilis və ya anqlo-saksondan gəlir: *cənnət* və *yer*, *sevgi* və *nifrət, həyat* və *ölüm*, *başlanğıc* və *son, gündüz* və *gecə, ay* və *il, istilik* və *soyuq, yol* və *cığır, çəmən* və *dərə* [3, s. 138].

Müasir ingilis dili analitikdir (yəni, nisbətən qeyri-flektivdir), müasir Avropa dillərinin əksəriyyətinin əcdad dili olan proto – Hind-Avropa dili isə (məsələn, alman, fransız, rus, yunan), sintetik və ya fleksiyalı idi. Minlərlə il ərzində ingilis sözləri sanskrit, yunan, latın, rus və alman, çin və vyetnam dillərində mövcud olmuş müxtəlif sonluqlu variantlardan fərqli olaraq daha sadə formaya keçid almışdır. Alman və çin dili üçün "insan" sözlərinin qrammatik halı fərqlidir. Alman dilinin beş halı var: mann, mannes, manne, manner, manner. Çin dilində sözün bir halı var: jen. İngilis dilində söz 4 hal ilə təzahür edir: man, man's, men, men's/ kişi, kişinin, kişilər, kişilərin [4, s.376].

19-cu və 20-ci əsrlər boyu fasiləsiz davam edən ən mühüm inkişaf lüğətlə bağlı idi. Müstəmləkəçiliyin genişlənməsi nəticəsində, xüsusilə Şimali Amerikada, həm də dünyanın digər bölgələrində, ingilis dilinə çoxlu sayda yeni sözlər daxil oldu.

Böyük Britaniyada hazırda təhsilli insanların nitqi - Received Standard English (Qəbul edilmiş Standart ingilis dili) sayılır. Regional dialektdən daha çox sinfi dialekt sayılan Received Standard English (Qəbul edilmiş Standart ingilis dili), Eton və Harrou kimi məktəblərdə və Oksford və Kembric kimi qədim universitetlərdə yetişdirilərək bu günə qədər gəlib çıxan nitq növünə əsaslanır [5, s. 37].

Qəbul edilmiş Standart ingilis dili "British Broadcasting Corp." (BBC) kimi ictimai media tərəfindən istifadə edildiyi üçün son illərdə onun təsiri daha da güclənmişdir.

Dünya inkişaf etdikcə ingilis dili bütün ölkələrə sürətlə yayılır və ümumdünya dili olmaq üzrə pik həddə inkişaf edir.

İşin elmi nəticəsi: İngilis dili əsrlərdən bəri keçdiyi inkişaf yoluna görə dəyişikliyə uğramışdır. Məqalədə ingilis dilinin keçdiyi inkişaf yolu xırdalıqlarla izah edilmişdir. Müasir ingilis dilini öyrənən hər bir kəs bir neçə əsr öncə ingilis dilində yazılmış əsərləri oxumaqda çətinlik çəkir. Əvvəlki əsrlərə aid materialları tədqiq eləmək üçün həmin dövrdə işlənən dili öyrənmək lazımdır.

İşin elmi yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada yalnız ingilis dilinin inkişaf dövrləri işıqlandırılmayıb, ingilis dilin variantları haqqında da məlumat verilib və alınma sözlərin mənşəyi göstərilib.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri ingilis dilini peşəkar səviyyədə öyrənən insanlar üçün bir istinad mənbəyi ola bilər. Bundan əlavə, dil tarixini öyrənən tələblər üçün müəyyən dərəcədə vəsait rolunu oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Brook, G. History of the English Language / G.Brook. − London, − 1960.
2. Crystal, D. The Stories of English / D.Crystal, − 2004.
3. Crystal, D. English as a global language / D.Crystal, − 2012.
4. Fennell, B. A history of English / B.Fennell, − 1998.
5. Freeborn, D. From Old English to Standard English / D.Freeborn, − 1998.

6. Hughes, A., Trudgill, P. English accents and dialects. An introduction to social and regional varieties in English in the British Isles, − London. − 1996.
7. Milroy, L. Britain and the United States: Two Nations Divided by the Same Language (and Different Language Ideologies), − 2001.
8. https://www.britannica.com/
9. https://www.oxfordinternationalenglish.com/

N.O.Abdurahmanova

The Origin of the English Language and the Historical Periods of its Development

Summary

This article illuminates the historical path taken by the development of the English language. The history of the English language is connected with the arrival of the Anglo-Saxon tribes. The centuries of invasions, economic and political relations with other states have undergone certain changes in the language. The development of the renaissance period in the Middle Ages also brought innovations to the language. The invention of printing brought to the English language a standard of literary style. Dryden's and Jonathan Swift's desire to perfect the language was partially counterbalanced by Samuel Johnson's Dictionary (1755) and Robert Louth's Grammar (published 1761). Received Standard English is currently an accepted standard of speech in Great Britain.

Key words: *Anglo-Saxon tribes, ancient English historical periods, ancient English language, dialects of the Middle English period, Renaissance period, "Americanisms", dictionary of modern English, accepted standard English*

Н.О.Абдурахманова

Исторический путь развития и возникновения английского языка

Резюме

В данной статье освещается исторический путь развития английского языка. История английского языка связана с приходом англосаксонских племен. Столетия вторжений, экономические и политические отношения с другими государствами претерпели определенные изменения в языке. Развитие периода Возрождения в средние века также принесло новшества в язык. Изобретение книгопечатания принесло английскому языку стандарт литературного стиля. Желание Драйдена и Джонатана Свифта усовершенствовать язык было частично уравновешено «Словарем Сэмюэля Джонсона» (1755 г.) и «Грамматикой» Роберта Лаута (опубликовано в 1761 г.). Полученный стандартный английский в настоящее время является общепринятым стандартом речи в Великобритании.

Ключевые слова: *англосаксонские племена, древнеанглийские исторические периоды, древнеанглийский язык, диалекты среднеанглийского периода, период Возрождения, «американизмы», словарь современного английского языка, принятый стандартный английский.*

Rəyçi: fil.f.d. G.S.Səlimova

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

H.N.ƏHMƏDOVA
e-mail: humay.ahmadova@bhos.edu.az

Bakı Ali Neft Məktəbi
(Bakı şəh., Xocalı pr., 30)

:10.62021/0026-0028.2024.2.009

MƏİŞƏTDƏ İŞLƏNƏN BİR SIRA FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ETİMOLOGİYASI

Xülasə. *Bu məqalə ingilis və Azərbaycan dillərində gündəlik məişət leksikasında rast gəlinən frazeoloji birləşmələr haqqındadır. Bəzi frazeoloji birləşmələr milli yeməklərin adları, qablar, ölçü bildirən sözlər və s. kimi gündəlik həyatda işlənən sözlərinin köməyi ilə formalaşır. Bundan əlavə, məqalə frazeoloji birləşmələrin ətraflı etimologiyasından bəhs edir və təhlilini verir. Məqalə xüsusilə müxtəlif dövrlərdə istifadə olunan yeməklər, aksesuarlar, geyimlər ilə bağlı idiomlar kimi gündəlik istifadə olunan müxtəlif frazeoloji vahidlərə diqqət yetirir.*

Açar sözlər: *frazeoloji birləşmələr, omonim, çoxmənalılıq, məişət, lüğət tərkibi, etimologiya*

Hər bir xalqın gündəlik həyatı, tarixi ilə sıx bağlı, dildə hazır şəkildə mövcud olan frazeoloji birləşmələr dilin mühüm tərkib hissəsidir. Maddi və mənəvi mədəniyyəti dildə əks etdirən bu birləşmələr insan həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edir və zəngin kaloritli lüğət tərkibinin yaranmasına səbəb olur. Bu mənada, müxtəlif növ frazeoloji birləşmələrin tədqiqi, onların etimologiyasının araşdırılması, müxtəlif leksik-semantik qrupların təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Linqvistik araşdırmalarda Azərbaycan dilinin məişətlə bağlı frazeologiyasının ayrı-ayrı bölmələrinə müraciət olunsa da, ingilis dilində məişət frazeologiyasına diqqət yetirilməmişdir. Onların sistemliliyi, tarixi təkamülü və formalaşması, dəyişmə dinamikası, linqvo-kulturoloji komponentlərin araşdırılması elmi əhəmiyyət kəsb edir. Dilin bəzi layları linqvo-mədəniyyətin milli özünəməxsusluğunu daha parlaq ifadə edir. Bu, hər şeydən əvvəl məişət frazeologiyasına da aiddir.

Dil də, mədəniyyət də həmişə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olsa da, müstəqil sistemlərdir. Dil vahidlərində mədəni informasiyaları müəyyənləşdirmə hər iki sistemi əlaqənləndirərək və onların qarşılıqlı əlaqəsini təsvir etməyə imkan verən kateqoriyaların mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Həm ingilis, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində geniş şəkildə rast gəlinən bir qrup frazeoloji birləşmələr əhalinin məişəti ilə əlaqədar yaranır və insanların həyatında müxtəlif sahələri əhatə edir. Məişətdə işlənən frazeoloji birləşmələrin tematik qruplarına aşağıdakıları daxil etmək olar: mətbəxlə bağlı leksik vahidlər, geyim adları ilə bağlı frazeoloji birləşmələr, qida növlərinin adları ilə bağlı frazeologizmlər, həyətyanı sahədə işlənən məişət əşyaları ilə bağlı frazeoloji birləşmələr, məişətdə işlənən avadanlıqlarla bağlı frazeoloji birləşmələr.

Məişətdə işlənən sözlərlə bağlı yaranan frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də ümumi dilçilikdə hələ də tədqiq olunmayan sahələrdəndir. Məişətdə işlənən leksik-semantik vahidlər sabitləşmiş və məcazi məna qazanmışdır.

Məişətdə işlənən frazeoloji birləşmələrin mühüm hissəsini təşkil edən mətbəxlə bağlı frazeoloji birləşmələr gündəlik həyatımızda tez-tez istifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində mövcud olan “let the cat out of the bag” birləşməsi “sirri açmaq, paylaşmaq mənasını” ifadə edir. Frazeoloji birləşmə ilk dəfə olaraq 1700-ci ildə London qəzetlərində mühüm hadisə ilə bağlı sirrin açıqlanması zamanı işlədilmiş və dilin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Qeyd etmək

lazımdır ki, bu birləşmə, yəni "let the cat out of the bag" birləşməsinin hərfi tərcüməsi "torbanı açıb pişiyi buraxmaq" mənasındadır. Məcazi mənada isə açıb ağartmaq, ağzında söz saxlamamaq kimi anlaşılır. Bu ifadə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də mövcuddur. Bu birləşmə gündəlik həyatda tez-tez işlədilir və uzun müddət gizlin saxlanılan sirrin açıqlanması ilə bağlıdır. Digər ümumişlək səciyyə daşıyan mətbəxlə bağlı leksik vahid "to get the sack" –dir (işdən qovulmaq). Bu frazeoloji birləşmə biznes sahsində mütəmadi olaraq neqativ mənada işlədilir və mənfi çalara malikdir. 1500-cü ildən etibarən ingilis dilinə daxil olan frazeoloji vahid ingilis tacirlərinin ticarət sahəsi ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Bu dövrlərdə ingilis tacirləri öz lazımi əşyalarını torbada daşıyardılar. Hər hansı bir binada çalışmağa başlayan tacirlər öz torbalarının təhlükəsiz yerə və ya sahiblərinin otağına qoyar və günün sonunda torbalarını geri götürərdilər. Əgər günün sonunda ağa tacirin işindən məmnun olmazdısa, tacirin torbası geri verilər və işdən qovulardı.

Azərbaycan dilində də mətbəxlə bağlı frazeoloji birləşmələr geniş şəkildə öz əksini tapır. Məsələn, *balta vurmaq, balta ilə yonulmamış, balta görməmiş, baltanı daşa vurmaq, baltası daşa vurmaq, baltası kəsməmək* (O.Musayev). Verilən nümunələrdən aydın olur ki, mətbəx əşyası olan balta frazeoloji birləşmələrin yaranmasında xüsusi rol oynayır. "Balta vurmaq" və ya "yıxılana balta vurmaq" birləşmləri əsasən neqativ hallarda işlədilən, birinin əleyhinə iş görmək, çətin vəziyyətə düşən birisinə təzyiq göstərmək mənalarını ifadə edir. Balta ilə yonulmamış − qaba, kobud rəftarı ilə seçilən, təhsil səviyyəsi aşağı olan adamlar haqqında, balta görməmiş − heç bir dəyişikliyə məruz qalmamış, təbii halda qalmış, baltanı daşa vurmaq − işi uğursuz alınmaq, baltası kəsməmək − sözü keçməmək, sözü əhəmiyyətsiz olmaq mənasını ifadə edir.

Digər xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məişət frazeologizmlərinin növlərindən biri də geyim adları ilə bağlı leksik-semantik vahidlərdir. İngilis və Azərbaycan dillərində məişət frazeologiyası xüsusilə yemək və geyim adları dilin ən qədim laylarındandır. Onlar yüzilliklər boyu, müxtəlifsistemli daşıyıcıların yaranmasından indiyədək formalaşmış və zənginləşmişdir. Bir qayda olaraq geyim və yeməyin adlandırılması hər bir xalqın məişət təsərrüfatını, iqlim xüsusiyyətlərini, milli adət-ənənələrini, mərasim müxtəlifliyi və s. əks etdirir. Məhz geyiminə görə, hər hansı bir xalq haqqında müəyyən təəssürat yaranır. Maddi mədəniyyətin başqa sferalarından asılı olaraq geyim adları özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. O nəinki xalqın mənəvi həyatını, tarixini, məişətini və estetik baxışlarının əks etdirir, həm də onda etnik və sosial fərqlər müşahidə olunur. Belə frazeoloji birləşmələr daha çox danışıqda istifadə olunur. Məsələn, tighten your belt − əli aşağı olmaq, maddi çətinlik çəkmək mənasında işlədilən frazeoloji birləşmə gundəlik ünsiyyət zamanı ingilis dilli xalqların leksikonunda rast gəlinir. Bu birləşmənin mənşəyi tarixi boyu iqtisadi böhran zamanı insanların pulsuzluqdan əziyyət çəkdiyi dövr ilə əlaqələndirilir. Böhran zamanı ərzaq qıtlığı nəticəsində insanlar xeyli arıqlamış və şalvarlarının düşməməsi üçün bərk-bərk sıxardılar. Bundan başqa, bu birləşmə qısa müddətli iqtisadi problemlərdən müvəqqəti çıxış yolu mənasında da işlədilir.

Qeyd olunan frazeoloji birləşmələrdən də aydın olur ki, geyim adları ilə bağlı olan frazeoloji vahidlər tarixin müxtəlif dövrlərindən keçərək bu və ya digər dərəcə də mənalarını qoruyub saxlamışlar. Həm Azərbaycan, həm ingilis dilində mövcud olan "cut your coat according to your cloth" (ayağını yorğanına görə uzatmaq) frazeoloji birləşməsindən aydın olur ki, hər iki dildə oxşar mənalı frazeoloji birləşmələr öz əksini tapır.

Ümumişlək səciyyə daşıyan geyimlə bağlı frazeoloji birləşmələrə ingilis dilində keep your skirt on (bir kəsə qəzəbini gizlətmək) və ya keep your pants on (qəzəbinə hakim olmaq), to talk through your hat (bilmədiyi mövzu haqqında özünü məlumatlı göstərmək), Azərbaycan dilində isə don biçmək (tənbeh etmək), donunu dəyişdirmək (məqsədinə çatmaq), ətəyi buraxmaq (əl çəkmək), bir köynək ət tökmək nümunələrini misal göstərmək olar.

Dilə xüsusi kalorit, zənginlik gətirən məişətlə bağlı frazeoloji birləşmələrin digər növü isə ev avadanlıqları ilə bağlı birləşmələrdir. Məişət həyatında işlədilən mebel, ev əşyaları

adları ilə bağlı bu birləşmələr məişət həyatının danışıq dilində zəngin şəkildə təzahürüdür. Məsələn, ingilis dilində "get up on the wrong side of the bed" günə pis əhvali-ruhiyyə ilə başlamaq mənasında işlədilir. Roma İmperiyası dövründə çarpayının sol tərəfindən durmaq uğursuzluq əlaməti kimi qəbul edilirdi. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilinin lüğət tərkibində mövcud olan "elektrik stulu" ABŞ-da ölüm cəzası alətinə verilən addır və eqzosentrik frazeologiyaya xas birləşmədir. Bu frazeologiyaya başqa bir misal olaraq "sandıq ədəbiyyatı" birləşməsini nümunə göstərmək olar. Bu birləşmə bu və ya başqa səbəbə görə çap edilə bilməyən yazılar mənasını verir. [1, s. 223]. Məişət leksikasına daxil olan belə sözlər dilin lüğət tərkibini və əsas lüğət fondunu təşkil edir. Zaman keçdikcə, xalqın mədəni səviyyəsi artdıqca, lüğət tərkibinə daxil olan bir çox birləşmələrdən hamı istifadə etməyə başlayır. Məsələn, yatağa sərmək-xəstə olmaq, yatağa düşməsinə səbəb olmaq, yorğan-döşəyə salmaq kimi leksik ifadələr dilin lüğət tərkibinin vacib hissələrindəndir. [1, s. 153].

Qida növlərinin adları ilə bağlı frazeologizmlər də həm Azərbaycan, həm ingilis dilində geniş şəkildə öz əksini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, digər məişət frazeologizmləri ilə müqayisədə qida növləri ilə bağlı leksik-semantik vahidlər dilin lüğət fondunun mühüm bir hissəsinin təşkil edir. Qida xalqın maddi mədəniyyətinin biri hissəsi kimi onun tarixini, adət-ənənələrini dərk etməkdə zəngin mənbədir. Dildə elə söz və ifadələr mövcuddur ki, onlar hamı tərəfindən işlədilir və dərk edilir. Məişət leksikasına daxil olan bir sıra qida adları müxtəlifsistemli dillərdə daha çox işlədilir. Məsələn, ingilis dilində istifadə olunan "couch potato" birləşməsi "tənbəl adam" mənasında işlədilir. Belə insanlar hətta taxtda oturub qəlyanaltı edir və televizora baxırlar. Digər frazeoloji birləşmə "a piece of cake" "çox asan" mənasını ifadə edir. Bu ifadə hər hansı bir materialın məzmunca çox bəsit, asan olduğunu bildirmək üçün istifadə edilir.

Milli xörək adları da məişət leksikasına daxildir. Kulinariya terminlərinin müxtəlif inkişaf yolları vardır. İnsan yarandığı vaxtdan yaşaması üçün əsas şərtdlər biri də onun qida təminatı ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində milli xörək adı olan kabab Qasım bəy Zakir və Şah İsmayıl Xətainin qəzəlində müşahidə edilir.

Odlar salın fəraqət əhlin;
Yaxub cigətin kabab edən eşq! (Xətai)

Könül uyma biməfayə;
Axır səni xarab eylər,
Salıb eşqin atəşinə,
Cigərini kabab eylər. (Q.Zakir) [1, s. 6]

Verilən nümunələrdən aydın olur ki, kabab etmək frazeoloji birləşməsi kiməsə əzab vermək, yandırmaq, yaxmaq mənasını ifadə edir.

Azərbaycan milli kulinariyasının ən dadlı yeməklərindən hesab olunan əriştə, xingəl də həmçinin frazeoloji birləşmələrin tərkibində müşahidə edilir. Məsələn "əriştə doğramaq" "bir işi görmək üçün gizlin hazırlıq aparmaq" (Azərbaycan dilin izahlı lüğəti, II cild səh.286), Azərbaycan milli kulinariyasının ən mühüm yeməyi hesab olunun plov məcazi mənada işlənir və dilə ekspressivlik verir. Məsələn, xan ilə plov yemir ki, bığı yağa batar − çox məğrur, təkəbbürlü adam haqqında

Əşi xan ilə aş yemirəm, bığım yağa batar. U.Hacıbəyov [2, s. 299].

Ümumxalq dilinin sosial diferensialaşması ilə əlaqədar yaranan məişət frazeologiyasının araşdırılması öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Dilin sosial diferensiallaşması onun leksik, semantik, üslubi və frazeoloji strukturu əsasında baş verir. Ona görə də onu dilin sosial variantlarından biri kimi qəbul etmək olar. Məişət frazeologiyası xalqın tarix boyu onun həyatında baş

verən realilərlə zənginləşir, realilərə ad vermək yolu ilə təkmilləşir. Deməli, məişət frazeologiyasının yaranması təkcə sosial faktlarla deyil, həm də tarixi faktorlarla da əlaqələndirilir.

Məişət frazeologiyası xalqın keçib getdiyi qədim tarixi də özündə ehtiva edir. Məişət frazeologiyası dilin aktiv frazeologiyasından fərqlənir, çünki nüvə frazeologiyası cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin ünsiyyətin xidmət etdiyi halda, məişət frazeologiyası konkret təbəqənin ünsiyyətinə xidmət edir.

İşin elmi nəticəsi: Məqalədən aydın olur ki, frazeoloji birləşmələr hər iki dilin (Azərbaycan və ingilis dillərinin) və mədəniyyətin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Bu birləşmələr xalqın gündəlik həyatı, tarixi və mədəniyyətini əks etdirir. Məqalə frazeoloji birləşmələrin milli mədəniyyətin və dilin mühüm tərkib hissəsi olduğunu vurğulayaraq, bu sahənin milli özünəməxsusluğunu və mədəni irsini qoruyub saxlamağın vacibliyini qeyd edir. Bu, frazeologiyanın mədəni dəyərlər və milli identiklik baxımından öyrənilməsinə töhfə verir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalə Azərbaycan və ingilis dillərində məişət frazeologiyasını müqayisəli şəkildə araşdırır. Bu yanaşma, iki fərqli dil və mədəniyyətin frazeologiya sahəsində oxşarlıqlarını və fərqlərini göstərməklə, dilçilərə yeni perspektivlər təqdim edir. Həmçinin məqalə frazeoloji birləşmələrin linqvo-kulturoloji komponentlərini araşdıraraq, onların tarixi, mədəni və sosial kontekstlərdə necə formalaşdığını və dəyişdiyini təhlil edir. Bu, frazeologiyanın mədəniyyətlərarası əlaqələr və mədəni xüsusiyyətlər baxımından öyrənilməsinə yeni bir yanaşma təqdim edir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə təqdim olunan nəticələr frazeologiya sahəsində aparılan tədqiqatların praktik əhəmiyyətini artırır və bu sahədə gələcək tədqiqatlara yeni perspektivlər açır. Xüsusilə dilöyrənmə, tərcümə və mədəni araşdırmalar sahəsində istifadə oluna biləcək faydalı məlumatlar təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cilddə. [II cild] – Bakı: Şəqr-Qərb, 2006.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, − Bakı, − 1983, 1987 (III-IV cild)
3. Əsgərov, H.A. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası / H.A.Əsgərov, − Bakı, − 2006.
4. Quliyev, H.A. Məişətimizdə adət və ənənələr / H.A.Quliyev, − Bakı, − 1976.
5. Mirzəyev, A. Bayramlar, mərasimlər, ənənələr / A.Mirzəyev, − Bakı, − 1989.
6. Мамедова, Б.Р. Названия одежды в азербайджанском языке / Б.Р.Мамедова, −Баку, АКД, − 1992.
7. Verdiyeva, Z. Azərbaycan dilinin semasiologiyası / Z.Verdiyeva, − Bakı, − 1978.
8. Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / Ə.Dəmirçizadə, − Bakı, − 1980.
9. Əfəndiyeva, T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı / T.Əfəndiyeva, − Bakı, − 1980
10. Xudiyev, A. Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları / A.Xudiyev, − Bakı, − 1987.
11. Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dil tarixi [I-II hissə] / T.Hacıyev, − Bakı, − 1976, − 1987.
12. Musayev, O. English-Azerbaijani dictionary
13. Hacıyeva, Ə. English-Azerbaijani phraseological dictionary / Ə.Hacıyeva. − 2006.
14. Webster's 21st century Dictionary, Thomas Nelson Publishers, − 1992,

H.N.Ahmadova

Etymology of Phraseological Combinations Based on Daily Life Lexics in English and Azerbaijani

Summary

This article explores phraseological combinations based on daily life lexics in English and Azerbaijani languages. Some phraseological combinations are formed with the help of daily life words, such as the names of national meals, plates, metric words etc. Moreover, the article provided comprehensive etimology of phraseological combination giving analysis of Additionally, the article

particularly focuses on various types of phraseological units used on a daily basis such as idioms denoting meals, accessories, clothing with reference to its usage in different periods of history.

Key words: *phraseological combinations, homonymy, polysemy, daily life, lexics, etymology*

Х.Н.Ахмедова

Этимология фразеологических сочетаний, основанных на лексике английского и азербайджанского языков в повседневной жизни

Резюме

В этой статье рассматриваются фразеологические сочетания, основанные на лексике английского и азербайджанского языков в повседневной жизни. Статья предусматривает всеобъемлющий и подробный этимологический анализ фразеологических комбинаций, давая примеры, относящиеся к различным периодам истории. Кроме того, статья особенно фокусируется на различных типах фразеологических единиц, используемых на ежедневной основе, такие как идиомы, обозначающие питание, аксессуары, одежду со ссылкой на его использование в различных аспектах повседневной жизни.

Ключевые слова: *фразеологические единицы, полисемия, повседневная жизнь, лексика, этимология*

Rəyçi: dos. G.A.Məhərrəmova-Ağayeva

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

A.İ.ƏLİYEVA
baş müəllim
e-mail: agabikaaliyeva47@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.014

MÜASİR DÖVRDƏ FRANSIZ DİLİNİN QLOBAL VƏZİYYƏTİ

Xülasə. *XX əsrin ortalarınadək diplomatiyada geniş istifadə edilən fransız dili indi ciddi təzyiqlə üzləşib. Son illərədək ingilis dilinə müqavimət göstərən fransız dili indi regional dillərlə də rəqabətə girib. Fransanın keçmiş koloniyaları tədricən yerli dillərə üstünlük verir. Nəticədə fransız dilindən istifadə azalır. Məqalədə fransız dilinin müasir vəziyyəti və üzləşdiyi çətinliklər (o cümlədən neokolonializm kontekstində) təhlil olunur, bu dilin qlobal səviyyədə istifadəsinə dair statistika verilir. Eyni zamanda fransız dilinin arealının daralma səbəbləri də izah edilir.*

Açar sözlər: *Fransa, Afrika, dil, frankofoniya*

2018-ci ildən indiyədək dünyada fransız dilində danışanların sayı 21 milyon nəfər artaraq 321 milyona çatıb. Bu da 5 il ərzində 7% artım mənasına gəlir [1]. Dil daşıyıcılarının artması başlıca olaraq Afrika qitəsi hesabına reallaşır. Səbəb Avropada 20 ildir davam edən demoqrafik böhrandır. Hazırda dünya üzrə 93 milyon insan fransız dilində orta və ali təhsil alır ki, bunun da böyük hissəsi "Qara qitə"nin payına düşür. Bu sahədə də son 5 ildə nisbi artım müşahidə edilib.

Lakin məsələnin əks tərəfi də var: qlobal miqyasda əhali artımına paralel olaraq təhsil-alanların sayı artsa da, beynəlxalq təşkilatlarda fransız dilinin mövqeləri son 10 ildə ciddi şəkildə zəifləyib. Daha doğrusu, ingilis dili Molyerin dilini ciddi şəkildə sıxışdıra bilib. Doğrudur, bir çox beynəlxalq təşkilatda fransız dili işçi dil statusunu saxlasa da, əksər müzakirələr ingilis dilində keçirilir, vacib sənədlər əsasən ingiliscə tərtib edilir. Bu sənədlərin fransız və digər dillərə tərcümə edilməsi müəyyən qədər vaxt alır. KİV də bir qayda olaraq ilk yayılan sənəddən istifadə etdiyi üçün fransızdilli sənədlər bir növ yararsızlaşır.

Eyni vəziyyət xaricdə fəaliyyət göstərən fransız şirkətlərinə də şamil oluna bilər. Fransızlar öz şirkətlərini vaxtaşırı olaraq ingiliscəyə yönəlməkdə və fransız dilini xaricdə yaymamaqda ittiham edirlər. Lakin hazırda nə qədər şirkətin xaricdə fransız dilindən istifadə etdiyi barədə dəqiq statistika yoxdur.

Fransız dilinin istifadə edildiyi ölkə və regionları nəzərdən keçirərkən tarixi aspektdən yanaşma zəruridir. Tarixə nəzər saldıqda istər Avropa, istərsə də Afrikada fransızdilli əhalinin sayının mütəhərrik olduğu görünür. Fransa və onun dənizaşırı əraziləri ilə yanaşı, Monako Knyazlığı, Belçika Krallığının Valoniya və Brüssel regionları, İsveçrənin böyük hissəsi, Kanadanın Kvebek və Ontario əyalətləri fransızca danışır.

Fransada mərkəzləşmə siyasəti 19-cu əsrdə regional dillərin və dialektlərin ictimai həyatdan və təhsil məkanından demək olar tamamilə sıxışdırılmasına səbəb oldu. Bununla da mərkəzləşmə siyasəti özünün zirvəsinə çatdı.

Hazırda regional dillərin bəziləri rəsmi statusa malik olsa da, bunun formal xarakter daşıdığı göz qabağındadır.

Fransadan kənardakı vəziyyətə gəlincə: Monako Knyazlığında fransız dili yeganə rəsmi dildir. Belçikanın Valoniya regionunda fransız dili yeganə rəsmi dil, Brüssel-Paytaxt regionunda iki rəsmi dildən biridir.

20-ci əsrdə Brüsseldə linqvistik vəziyyət kökündən dəyişib: əgər 1910-cu illərdə fransız dili əhalinin cəmi 10%-nin ana dili idisə, hazırda Brüssel sakinlərinin 90%-i frankofondur. Flandriya bölgəsindəki bəzi bələdiyyələrdə fransız dilinin xüsusi statusu var.

İsveçrə nisbətən aydın dil sərhədləri ilə dörd zonaya (almandilli, fransızdilli, italyandilli və romanşdilli zona) və linqvistik sərhədlərə bölünür. Lakin əksər hallarda inzibati və linqvistik sərhədlər üst-üstə düşmür. Konfederasiyanın 26 kantonundan dördü – Cenevrə, Vo, Neşatel və Yura – tamamilə fransızdilli, üçü - Friburq, Vale və Bern qismən fransızdillidir.

Belçika və İsveçrədə fransız dilində əhalinin nisbi azlığı danışır (Belçikada – təxminən 40%, İsveçrədə – təxminən 20%). Lakin ictimai və siyasi həyatda fransız dilinin çəkisi daha böyükdür.

Lüksemburqda əhalinin əksəriyyəti üçün ana dili olmasa da, ictimai həyatda və təhsildə fransız dili üstünlük təşkil edir. Son illərdə Lüksemburq (letzeburq) dilini bilməyən avropalı immiqrantların axını fransız dilinin mövqeyini daha da gücləndirir.

İtaliyanın Val d'Aosta muxtar regionunda fransız dili italyan dili ilə yanaşı rəsmi statusa malikdir. Lakin hüquq-mühafizə və məhkəmə istisnadır.

Əlcəzairdə isə bunun əksi baş verir. Hər 2 ölkə təhsil və rəsmi yazışmalarda tədricən ərəb dilinə keçsə də, ordu və polisdə fransız dili əsasdır.

Kanadada vəziyyət indiki kimi asan olmayıb. Ölkənin bütün ərazisi Britaniyanın müstəmləkəsinə çevrildiyi üçün fransızdilli əhali 150 ildən çox müddətə Fransadan faktiki olaraq təcrid olunmuşdu. 1960-1970-ci illərdə fransızdilli əhalinin öz hüquqları uğrunda ciddi mübarizəsi nəticəsində Kvebek əyaləti məhdud hüquqlar əldə etdi. Rəsmi olaraq əyalət ikidilli oldu. Həmçinin Kanadanın Nyu-Brunsvik əyalətində əhalinin təxminən 32%-i fransızca danışır. Fransız dilinin ingilisdilli Ontario əyalətində də xüsusi statusu var.

Fransız dilinin Kanada variantı çox sayda leksik və fonetik arxaizmin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Bunun səbəbi ingilis dilinin və Amerika hindularının dillərinin müəyyən təsirinin hələ də qalmasıdır.

Afrikada isə xüsusi linqvistik vəziyyət müşahidə edilir. Fransa və ya Belçikanın keçmiş koloniyaları olan ölkələr, o cümlədən Böyük Səhra ətrafındakı ölkələrdə (Benin, Burkina-Faso, Qabon, Qvineya, Konqo Respublikası, Konqo Demokratik Respublikası, Kot-d'İvuar, Mali, Niger, Toqo) fransız dili əksəriyyətin ana dili olmasa da, yeganə rəsmi dildir. Digər ölkələrdə fransız dili rəsmi dildir və sosial-mədəni həyatda üstünlük təşkil edir, lakin yerli dillər əhalinin yarısı tərəfindən gündəlik danışıqda müxtəlif dərəcələrdə istifadə edilir. Buna misal olaraq Seneqalda volof, Malidə bamana, Mərkəzi Afrika Respublikasında sanqo, Burundidə rundi dilini göstərmək olar. Madaqaskarda diqlossiya vəziyyəti var: həm fransız, həm də malaqas dillərində əhalinin böyük əksəriyyəti danışır. Kamerunda fransız və ingilis dilləri rəsmi hesab edilsə də, fransız dili daha çox yayılmışdır. Əhalinin 80%-ə qədəri bu dildə danışır.

Ekvatorial Qvineyada isə bunun əksidir. İspan və fransız dilləri rəsmi statusa malik olsa da, fransız dilində danışanlar azlıq təşkil edir. Əhalinin 80%-dən çoxu ispan dilində danışır.

Çad və Cibutidə rəsmi dillər ərəb və fransız olsa da, çadlıların çox cüzi hissəsi fransızca danışır. Komor adalarında, ərəb və fransız dilləri rəsmi statusa malikdir. 2002-ci ildə yerli Komor dili milli dil elan edildi.

Ruandada xüsusi vəziyyət hökm sürür. Ölkədə 2003-cü ilə qədər rəsmi dillər kinyaruanda və fransız dili idi. Sonradan ingilis dili rəsmi dillər siyahısına əlavə edildi və hökumət fransız dilini cəmiyyətin bütün sahələrindən tədricən sıxışdırıb çıxarmaq siyasəti yeritdi. 2010-cu ildə təhsil müəssisələrində fransız dili tamamilə ingilis dili ilə əvəz olundu. Bu addım Fransa ilə münasibətlərin gərginləşməsi ilə izah olunur. Eyni tendensiya hazırda Niger və Malidə müşahidə olunur.

Lakin Afrika ölkələrinin daimi sakinlərin kiçik bir hissəsi fransız dilini özünün ana dili hesab edir. Bunlara misal olaraq mühacir avropalı koloniyaçıların nəslindən olanları və Livan əsilli qabonluları göstərmək olar.

Okeanın o tayında, Haiti Respublikasında rəsmi dillər yerli kreol dili və əhalinin 40%-ə qədərinin danışdığı fransız dilidir. Seyşel adalarında rəsmi dil statusunu fransız, kreol və ingilis dilləri daşıyır. Bundan əlavə, Sakit və Atlantik okeanda yerləşən bəzi ada dövlətlərində fransız dili ya rəsmi, ya da ünsiyyət dili funksiyası daşıyır.

Fransanın dənizaşırı ərazilərində rəsmi və tədris dili fransızcadır. Bu ərazilərdə yaşayan yerli xalqların heç biri öz ana dillərində təhsil almaq hüququ əldə edə bilməyib. Yeri gəlmişkən, bu məsələ Bakıda keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə müzakirə edilib [3].

Məqrib ölkələrində (Əlcəzair, Tunis, Mərakeş və Mavritaniya), eləcə də Livanda fransız dili rəsmi statusa malik olmasa da, təhsil, ordu və polis sistemində bu dildən geniş istifadə edilir.

Vaxtilə Fransa müstəmləkəsi olan Hind-Çin ölkələrində (Vyetnam, Laos və Kamboca) fransız dilinin az yayılmasını isə SSRİ amili ilə izah etmək olar. Hər 3 ölkə 60-cı illərdə müstəqillik əldə etdikdən sonra SSRİ-yə yönəldi və sosialist idarə üsulunu seçdilər. SSRİ (hazırda Rusiya) və Çin kimi iki nəhəngin ölkəyə girməsi fransız şirkətləri ilə birgə fransız dilinin də sıxışdırılıb çıxarılması ilə nəticələndi. Bununla belə, hər 3 ölkədə fransız dili tədris olunur, bu dildə qəzetlər və saytlar fəaliyyət göstərir.

Yekunda bir məsələyə də diqqət yetirmək yerinə düşər. Son bir ildə Afrikada baş verən anti-Fransa çıxışlar Parisin keçmiş müstəmləkələrdə mövqelərini zəiflədib və nəticə etibarilə dilin də arealı daralıb. Niger, Mali və Burkina-Fasoda xalqlar rəsmi yazışmalar və tədrisin milli dillərdə aparılması təşəbbüsü ilə çıxış ediblər. Yeni hökumətlər rəsmi Parislə gərginlik fonunda bu təşəbbüsləri dəstəkəyib. Artıq hər 3 ölkənin konstitutsiyasında fransız dilinin statusu rəsmi dildən işçi dil səviyyəsinə endirilib. Bu addımlar Makron hakimiyyətinin ciddi narazılığına səbəb olsa da, rəsmi Paris heç bir qabaqlayıcı tədbir görə bilməyib.

Lakin bir məsələni də unutmaq olmaz. Yerli dillərin fransız dilini əvəzləməsi böyük vaxt aparacaq. Təqribən 150 ildir davam edən sistemi bir neçə il ərzində dəyişmək mümkün deyil. Kolonializm dövründə bütün sənədləşmələr fransızca aparılıb. Ötən əsrin 50-60-cı illərində Fransa və Belçikadan müstəqilliyini əldə edən Afrika ölkələri fransız idarəetmə sistemi ilə yanaşı, dövlət işlərində və təhsildə fransız dilini də saxladılar.

Bütün bu proseslər fransız dilinin tədris arealının da daralması ilə nəticələnir. Fransız dilinin dövlət dili olmadığı ölkələrdə bu dilin tədrisi də ildən-ilə azalır. Keçmiş SSRİ məkanı da bu xüsusda istisna deyil.

Müasir neokolonializm dövründə isə Molyerin dilindən imtina geri dönməyən prosesə çevrilib. Hadisələrin gedişatı göstərir ki, yaxın onilliklərdə Afrikada frankofoniyanın arealı ciddi şəkildə daralacaq. Beynəlxalq təşkilatlarda ingilis dili tərəfindən sıxışdırılan fransız dili, Afrikada yerini tədricən yerli dillərə verəcək. Hazırda 3 ölkə – Niger, Mali və Burkina-Faso yaxın illərdə konstitusiyaya yenidən baxaraq fransız dilinin işçi dil statusunu da ləğv etmək istəyir [2]. Afrika ölkələrinin yeni rəhbərləri fransız dilindən birbaşa imtinanın mümkün olmadığını etiraf edirlər. Proses daha az ağrılı olsun deyə bütün ölkələr fransız dilindən imtinanı tədricən, mərhələli şəkildə reallaşır. Bu bir tərəfdən yerli dillərin idarəçiliyə tətbiqinin çətin olması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən Afrika ölkələrdə elitanın müəyyən qisminin fransız dilindən imtina etməmək istəyi ilə əlaqədardır.

İşin elmi nəticəsi. XXI əsrdə fransız dilinə təzyiqlər kifayət qədər artıb. Əgər beynəlxalq arenada fransız dili ingilis dili ilə rəqabətdə uduzursa, keçmiş müstəmləkələrdə də artıq yerli dillər fransız dilini üstələyir.

İşin elmi yeniliyi. Fransız dilindən imtina bir çox ölkədə ciddi hal alıb. Lakin bu prosesin nəticələrindən danışmaq hələ ki, tezdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Bu məqalə fransız dilinin tədrisi ilə məşğul olanlar, həmçinin fransız dilinin müasir vəziyyətini araşdıranlar üçün məlumat mənbəyi ola bilər.

Ədəbiyyat

1. https://www.francealumni.fr/fr/news/francophonie-321-millions-de-locuteurs-francais-dans-le-monde-7794#:~:text=Avec%20321%20millions%20de%20locuteurs,croissance%20se%20ralentit%20un%20peu.
2. https://azertag.az/xeber/nigerde_fransiz_liseyi_baglanir-2955237
3. https://apa.az/xarici-siyaset/baki-tesebbus-qrupunun-ofisi-acilib-foto-791551

A.I.Aliyeva

The Global Situation of the French Language in Modern Times

Summary

The French language, which was widely used in diplomacy until the middle of the 20th century, is now under serious pressure. The French language, which resisted the English language until recently, has now entered into competition with regional languages. Former French colonies are gradually giving preference to local languages. As a result, the use of French is declining.

The article analyzes the current state of the French language and the challenges it faces, and provides statistics on the use of this language at the global level. At the same time, the reasons for the narrowing of the area of the French language are also explained.

Key words: *France, Africa, language, francophonia*

А.И.Алиева

Глобальное положение французского языка в новейшее время

Резюме

Французский язык, широко использовавшийся в дипломатии до середины XX века, сейчас находится под серьёзным давлением. Французский язык, который до недавнего времени противостоял английскому языку, теперь вступил в конкуренцию с региональными языками. Бывшие французские колонии постепенно отдают предпочтение местным языкам. В результате использование французского языка сокращается.

В статье анализируется современное состояние французского языка и проблемы, с которыми он сталкивается, а также приводится статистика использования этого языка на мировом уровне. При этом также объясняются причины сужения ареала французского языка.

Ключевые слова: *Франция, Африка, язык, франкофония*

Rəyçi: f.f.d., prof. Ü.Z.İbrahim

Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2024

X.A.ƏLİYEVA
baş müəllim
e-mail: x.samedova@mail.ru

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

:10.62021/0026-0028.2024.2.018

MƏTN DİLÇİLİYİN OBYEKTİ KİMİ

Xülasə. *Məqalədə dilin sintaktik sistemində mətnin yeri öyrənilir. Mətnin dil vahidi kimi formalaşmasında cümlələrin bir-biri ilə məntiqi əlaqəsi qeyd edilir. Mətn ayrı-ayrı cümlələrdən deyil, yalnız cümlələr qrupundan ibarət mürəkkəb sintaktik vahid olaraq qapalı struktura malikdir və bitmiş fikir ifadə edir. Mətn nitq vahidi olaraq cümləyə nisbətən yüksəkdə duran sintaktik vahiddir. Dil səviyyəsində mətn cümləyə münasibətdə struktur və semantik planlarda xüsusi mürəkkəblik nümayiş etdirir. Mürəkkəb sintaktik bütövün mətnyaradıcı struktur kimi sintaktik xüsusiyyətləri şərh edilir. Mürəkkəb sintaktik bütövün bir sıra qrammatik əlamətləri olduğu qeyd edilir və cümlələrin birliyi məna və üslubi əlamətlər üzrə ayrılır.*

Açar sözlər: *mətn, struktur, semantika, mürəkkəb sintaktik bütöv, cümlə*

Bir çox dilçilər mətnin sintaktik sistemdə yerinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində addımlar atmışlar. Bu sahədə konsepsiyaların əsasında həm dilin mahiyyət etibarilə xüsusiyyətlərinin, həm də onun fəaliyyət proseslərinin təhlili zamanı mətnin cümlə üzərində tam üstünlüyü prinsipi durur. Hətta dilin funksiyaları arasında mətn funksiyasını da ayırırlar və bu funksiya danışanın və yaxud yazanın mətn yaratmaq bacarığını nəzərdə tutur. Dilin mətn yaratmaq funksiyalarının yerinə yetirilməsində cümlənin funksional perspektivi hadisəsinin həlledici rol oynadığını qeyd etmək lazımdır. Bu, cümlənin informasiya ötürücüsü kimi təşkili ilə bağlıdır və cümlənin funksional perspektivində ötürücünün məna potensialının yer alması onun faktiki olaraq mətn yaradan dil komponenti kimi müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir [1, s. 51; 4, s. 218].

Digər tərəfdən, dilçilər mətn tədqiqatları çərçivəsində konkret hadisələrin təhlili zamanı onların cümlə sintaksisində öyrənilməsinin vacibliyi qənaətinə gəlmiş və bunu bir sıra səbəblərlə, o cümlədən ayrı-ayrı cümlələrin mətn funksiyasını daşımaq bacarığı, yəni mətn hadisəsi rolunu oynaya bilmək, eləcə də bəzi mətnlərarası xüsusiyyətli münasibətlərin (məsələn, anaforik əlaqə) cümlə daxilində də mümkünlüyü ilə izah etmişlər.

Hər bil dil kateqoriyasının öz işləmə çərçivəsi var. "Aşağı" səviyyələrə aid dil kateqoriyalarını təşkil edən vahidlər kifayət qədər dəqiq müəyyən olunsalar da, "yuxarı" həddi müəyyənləşdirmək çətinliklər törədir. Mətn kateqoriyalarının cümlə hüdudlarını keçdiyini qəbul etsək, aydındır ki, bu kateqoriyaların dairəsinin genişləndirilməsi məsələsi ortaya çıxır və bu zaman onlardan ən mühümü kimi mətndaxili əlaqəlilik, mətnin funksional perspektivi, informasiyanın mətndə bölüşdürülməsi, mətnin üfüqi və şaquli stratifikasiyası kimi məsələlər də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Müxtəlif dillərin materialı əsasında frazafövqü birləşmələrin tədqiqi ilə məşğul olan dilçilər burada məhz bu birləşmələr üçün səciyyəvi olan və dil haqqında elm üçün böyük maraq doğuran bir çox xüsusiyyətlər üzə çıxarırlar. Dillərin ardıcıl olaraq öyrənilməsi nəticəsində həm problemin bütövlükdə nəzərdən keçirilməsinə, həm də onun ayrı-ayrı aspektlərinin təhlilinə həsr edilmiş əsərlərin sayı artmışdır. Belə ki, hələ bu vaxta qədər frazafövqü birləşmələrin xarakter va xüsusiyyətlərinə münasibətdə vahid bir fikir yoxdur. Bəzi müəlliflər, ümumiy-

yətlə, bu birləşmələrin ayrılmasına dair məsələnin qoyuluşunun özünü şübhə altına alaraq cümlədən artıq böyük vahidlərin mövcudluğunu inkar edirlər.

Cümlədən artıq böyük vahidlərin ayrılması əleyhdarları öz fikirlərini müxtəlif cür əsaslandırırlar. Onlardan bəziləri cümlənin inteqrant şəklində daha böyük vahidin tərkibinə daxil olmaq imkansızlığını cümlənin öz təbiəti ilə, onun xüsusiyyətləri ilə izah edirlər.

Cümləni bir çox dilçilər ən ali sintaktik vahid hesab etmir və dildə daha yüksək səviyyəli vahidlərin olması fikrini irəli sürərək bu vahidlərin öyrənilməsini linqvistikanın birinci dərəcəli vəzifəsi olduğunu vurğulayırlar. Cümlə başqa cümlələrdə davam və inkişaf etdirilə bilən fikir ifadə edə bilər. Belə cümlələrin toplusunu müstəqil sintaktik vahid kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Beləliklə, ayrıca bir cümlə nitqə çevrilə bilər. Bu ayrıca bir cümlədə qrammatik münasibətlər onların sonrakı nitqə çevrilmə prosesində ola bilməsinə görə mümkündür [9, s. 104]. Ayrıca bir cümlənin nitqə çevrilməsinin imkanı onunla şərtlənir ki, cümlədə kommunikasiya prosesində izah oluna bilən qrammatik münasibətlər implisit şəklində özünü göstərir. Cümlənin sərhədlərindən kənarda yeni kommunikativ vahidlər yaranır ki, onların da həcmi nitq prosesində implisit qrammatik münasibətlərin eksplikasiya imkanı ilə şərtlənmişdir.

Əlaqəli nitqdə ayrı-ayrı cümlələr deyil, yalnız cümlə qruplarından ibarət olan mətn qapalı sintaktik struktura malikdir. Məhz buna görə də cümlələrin belə qrupları monoloji nitqin real sintaktik vahidləri olur. Buna görə də müstəqil cümlələrin belə qrupları cümlə ilə müqayisədə daha yüksək dərəcəli sintaktik vahid kimi funksional planda nəzərdən keçirilir.

Mürəkkəb sintaktik bütöv onun sərhədlərini çərçivələyən formal göstəricilərə malikdir [7, s. 79]. Mürəkkəb sintaktik bütövün strukturunun sintaktik xüsusiyyətlərini öyrənərkən təhlil edilən istiqamətin nümayəndələri xüsusi bütöv vahid kimi onun strukturundan deyil, əslində, ayrı-ayrı cümlələrin strukturundan çıxış edirlər və deməli, frazafövqü vahidin əlamətlərini daha aşağı səviyyəli vahidin − cümlənin əlamətləri əsasında ayırıb çıxarırlar. Mürəkkəb sintaktik bütövün strukturunu öyrənməkdə olan belə bir yanaşma tərzi onun cümlənin strukturundan keyfiyyətcə fərqli olan xüsusiyyətlərini açmağa imkan vermir. Buna görə də mürəkkəb sintaktik bütövün xüsusi sintaktik vahid kimi götürülməsinə baxmayaraq, əslində, yalnız mətndə müxtəlif əlaqə vasitələrilə birləşmiş bir sıra cümlələrin birləşməsi kimi öyrənilir [8]. Bu vahidlərin ayrılmasına və onların əlamətlərinin təsvirinə olan məhz belə yanaşma üsulu, fikrimizcə, bir sıra linqvistilərə əsas verir ki, onlar frazafövqü vahidin cümlənin strukturlaşma qaydalarından keyfiyyətcə fərqlənən strukturlaşma qaydalarının bu vaxta qədər ayrılıb çıxarılmadığını və ifadə edilmədiyini və bu əsasda, ümumiyyətlə, frazafövqü vahidlərin ayrılmasının düzgünlüyünü inkar edildiyini təsdiq etsinlər.

Mətn nitq fəaliyyətinin digər kateqoriyaları kimi, məsələn, cümlə kimi sintaktik iyerarxik sistemə daxil olur. Başqa sözlə desək, digər linqvistik kateqoriyalarla onun arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulur. Əslində, mətn nitq vahidi olaraq özünü cümləyə nisbətən daha yüksəkdə duran sintaktik vahid kimi aparır. Çünki o, dil səviyyəsində cümləyə münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha genişşaxəli mürəkkəblik nümayiş etdirir.

Məlumdur ki, mətnin ən azı iki cümlədən ibarət olması ideyası aparıcıdır. Çünki bir cümlə yalnız bir elementar predikativ məzmundan ibarət müəyyən bir bütövdür. Digər tərəfdən isə mətni yazıda fiksasiya olunmuş nitq əsəri kimi qəbul etsək, cümləni də mətn hesab etmək olar. Mətn haqqında cümlə üzərində struktur mənada üstünlük təşkil edən bir vahid kimi təsəvvürümüz bizim intuitiv, qeyri-elmi təsəvvürlərimizə söykənir. Cümləni struktur-semantik planda cilalanmış hesab etsək, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, mətn cümlədən daha böyük bir vahiddir. Bunu mətnin aşağı sərhədləri haqqında mülahizələrin məntiqi hesab etmək olar. Mətnin yuxarı sərhədləri haqqında təsəvvürlər də təqribən bu cür qeyri-elmi səciyyə daşıyır. Əgər biz xüsusilə də ideya-tematik birlik nöqteyi-nəzərindən çıxış etsək, bu sərhədləri müəyyənləşdirmək çox çətindir.

Ayrı-ayrılıqda mətnlə digər sintaktik vahidlər arasında çox maraqlı bir qarşılıqlı münasibətlər sistemi formalaşır. Belə ki, cümlə öz-özlüyündə heç bir mənaya malik deyil və əgər digər elementlərdən təcrid edilmişsə, başa düşülə bilməz. Başqa sözlə, o yalnız mətn çərçivəsində konkret hadisə ilə bağlı öz mənasını əldə edir və faktiki virtual olaraq burada aktuallaşma qabiliyyətinə malik ola bilir. Mətn, öz növbəsində, açıq sinif təşkil edir və onun bu sinfə mənsub müxtəlif variantları yaranır. Beləliklə, mətn invariant rolunu oynayaraq dil modelləri olan cümlələrin nitq prosesində aktuallaşmasına kömək edir. Bu nitq prosesinin ən yüksək, real, praktik göstəricisi olan mətnin təsvir etdiyi reallıq və variasiyaların ən dəqiq mənzərəsini verir və özündən əvvəlki sintaktik reallıqların (vahidlərin), əslində, öz strukturundan çıxmasını təmin edir. Əslində, sintaktik törəmə ənənəsinə görə, cümlə və mürəkkəb cümlə mətni əmələ gətirmir. Əksinə, mətn ontoloji prinsipinə uyğun olaraq digər sintaktik vahidləri formalaşdırır.

Ənənəvi olaraq mətnin öyrənilməsi, əsasən, iki üsulla aparılır. Birinci üsul propozisional üsuldur. Bu üsul, mətnin parametrlərinə əsasən, cümlənin artıq müəyyən olunmuş xüsusiyyətlərini tətbiq edir (üsulun adı buradandır − propozisional). Bu cür ekstrapolyasiyanın, sözsüz, müsbət nəticələri ola bilər. Xüsusilə mətnin dilçilik statusunun möhkəm zəmininin qoyulması üçün, eləcə də mətn problemlərinin dilçiliyə aid edilməsini nəzərə çarpdırmaq üçün ona "aşağı səviyyədən, cümlədən" yanaşmaq lazımdır.

İkinci üsul kommunikativ üsuldur. Bu üsul mətnin öyrənilməsini, onun immanent xüsusiyyətlərinin homogen sintaktik strukturlara müraciət etmədən ayrılmasını nəzərdə tutur. Belə üsul və ya yanaşma mətnin spesifik xüsusiyyətlərinin bütöv obyekt kimi dəqiq differensiasiyasını şərtləndirir.

Mətn dilçiliyi sahəsində tədqiqatlar, əsasən, iki istiqamətdə aparılır. Bir tərəfdən, təhlil, ümumiyyətlə, mətnin formalaşmasının ümumi qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması baxımından tekstemanın tədqiqi, eləcə də tekstemanın aktual reallaşmasının öyrənilməsi sahəsində aparılır. Başqa sözlə, söhbət bədii, publisistik və ya elmi üslubda olan bu və ya başqa konkret bütöv dil parçasının müəyyən olunması istiqamətində aparılan tədqiqatdan gedir. Eyni zamanda, mətnin sərhədlərinin təyin olunmasında istifadə olunan prinsiplərin, meyarların, mətnin modellərinin və növlərinin ayrılması imkanları ətrafında elmi mübahisələr aparılır. Bizə belə gəlir ki, təqdim edilən bu iki tədqiqat aspektlərini bir-birini tamamlayan iki yanaşma kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Dilçilikdə mətnə hazır məhsul, nitq-əqli prosesin nəticəsi kimi baxılır. "Mətn" termininin bir neçə işlənmə variantları var. Bir tərəfdən, "mətn" anlayışı danışanın fikrinə əsasən, özlərində bitmiş mənanı ehtiva edən bir və yaxud bir neçə cümlədən ibarət hər hansı bir parçanı təyin etmək üçün işlənir. Digər tərəfdən isə, bu terminlə hekayə, roman, məqalə və s. kimi nitq əsərləri adlandırırlar. Ümumi qəbul olunan isə yalnız mətnin bir sıra vahidlərdən ibarət və əlaqəlilik, bitkinlik və daxili təşkil olunma təzahürlərinə malik spesifik bir quruluş kimi başa düşülməsidir. Mətnin daxili və xarici tamlığını təşkil edən linqvistik, psixoloji və məntiqi amillər var. Linqvistik təkrarlar, formal əlamətlər, fikrin inkişafı tema, rema və proses kimi antisipasiya və resipasiya bu amillərdəndir. Məsələn, H.Vaynrix mətni aşağıdakı kimi nəzərdən keçirir: "Mətn minimum iki morfemdən, maksimal tərkibi isə məhdud olan morfemlərin qaydalı ardıcıllığı olaraq leksik və funksio-nal morfemlərin mütəmadi növbələşməsidir" [5].

M.A.K.Hallidey və R.Həsən mətnə bu cür tərif verirlər: "Mətn şifahi və yaxud yazılı, istənilən uzunluqda bir bütöv təşkil edən danışıq parçasıdır" [3, s. 341].

Bu istiqamətdə sonrakı tədqiqatlar müxtəlif tipli mətnlərə daha differensial yanaşmaya gətirib çıxarmışdır. Belə ki, artıq mətnin sərhədlərinin kifayət qədər dəyişkən və onun bir söyləmdən çoxcildli əsərlərə qədər müxtəlif həcmdən ibarət olduğu qəbul olunur. Məsələn, L.R.Qalperin mətnə aşağıdakı tərifi verir: "Başlığa, müəyyən məqsədyönlülüyə və praqmatik mərama malik leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrin müxtəlif vasitəsilə birləşmiş bir sıra xüsusi vahidlər (frazafövqi birliklər) ilə birgə bitmiş və ədəbi işlənmiş nitq məhsulunu təşkil edən dil işarələrinin qaydalı və yazılı birliyi − mətndir" [6, s. 18].

Prinsip etibarilə mətnın bu cür dəyərləndirilməsi O.İ.Moskalskayanın mətn bölgüsü ilə üst-üstə düşür: 1) bütöv nitq əsəri-mətn, yəni sözün geniş mənasında mətn və yaxud makromətn və 2) frazafövqi birlik (mürəkkəb sintaktik bütöv) sözün dar mənasında mətn və yaxud mikromətn [9].

Nəhayət, N.Enkvist mətnə ən ümumidən ən spesifikə qədər dörd tərifin verildiyini bildirir və onları aşağıdakı kimi göstərir: 1) Mətn mənalı işarələrdən ibarət olan ardıcıllıqdır; 2) Mətn mənalı işarələrin ardıcıllığıdır; 3) Mətn təbii dildə mənalı işarələrdən ibarət olan ardıcıllıqdır; 4) Mətn təbii dildə mənalı işarələrin ardıcıllığıdır [2].

Bununla belə, mətnin dəqiq tərifi, onun sərhədlərinin müəyyən olunması, mətnin hissələrə bölünməsi üsulları, onu təşkil edən vahidlərin statusunun müəyyən olunması, onun yaradılmasında iştirak edən semantik və formal amillərin nisbəti kimi problemlər isə hələ də mübahisələrə səbəb olur.

Bütün bunlar belə bir **nəticəyə gətirir ki**, mətn nitq vahidi olaraq özünü cümləyə nisbətən daha yüksəkdə duran sintaktik vahid kimi aparır. Mətn dil səviyyəsində cümlə ilə münasibətdə həm struktur, həm də semantik baxımdan mürəkkəbliyə malik olduğunu nümayiş etdirir. Mətnin semantik strukturunun təhlili dil vahidlərinin bu və ya digər kontekstdə işlənmə xüsusiyyətlərini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər / K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, M.M.Musayev [və b.]. – Bakı: Mütərcim, 2012. – 608 s.
2. Enkvist, N.E. From Text to Interpretability: A Contribution to the Discussion of Basic Terms in Text linguistics. Connexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse Ed. By W.Heydrich. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1989, − pp. 369-382.
3. Halliday, M.A.K., Hasan R. Linguistic Function and Literary Style: An enquiry into the language of William Golding's “The Inheritors”. “Literary Style: a Symposium”. Ed. by Seymour Chatman, −London-New York: Oxford University Press, − 1971, − pp. 330-368.
4. Hartman P. Texte als linguistisches Objekt – München: Beiträge zur Linguistik, − 1971. − s. 216-224.
5. Weinrich, H. The textual function of the French article − In:S.Chatman, − 1971.
6. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. − Москва: Наука, − 1981.
7. Малычева, Н.В. Текст и сложное синтаксическое целое: системно-функциональный анализ / Н.В.Малычева. − Ростов-на-Дону: АПСН, − 2003. − 180 с.
8. Мамедов, Н.Ш. Текст и языковая коммуникация. Учебное пособие / Н.Ш.Мамедов. – Баку: Мутарджим, −2019. –252 с.
9. Москальская, О.И. Грамматика текста / О.И.Москальская. – Москва: Высшая школа, − 1981. – 183 с.

Kh.A.Aliyeva

Text as an Object of Linguistics

Summary

The article examines the place of text in the syntactic system of language. The logical connection of sentences in the formation of a text as a linguistic unit is noted. A text is not individual sentences, but consists of a group of sentences, being a complex syntactic unit and having a closed structure, it expresses a complete thought. A text as a syntactic unit stands above the sentence. At the language level, a text, compared to the sentence, demonstrates particular complexity in structural and semantic terms. The syntactic features of a complex syntactic whole as a text-forming structure are highlighted. It is emphasized that a complex syntactic whole has a number of grammatical properties and the semantic and stylistic features of combining sentences are revealed.

Key words: *text, structure, semantics, complex syntactic whole, sentence*

Х.А.Алиева

Текст как объект лингвистики

Резюме

В статье рассматривается место текста в синтаксической системе языка. Отмечается логическая связь предложений в формировании текста как языковой единицы. Текст представляет собой не отдельные предложения, а состоит из группы предложений, являясь сложной синтаксической единицей и обладая замкнутой структурой, выражает законченную мысль. Текст как синтаксическая единица стоит выше предложения. На уровне языка текст по сравнению с предложением в структурном и семантическом планах демонстрирует особую сложность. Освещаются синтаксические особенности сложного синтаксического целого как текстообразующей структуры. Подчеркивается, что сложному синтаксическому целому присущи ряд грамматических свойств и выявляются смысловые и стилистические особенности соединения предложений.

Ключевые слова: *текст, структура, семантика, сложное синтаксическое целое, предложение*

Rəyçi: dos. F.H.Səlimova

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

L.Ş.ƏSƏDOVA
e-mail: lalyasad@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.023

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ RƏSMİ VƏ QEYRİ-RƏSMİ YAZIŞMALARIN LİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Məktub yazma həm şəxsi, həm də peşəkar sahədə mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Dostlara, ailəyə ünvanlanmış qeyri-rəsmi məktublar və eyni zamanda işgüzar və akademik sahədə istifadə olunan rəsmi məktublar daxil olmaqla, məktubların müxtəlif növləri vardır.*
Effektiv məktub yazılmasında rəsmi və qeyri-rəsmi məktublar arasında fərq, uyğun gələn ton, yazı dili və formatı çox vacibdir. Rəsmi və qeyri-rəsmi dil müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. Məqalədə deyilir ki, rəsmi və qeyri-rəsmi məktubların işlənmə vaxtını bilmək çox mühüm amildir. Belə ki, bu yazan insanla məktubu oxuyan və ya dinləyən arasında əlaqə yaradır. Rəsmi və qeyri-rəsmi ingilis dili formallığına, söz ehtiyatına, cümlə quruluşuna və tona görə bir-birindən fərqlənir.

Açar sözlər: *yazı bacarıqları, rəsmi məktublar, qeyri-rəsmi məktublar, qısaltmalar, jarqonlar, auditoriya*

İngilis dilinin tədrisində digər bacarıq və vərdişlərlə yanaşı yazı bacarıq və vərdişlərinin tədrisi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəyyən sahələr var ki, onlar tələbələrdən yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini xüsusi olaraq tələb edir: imtahana hazırlıq prosesi, Business English və əgər tələbələr xaricdə təhsil alır yaxud işləyirlərsə, müəyyən yazı bacarıqlarına malik olmalıdırlar – ərizələrin, təqdimat məktubunun, rezüme, rəsmi və şəxsi məktubların, e-maillərin yazılması və s. Yazı da danışıq kimi ünsiyyət vasitəsidir. İşgüzar əməkdaşlığın hər bir forması daima informasiya mübadiləsi tələb edir.

Qloballaşan dünyada müxtəlif ölkələr arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi müşahidə edilir. Bu zaman artmaqda olan ehtiyac və tələbatları nəzərə alaraq, işgüzar yazışmaların daha ciddi elmi əsaslar üzərində qurulması məsələsi meydana çıxır. Burada əsas məqsəd kadrların ixtisasları ilə bilavasitə əlaqəli olan akademik və qeyri-akademik situasiyalarda istifadə edilən bacarıq və qabiliyyətlərin öyrədilməsidir.

Bununla əlaqədar olaraq, məhz bu sahəyə aid olan, yəni bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin rast gələ biləcəyi həm akademik, həm də adi, universal situasiyalar müəyyənləşdirilməli, həmin situasiyaların və onlara uyğun sənədlərin dili linqvistik cəhətdən təhlil edilməlidir. Aparılmış linqvistik təhlil nəticəsində müəyyənləşdirilmiş ayrı-ayrı situasiyalara xas olan linqvistik xüsusiyyətlər işgüzar yazışmaların əsasını təşkil edir.

Dil bizim hər birimizin həyatında istənilən sahədə mühüm rol oynayır. İnkişafımız, iqtisadiyyatımız, ailədə, cəmiyyətdə, siyasi, elmi və ümumiyyətlə gündəlik fəaliyyətimiz dillə bağlıdır. Oxuyuruq, yazırıq, zəng edirik, cavab veririk, görüş təyin edirik, əhvalat danışırıq, bütün bunlar, habelə alış-veriş, uzaq-yaxın dostlar və qohumlarla əlaqələrimiz dillə mümkündür. Dil səsləndirilməlidir, səslə verilən məlumat eşidilməlidir və qavranılaraq dərk edilməlidir. Bəzən isə sənədlərin, yazılmış hərflərin dili ilə danışırıq. Bu isə müxtəlif sahələrin, o cümlədən işgüzar yazışmaların inkişafını günün tələbinə çevirir.

Bu gün müasir təşkilatlarda işgüzar yazışmaların müxtəlif növlərindən istifadə olunur ki, onlardan ən çox müraciət olunanı məktublardır. Müasir dövrdə insanlar mobil telefonlar və internet texnologiyalarından öz ünsiyyət ehtiyaclarını ödəmək üçün geniş şəkildə istifadə edir.

Kağız üzərində yazılmış məktublardan istifadə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır, lakin hələ də bir çox vəziyyətlərdə xüsusilə rəsmi ünsiyyət forması kimi vacib hesab edilir.

Effektiv şəkildə məktub yazmağı öyrənmək həm vaxt, həm də cəhd tələb edir, lakin çox dəyərli bir bacarıq hesab olunur. Məktublar yazılarkən kifayət qədər diqqətli olmaq tələb olunur. Belə ki, xırda bir səhv anlaşılmazlığa, münaqişələrə təkan verə bilər. Biz yazırıq, çünki nəyəsə reaksiya veririk. Eyni zamanda düzgün mövzu seçilməsi də çox vacibdir. Bir çox insanlara görə məktub, yazan insanın necə olduğunu, şəxsiyyətini, ifadə etmək yolunu, müəyyən situasiyalara reaksiyasını əks etdirir. Beləliklə, biz məktublarımızı nəinki məzmununda, həmçinin formasında təəssürat yaradıcı etməyə çalışmalıyıq [6, s. 124].

Məktub mətni yazıb göndərən ilə onu qəbul edən insan arasında ənənəvi ünsiyyət formasıdır. Məktub yazmaq həm şəxsi, həm də peşəkar mühitdə mühüm bir ünsiyyət bacarığıdır. Dostlara və ailəyə göndərilən qeyri-rəsmi məktublarla yanaşı, işgüzar və akademik şəraitdə istifadə edilən rəsmi məktublar da daxil olmaqla müxtəlif məktub növləri var. Qeyri-rəsmi və rəsmi məktublar arasındakı fərqləri və istifadə üçün uyğun tonu, dili və formatını anlamaq məktubların effektiv yazılması üçün vacibdir.

Ümumiyyətlə, rəsmi dil daha ciddi, formal və ya işlə əlaqəli vəziyyətlərdə istifadə olunur. Biri ilə ilk görüşdə rəsmi dil və davranışlardan istifadə etmək olar, lakin zaman keçdikcə ünsiyyətin formallığını cari vəziyyətə uyğunlaşdırmaq lazım gələcək. Düzgün dil üslubundan istifadə etmək vacibdir. Yaşlılarla, səlahiyyətli insanlarla və yaxşı tanımadığımız insanlarla rəsmi şəkildə danışmalı və ya yazışmalıyıq. Rəsmi ingilis dilində gündəlik nitqdən fərqli olaraq daha mürəkkəb lüğət və daha uzun cümlələrdən istifadə edilir. Məsələn: “I am writing with respect to your advertisement for a summer work placement program”.

Bir qayda olaraq, qeyri-rəsmi dil yaxşı tanıdığımız insanların olduğu daha rahat vəziyyətlərdə istifadə olunur. Bundan əlavə, yazarkən istifadə etdiyimiz dil, danışarkən istifadə etdiyimiz dil və ünsiyyət tərzindən daha formaldır. Dostlar, ailə və ya yaxından tanıdığımız insanlarla qeyri-rəsmi danışmalı və ya yazışmalıyıq. Qeyri-rəsmi ingilis dili rəsmi ingilis dilindən fərqli olaraq daha qısa cümlələr və sadə sözlərdən istifadə edir. Məsələn: “I’m not doing anything tonight. Do you want to come over?” [2, s. 19]

Çıxış edərkən və ya rəsmi bir e-poçt mesajı yazarkən rəsmi danışmalı və ya yazmalıyıq. Məsələn: müdirə iş zamanı göndərilən mesaj. Bu vəziyyətdə ciddi qəbul olunmaq üçün peşəkar səslənmək vacibdir. Rəsmilik və qeyri-rəsmilik səviyyələri mövcuddur: Məsələn:

Kralla görüşərkən, ona 'Əlahəzrət' deyə müraciət edərək, onunla son dərəcə formal davranmalıyıq, halbuki bir işə müraciət etmək üçün məktub yazılsa, yenə də rəsmi olacaq, lakin bu eyni səviyyədə olmayacaq.

Yaxın qohuma qeyri-rəsmi, lakin ən yaxşı yaxın dosta daha çox qeyri-formal yazmalıyıq.

Rəsmi məktub və ya e-poçtda standart salamlama ‘Dear Ms. White’ və sonda ‘Yours sincerely, Nathan Reilly’ ola bilər, qeyri-rəsmi məktub və ya e-poçt isə ‘Dear Gemma’ ilə başlayıb‘Love Nate’ ilə bitə bilər.

Ən yaxın dost ‘Good morning, Madam’ deyən bir mətn aldıqda təəccüblənəcək. Eyni şəkildə, yəqin ki, müəllim, ‘Yo, Big G!’ [4, s.150]

Nəzərdə tutulan auditoriya haqqında düşünmək də faydalı ola bilər. Mövzu tam olaraq eyni, ancaq ünsiyyət üsulu fərqli ola bilər. Aydın ünsiyyətin əsas hissəsi auditoriyanı nəzərə almaqdır, belə ki, salamlaşma ilə başlayaraq sona qədər hər sözə təsir edəcəkdir.

Ümumiyyətlə, rəsmi yazı üsulundan aşağıdakı vəziyyətlərdə istifadə edirlər:

- İşgüzar ünsiyyət, hüquqi sənədlər, akademik tədqiqat, akademik yazı, rəsmi e-poçtlar, xəbərlərdə hadisələrin işıqlandırılması, iş müraciəti.

Fərqli məqsədlər üçün uyğun olan müxtəlif növ rəsmi məktublar var. İş məktublarına əlavə olaraq, iş yerində və şəxsi həyatda yazılı yazışmalarda faydalı olan bir neçə növ rəsmi məktub var. Aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

• Sorğu məktubu: məhsul, xidmət və ya hadisə haqqında daha çox bilmək istədiyiniz zaman sorğu məktubu yazırsınız.

• Sifariş məktubu: sifariş məktubları şirkətdən yeni mal və ya xidmətlər üçün sifariş vermək üçün hazırlanmışdır.

• İşə qəbul məktubu: qəbul məktubları işə qəbul, istefa və ya fəxri adı təsdiqləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

• Şikayət məktubu: bu tip rəsmi məktublar mal və ya xidmətlərdən narazılığı ifadə etmək üçündür.

• Üzr məktubu: bir səhvə görə üzr istəmək üçün üzr məktubu yazırsınız.

• Müşayiət məktubu: adətən işə müraciət edərkən CV ilə birlikdə rəsmi məktub yazırsınız. Müşayiət məktubu ixtisaslarınızı təsvir edir və ərizənizi tamamlayır.

• Satış məktubu: satış məktubu şirkətin məhsulunu və ya xidmətini təbliğ edir və fəaliyyətə çağırış ehtiva edir.

• Tanıtım məktubu: satış məktubları kimi, bu məktublar da müştərilərə yeni məhsullar və təkmilləşdirmələr haqqında məlumat verir.

• İddia məktubunun tərtib edilməsi: məhsul və ya xidmətdən narazısınızsa, pulu geri qaytarmaq üçün istehsalçıya məktub göndərə bilərsiniz [5, s. 130].

Rəsmi yazının xüsusiyyətləri nələrdir?

1. Lüğət: rəsmi ingilis dili daha geniş və mürəkkəb lüğətə əsaslanır. Tez-tez texniki terminləri əhatə edir, jarqon və ya danışıq ifadələrindən çəkinir.

Rəsmi dildə sözlər daha uzun olur. Məsələn: Require (rəsmi) və need (qeyri-rəsmi), Purchase (rəsmi) və buy (qeyri-rəsmi), Acceptable (rəsmi) və okay (qeyri-rəsmi), Assistance (rəsmi) və help (qeyri-rəsmi), Require (rəsmi) və want (qeyri-rəsmi).

Rəsmi ingilis dilində şəxs əvəzliklərinin istifadəsi daha məhduddur. Bunun əvəzinə üçüncü şəxs əvəzliklərinə və ya xüsusi başlıqlara üstünlük verilir.

• We can assist in the resolution of this matter. Contact us on our help line number (rəsmi); I can help you solve this problem. Call me! (qeyri-rəsmi); We regret to inform you that……(rəsmi); I'm sorry, but…. (qeyri-rəsmi).

Akronimlər və ya qısaltmalar əvəzinə tam sözlərdən istifadə etmək − rəsmi üslub MS, NASA və don 't, won' t və s. qısaltmalarını tanımır, emojilər heç vaxt rəsmi dildə istifadə edilmir! [5, s. 131]

Modal feillər − rəsmi dil modal fellərdən istifadə edir. Məsələn: We would be grateful if…., Could you kindly inform us as as to whether..?

Rəsmi dildən istifadə edərkən hansı ümumi səhvlərə yol verilir?

Əksər insanlar rəsmi dil haqqında düşünəndə çox vaxt onu darıxdırıcı və ya başa düşülməsi çətin hesab edirlər. Bununla belə, bir neçə sadə məsləhətə əməl etməklə ümumi səhvlərdən qaça və yazıları daha cilalanmış və peşəkar etmək olar.

Ümumi səhvlərdən biri, daha sadə alternativlərin kifayət edəcəyi zaman həddindən artıq mürəkkəb sözlərdən istifadə etməkdir. Başqa bir səhv, daha mürəkkəb səsləndirmək üçün sadə ifadələri bəzəməkdir. Ümumiyyətlə, xüsusi bir sözün tələb olunduğundan əmin deyiliksə, standart şərtlərdən istifadə etmək yaxşıdır.

Başqa bir ümumi səhv, düşüncələri çox şəxsi və ya qeyri-rəsmi şəkildə təqdim etməkdir. Rəsmi dil dostlar və ailə üzvləri ilə səmimi söhbətlər üçün deyil, iş və ya hüquqi sənədlər üçün istifadə olunmalıdır. Nəhayət, rəsmi məktubda "can't" və ya "won't" kimi qısaltmalardan istifadə etməkdən çəkinin − bunun əvəzinə tam "cannot" və "will not" formalarından istifadə edin.

Ehtimal olunur ki, rəsmi yazı ən çətin yazı növüdür. O, heç kimə ünvanlanmır, yəni konkret bir şəxs üçün yazılmır və emosiya olmadan yazılır. Bəzi yazılı nitq növləri həmişə rəsmi ingilis dilində yazılır.

Məktubda kiminsə dəqiq sözlərindən sitat gətirilirsə, qısaltmalardan istifadə edilə bilər. Mənsubiyyəti göstərmək üçün isimlərə apostroflar da əlavə olunur. Bunlar rəsmi olanlar da daxil olmaqla bütün dil qeydlərində istifadə olunur. Məsələn: children's classroom, professor's report, elephant's trunk.

Yüzdən az rəqəmləri yazın: nineteen, twenty-two, seventy-eight, six.

Rəsmi yazıda aktiv növdən istifadə etmək daha yaxşıdır: The research was completed by the students in 2009. The students completed the research in 2009. [1, s. 221]

Jarqon, deyim, şişirtmə (hiperbol) və klişelərdən istifadə etmək qəbul olunmur. Jarqon ingilis dilində qeyri-rəsmi yazılı və danışıq dilində geniş yayılmışdır. Jarqon müəyyən bir bölgə və ya ərazi üçün xarakterikdir.

Akronimlərdən istifadə edərkən, ilk olaraq bütün ad, sonra qısaltma yazılır. National Aeronautics and Space Administration (NASA), Kansas Department of Transportation (KDOT).

Dostluq e-poçtlarında və mətn mesajlarında jarqon, qısaltmaları və ya simvollardan istifadə edilmir. Məsələn: LOL (laugh out loud), ttyl (talk to you later), b/c (because), w/o (without), w/ (with).

Cümlələrə "and", "but", "also" kimi sözlərlə başlamaq düzgün deyil. Qeyri-rəsmi yazıdan istifadə etmək üçün bəzi keçid sözlər və ifadələr işlənə bilər: Nevertheless, Additionally, However, In addition, As a result of, Although.

Həmişə tam cümlələrlə yazın. Rəsmi yazı bacarıqlarının əhəmiyyəti: ciddilik yaradır; rəsmi ton həm də müəllifin auditoriyaya hörmətini göstərir; rəsmi tonun yazılı şəkildə istifadəsi də insanın yaxşı təhsilli olduğunu göstərir, akademik məqsəd daşıyır və standart üsluba əsaslanır.

Qeyri-rəsmi üslub məhdudiyyətlərdən azaddır və şablon yazıları, qısaltmaları, aktiv növ səsli yazını, yumoru, kinayə və s. üstün tutur. Mətnlərə baxaraq müəllifin yazıya hansı üslubdan istifadə etdiyini müəyyən etmək olar [6, s. 125].

Rəsmi yazı tərzindən fərqli olaraq, qeyri-rəsmi yazı jarqon danışıq ifadələrinin istifadəsinə açıqdır və hətta bəzi hallarda qrammatik və orfoqrafik səhvlərə yol verir. Qeyri-rəsmi ingilis dilinə jarqonlar, deyimlər və danışıq ifadələri daxildir, o daha az texniki terminlərə malikdir və gündəlik dilə daha yaxındır.

Misal: rəsmi: "It's pleasure to meet you"; qeyri-rəsmi: "Nice to meet you".

Qeyri-rəsmi ingilis dilində daha qısa cümlələr və daha çox danışıq tonundan istifadə olunur. Buraya cümlə fraqmentləri daxil ola bilər və ya yazını qısaltmaq üçün müəyyən sözlər buraxıla bilər. Misal: rəsmi: "Would you like to join us for dinner?"; qeyri-rəsmi: "Wanna grab dinner with us?".

Qeyri-rəsmi ingilis dilində şəxs əvəzlikləri və ləqəblərdən tez-tez istifadə olunur. Bu daha şəxsi və tanış bir yanaşmaya imkan verir. Qeyri-rəsmi yazı birinci və ikinci şəxs əvəzliklərinin aktiv istifadəsini dəstəkləyir. Misal: rəsmi: "Dr. Johnson will be here shortly"; qeyri-rəsmi: "Doc will be here soon".

Qeyri-rəsmi yazıda sözlər qısaldıla bilər və "it is not" əvəzinə "it's not" yazmaq olar. Məsələn, televiziya əvəzinə "TV".

Qeyri-rəsmi yazı tərzi nə vaxt istifadə edilməlidir? Şəxsi e-poçtlar; mətn mesajları; qeyri-rəsmi bloq yazıları; gündəlik; şəxsi bloqlar; yaradıcı yazı.

Bir çox təşkilatlar müəssisələrin, idarələrin xarici aləmlə əsas əlaqə kanalı məhz rəsmi məktublardır. Məktubların köməyi ilə müqavilə öncəsi danışıqlar aparılır, idarələr, müəssisələr arası əlaqələr araşdırılır, rəsmi məktublarda ikitərəfli iradlar, dəvətlər, xahişlər, təklif və şikayətlər və s. göstərilir. Məktubları vacib sənədlər və ya maddi dəyərlər müşayiət edir.

Müasir həyatda stasionar və mobil telefonların, faks, elektron poçt və internetin kifayət qədər olmasına baxmayaraq, işgüzar yazışma hətta ən kiçik bir şirkətdə belə aparılır. Buna görə də göndərilən məktubların nəhəng həcmi onların formasının, quruluşunun eyni tipli olmasını tələb edir.

Hal-hazırda bir çox ölkələrdə rəsmi məktubların formasının dəqiqləşdirilməsi prosesi gedir. Məsələn, İngiltərədə rəsmi ünsiyyət kimi Zip-Cole adlanan kodlaşdırılmış üsul işlənmişdir. Amerikada isə geniş avtomatlaşdırılmış informasiya proseslərinə görə kompüter əsrində Amerikan işgüzar məktubları "ikinci doğulma" mərhələsini yaşayır.

İşgüzar məktubun tonu da mühüm sayılır: o, quru, hissiyatsız olmamalıdır. Məktubda dostluq, əməkdaşlığa hazırlıq, körpülər salmaq kimi niyyətlərin olması yaxşı olardı. Çox vacib cəhət də bu tip məktublarda bayağılıq, jargon sözlərdən istifadəsinin qəti şəkildə olmamasıdır. Eyni zamanda rəsmi məktublarda həddindən artıq dostcasına yanaşma, səmimilik əks effektə gətirə bilər və məktubu oxuyan ona olan marağı itirə bilər.

Qeyri-rəsmi məktublarda isə şəraitdən asılı müxtəlif üslubda olan ifadələrdən

istifadə olunur. Danışıq üslubundan, slenq, qısaltmalar və abreviaturlardan da istifadə etmək olar. Ancaq həddən artıq sadə nitqdən də istifadə etmək olmaz. Nitqdə olan bəzi ifadələr danışıqda istifadə oluna bilər, amma yazıda, hətta qeyri-rəsmi məktub olsa da belə ifadələr yol verilməzdir.

İngilis mədəniyyətini yazı sənəti olmadan təsəvvür etmək olmaz. Əsrlər boyu ingilis xanımları və cənabları (centlemenləri) sərt etiket qaydalarına əsaslanan yazışma mübadiləsindən istifadə edirdilər. Bu etiket qaydaları nə yazmağı, nə zaman və niyə, hansı ifadələri işlətməyi, günün hansı hissəsində, hansı kağızda yazmağı təyin edirdi. Məktublar insanların həyatında mühüm rol oynayırdı və indi də oynayır: onlar güldürür, təəccübləndirir, düşündürür, xoşbəxtlik gətirir, hansısa məsələləri həll edir.

Lord Bayronun sözləri ilə desək, "Məktub yazmaq tənhalıqla ünsiyyət arasında yeganə vasitədir".

İşin elmi nəticəsi: bütün yuxarıda qeyd olunanları nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, müasir ingilis dilində rəsmi və qeyri-rəsmi yazışma növləri istifadə olunmaqdadır, müxtəlif məqsədlər üçün olan yazışmalarda rəsmi və qeyri-rəsmi məktublar arasında olan fərq, uyğun gələn ton, format və yazı dilini bilmək çox vacibdir.

İşin elmi yeniliyi: məqalədə artmaqda olan ehtiyac və tələbatları nəzərə alaraq işgüzar yazışmaların daha ciddi elmi əsaslar üzərində qurulması məsələsi akademik və qeyri-akademik situasiyalarda istifadə edilən bacarıq və qabiliyyətlər, cümlə strukturu, ton, söz və ifadələr nəzərdən keçirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Təqdim olunan məqalə xarici dili tədris edən universitetlərin bakalavr pilləsində yazı bacarıqlarının tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

İngilis dilində

1. Selinker, L. Interlanguage / L.Selinker. − IRAZ, 10, − 1992, − 219-231pp.
2. Tannen, D. Oral and Literate Strategies in Spoken and Written Narrative, Language // 58,1999, − 11-21pp.
3. Weinreich, U. On Semantics / U.Weinreich. −University of Pennsylvania Press, − 1980, − 116p.
4. Ullman S. Language and meaning. − London: Word, − 1996, Vol.2 №2, − 190 p.

Rus dilində

5. Вторушина, К.Ю. Письмо и письменная речь в обучении иностранному языку/Альманах современной науки и образования. − Тамбов: Грамота, − 2010. − №1 в 2 ч – ч 2, − с.129-132.
6. Коченова, Л.А. Обучение студентов письменному информационному общению в свете Межкультурных различий / Межкультурная коммуникация и СМИ: Матер. Международной науч. прах. конфер. 14 мая 2010 г. − Барнаул. − с. 123-126.

İnternet resursları

7. https://bscholarly.com/features-of-an-informal-letter/
8. https://prowritingaid.com/formal-and-informal-words-english-language

L.Sh.Asadova

Linguistic Features of Formal and Informal Letter Writing in Modern English

Summary

Letter writing is an important communication skill in both personal and professional settings. There are different types of letters, including informal letters to friends and family, and formal letters used in business and academic spheres. The article deals with understanding that the differences between informal and formal letters, the appropriate tone, language, and format are essential for effective letter writing. Formal and informal language serve different purposes. It`s important to know when formal or informal writing is expected as it helps a writer to connect with the reader or listener. Formal and informal English are two distinct styles of language usage that vary in their level of formality, vocabulary, sentence structure and tone.

Key words: *writing skills, formal letters, informal letters, abbrevations, jargons, audience*

Л.Ш.Асадова

Лингвистические особенности официальных и неофициальных переписек в современном английском языке

Резюме

Написание письма – важнейший коммуникативный навык как в личном, так и в профессиональном параметре. Есть разные типы писем, включая неофициальных писем к друзьям и семье, и официальные письма, которые пользуются в бизнес и академических целях.

Для эффективной переписки нужно отличать разницу между официальным и неофициальным письмом, соответствующий тон, язык, формат. У официального и неофициального письма есть разные цели, очень важно знать когда использовать тот или иной вариант, так как это помогает написавшего соединиться с читающим или слушающим. В данной статье говорится о том, что официальный и неофициальный английский это два отчетливо разных стиля языка, которые отличаются по формальности, словарному запасу, структуре предложения и тона.

Ключевые слова: *письменные навыки, официальные письма, неофициальные письма аббревиатуры, жаргоны, аудитория*

Rəyçi: f.f.d., dos. S.E.Tağıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 26.04.2024

G.A.ƏZİZOVA
müəllim
e-mail: azizovagun@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

:10.62021/0026-0028.2024.2.029

MÜASİR DÖVRDƏ TƏRCÜMƏÇİ ÜÇÜN ÇƏTİNLİK YARADAN MƏSƏLƏLƏR

Xülasə. *Bu elmi-tədqiqat işində müasir dövrümüzdə tərcümə zamanı tərcüməçilərin rastlaşa biləcəyi çətinliklər və yaranmış çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün istifadə olunan metod və üsullardan bəhs edilir. Hər bir tərcümə sahəsinin, istər siyasi, istər ədəbi-bədii, istərsə də, elmi tərcümənin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri və çətinlikləri vardır. Bu elmi tədqiqat işi məhz bu məsələləri araşdırır və tədqiq edir. Elmi tədqiqat işində müasir dövrümüzdə tərcüməçilərin üzləşə biləcəyi çətinliklər ilk növbədə a) qrammatik, b) müxtəlif mədəniyyətlərə xas olan xüsusiyyətlər və c) bədii tərcümə zamanı meydana çıxan problemlər şəklində təsnif olunaraq araşdırılıb tədqiq olunmuşdur və nümunələr əsasında onları həll edə biləcək metod və texnikalar göstərilmişdir.*

Açar sözlər: *tərcümə, qrammatik çətinliklər, frazeoloji birləşmələr, mədəniyyət, poetik tərcümə*

Hər bir tərcümə sahəsinin, istər siyasi, istər ədəbi-bədii, istərsə də, elmi tərcümənin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri və çətinlikləri vardır. Bu elmi tədqiqat işi məhz bu çətinlikləri araşdırır və tədqiq edir.

Elm və texnikanın daim inkişaf etdiyi, dünya ölkələrinin və xalqların inteqrasiyanın sürətlə getdiyi bir dövrdə ölkə mədəniyyətlərinin daha da yaxınlaşması, elmi ixtiraların və yeniliklərin öyrənilməsində tərcümənin rolu əvəzsizdir. Bütün bunları nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, tərcümənin daha dəqiq və detallı çatdırılması üçün bu mövzunun araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulduğunu görmüş olarıq və bu səbəbdən bugün bu tədqiqat işi aktualdır və bu mövzunun Azərbaycan-ingilis dillərində qarşılıqlı müqayisə və təhlilinin aparılması zəruridir.

Tədqiqat işinin başlıca məqsədi müasir dövrümüzdə ingilis dilinə tərcüməsi zamanı çətinlik yaradan bədii ifadə vasitələri, terminlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözlərindən nümunələrə nəzər salaraq onların Azərbaycan dilinə müqayisəli tərcüməsini vermək, uyğun ekvivalentini tapmaq və bu zaman istifadə olunan üsullara nəzər salmaq, bu yolla tərcüməçilərin işini asanlaşdırmaq və nümunələr gətirilərək mümkün tərcümə metodlarını araşdırmaqdan ibarətdir.

Yuxarıda qeyd olunmuş məqamlarla yanaşı, məqsəd həm də ədəbi-bədii tərcümədə və danışıq dilində işlənən ifadələrin hədəf dilə tərcüməsi zamanı yaranmış çətinlikləri müəyyənləşdirmək, onların aradan qaldırılması yollarını araşdırmaq və bununla bağlı təkliflər irəli sürməkdir. Bu elmi-tədqiqat işində göstərilən metod və üsullardan istifadə etməklə tərcüməçilərə tərcümə işində yardım göstərmək, bəzi məqamları onlar üçün aydınlaşdırmaq və gələcəkdə yaranacaq çətin məqamları aradan qaldırmaq müəllifin əsas məqsədlərindən biridir.

Müasir dövrümüzdə bir çox tədqiqatçılar tərcümə zamanı ən çox rast gəldiyimiz çətinlikləri aşağıdakı şəkildə təsnif edirlər;

1) qrammatik çətinliklər, 2) mədəni xüsusiyyətləri ilə bağlı ortaya çıxan çətinliklər, 3) ədəbi-bədii tərcümə zamanı yaranan çətinliklər.

Qrammatik çətinliklərə a) sintaktik strukturla bağlı olan çətinliklər; b) frazeoloji birləşmələrin və idiomatik ifadələrin tərcüməsi zamanı yaranan problemlər; c) yaxın mənalı sözlərin və omonimlərin tərcüməsi zamanı qarşılaşdığımız problemlər olaraq qruplaşdıra bilərik. Bunların hər birinə ayrı-ayrılıqda nəzər salıb çətinlik yaradan məsələləri gözdən keçirək.

Bildiyimiz kimi, hər bir dilin özünəməxsus sintaktik quruluşu vardır; bir çox dillərdə cümlələr geniş və müxtəsər, quruluşca sadə və mürəkkəb, cüttərkibli və təktərkibli, məqsəd və intonasiyaya görə isə əmr, nida, nəqli və sual cümlələri olmaqla bir neçə yerə bölünür və dildən-dilə tərcümə edərkən tərcüməçi cümlənin sintaktik quruluşu ilə əlaqədar problemlərlə qarşılaşa bilər. İ.İ.Meşaninovun [11] təsnifatına əsasən Azərbaycan dili və ingilis dili hər ikisi sintaktik strukturuna görə nominativ dil quruluşuna malikdir, J.Qrinberqə [9] görə isə, ingilis dili mübtəda + xəbər + tamamlıq, Azərbaycan dili isə mübtəda + tamamlıq + xəbər strukturlu dil qruplarına aiddir. Məsələn, Azərbaycan dilindən ingilis dilinə sinxron tərcümə edən tərcüməçi mübtədadan sonra xəbəri tərcümə etməli olduğu üçün Azərbaycan dilində cümləni sona qədər dinləməlidir, çünki bu dildə xəbər cümlənin sonunda işlənir. Nümunəyə nəzər salaq,

Bu ilin sonunadək biz (müb.) Avropa İttifaqına üzv olan daha çox sayda ölkələrin Azərbaycandan təbii qazı alacağını gözləyirik (xəb.) [19].

By the end of this year, we (müb.) expect (xəb.) more EU member countries to start receiving natural gas from Azerbaijan.

Frazeoloji birləşmələrin və idiomatik ifadələrin tərcüməsi zamanı qarşılaşdığımız çətinliklərdən bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, hər dilin özünəməxsus müxtəlif ifadə vasitələri və frazeoloji birləşmələri vardır və onların tərcüməsi həmin dil daşıycılarının inkişaf tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və dini ilə sıx əlaqədardır. Bu kimi birləşmələrin tərcüməsi zamanı hədəf dildə ekvivalentin tapılması, uyğun analoqun seçilməsi, bəzən də izah və təsvirin verilməsi metodlarından istifadə olunur.

Məsələn: Bir çox frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi analoqun seçilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Linqvistikada frazeoloji analoq dedikdə, ifadələrin tərkib hissələrinin leksik, qrammatik struktur, ifadəlilik baxımından fərqli olsa da, eyni mənanı kəsb etməsi başa düşülür. Məsələn: *feel like a wet rag – çox yorğun hiss etmək*. Verilmiş frazeoloji birləşmənin tərcüməsini onun işləndiyi mənbəni öyrənmədən bilmək mümkün deyil. Bunun üçün ya lüğətdən istifadə olunmalı, ya da işləndiyi ilk mənbəni öyrənmək vacibdir.

Tərcümə zamanı qrammatik çətinliklərdən danışarkən, yaxın mənalı sözlərin və omonimlərin yaratdığı problemlərdən bəhs edə bilərik. Bir sözün qarşı dildə bir neçə tərcüməsi, leksik mənası ola bilər. Məsələn, ingilis dilində *match* sözünün bir neçə mənası vardır: 1) uyğun olmaq, yaraşmaq 2) kibrit 3) yarış 4) tayı, bərabəri. Omonim olan bu sözlərin tərcüməsini düzgün etmək üçün tərcüməçi bu sözün bütün mənalarından xəbərdar olmalı, geniş söz ehtiyatına malik olmalıdır. Digər nümunəyə nəzər salaq: *handsome* və *beautiful* sözlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi *gözəl, qəşəng, yaraşıqlı* kimi verilə bilər, lakin *handsome* qadın haqqında işlədilməsi düzgün olmadığı kimi, *beautiful* sözünü də kişi haqqında işlətmək düzgün deyil.

Ölkələrin mədəniyyəti ilə bağlı ortaya çıxan çətinlikləri aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik: a) bir sıra mədəniyyətlər üçün xas olan sözlər, b) məsəllər və atalar sözləri, c) müəyyən sahələr üçün xarakterik olan termin və ifadələr, d) danışıq ifadələri, slenqlər və yumorların tərcüməsi zamanı yaranan problemlər.

Mədəniyyətlər üçün xas olan sözlərdən danışarkən toponim və yer adlarının yer aldığı ifadələrdən, (*a Dutch bargain – birinin daha çox faydalandığı sövdələşmə)* hər hansı bir region üçün səciyyəvi olan mədəniyyət, din və adət və ənənələrin yer aldığı ifadə və sözlərin (*Adam's ale – adi su)*, ifadənin tərkib hissənin birinin xüsusi ad olduğu birləşmələr (*Jack the Lad – məsuliyyətsiz gənc)*, rəvayət, əfsanə və ədəbiyyat nümunələrindən qaynaqlanan birləşmələrin tərcüməsi (*Achilles' heels – zəif nöqtə, cəhət)* kimi məsələlər zaman-zaman tərcümədə çətinlik törədə bilər. Məsələn, *Forbidden fruit* frazeoloji birləşməsi dinlə əlaqələndirilərək Adəmin meyvə yeməsinin qadağan olunduğu dini rəvayətlərdən irəli gəlir, tərcüməsi dilimizdəki ekvivalenti *qadağan olunmuş meyvə* kimi verilə bilər.

İngilis dilində işlənən 200-dən çox atalar sözləri və məsəllərin Azərbaycan dilində ekvivalenti və analoqu olduğu halda, qalan məsəllərin və aforizmlərin tərcüməsi üçün izaha ehti-

yac duyulur ki, bu da eyni ilə frazeoloji birləşmələrdə olduğu kimi çox zaman toponimlər, müəyyən region üçün səciyyəvi olan dini adət-ənənələrdən, toponimlərdən, ədəbiyyat nümunələrindən qaynaqlanan atalar sözlərinin tərcüməsində çətinliklər yaradır. Məsələn, Azərbaycan dilində *Araz aşığındandır, Kür topuğundan* atalar sözünü tərcümə edərkən *Araz və Kür* çay adları digər dil daşıyıcısına aydın olmaya bilər, ona görə bu kimi atalar sözlərinin tərcüməsini edərkən izaha ehtiyac duyulur. *Aşıq gördüyünü çağırar* atalar sözündə *aşıq* sözü türkdilli xalqlara məxsus sözdür və onun mənasını anlamaq bu mədəniyyətdən xəbərdar olmayan insanlar üçün problemli ola bilər, buna görə də tərcümə zamanı izah və təsvirə ehtiyac duyulur. İngilis dilində *Even Homer sometimes nods* atalar sözünün anlaşılması üçün onun yaranma tarixçəsinə nəzər salmaq lazımdır. Bildiyimiz kimi, Homer yunan əsilli mütəfəkkirdi. 14-cü əsrin sonlarında romalı şair Horrisin *"I'm aggrieved when sometimes even excellent Homer nods"*[3] deməsindən sonra yaranıb və mənası *"Hətta dahi insanlar belə səhv edə bilər"* kimi başa düşülür.

Poetik tərcümə hər zaman tərcümə növləri arasında ən çox diqqət tələb edən və zaman aparan növlərdən biri olmuşdur. Bədii tərcümədə əsas diqqət daha çox düzgün ədəbi ifadələrin seçilməsinə və fikrin dəqiq çatdırılmasına yönəldilirsə, poetik tərcümədə bu xüsusiyyətlərlə yanaşı həm də şeirin mənasının düzgün çatdırılması, qafiyə sisteminin uyğunlaşdırılması və şeirin ahəngli və oxunaqlı səslənməsinə də xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu cür tərcümələrdə aşağıda göstərilən faktorlar öz təsirini göstərir.

1. Linqvistik və mədəni-tarixi, ədəbi və estetik faktorlar poeziyanın tərcüməsində böyük rol oynayır.

2. Şeirdə gözəllik kiçik hekayələrdə və poemalarda olduğu kimi yalnız obrazlı ifadə və düzgün söz seçimi etməklə deyil, həm də gündəlik nitqimizdə istifadə etmədiyimiz ritm, qafiyə, metrika və xüsusi ifadə və quruluşlardan isifadə etməklə əldə olunur.

3. Tərcüməyə təkcə bədiilik verməklə onu şeir formasına salmaq mümkün deyil. Ola bilər ki, şeirin ahəngi, musiqisi qorunub saxlanılsın, ancaq həm məna, həm də qafiyəni orijinalda olduğu kimi çox nadir hallarda qoruyub saxlamaq mümkün olur.

Qədim zamanlardan başlayaraq müxtəlif tərcüməçilər və dilçilər poetik tərcüməni daha da asanlaşdırmaq üçün onun yollarını araşdırmışlar. Əslən ingilis olan ədəbi tənqidçi və tərcüməçi John Dryden [14] öz əsərlərindən birində tərcümə tarixi və nəzəriyyəsi ilə məşğul olan hər kəsin bildiyi tərcümə təsnifatını vermişdir.

1. Metafraz. Bu sözbəsöz, hərfi tərcümə deməkdir.

2. Parafraz. Tərcüməçi orijinala tam yaxındır, amma sözə deyil, mənaya daha çox diqqət yetirir.

3. İmitasiya. Tərcüməçi mənanı da nəzərə alaraq sərbəst şəkildə və mətnin-tərcümənin oxucuya xoş gəlməsi baxımından hərəkət edir, orijinala bənzəyir.

Məsələn, Əliağa Vahidin bir beytinə müəllifin tərcüməsində baxaq.

Azadəliyi, sülhü sevirlər bizim ellər, [15]
Bir yerdə ki, sülh olsa, o yerdə zərər olmaz.

İngilis dilində tərcüməsi:

The slogan of our lands-freedom and peace,
With an everlasting peace, no danger exists.

Yuxarıda verilmiş sətirlərin tərcüməsində parafraz metodundan istifadə olunmuşdur.

İşin elmi nəticəsi: Nəticə etibarilə ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət dili olduğu üçün bu dilin daha mükəmməl səviyyədə mənimsənilməsinə və bu sahədə mütəxəssislərin və peşəkar tərcümanların yetişdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu elmi tədqiqat işi müxtəlif sahələrə aid tərcümə işlərində rastlana biləcək çətinlikləri araşdırır və bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müəyyən üsul və metodları tədqiq edir və öyrənir.

İşin elmi yeniliyi: Bu elmi tədqiqat işində müasir dövrümüzdə tərcüməçilər üçün yaranan çətinliklər araşdırılaraq a) qrammatik çətinliklər, b) müxtəlif dillərə xas mədəni xüsusiy-

yətlər ilə bağlı ortaya çıxan çətinliklər, c) ədəbi-bədii tərcümə zamanı yaranan çətinliklər şəklində təsnif olunmuş və xarakterik xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. Həmçinin, tədqiqat işində müxtəlif tərcümə sahələri – iqtisadi, siyasi, məhkəmə-hüquq sistemi, elmi-texniki, ədəbi-bədii sahələrdə və danışıq dilində tərcümanların üzləşdiyi problemlər araşdırılmış, nümunələr gətirilmiş və həll yolları təklif olunmuşdur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Yuxarıda verilmiş təsnifata və tərcümə metod və üsullarına əsaslanaraq Azərbaycan-ingilis dillərində aparılan müqayisəli tədqiqat göstərir ki, tərcümanın iqtisadi, siyasi, məhkəmə-hüquq sistemi, elmi-texniki, ədəbi-bədii sahələrdə və danışıq dilində tərcümələr edərkən alliterasiya, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, kalka üsulu, transformasiya, transpozisiya və ya metafraz, parafraz, imitasiya və s. kimi uyğun tərcümə üsullardan istifadə edə bilmə bacarığı onun işini kifayət qədər asanlaşdıra və keyfiyyətli tərcümə işi ərsəyə gətirməyə yardımçı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.Q. English proverbs and sayings / A.Q.Abbasov. − Bakı, −2013.
2. Əhmədov, Q. İngiliscə qanadlı ifadələr / Q.Əhmədov, − Bakı, −1999.
3. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild / A.Qurbanov, − 2003.
4. Həsənova, V. Müxtəlif sistemli dillərdə frazeologizmlərin tipoloji ekvivalentliyi / V.Həsənova. − 2015.
5. İsaxanlı, H. Poetik tərcümələr, I toplu / H.İsaxanlı, − 2005.
6. Abdullayeva, F., Peşəkar tərcümənin əsasları / F.Abdullayeva, − Bakı, − 2010.

Rus dilində ədəbiyyat

7. Англо-русский фразеологический словарь, Кунин А.В. −1984.
8. Крупнов, В.Н. Практикум по переводу с английского языка на русский / В.Н.Крупнов.
9. Гринберг, Дж. Антропологическая лингвистика. Вводный курс. Перевод с английского / Дж.Гринберг. − 2004.
10. Кузьмин, С.С., Перевод русских фразеологизмов на английский язык, −1977.
11. Мещанинов, И.И. Новое учение о языке. Стадиальная типология / И.И.Мещанинов, − 1936.

İngilis dilində ədəbiyyat

12. S. Hussein, Common Problems in Translation of Political Texts, − 2021.
13. Stoyanovic, I. Topics in Philosohy of Languages / I.Stoyanovic, − 2011.
14. Dryden, J. On Translation. In: Theories of Translation / J. Dryden.

İnternet resursları

15. www.archive.org
16. www.collinsdictionary.com
17. www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG
18. www.oqtayismayil.wordpress.com
19. www.president.az
20. www.azertag.az

G.A.Azizova

Challenges for Translators in the Modern World

Summary

In this scientific research work, the difficulties that translators may encounter during translation in our modern era and the methods and techniques used to overcome these difficulties are discussed. Each field of translation – political, poetic, or scientific translation, has its own specific features and difficulties. This scientific research paper examines and investigates exactly these issues. In the scientific research work, the difficulties that translators may face in our modern times have been classified and

classified as a) grammatical, b) characteristics specific to different cultures and c) problems that arise during literary translation, and the methods and techniques that can solve them have been shown on the basis of examples.

Key words: *translation, grammatical difficulties, phraseological units, culture, poetic translation*

Г.А.Азизова

Сложности, возникающие у переводчиков в современное время

Резюме

В данной научно-исследовательской работе рассматриваются методы и способы, используемые для преодоления возникших сложностей, с которыми сталкиваются переводчики при переводе в современную эпоху.

Каждая сфера перевода, будь то политического, литературно-художественного или научного, имеет свои сложности и особенности. Данная научно-исследовательская работа изучает и исследует именно эти вопросы.

В научно-исследовательской работе в первую очередь рассмотрены и изучены сложности, с которыми в современное время могут столкнуться переводчики, классифицированные как: а) грамматические; б) особенности, характерные для разных культур; и в) проблемы, возникающие при художественном переводе, а также были указаны методы и техника, при помощи которых можно их устранить.

Ключевые слова: *перевод, грамматические трудности, фразеологические сочетания, культура, поэтический перевод*

Rəyçi: f.f.d. G.S.Səlimova

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

M.İ.FƏRZƏLİYEVA
dissertant
e-mail: mehriban49@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.034

NƏZƏRİ DİLÇİLİKDƏ DİSKURS VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Xülasə. *Diskurs real və virtual ölçüləri olan sistem kimi müəyyən edilir. Diskurs hadisələrin məcmusu hesab edilir. Həmçinin onun müəyyən sosial prosesi əks etdirməsi və müəyyən zaman daxilində baş verməsi mövcuddur. Diskurs heç vaxt bütöv dili əhatə edə bilməz. Həm diskurs, həm də mətn dilin qaydaları əsasında düzəlir. Diskurs mətndə və mətn vasitəsilə reallaşır. Mətn bir neçə diskursdan ibarət ola bilər. Diskurs danışıq modelləri haqqında təsəvvürdür, janr və danışıq hərəkətlərinin toplusudur.*
Təqdim olunan məqalədə diskursun yaranması və elmi nəzəriyyələrdə izahından bəhs edilir. Diskurs haqqında dilçilərin fərqli fikirləri məqalədə qeyd edilir və onun əsas xüsusiyyətləri araşdırılır, diskursun mətnlə əlaqəsi və diskursun növləri ayrı-ayrılıqda qısa şəkildə izah olunur.

Açar sözlər: *diskurs, yazılı diskurs, şifahi diskurs, mətn, kommunikativ*

Müasir dilçilikdə əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biri də diskurs anlayışıdır. “Diskurs” termini ilk dəfə olaraq 1952-ci ildə Amerika dilçisi Z.Hərris tərəfindən dilçiliyə gətirilmişdir. O vaxtdan bəri linqvo-sosial aspekti daha çox əhatə etdiyindən diskursun sosial, siyasi, mədəni və sair kimi növləri meydana gəlib. Z.Hərrisin fikrincə, diskurs mətn parçasını, o cümlədən böyük olan ifadələr ardıcıllığını təhlil edir. M.Fukon isə diskursda aparıcı cəhəti danışanın mövqeyini müəyyən etməkdə görür. Onun fikrincə, danışanın meydana gələn söyləmlərə münasibətini deyil, əsas məsələ subyektlərin fikirlərininin qarşılıqlı dəyişməsi və onların ifadə etdikləri ideologiyadır [4, s. 18].

A.Məmmədov diskursa koqnitiv və kommunikativ proseslərin kəsişməsindən formalaşan bir hadisə kimi baxır [5, s. 45]. Onun fikrinə görə, çoxkomponentli diskursda heç də bir məna əlaqəsinin mətnin əvvəlindən sonuna qədər özünü göstərməsi vacib deyil. Çünki bir diskurs çərçivəsində müxtəlif tipli məna əlaqələri reallaşa bilər [5, s. 43].

F. de Sössürün davamçıları olan fransız strukturalistləri Ş.Balli, R.Bart və digərləri öz əsərlərində artıq “parole” deyil, “discourse” terminindın istifadə etmiş və bu anlayışa “parole”-dan, yəni nitqdən daha geniş sosial məna vermişlər. Əslində F. de Sössürün sosioloji istiqaməti sonralar məhz diskursun sosial mahiyyətinin tədqiqi ilə səciyyələnmişdir [2, s. 8].

Diskursu fəaliyyətdə olan dil də adlandırmaq olar. Diskursun geniş yayılmasına səbəblərdən biri də dünyanın siyasi mənzərəsi ilə yanaşı, dilin öyrənilməsində yeni metod və paradiqmlərin yaranması olmuşdur. Diskursda semantik, praqmatik, kommunikativ funksiyalar daha çox nəzərə çarpır. Diskursun yaranmasında beynin fəaliyyətini, onun koqnitiv əsaslarını öyrənəndə bu yanaşma psixoloji, neyrofizioloji cəhəti də izah edə bilir. Siyasi diskursda dil işarələri ilə bərabər, paralinqvistik vasitələr və simvollar da iştirak edir.

Diskurs real danışıq hadisəsi kimi, cari baş verən və danışıqdakı rabitəli mətndir. Mətn isə abstrakt quruluşa malik olur və diskursda reallaşır. Diskurs və mətn linqvistik, ekstralinqvistik və paralinqvistik vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsi kimi başa düşülür. Potensial və ya virtual baxımdan diskurs semiotik məkandır.

Mətn dil materialı kimi rabitəli nitqi təmsil etmir, lakin diskurs isə bu vəzifəni yerinə yetirir. Hər bir halda hər bir diskurs mətndir. Diskurs dili dinamik aspektdə təzahür etdirərək,

dili prosesdə təqdim edir və danışıq aktında ekstralinqvistk faktorların qarşılıqlı əlaqəsini danışıqda realizə edir [5, s. 21].

Diskursun tədqiqi zamanı əsas məsələlərdən biri onun yazılı və şifahi formalarının izah edilməsidir. Şifahi diskursda informasiya kanalı səsli olmasına baxmayaraq, yazılı diskursda isə bu yazılı-qrafik formada olur. Yazılı diskurs şifahi diskursdan formalaşıb.

Şifahi və yazılı diskurs arasında olan fərqlərdən biridə informasiya kanalında olan fərqdir. Bunu danışanla dinləyənin arasında zaman və məkan baxımından əlaqədə olması fərqi kimi izah etmək olar. Yazılı diskursda belə əlaqənin norması yoxdur. İnsanlar yazıya, yazılı diskursa can atmırlar. Şifahi diskursda nəticə etibarilə danışan və dinləyən situasiyaya cəlb edilir. Bu da birinci və ikinci şəxs əvəzliklərinin işlənməsində öz əksini tapır, danışanın və dinləyənin təfəkkür prosesini və emosiyasını, onların jestlərini və digər qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etdiyini göstərir. Yazılı diskursda danışan və müraciət olunan şəxslər diskursda təsvir olunan informasiyadan kənarlaşdırılır və ifadə olunan informasiya xüsusilə təhsil növündə ifadə olunur.

Dilin yazılı forması danışanla müraciət olunan arasında həm məkan, həm də zaman baxımından məsafənin öhdəsindən gəlmək üçün bir vasitə kimi meydana gəlmişdir. Belə bir vasitə yalnız xüsusi texnologiyanın ixtirası, yəni informasiyanın fiziki daşıyıcısı ilə mümkündür. Belə fikrin informasiya daşıyıcılarına gil lövhələrini, papirusu, toz ağacı qabığı və s. Göstərmək olar. Texnologiyanın sonrakı inkişafı dilin və diskursun formasını daha mürəkkəb repertuara gətirib çıxardı. Məsələn: çap edilmiş diskurs, telefon söhbəti, radioveriliş, elektron poçt və s. Diskursun bütün bu müxtəlif növləri informasiya daşıyıcıların tipləri əsasında fərqləndirilir və hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Məsələn: elektron poçt vasitəsilə ünsiyyət forması hal-hazırda çox geniş yayılmışdır və həm şifahi, həm də yazılı diskurs arasında ortaq mövqe tutur. Yazılı diskurs kimi, elektron diskurs informasiyanın təsbit edilməsində qrafik vasitədən istifadə edir, ancaq şifahi diskurs kimi o, aniliyi və qeyr-rəsmiliyi ilə fərqlənir. Şifahi və yazılı diskurs xüsusiyyətlərinin birliyinin daha aydın nümunəsini iki həmsöhbətin "danışığı" timsalında kompüter şəbəkəsində görmək olar. Ekranın bir hissəsində dialoqa girən öz mətnini yazır, ekranın digər hissəsində həmsöhbətin mətni yazılır. Buna görə də elektron vasitəsilə kommunikasiyanın tədqiqi müasir dövrdə diskurs təhlilinin ən aktiv inkişaf etmiş formalarından biri hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, diskursun bu iki əsas növündən başqa digər bir növü də vardır. İnsan nə akustik, nə də qrafik fiziki formalardan istifadə etmədən dildən istifadə edə bilər. Bu halda da dil kommunikativ vasitə kimi istifadə edilir, ancaq eyni bir şəxs həm danışan, həm də dinləyən olur. Diskursun bu növü fikri diskursdur və asan müşahidəyə gəlməyən diskurs növüdür. Diskursun bu növü şifahi və yazılı diskursa nisbətən çox az tədqiq olunub. Fiziki diskurs, yaxud ənənəvi terminologiya ifadə edilən daxili nitq, ən tanınmış tədqiqatçılardan biri olan L.S.Vıqotskiyə məxsusdur.

Diskurs məlumatın yayılmasında, gündəlik fəaliyyət prosesinin cızılmasında və keçmişi təhlil edib gələcəyə istiqamət götürməkdə mühüm rol oynayır. Həm də diskursun bütün növləri üçün bu eyni dərəcədə vacibdir. Elmi diskursda nəzəri konsepsiyaların qruplaşması, yeni istiqamətin formalaşması, polemika, irsə tənqidi münasibət və gələcəyə ümidli baxış əsasdır. Bütün bu işlərdə seçim, forma və intonasiya, habelə məkan və şərait mühüm rol oynayır. Gözlə auditoriyanı diqqətdə saxlamaq və qarşılıqlı ünsiyyətin maraqlı keçməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Postulat, proqram, reklam və konfrans elmi diskursun müvafiq formalarıdır. R.Lanqaker qeyd edir ki, diskurs təbliğatın elə obyektidir ki, o, subyektin yaratdığı dünyanı əks etdirir. İnsana aləm bilavasitə verilmir, onu özü yaradır və şərh edir, dünyanı öz psixikamızla yaradırıq [1, s. 516].

Dil insanı adamlara və ətraf mühitə bağlamaq alətidir. Hər hansı bir şərh istənilən diskursda mövcud sistemi təsəvvürdə canlandırmalıdır. Özüdə o həm eksplisit, həm də implisit olur. Birincidə sahənin liderləri müvafiq vəziyyəti təhlil edir və ona qiymət verirlər. İkincidə isə hər şey yenidən adlandırılmalı və tərif verilməlidir. Burada yaradıcı yanaşma mühüm rol

oynayır. Danışıq aktında danışan və ya yazan sözü seçir, söyləm və kontekst düzəldir. Bu da dinləyənə və ya oxuyana mətni başa düşməkdə kömək edir. Diskurs daxili struktur baxımından fəsillərə, başlıqlara və yarımbaşlıqlara bölünür. Yazıda bunlar paraqraf və yarımparaqraflar, bəndlər və yarımbəndlərdir. Hər bir məsələ ilə bağlı diskursu fərqləndirmək mümkündür və onlardan hər birininin öz spesifik xüsusiyyətləri var. Məsələn, polemika elmi diskursun mahiyyətini təşkil edir. Pedaqoji diskursda cəmiyyətin maariflənməsi və sosiallaşması, yuridik diskursda sosiumun obyektləri arasında hüquqi əlaqələrin nizamlanması, bədii diskursda isə ədəbi özünüifadənin incəlikləri çözələnir [2, s. 24].

Mətn, məzmun və diskurs onların növlərinə və janrlarına görə bir-biriləri ilə sıx daxili əlaqədədirlər. Bu əlaqə diskursun cəmiyyətdəki rolunu və onun təbiətini müəyyən etməyə imkan verir. Sosial bir hadisə kimi, diskursun müxtəlif növləri, məsələn, sosial, bədii, siyasi, akademik, media və sair növləri vardır. Diskursun janrlarına isə əsərlər, siyasi nitqlər, qəzetlər, mühazirələr daxildir. Yarımjanrlar dedikdə isə bunlara qısa hekayələr, çap olunan sütunlar və sair daxildir. Mövzu baxımından diskursun ədəbi, tədris, akademik və ya elmi kateqoriyaları vardır. Diskurs və onun növləri fərdlərdən, yəni mətndən və cəmiyyətdən-ideologiya və mədəniyyətdən asılıdır. Media və siyasi diskursların əksinə olaraq, ədəbi və akademik diskurslar, yəni kitablar, tədqiqat yazıları real zamanda baş vermir [6, s. 58].

Məlumdur ki, dil hərəkəti müəyyən məqam, əhatə dairəsində həyata keçirilir. İnsan özüözünə danışmır, kiməsə nə barədəsə məlumat verir, xahiş və əmr edir, göstəriş verir. Bütün bu proseslərin dildə həyata keçdiyi əhatə kontekst adlanır [2, s. 50]. Kontekstdən bəlli olur ki, kiməsə və ya nəyəsə işarə edilir (referensiya). Bunuda yerindən asılı olaraq xüsusi sözlərlə yola verirlər ki, bu sözlərə də deyktik sözlər deyilir. Məsələn, ora, bura, mən, sən, o, aşağı, yuxarı. Belə sözlər əvvəldə işlənən sözlərin əvəzinə işlənir və onlara işarə edilir. Məsələn: Evə gələndə bir qıza rast gəldim. O çox tanış gəlirdi. Burada /o/ sözü əvvəlki cümlədə işlənən / qız/ sözünün əvəzində gəlməklə bir tərəfdən təkrardan qaçmağa, digər tərəfdən isə deyiləni daxilən bağlamağa xidmət edir.

İşin elmi nəticəsi. Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərdən keçirərək qeyd etmək olar ki, diskursiv bilik, bacarıq və vərdişlər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin nəticəsi kimi mədəni spesifikası ilə fərqlənir və hər hansı diskurs konkret dil toplumunun qanunları ilə qurulur. Dil toplumu ekstralinqvistik, sosio-mədəni bilik, bacarıq və vərdişlərlə xarakterizə olunur.

İşin elmi yeniliyi. Elmi məqalədə dilçilikdə diskursun struktur komponentləri arasındakı əlaqənin tədqiqinə cəhd edilir, diskursun növlərini bir-birindən fərqləndirən əsas funksiyalar nəzərdən keçirilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Fikrimizcə, təqdim olunan "Nəzəri dilçilikdə diskurs və onun növləri" adlı elmi məqalə dilçilikdə çox əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən birinə həsr edilmişdir. Bu məqalədən dilçilik sahəsində məşğul olanlar, magistr pilləsində təhsil alan tələbələr istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Langacker, R. Foundation of Grammar / R.Langacker. − Stanvoi Uni.Press, − 1987, − vol-1, − p.515.
2. Məmmədov, A. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: Çaşıoğlu, − 2010.
3. Mammadov, A.Y. Studies in text and Discourse / A.Y.Mammadov. − Cambridge Scholars Publishing, − 2018.
4. Məmmədov, A.Y.Dilçiliyin müasir problemləri / A.Y.Məmmədov. − Bakı: ADU, − 2008.
5. Məmmədov, A.Y. Funsionalizmdə mətn-diskurs sisteminin yeri // Azərbaycanda xarici dillər. − Bakı, − 2007, №1, − 39-46 s.
6. Выготский, В. Классификации дискурса / В.Выготский. − Москва, − 1978.
7. Veysəlli, F. Diskurs təhlilinə giriş / F.Veysəlli. − Bakı: Təhsil, − 2010.

M.I.Farzaliyeva

Discourse and its Types in Theoretical Linguistics

Summary

Discourse is defined as a system with real and virtual dimensions. Discourse is considered a set of events. It also reflects a certain social process and occurs within a certain time. Discourse can never cover the whole language. Both discourse and text are based on the rules of language. The discourse is realized in the text and through the text. The text can consist of several discourses. Discourse is a concept of speech patterns, a collection of genres and speech acts.

The presented article talks about the emergence of discourse and its explanation in scientific theories. Different opinions of linguists about discourse are noted in the article and its main features are investigated, the relationship between discourse and text and the types of discourse are briefly explained separately.

Key words: *discourse, written discourse, oral discourse, text, communicative*

М.И.Фарзалиева

Дискурс и его виды в теоретической лингвистике

Резюме

Дискурс определяется как система с реальным и виртуальным измерениями. Дискурс рассматривается как совокупность событий. Он также отражает определенный социальный процесс и происходит в течение определенного времени. Дискурс никогда не может охватывать весь язык. И дискурс, и текст реализуются на основе правил языка. Дискурс реализуется в тексте и посредством текста. Текст может состоять из нескольких дискурсов. Дискурс – это понятие речевых моделей, совокупность жанров и речевых актов.

Представленная статья рассказывает о возникновении дискурса и его объяснении в научных теориях. В статье отмечены различные мнения лингвистов о дискурсе и исследованы его основные особенности, отдельно кратко объяснены взаимоотношения дискурса и текста, виды дискурса.

Ключевые слова: *дискурс, письменный дискурс, устный дискурс, текст, коммуникативный*

Rəyçi: filol.e.d., prof. M.Ə.Vəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 06.05.2024

N.N.KƏRİMOVA
müəllim
e-mail: kerimova.nishana05@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

:10.62021/0026-0028.2024.2.038

İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK İFADƏLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Xülasə. *Məqalədə ingilis dilində işlənən leksik ifadələr nəzərdən keçirilir. Leksik ifadələrin semantik quruluşunun və zahiri strukturnun, onların müxtəlif dillərdə yeri və rolunun tədqiqi, tərcümə imkanlarının öyrənilməsi, milli kolorit və beynəlmiləl mahiyyətinin səciyyələndirilməsi, onların işlənmə hallarının və funksional sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktuallıq kəsb edir. Qeyd edilir ki, leksik ifadələr fikrin tutumunu və əhatəliyini böyüdür, bədii əsərin emosionallığını, üslubi keyfiyyətlərinin zənginləşməsinə xidmət edir. Adresat leksik ifadələri kommunikativ ünsiyyət zamanı kontekstlər leksik ifadələrin qarşılıqlı münasibətini əsas götürür, yəni kontekst leksik ifadələrin semantik çalarlarını dəqiqləşdirir, leksik ifadələr isə isə mətnin. Leksik ifadələr bu və ya digər obrazın və ya fiqurun danışığını fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir.*

Açar sözlər: *ingilis dili, leksik ifadələr, milli kolorit, tərcümə imkanları, söz birləşmələri, kontekst*

Hələ orta məktəb dərsliklərindən dilin tarixi, ictimai hadisə olması bizə məlumdur. Bu ictimai hadisənin bir qolunu da leksik ifadələr təşkil edir. Dilin leksik ifadələri də zəruri ehtiyac nəticəsində təkamül prosesi ilə formalaşaraq zənginləşmə prossesi keçib və sistem halına düşmüşdür. Leksik ifadələr hər bir xalqın həyat tərzi, sənəti-peşəsi, mifoloji rəvayətləri, dini inancları, adət-ənənəsi, dünyagörüşü əsasında formalaşır.

Leksik ifadələri iki müstəvidə dilçilər adətən tədqiq edir: diaxronik və sinxronik.

1. Diaxronik müstəvidə dilin leksik ifadələrinin tarixən yaranması və günümüzə qədər leksik-semantik və struktur tərəfləri öyrənilir.

2. Sinxronik müstəvidə dilin leksik ifadələrinin müasir vəziyyətinin leksik-semantik və strukturoloji tərəflərinin təsviri verilir.

Linqvistikada leksik ifadələrə tədqiqatçıların yanaşmalarına görə iki qütbə ayırırlar:

1. Dildə hazır formada mövcud olan söz birləşmələrinin hamısını leksik ifadələr hesab edənlər (sərbəst, sabit söz birləşmələri, klişelər, atalar sözləri, zərbi məsəllər və s.)

2. Dildə hazır formada olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan yalnız nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, elementləri semantik və strukturoloji nəzərdən bölünməyən dil vahidlərini leksik ifadələr adlandıranlardır.

Birincisi qütbə daxil olanlar leksik ifadələrə geniş, ikinci qütbə daxil olanlar isə dar mənada yanaşırlar.

Dildə söz bilrləşmələrinin hamısını leksik ifadələr hesab edən rus dilçilərindən A.A.Bulaxovski sabit leksik ifadələrə hazır formada istifadə olunan sitat materialları kimi baxaraq, kommunikasiya zamanı istifadə olunan sabit söz birləşmələrinin hamsını leksik ifadələrin tədqiqat obyekti hesab edir. Ona görə, leksik ifadələr, adətən, dildə semantik cəhətdən bölünməyən, lakin funksional sitat materialı olaraq möhkəmlənən atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların "qanadlı sözlər" biçiminə düşmüş ifadələrdir.

B.N.Qolovinə görə isə, leksik ifadələr adresant tərəfindən hazırlanmır. Onlar dildə hazır formada olur. Nitq iştirakçılarının hamısı onlardan hazır şəkildə dil vahidi olaraqistifadə edir [1, s. 136].

A.İ.Yemifova görə isə, leksik ifadələrin tədqiqat obyektinə, leksik ifadələrin sırasına idarə ştampları, istehsal-texniki ifadələr və.s. də aid edilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan tədqiqatçıların fikirlərini bir az da qüvvətləndirərək, A.A.Reformatskidildəki "spesifik sözləri" də leksik ifadələr sıralarına daxil etmiş və nitq üçün səciyyəvi olan sözləri və söz birləşmələrini "leksik ifadələr" adlandırmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqatçıların bir qismi dildə olan bütün və hər növ sabit söz birləşmələrini deyil, onların müəyyən bir hissəsini leksik ifadələr adlandırır.

Leksik ifadələrin tədqiqatının əsasını qoyan Ferdinant de Sossyur dildəki sabit leksik ifadələri sərbəst söz birləşmələrindən belə fərqləndirərək, onları dildəki hazır nitq parçaları kimi adlandırır [1, s. 148].

XX əsrin əvvəllərində leksik ifadələrin məsələləri ilə ilk dəfə məşğul olan Şarl Balli leksik ifadələri leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi müəyyənləşdirərək nitqdə iki növ söz birləşmələrinin olduğunu qeyd edərək bu növ ifadələri frazeoloji qrup adlandıraraq onları sinxronik planda şərh etməyə çalışmışdır.

S.İ.Abakumovun 1936-ci ildə "Sözlərin sabit birləşmələri" adlı əsərində leksik ifadələri idiomatika və frazeologiya olaraq iki qrupa ayırmışdır. Tədqiqatçıya görə, semantik bütövlüyü olan, leksik və semantik baxımdan parçalanmayan, sabit söz sırasını mühafizə edən bütün birləşmələr idiomatikaya aiddir. Ona görə, ədəbi sitatlar, ştamp xarakterli birləşmələr frazeologiyaya məxsusdur.

Müasir dövrdə leksik ifadələr tam yeni rakursdan araşdırılımağa başlanılmışdır.

Belə ki, son illərə qədərə dilçilikdə, leksik ifadələr problemi ilə daha çox məşğul olan tədqiqatçılar özləıri bu sahənin tədqiqat obyektini qəti şəkildə konkretləşdirməmişdilər. Lakin son zamanlar leksik ifadələrin tədiqat obyekti, onun mövqeyi artıq müəyyənləşməyə başlamışdır. Bunu A.V.Kuninin, T.Tağıyevin tədqiqatlarında və bir sıra başqa yeni tədqiqatlarda görmək mümkündür [1, s. 123].

M.T.Tağıyev leksik ifadələrin bu şəkildə qeyri-müəyyən başa düşülməsinin səbəbini bu sahədə elmi-nəzəri prinsipə əsaslanan metodoloji bazisin işlənib hazırlanılmamasında və filoloji elmlər sistemində dilçiliklə ədəbiyyatşünaslıq irsinin genetik əlaqəsinin kifayt qədər tədqiq edilməməsində görür [2, s. 37].

Dildə leksik ifadələri növlərə ayırmaq üçün əsəs kriteriyia ifadələrdəki komponentlərin bir-birinə yanaşma və birləşmə dərəcəsidir. Leksik ifadələrin elementlərinin bir-biri ilə münasibəti müxtəlifdir.

Linqvistikada leksik ifadələrin təsnifatı müxtəlif istiqamətlərdə təyin olunur. Frazeologiya nəzəriyyəsinin banisi Şarl Ballinin leksik ifadələr nəzəriyyəsi frazeologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. O, leksik ifadələri dörd qrupa bölür: 1) sərbəst söz birləşmələri, 2) adi birləşmələr, 3) frazeoloji qrup, 4) frazeoloji birləşmələr [1, s. 59].

1. Sərbəst söz birləşmələrin hər bir üzvü ayrılıqda olduğu kimi ifadə daxilində də öz müstəqilliyini saxlayır və bölünə bilir.

2. Adi birləşmələrin tərkibindəki komponentlər qismən müstəqildir. Adi birləşmələrin tərkibində dəyişikliklər etmək olur.

3. Frazeoloji qrup nisbi müstəqilliyini saxlayan leksemlərin vasitəsi ilə yaranır. Frazeoloji qruplarda tərkibinin yenidən qruplaşdırılması mümkündür.

4. Frazeoloji birləşmə elementləri bir-biri ilə sıx əlaqədə olan birləşmələrdir. Bu cür söz birləşmələrinin tərkibindəki leksemlər öz orjinal mənalarını itirərək, tərkibdə vahid bir məna ifadə edir. Frazeoloji birləşmələrin daxilindəki elementlərin dəyişdirilməsi mümkün deyildir.

Ş.Balli leksik ifadələri və söz birləşmələrini sabitlik dərəcəsinə görə də müqayisə etmişdir. O, leksik ifadələri və söz birləşmələrini sxematik olaraq qruplara ayırmış, lakin onların təsnifatını verməmişdir. Sonradan o, leksik ifadə və söz birləşmələrinin yalnız iki qrupunu qeyd etmişdir: 1) sərbəst söz birləşmələri, 2) frazeoloji birləşmələr.

Akademik V.V.Vinoqradov frazeoloji vahidləri "frazeoloji bitişmələr" və "frazeoloji birləşmələr" adı ilə semantik qrupalara bölür. O, frazeoloji birləşmələrdən bəhs edərkən yazır ki, bunların ümumi mənası ilə elementlərinin mənası arasında heç bir münasibət, hətta potensial əlaqə belə yoxdur. Onların tərkib hissələri dildəki bir və ya digər leksemlə eyni səs tərkibinə malik olsa da, bu tip qarşılıqlı münasibət omonimlikdən başqa bir hal deyildir [1, s. 24].

N.M.Şanski isə mülahizəni daha da irəli apararaq sabit söz birləşmələrinin üç deyil dörd tipini müəyyən etmişdir. Tədqiqatçı sabit söz birləşmələrinin frazeoloji bərkimələr, frazeoloji bitişmələr, frazeoloji birləşmələr və frazeoloji ifadələr qruplarını müəyyən etmişdir. Ona görə, sözlərin həqiqi mənası üzərində yaranıb, öz lüğəti semantikasında və qrammatik əlaqəsinə görə möhkəm, eləcə də aydın sabit söz birləşmələri frazeoloji ifadələrdir. Tədqiqatçıya görə, frazeoloji ifadələrin ümumi mənası tərkibinə daxil olan lksemlərin semanikası ilə bağlıdır [1, s. 187].

Məsələn:

Live and learn "beşikdən qəbrə qədər öyrən!".

İngilis dilinin frazeoloji vahidləri aşağıdakı kimi səciyyələndirilmişir:

Frazeoloji bərkitmə.

Tərkibindəki leksemlərin üstəqil mənalarını tamamilə itirməsi nəticəsində yaranmış sabit söz birləşmələri frazeoloji bərkitmələr adlanır. Linqvistikada bu qəbildən olan leksik ifadələri idiomlar da adlandırırlar. Bu leksik ifadələrin əsas əlaməti semantik cəhətdən bütövlüyüdür. Dildə müvafiq səciyyə daşıyan bu leksik ifadələr onun frazeologiyasının əsasını təşkil edir. İngilis dilindəki frzaeoloji bərkitmələrə aşağıdakı leksik ifadələri nümunə göstərmək olar:

Məsələn:

Kick the bucket "ölmək"; send smb. to conventry "bir kəsi baykot etmək", "bir kəslə əlaqəni kəsmək"; at bay "çıxılmaz vəziyyət"; be at somembody`s beck and call "qulluğunda həmişə hazır olmaq"; to be all thumbs "yöndəmsiz", "yaraşıqsız"; to rain cats and dogs "şıravaran yağış yağmaq"; kilkenny cats "qatı düşmənlər".

Frazeoloji bərkimələr onları təşkil edən tərkib hissələrinin idiomatik mənaları əsasında yaranır. Onların bədiilik xarakterləri yalnız tarixi-nöqteyi baxımından açıqlanır.

Məsələn:

"bay" sözünün mənası "tupik" (ş.dəniz quşu), "beck" sözünün mənası isə "qollarını çırpmaq"-dır.

Bu leksemlər arxaizmlərdir və ancaq yuxarıdakı leksik ifadələrin tərkibində işlənir.

Leksik ifadələrin bir növü olan frazeoloji bərkimələrdə həqiqi semantika ilə idiomatik məna arasındakı münasibət itir və idiomatik məna onlar üçün ön plana keçir. İngilis dilində frazeoloji bərkimələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. İngilis dilində frazeoloji bərkimələrin elementləri sırasına arxaizmlər də daxil ola bilər.
2. Leksik ifadələr sisteminə daxil olan bu birləşmələri sintaktik cəhətdən bölmək mümkün deyildir.
3. Onların elementlərinin yerlərini dəyişdirmək bir çoxhallarda qeyri-mümkündür.
4. Bu vahidlərin tərkibinə yad bir leksem daxil ola bilmir.
5. Frazeoloji bərkimələrin tərkibindəki leksem öz leksik-semantik mənalarını itirərək onların elementlərinə çevrilir və vahid r mənanı ifadə edir [3, s. 31].

Məsələn:

kick the bucket, send smb to Conventry.

İngilis dilində sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki leksemlərdən birinin həqiqi leksik mənası az da olsa, nəzərə çarpır. Bu qəbildən olan birləşmələr frazeoloji bitişmələr adlanır:

Məsələn:

To spill the beans – sirr vermək; to burn bridges – körpüləri yandırmaq; out of the frying pan into the fire – yağışdan çıxıb yağmura düşmək.

Frazeoloji bitişmələr bədiilik və idiomatiklik baxımından frazeoloji bərkimələrə oxşayırlar. Frazeoloji bitişmələri anlamaq üçün onun elementlərini idiomatik mənada anlamaq lazımdır.

Məsələn:

make a mountain out of a mole hill -qarışqadan fil düzəltmək

Frazeoloji bitişmələr omonim olub həm həqiqi, həm də idiomatik məna ifadə edə bilərlər.

Məsələn:

It was very tiresome as I had to swim against the current cümləsinin tərcümsi belə olacaq: Axının əksinə üzmək çox yorucu idi.

İşin elmi nəticəsi: bütün yuxarıda deyilənləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, dünyada ingilis dilinin öyrənilməsinə əhəmiyyətli yer verilir. Azərbaycanda da bu dilin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir. İngilis dilinin öyrənilməsi onun leksik ifadələrini bilmədən mümkün deyildir. Hər bir dil bu və ya digər söz birləşməsini və ya leksik ifadələri özünəməxsus formada anlayır. Məhz buna görə də dillər arasındakı diferensiallıq dəqiq öyrənilməlidir. Leksik ifadələrin, söz birləşmələrinin habelə frazeologizmlərin tədris prosesində mənimsənilməsi dinləyicilərə bir sıra üstünlüklər verə bilər.

İşin elmi yeniliyi: məqalədə ingilis dilində işlənən leksik xüsusiyyətlərin mahiyyəti açıqlanır, cümlədə işlənərkən onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin qorunmasının zəruriliyi əsaslandırılır. İngilis dilində sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki leksemlərdən istifadə olunarkən onların həqiqi mənasının saxlanması məsələsi geniş şərh olunur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə "İngilis dilində leksik ifadələrin işlənmə xüsusiyyətlərinə dair" mövzusu ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Eləcə də əldə edilmiş nəticələr mətn linqvistikası və metodiki vəsaitlərin hazırlanması zamanı istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н.Амосова, − Л.,1963, − 207 с.
2. Arnold, L. The English word / L.Arnold, −Moscow, −1986, − p.256
3. Babayev, A. Dilçiliyə giriş / A.Babayev, − Bakı, − 1992, − 262 s.
4. Bayramov, H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.Bayramov, − Bakı, − 1978, − 175 s.
5. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / S.Cəfərov, − Bakı, − 1970, − 326 s.

N.N.Kerimova

About the Peculiarities of using Lexical Expressions in the English Language

Summary

The article discusses the lexical expressions used in the English language and their significance in various aspects of communication. It explores the semantic and structural aspects of these expressions, as well as their role and place in different languages and the possibilities of translating them. The article also examines the characteristics of national and international flavor, the analysis of their use in different contexts and functional areas. The author notes that lexical expressions enhance the capacity and depth of thought, enrich the emotional and stylistic quality of a piece of writing. The context in which the recipient encounters these expressions is crucial, as it determines the meaning and connotations of the words used. Lexical expressions play a significant role in personalizing and characterizing the speech of a character or figure in a text.

Key words: *English, vocabulary, cultural nuances, translation options, phrases, context*

Н.Н.Керимова

К вопросу об особенностях употребления лексических выражений в английском языке

Резюме

В статье рассматриваются лексические выражения, используемые в английском языке. Изучение семантической структуры и внешнего строения лексических выражений, их места и роли в различных языках, изучение возможностей перевода, характеристика национального

колорита и интернационального характера, анализ обстоятельств и функциональных областей их употребления имеют как теоретическую, так и практическую актуальность. Отмечается, что лексические выражения увеличивают емкость и объемность мысли, служат обогащению эмоциональности и стилистических качеств художественного произведения. Контексты лексических выражений адресата в ходе коммуникативного общения основаны на взаимной связи лексических выражений, то есть контекст определяет смысловые оттенки лексических выражений текста. Лексические выражения стали одним из основных средств персонализации и типизации речи того или иного образа или фигуры.

Ключевые слова: *английский язык, лексические выражения, национальный колорит, возможности перевода, словосочетания, контекст*

Rəyçi: dos. F.F.Kərimova

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

N.F.MƏMMƏDOVA
e-mail: mammadovanahida@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.043

ALMAN DİLİNİN LEKSİK QATINDA "QLOBALLAŞMA" KOMPONENTLİ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN LİNQVOKOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Müəllif bu məqalədə qloballaşma prosesinin alman dilinə təsirini araşdırır, qloballaşmanın alman dilinin leksik sistemində əks olunmasına xüsusi diqqət yetirir. Müəllif qeyd edir ki, qloballaşma prosesi fərdi deyil, insan fəaliyyətinin bütün aspektlərinə təsir göstərir. Müəllif ayrıca nəzərdən keçirilən tematik qrupun sözlərin praqmatik və söz yaradıcı xüsusiyyətlərini də nəzərə alır. Məqalədə müəllif qloballaşmanın sosial həyatın bütün sahələrinin beynəlmiləlləşməsinin, informasiya texnologiyaları inqilabının ən son nailiyyətlərinə əsaslanan bütöv dünyanın formalaşmasının yeni mərhələsi olduğunu vurğulayır.*

Açar sözlər: *dil, qloballaşma, anqlo-amerikanizmlər; dil kontaktları, sosiolinqvistik, kommunikasiya; semantik yeniləşmələr*

Leksik qat "dil orqanizminin" ən çevik və dəyişiklərə açıq layıdır. O, həm dilin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini, həm də dil daşıyıcısının hər bir sözdə təfəkkür tərzini əks etdirir. Dilin leksik tərkib istənilən dilin ən vacib elementlərindən biridir. Onun zənginləşməsi hər bir dildə müxtəlif nisbətlərdə fərqli yollarla baş verir ki, bu da dilin qrammatika, üslub, sintaksis kimi digər əlaqəli sahələrinə böyük təsir göstərir.

XX əsrin sonlarından başlayan qloballaşma sivil inkişafın əsas amilinə çevrilməklə yanaşı, həm də fənlərarası tədqiqatların obyektinə də çevrilmişdir. Lakin dilçilikdə qloballaşmanın dillərə təsirinin əsaslı tədqiqinə XXI əsrin ilk illərindən başlanılmışdır. Qloballaşma və dilin qarşılıqlı təsiri bir çox məsələləri əhatə edir, məsələn, bilinqvizm, qloballaşma şəraitində sosial və mədəniyyət münasibətlərinin dil vasitəsil ilə təsviri, etnodil və etno-mədəni problemlərin öyrənilməsi və s.

İqtisadi, siyasi və mədəni sferalarda qloballaşma prosesi dil səviyyəsində qlobal əhəmiyyətli dillərdə fonetik (qrafik) və semantik (tam və ya qismən) üst-üstə düşən sözlər adlandırılan qlobalizmlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. XXI əsrdə ingilis dili qlobalizmlərin əsas mənbəyinə çevrilmişdir, onda yaranan yeni sözlər və terminlər sürətlə bir çox dillərin leksik sisteminə nüfuz edir. Qloballaşma yeni problem sahəsinin ən mühüm kateqoriyası olsa da, onun linqvistik əhəmiyyəti dilçilər tərəfindən nisbətən yaxınlarda etiraf edilmişdir: Məsələn, N. Coupland [1] "dilçilikdə qloballaşma ilə yalnız XXI əsrin ilk illərində – digər humanitar elmlərdən daha gec maraqlanmağa başlanıldığını" yazır. İnkişaf etməkdə olan qlobal dünyanı dərk etmək üçün ilk sistemli cəhd 2003-cü ildə "Sosiolinqvistika və qloballaşma" mövzusuna həsr olunmuş "Sosiolinqvistika" jurnalının xüsusi buraxılışı olmuşdur. Müzakirə olunan məsələlərin açıq-aşkar diqqətdən kənarda qalmasının səbəblərindən biri bilinqvizm və xüsusilə də çoxdillilik problemlərinə diqqətin uzun müddət cəmlənməsi faktı idi [3; 4, s. 69].

Qloballaşma dilin də implisit şəkildə daxil olduğu yeni dəyərlər sistemi yaradır.

B.Constona görə, "qloballaşma prosesində sırf dil formaları və üslubları yeni ideoloji dəyər və yük qazanaraq resemiotikləşir" [4, s. 387]. Qloballaşma birləşməyə doğru meyil yaradır və ingilis dilinin dünya dili kimi inkişafına töhfə verir. Amma eyni zamanda qloballaşma ilə əlaqədar əks meyil: linqvistik özünütəsdiqdə ifadə olunan və dili işarə və ya simvol kimi istifadə edən regionallaşma prosesi yaranır. Qlobal proseslərin milli dillərə təsiri, ilk növbədə,

dünyada ingilis dilinin ekspansiyası ilə əlaqədar nəzərdən keçirilir ki, bu da ABŞ-ın siyasi və iqtisadi sahələrdə üstünlüyü ilə bağlıdır. F.Y.Veysəlli ingilis dilinin dünyadakı mövqeyini belə şərh edir: "Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin hökmranlığı ABŞ və Böyük Britaniyanın iqtisadi, siyasi və hərbi vasitələrdən istifadə etməklə həmin dilin qəbul etdirilməsinə gətirib çıxardır ki, bununla da başqa xalqların dillərinə və mədəniyyətlərinə öldürücü zərbə dəymiş olur" [5]. "Dünya dili" arzusu əsrlər öncə də qüvvədə olmuş və müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı dilllər bu statusa iddialı olmuşdur. "Dünya dili" statusuna iddialı milli dillərin sayı artsa da, onlardan heç biri hakim mövqeyə keçə bilməmişdir [6].

L.A.Nefedovanın da qeyd etdiyi kimi, "alman dili Avropa dilləri arasında ingilis dilinin təsirinə ən çox məruz qalmış dillərdəndir və anqlisizmlərin sayca üstünlük təşkil etməsi ilə səciyyələnən dildir" [7, s. 27]. İngilis dilindəki sözlərə alman dilinin həssalığı, ilk növbədə, bu dillərin qohumluğu, digər tərəfdən, alman dilinin daşıyıcılarının tolerantlığı ilə izah etmək olar. L.A.Nefedovanın qənaətinə görə, "almanlar gündəlik danışıqlarında da ingilis dilində olan sözlərdən geniş istifadə edirlər və bu da dilçilərə özünəməxsusluğu ilə seçilən yeni alman dilindən (Neudeutsch, Denglisch) bəhs etməyə imkan verir" [7, s. 39]. İngilis dilinin ayrı-ayrı dillərə ekspansiyasında olan fərqi araşdıran V.M.Alpatov alman dilinin amerikanizmlərə həssaslığı məsələsinə münasibətdə yazır ki, "əlbəttə, ingilis dilinin ekspansiyasına münasibətlər tam fərqlidir. Kimlərsə qloballaşmaya qoşulmağı prestij sayır, digərləri isə qloballaşmada milli adət-ənənələrə, milli dillərə təhlükəni (sözsüz ki, bu məsələdə onlar tam haqlıdır) görür. Bu fərqlərin kökündə dövlətin dil siyasəti və başqa-başqa ölkələrin istimai münasibətlər dayanır. Avropada ingilis dili və amerikan mədəniyyətinin qarşısının alınmasına yönəlmiş ən güclü müqavimət Fransada müşahidə olunur, halbuki Almaniyada amerikanlaşma bütün sahələrdə, xüsusən də dil müstəvisində daha intensivdir" [6]. Müəllifə görə, bu vəziyyəti həm də "Almaniyanın hələ də nasizmə görə özünün günahkar hesab etməsidir, çünki milli mədəniyyət və alman dilinin dünyəvi əhəmiyyətinə dair ideyalar olduqca iddialı görünür və bu da amerikanlaşmanın yayılmasına gətirib çıxarır" [6].

İngilis dilinə məxsus sözlər alman dilinin bütün işlək sahələrinə nüfuz edir: bu proses hər şeydən əvvəl, informatika, iqtisadiyyat, maliyyə, idman, sosial sahələr və gündəlik ünsiyyət sahələrini əhatə edir. Bu gün almandilli elə bir diskursiv sahə təsəvvür etmək olmaz ki, orada başqa, xüsusən də ingilis dilindən alınmalardan istifadə edilməsin. İngilis dilinin ekspansiyası və hökmranlıq etməsi qloballaşmanın dil proseslərinə təsirinin yalnız bir tərəfidir. Digər aspekt isə onunla bağlıdır ki, dilin leksik qatı qloballaşma ilə bağlı yeni-yeni leksik vahidlərlə "zənginləşir". Bu məqalədə alman dilində "Globalisierung" tematik qrupuna daxil olan leksik vahidləri tədqiq etməyə çalışacağıq. "Globalisierung" komponentli və ya mənaca yaxın leksik vahidlərin sistemləşdirilməsi təkcə bizim müasir alman dili haqqında təsəvvürlərimizin sərhədlərini müəyyənləşdirməyə deyil, həm dəqloballaşma konseptində alman dil mənzərəsinin yaratmağa imkan verəcəkdir.

Alman dilindəki "Globalisierung" sözünün Duden lüğətində iki mənası qeyd olunmuşdur: 1) "das Globalisieren", "das Globalisiertwerden"; 2) "weltweite Verflechtung in den Bereichen Wirtschaft", "Politik", "Kultur" [8]. Bu sözün semantikasında iki aspekt təmsil olunmuşdur: a) təsiq prosesinin obyektə, nəticəyə yönəlikliyi (qloballaşmaya məruz qalmaq) b) prosesin özü (iqtisadiyyat, siyasət və mədəniyyətdə qloballaşmanın vüsət alması). Alman dilində "Globalisierung" sözünün tematik sahəsi 50-dən yuxarı leksemi əhatə edir. Bu leksik vahidlərin tematik qruplar üzrə paylanması qloballaşma hadisəsinin çoxqütblülüyündən xəbər verir.

Birinci qrupa mənasında qloballaşmanın mürəkkəb xarakteri ümumi şəkildə əks olunduğu sözlər daxildir: "Globalisierung", "Globalisieren", "Globalisiertwerden", "Globalisierungsbegriff", "Globalisierungsbestrebungen", "Globalisierungsfolgen", "Globalisierungsinstrument", "Globalisierungseffekte", "Globalisie rungsmodell", "Globalisierungspolitik", "Globalisierungsprozess", "globalisieren";

İkinci qrupa isə qloballaşma hadisəsinin qeyri-müəyyənliyini, ziddiyyətli xarakterini və qaçılmaz olduğunu əks etdirən sözlər daxildir: “Globalisierungsdrama”, “Globalisierungsdebatte”, “Globalisierungsdiskussion”, “Globalisierungsspiel”, “Globalisierungsdruck”, “Globalisierungsfalle”, “Globalisierungsprobleme”, “Globalisierungsfragen”, “Globalisierungswahn”, “Globalisierungswahnsinn”;

Üçüncü qrupa qloballaşmanın cəmiyyətin həyatının hansı sferaların daha çox sirayət etdiyi leksik vahidlər aiddir. Məsələn: “Finanzglobalisierung”, “Finanzglobalismus”, “Sportglobalisierung”, “Regio-Globalisierung”;

Dördüncü qrupa daxil olan sözlərin semantik qatında qloballaşmanı tənqid və qəbul etməyənlərin olduğunu əks etdirən leksik vahidlər daxildir. Məsələn: “Globalisierungsgegner”, “Globalisierungsgegnerin”, “Globalisierungskritiker”, “Globalisierungskritik”, “Globalisierungskritikerin”, “Globalisierungskrise”, “Globalisierungsprobleme”, “Globalisierungsskeptiker”, “antiglobalistisch”, “Antiglobalisten”, “Antiglobalisierungsbewegung”, “globalisierungskritisch”;

– Beşinci qrupa daxil olan leksik vahidlərin semantikasında qloballaşmanın tərəfdarları olduğunu əks olunur. Məsələn: “Globalisierungsgewinner”, “Globalisierungsgewinnerin”, “Globalisierungsfürwörter”, “Globalisierungsfond”.

Q.P.Kofanova müasir alman mediasının materialından istifadə edərək qloballaşmanın konseptual sahəsini təsvir etməyə çalışmışdır [9]. O, bu fenomeni müxtəlif diskurslarda amerikanizmləri tədqiq etmişdir. Müasirlik baxımından bu yanaşma maraqlı görünsə də, diskurs növlərinin ixtiyari seçiminə əsaslanaraq alman xalqına aid qloballaşma konsepsiyasının obyektiv təsvirini vermək bir qədər inandırıcı görünmür. Halbuki lüğətlərdə öz əksini tapmış dil sisteminə, yəni nəzərdən keçirilən tematik qrupun alman dilinin leksik vahidlərinə birbaşa müraciət etməklə dünyanın almandilli mənzərəsində qloballaşma anlayışının daha obyektiv mənzərəsini əks etdirə bilər.

Qloballaşma anlayışının xüsusiyyətlərini leksik vahidlərin semantikasının təhlili əsasında müəyyən edərkən biz N.N.Boldırevin müxtəlif tipli konseptual informasiyaların dildə sözlər, söz birləşmələri, cümlələrdə ifadə olunduğu fikrinə üstünlük vermişik [10]. Toplanmış dil korpusuna əsaslanaraq belə nəticəyə gələ bilərik ki, dünyanın alman dil mənzərəsində qloballaşması aşağıdakı aspektlərdə təmsil olunur:

− Müəyyən dövr üçün mürəkkəb struktura malik və dinamik səciyyəli proses bildirir: “Globalisierungsprozess, Globalisierungszeiten, Globalisierungszeitalter, Globalisierungsmodell, Globalisierungsschub, Globalisierungswelle, Globalisierungstrend, Globalisierungseffekte, Globalisiertwerden, Globalisieren”;

− Bu proses alman cəmiyyətində müəyyən tərəddüdlərə yol açır, həyəcan işarəsi kimi qəbul edilir və mübahisələrə səbəb olur. Məsələn: “Globalisierungsangst, Globalisierungsdebatte, Globalisierungsdiskussion, Globalisierungsfalle, Globalisierungsprobleme, Globalisierungszwängen, Globalisierungsschicksal, Globalisierungsdrama, Globalisierungsspiel, Globalisierungswahn”;

− Qloballaşma almandilli cəmiyyətin həyatının müxtəlif tərəflərini əhatə edir: maddi sahəsini: “Finanzglobalisierung, Finanzsystem, Gedbetrug, Währung), iqtisadiyyat və ticarət: Wirtschaft, Märkte, Freihandel); informativləşmə sahəsi: Digitalisierung; cəmiyyətdə sosial münasibətlər: Migration): idman: Sportglobalisierung”;

− Qloballaşma alman xalqı tərəfindən neqativ aspektdən qəbul edilir. Məsələn: “Globalisierungsgegner”, “Globalisierungsgegnerin”, “Globalisierungskritiker”, “Globalisierungskritik”, “Globalisierungskritikerin”, “Globalisierungskrise”, “Globalisierungsprobleme”, “Globalisierungsskeptiker”, “Globalisierungsverlierer”, “Globalisierungsverliererin”, “antiglobalistisch”, “Antiglobalisten”, “Antiglobalisierungsbewegung”, “globalisierungskritisch”;

− Alman cəmiyyətində qloballaşmanın müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməsini əks etdirən leksik vahidlər. Məsələn: “Globalisierungsgewinner”, “Globalisierungsgewinnerin”,

"Globalisierungsfürwörter", "Globalisierungsfond" (alman dilində belə mahiyyətli sözlər hissolunacaq dərəcədə azlıq təşkil edir);

− Alman cəmiyyətində qloballaşmanın qarşısı alınan proses olduğunu əks etdirən leksik vahidlər. Məsələn: Entglobalisierung, Deglobalisierung (De-Globalisierung), Post-Globalisierung, entglobalisieren və s.

Alman cəmiyyətində qloballaşmaya olan münasibət dildə öz əksini tapmışdır ki, bu da "qloballaşma" konseptinin alman dili mənzərəsində praqmatik potensialının bütün incəliklərinə qədər təsvir etməyə imkan verir. Leksik vahidlərin əksəriyyəti neytral semantikalıdır. Amma "Globalisierung" sözünün birləşmələrində ilkin olaraq mənfi məna çaları yer alır. Nəzərdən keçirilən tematika kontekstində həm də "globalisierung" komponentinin /-druck/, /-zwänge/ komponentləri ilə birləşmələrdə mənfi konnotasiyalı sözlər kimi qəbul edilir. Alman dilində bu tematikaya daxil olan sözlərin əksəriyyəti "globalisierung" komponentinin dil daşıyıcılarının şüurunda "Globalısıerung" konseptini aktivləşdirdiyi mürəkkəb sözlərdir. Yaranmış mürəkkəb sözlərin ikinci komponenti qloballaşmanın ayrı-ayrı təsəvvürlərini formalaşdırır, lakin əlavə etmək istərdik ki, "globalisierung" komponentli bütün sözlərin təhlili almandilli dünya mənzərəsində müvafiq konseptin bütöv obrazını canlandırmağa imkan verir.

İşin elmi nəticəsi: "Globalisierung" komponentli və ya mənaca yaxın leksik vahidlərin sistemləşdirilməsi təkcə bizim müasir alman dili haqqında təsəvvürlərimizin sərhədlərini müəyyənləşdirməyə deyil, həm də qloballaşma konseptində alman dil mənzərəsinin yaratmağa imkan verəcəkdir.

İşin elmi yeniliyi: məqalədə alman dilində "Globalisierung" tematik qrupuna daxil olan leksik vahidləri tədqiq edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: qloballaşmanın təbii dillərin, o cümlədən alman dilinin leksik qatının zənginləşməsinə təsirinin araşdırılması hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqalədən xarici dili tədris edən universitetlərin magistratura pilləsində ingilis dilinin qrammatikası və üslubiyyatı fənlərinin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Coupland, N. sociolinguistics and globalisation (thematic issue of Journal of sociolinguistics 7 (4) − 2003. − p.465-472.
2. Block, D. Globalization and the language teaching / D.Block, D.Cameron (eds). – Rouledge, − 2002. – p.196.
3. Cameron, D. globalization and the teaching of "communication skills" // david Block, deborah cameron globalization and the language teaching. – Rouledge, 2002. – p. 67-82.
4. Johnstone, B. Indexing the local // the Handbook of language and globalization (ed. by n. coupland). – Blackwell Publishing ltd. – 2010. – p.386-405.
5. Veysəlli, F.Y.. Qloballaşma və müasir dünyanın dil mənzərəsi // Xalq. − 2015, 16 iyul, № 152.
6. Алпатов, В.М. Глобализация и развитие языков // Антиглобализм: Сборник материалов. – Режим доступа: http://anti-glob.narod.ru/st/alpatov.htm
7. Нефедова, Л.А. Иноязычная лексика в современном немецком языке: Иноязычная лексика в контексте заимствования. – М., 2012. – 98 с.
8. Болдырев, Н.Н. Концепт и значение слова // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание. – Воронеж, − 2001. – с. 24-45.
9. Кофанова, Г.П. Когнитивно-дискурсивный анализ концепта глобализации в немецком языке: На материале СМИ Германии: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Калининград, − 2006. – 26 с.
10. DUDEN online Wörterbuch. http://www.duden.de DWDS: Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache: Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart. Mode of access: https://www.dwds.de Wortschatz Universität Leipzig: Korpus Deutsch. http://corpora. informatik.uni-leipzig.de

N.F.Mammadova

Linguio-Cognitive Characteristics of Compound Words with the Component "Globalization" in the Lexical Layer of the German Language

Summary

In this article, the author investigates the impact of the globalization process on the German language, paying special attention to the reflection of globalization in the lexical system of the German language. The author notes that the process of globalization affects all the aspects of human activity, not just individual ones. The author also takes into consideration the pragmatic and word-forming features of thematic groups. In the article the author emphasizes globalization as the internationalization of all areas of social life, as a new stage of the formation of the whole world based on the latest achivements of the information technology revolution.

Key words: *language, globalization, Anglo-Americanisms, language contacts, sociolinguistics communication, semantic transformations*

Н.Ф.Мамедова

Лингвокогнитивная характеристика сложных слов с «глобализационным» компонентом в лексическом слое немецкого языка

Резюме

В данной статье автором рассматривается влияние процесса глобализации на немецкий язык, при этом особое внимание уделяется отражению глобализации в лексической системе немецкого языка. Автором статьи подчеркивается, что процесс глобализации затрагивает не отдельные, а все стороны человеческой деятельности. Автор также рассматривает прагматическую и словообразовательную характеристики слов рассматриваемой тематической группы. В статье автор подчеркивает, что глобализация – это новый этап интернационализации всех сторон общественной жизни, становления целостного мира, основанного на новейших достижениях революции информационных технологий.

Ключевые слова: *глобализация, англо-американизмы; языковые контакты, языковые контакты, социолингвистика, семантические преобразования*

Rəyçi: filol.f.d., dos. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 12.04.2024

A.R.MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.048

İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNİN TƏRİFLƏRİ VƏ ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə. *Bu məqalə ingilis dilində atalar sözləri və məsəllərin semantik təsnifatına həsr edilmişdir. Atalar sözləri və məsəllər xalqın müdrikliyini, məişət əxlaqi qaydalarının məcmusunu əks etdirir. Atalar sözü və məsəllər xalq yaradıcılığı kimi xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə bənzəyir. Bu məqalədə ingilis atalar sözləri və məsəllərinin əsas mənbələri və mənası təhlil edilir.*

Açar sözlər: *atalar sözləri, paremiologiya, miqrantlar, ideologiya, siyasət*

İngilis dilində atalar sözü "*proverb"* termini ilə latın atalar sözündəki *proverbium* termini ilə eyni məna daşıyır (pro – irəli hərəkət və verbum – söz). İngilis atalar sözləri qədim köklərə dayanır.

İngilis dilində atalar sözləri digər Avropa dillərində olduğu kimi, mənşəyinə görə milli və alınma olaraq ikiyə bölünür (əsasən latın və fransız dillərindən alınan sözlər olaraq). İngilis atalar sözlərinin əsas mənbələri olaraq əsasən şifahi xalq yaradıcılığı, müqəddəs yazılı və bədii ədəbiyyatlar daxildir [8, s. 105]. E.E.İvanov və U.A.Petruşevskaya qeyd edir ki, milli ingilis atalar sözlərinin 43%-i şifahi xalq yaradıcılığından gəlib çıxır [3, s. 8]. Məlum olur ki, ingilis atalar sözlərinin yerdə qalan 57%-i isə yazılı mənbələrdən gələn alınma sözlər daxildir. Bu mənbələrə latın, qədim yunan, fransız, şotland, irland, ispan, alman və başqa dillərdə yazılmış əsərlər daxildir [8, s. 108].

İngiltərədə atalar sözləri topluları ehtimal ki, ölkənin xristianlaşması dövründə, ilk olaraq Anglo-Sakson gnomic poeziyası şəklində görünməyə başladı. Məlumata görə, Z.R.Alxastova 12-ci əsrin sonunda yazılmış köhnə ingilis dilində qismən qafiyəli kuplet, qismən alliterativ misralardan ibarət "*The Proverbs of Alfred*" (Alfredin atalar sözləri) poeması böyük maraq doğurur. Mətndə hərbi və mülki vəzifələrə, məişət münasibətlərinə aid dini xarakterli göstərişləri ehtiva edən kəlamlar da mövcuddur. Lakin Kral Alfredin müəllifliyi şübhə altındadır [1, s. 39].

Köhnə günlərdə ingilis atalar sözləri ilk növbədə xalq müdrikliyinin təzahürü kimi qəbul edilirdi. Daha sonra İngiltərədə ingilis dilinə tərcümə edilmiş "hikmətli kitablar" adlanan kitablar çıxmağa başladı. Onların arasında, "*Dictes and Sayings of the Philosophers, Proverbs of Diverse Prophets and of Poets and of Other Saint*", "*The Book of Proverbs или Proverbs of Solomon*" ("Süleymanın məsəlləri") kimi eləcə də "gerb kitabları"" (XVI-XVII əsrlər) misal olaraq göstərmək olar [1, s. 40].

İngiltərədəki ilk milli atalar sözləri toplusu Riçard Tavernerin 1539-cu ildə nəşr olunan "*Proverbes or Adagies: with Newe Addicions Gathered out of the Chiliades of Erasmus*" (Atalar sözləri və ya Adagies: Erasmus Çiliadlarından Toplanan Yeni Bağımlılıqlar) kitabı idi [1, s. 41].

18-ci əsrdə İngiltərədə xüsusi lüğətlər (sinonimlər, sitatlar və s. kimi) nəşr olunmağa başlandı ki, bu da atalar sözləri ilə bağlı xüsusi lüğətlərin yaradılmasının əsasını qoydu. Daha sonra 19-cu əsrdə Cozef Taylorun (Joseph Taylor) "*Antiquitates Curiosae: The Etymology of Many Remarkable Old Sayings, Proverbs, and Singular Customs. London, 1818*" ("Antiquitates Curiosae: Bir çox mənşəli atalar sözlərinin, atalar sözləri və onların özünəməxsus adətlərinin etimologiyası") adlı istinad kitabı kimi lüğətlər meydana çıxdı. Bu zaman ingilis dilinin müəyyən tarixi mərhələsi və ya ləhcəsi üçün xarakterik olan atalar sözlərini toplayan lüğətlər meydana çıxdı [1, s. 43].

19-cu əsrdə İngiltərədə atalar sözü fenomeninin nəzəri tədqiqinə dair əsərlər meydana çıxır. Belə ki, 1903-cü ildə ingilis tədqiqatçısı, şeirlərin, antologiyaların müəllifi, məşhur tarixçi və filoloq Riçard Trençin (1807-1886) bir neçə mühazirədən ibarət "Proverbs and Their Lessons" (Atalar sözləri və onların dərsləri) adlı kitabı işıq üzü gördü. R.Trenç ilk mühazirəsini atalar sözünün forma və tərifinə həsr etmişdir. Müəllif təkid edirdi ki, məşhurluq atalar sözünün ayrılmaz xüsusiyyətidir: "Bu, əksər hallarda atalar sözünün gücündə, daha doğrusu, onun artıq xalq tərəfindən tanınma möhürünü alması ilə bağlıdır" [2, s. 47].

Digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də atalar sözü termininin tərifi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. İngilis və Amerika filoloq və yazıçılarının əsərlərində kifayət qədər təriflər mövcuddur. Belə ki, amerikalı filosof, esseist və şair Ralf Uoldo Emerson (1803-1882) atalar sözlərinin mahiyyətini tədqiq etmiş və müxtəlif dövrlərdə onlara aforistik poetik təriflər verməyə çalışmışdır. O, atalar sözlərini "milyonlar tərəfindən təkrarlanan ağılın ilk ümumiləşdirmələri " kimi şərh etmiş, hətta sonralar belə tərif vermişdir: "Atalar sözləri şifahi xalqların şeiri və ədəbiyyatıdır " [2, s. 47].

Atalar sözünün müxtəlif cəhətlərinin çoxluğu tədqiqatçılar üçün atalar sözünün bütün cəhətlərini əhatə edə biləcək və bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul ediləcək yığcam tərifini yaratmağı çətinləşdirir. Beləliklə, 19-cu əsrin ortalarında İngilis lord John Russell (John Russell, 1792-1878) atalar sözünün qısa tərifini belə qeyd edir: "Atalar sözü birinin ağlı, çoxunun müdrikliyidir" [10, s. 9]. Amma bu tərif atalar sözünün yalnız üç cəhətinə əsaslanır: konkret bir müəllifin olması, hikmətin olması və ümumi istifadə. İngilis dilində atalar sözlərini öyrənmək ənənəsində belədir. Alman əsilli amerikalı tədqiqatçı, aparıcı paremioloqlardan biri Volfqanq Mider atalar sözünü bir qısa cümlə ilə tərif etməyi qeyri-mümkün hesab edir və yalnız ingilis və amerikalı alimlərin atalar sözünün hamı üçün məqbul olan tərifini vermək cəhdlərindən yazır. O, atalar sözünün bir neçə tərifindən nümunələr gətirir. Bartlett Jere Whiting (1904-1995) 1932-ci ildə nəşr olunan "The Nature of the Proverb" məqaləsində belə bir tərif verdi: "Atalar sözü bir xalqa borclu olan ifadədir, onun mənşəyini forma və ifadə ilə göstərir. O, əsas həqiqəti açıq-aydın, adi dildə ifadə edir, lakin tez-tez alliterasiya və qafiyə ilə bəzədilir. Bəzi atalar sözlərinin hərfi və məcazi mənaları var ki, onların hər biri gözəl məna daşıyır. Atalar sözü hikmətli, onların üzərində antik dövrün möhürü olmalıdır " [2, s. 48].

Volfqanq Mieder qeyd edir ki, insanlar atalar sözünün nə olduğunu bilirlər. 1985-ci ildə o, Vermont ştatının (ABŞ) əlli beş sakini arasında atalar sözünü necə təyin edəcəkləri ilə bağlı sorğu keçirdi. Tədqiqatçı atalar sözünün tərifini vermək üçün 50 cəhddə söz işlənmə tezliyindən istifadə edərək belə tərif vermişdir: "A proverb is a concise ststement of an apparent truth which has [had or will have] currency among the people" (Atalar sözü hikməti, həqiqəti, əxlaqı və ənənəvi baxışları məcazi, sabit və yaddaqalan formada özündə ehtiva edən qısa, məşhur xalq cümləsidir və nəsildən-nəslə ötürülür) [10, s. 3].

Bu fikir atalar sözü ilə bağlı məsəllərdə də öz əksini tapır: *Proverbs are the children of experience* (Atalar sözü təcrübənin övladıdır), *Proverbs are the wisdom of the streets* (Atalar sözü küçələrin hikmətidir) и *Proverbs are true words* (atalar sözü həqiqətdi) [10, s. 3-4]. Amma dilçilər belə təriflərlə kifayətlənmirlər.

U.Meaderə görə, atalar sözünün işlək tərifini 1959-cu ildə Stuart A.Gallacher vermişdir: "Atalar sözü xalq arasında açıq-aydın həqiqətin yığcam ifadəsidir" (Atalar sözü insanlar arasında yayılan [olmuş və ya olacaq] aşkar həqiqətin qısa ifadəsidir) [10, s. 4].

O, Amerika Folkloru Ensiklopediyasında V.Miederin verdiyi tərifini müəllimi S.Qallagerin tərifi ilə əsaslandırırdı: "Atalar sözləri xalq arasında yayılmış aşkar həqiqətin qısa ənənəvi ifadələridir. Daha ətraflı formada desək, atalar sözləri hikməti, həqiqəti, əxlaqı və ənənəvi baxışları məcazi, sabit və yaddaqalan formada ehtiva edən və nəsildən-nəslə keçən qısa, məşhur xalq cümlələridir" [American Folklore: An Encyclopedia, 1996].

1982-ci ildə Con Simson "The Concise Oxford Dictionary of Proverbs" kitabının ön sözündə belə atalar sözlərinin tərifini belə qeyd edir: "Atalar sözləri qısa və yığcam formada məsləhət və ya əxlaqı ehtiva edən ənənəvi deyimdir" [12, s. 12].

Müasir onlayn lüğət olan "Merriam-Webster" atalar sözlərinin ümumi tərifini belə qeyd edir: a brief popular epigram or maxim (qısa məşhur epiqram və ya maksim) [9].

Bu tərifiər səhv olmasa belə, atalar sözü ilə bağlı verilmiş bu atalar sözləri bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmir.

Beləliklə, digər dillərdə atalar sözləri ilə bağlı elmi araşdırmalarda olduğu kimi ingilis paremiologiyasında da atalar sözlərinin bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilən vahid tərifi yoxdur.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiq etdiyimiz mövzunun elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan və ingilis dilçiliyində mövzu geniş şəkildə araşdırılmış və müasir dil dərslərində atalar sözünün tədrisi yollarının müəyyənləşdirilməsinə nail olunmuşdur. Eyni zamanda məqalədə atalar sözlərinin fərqli xüsusiyyətləri, onlarda rast gəlinən bədii təsvir və ifadə vasitələri tədqiq olunmuşdur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. İşin tətbiqi əhəmiyyəti vardır. Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, atalar sözlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi öz həllini tapır.

Ədəbiyyat

1. Алхастова, З.Р. Словари английских пословиц в парадигме английской национальной лексикографии: дис. … кандидата филологических наук: 10.02.04 . − Иваново: ИвГУ, − 2019. − с.180.
2. Бредис, М.А. Человек и деньги: Очерки о пословицах русских и не только / М.А.Бредис. – СПб.: Петербургское Востоковедение, − 2019. − с.296.
3. Иванов, Е.Е., Петрушевская Ю.А. Происхождение и история английских пословиц = The Etymology and History of English Proverbs Могилев: МГУ имени А.А.Кулешова, − 2019. − с. 80.
4. Ломакина, О.В. Фразеология в тексте: функционирование и идилстиль: монография / О.В.Ломакина: под ред. В.М.Мокиенко. – М.: РУДН, − 2018. − 344 с.
5. Паремиология без границ / ред. М.А.Бредис, О.В.Ломакина. − М.: Изд-во РУДН, − 2020. – 244 с.
6. Паремиология в дискурсе / ред. О.В.Ломакина. М.: URSS; Ленанд., − 2015. – 294 с.
7. Паремиология на перекрёстках языков и культур / ред. Е.Е.Иванов, О.В.Ломакина. − М.: Изд-во РУДН. − 2021. − 246 с.
8. Петрушевская, Ю.А. Происхождение и источники пословиц современного английского языка / Ю.А.Петрушевская // Вестник Минского государственного лингвистического университета. Сер. 1, Филология. − 2014. № 4 (71). − 105-113 с.
9. "Proverb." Merriam-Webster.com Thesaurus, Merriam-Webster, https://www.merriam-webster.com/thesaurus/proverb. Accessed 5 Jan. −2024.
10. Mieder, Wolfgang. Proverbs: A Handbook. Westport: Greenwood Press, CT. − 2004. − 305 p.
11. Atalar sözləri. − Bakı: Nurlan, − 2013. − 476 s.
12. The Oxford Dictionnary of Proverbs. / Ed. J. Speake. Oxford University Press, − 2008. − 388 p.

A.R.Mammadova

English Proverbs Definitions and Learning

Summary

This article is devoted to the semantic classification of proverbs and sayings in the English language. Proverbs and sayings reflect the wisdom of the people, a set of moral rules of life. Proverb and sayings, as a folk art, are similar to each other in their features. The main sources and meaning of English proverbs and sayings are analyzed in this article.

Key words: *multiculturalism, tolerance, migrants, ideology, politics*

А.Р.Мамедова

Определения и изучение английских пословиц

Резюме

Данная статья посвящена семантической классификации пословиц и поговорок в английском языке. Пословицы и поговорки отражают мудрость народа, свод нравственных правил жизни. Пословицы и поговорки, как народное творчество, схожи между собой по своим особенностям. В статье анализируются основные источники и значение английских пословиц и поговорок.

Ключевые слова: *мультикультурализм, толерантность, мигранты, идеология, политика*

Rəyçi: prof. O.V.Lomakino

Redaksiyaya daxil olub: 14.05.2024

S.C.NOVRUZƏLİYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: sevda.novruzaliyeva@mail.ru

: https://orcid.org/ 0009-0007-9535-7799

N.Ə.ƏLİYEVA
baş müəllim
e-mail: nushabe.aliyeva@bk.ru

: https://orcid.org/ 0009-0008-5052-4722

Azərbaycan Tibb Universiteti
(Bakı şəh., Səməd Vurğun, 167)

:10.62021/0026-0028.2024.2.052

İLHAM ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ FRAZEOLOJİ FEİLLƏR

Xülasə. *Prezident İlham Əliyevin nitqini Azərbaycan dilçiliyi baxımından öyrənən bu məqalədə 9 frazeoloji feil araşdırılır, onların işlənmə funksiyaları göstərilir.*
Məqalədə yer alan ***diqqət ayırmaq, göstəriş vermək, səy göstərmək, sözünü tutmaq, start vermək, təmkin göstərmək, yerinə oturtmaq*** *motivasiya yönlü,* ***yeni müstəviyə çıxmaq*** *siyasi yönlü,* ***göz yummaq*** *isə neqativ yönlü frazeoloji feillərdir.*
Məqalə müəllifi sadalanan feillərin birini doğma (azərbaycanca), birini qardaş (türkcə), birini beynəlxalq (ingiliscə), birini postsovet məkanda işlək dildə (rusca) təqdim edir.

Açar sözlər: *İlham Əliyev, Azərbaycan, nitq, linqvistik, frazeoloji feil, motivasiya verici, siyasi yönlü*

Xalqın yaradıb ədəbi dilə ötürdüyü frazeoloji (idiomatik) feillər şair poeziyasına poetik və emosional ibarələr, yazıçı nəsrinə könül oxşayan və diqqət yönəldən ifadələr, alim və jurnalist yazısına mənayüklü söz birləşmələri qatır. Belə feillərin yaranışı ara vermədən davam edir. Dilə vəsiqə alan elə isimlər var ki, onlar frazeoloji feillərin yaranmasına qatılırlar. Məsələn, "veto" ismindən "veto qoymaq", "internet" ismindən "internetə girmək, internetdən almaq, internetə ötürmək", "kosmos" ismindən "kosmosa çıxmaq", "vayfay" ismindən "vayfay çəkmək" və sair yüzlərlə belə sözlər, belə isimlər əcnəbi dillərdən, özəlliklə Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə sirayət etməkdədir. Bu linqıvistik və beynəlxalq prosesin önünə çıxmaq mümkün deyil.

Üç dildə – azərbaycanca, ingiliscə, rusca səlis danışan, istədiyi fikir və ifadəni sərbəst çatdıran ölkə başçısı İlham Əliyevin nitqində bol-bol frazeoloji feillər sərgilənir. Bu feillərin eləsi var ki, siyasət yönlüdür, eləsi var ki, iqtisad yönlüdür, eləsi var ki, internet yönlüdür, eləsi var ki, məişət yönlüdür, eləsi var ki, ümümxalq danışıq yönlüdür, eləsi var ki, hərb yönlüdür.

Prezidentin işlətdiyi bütün frazeoloji feillər 20 illik hakimiyyəti dönəmində 90 cildli kitablarında cəm olunub. Bu frazeoloji feilləri yığıb sistemə salmaq, onları ingiliscə-türkcə-rusca prizmasından araşdırmaq sistemli tədqiqatın işidir.

Diqqət ayırmaq *frazeoloji məsdər olaraq*

Azərbaycanda iqlim dəyişmələrinə yanaşma sərgiləyən, onun fəsadlarının azaldılmasının yollarını göstərən Prezident "düşünüb-daşınır" anlamında "diqqət ayırır" frazeoloji feilini, "çalışır" mənasında "səylər göstərir" frazeoloji feilini səsləndirir [1]:

Azərbaycan iqlim dəyişmələri ilə mübarizə məsələlərinə böyük diqqət ayırır, onun mənfi fəsadlarının azaldılması üçün birgə fəaliyyətin təmin olunması istiqamətində səylər göstərir.

"Diqqət ayırmaq" türkcə "dikkat ayırmak", ingiliscə "to pay attention" [2, s. 152], rusca "уделить внимание" [3, s.151] olaraq izlənilir. Örnəkdə "diqqət ayırır" yerinə "diqqət verir, diqqət yetirir, diqqət göstərir, diqqət sərgiləyir, önəm verir, əhəmiyyət verir" frazeoloji feillərinin biri səslənsəydi, məna toxunmaz qalardı, amma biri başqasına diqqət ayırırsa, demək, diqqət ayıran diqqət ayrılana sadəcə önəm vermir, böyük önəm verir. "Diqqət ayırır" feilində "diqqət" ərəbcə olsa da, "ayırır" Azərbaycan-türk köklüdür. Əgər "diqqət" isminin azərbaycanca qarşılığı olsaydı, inanırıq ki, Prezident onu işlədərdi. Göründüyü kimi, sitatda "diqqət ayırır" məna və zaman yüklüdür.

"Azərbaycan iqlim dəyişmələri ilə mübarizə məsələlərinə böyük diqqət ayırır", "Onun mənfi fəsadlarının azaldılması üçün birgə fəaliyyətin təmin olunması istiqamətində səylər göstərir" − iki cümlə olaraq mətin içində sinonimlərdir. "Azərbaycan... diqqət ayırır" isə metafora örnəyidir. Bundan başqa, 1-ci cümlədə "məsələlərinə" sözü təkrar olmasın deyə, Prezident 2-ci cümlədə "istiqamətində" sözünü işlədir, eləcə də 1-ci cümlədə "diqqət ayırır" təkrar olmasın deyə, Prezident 2-ci cümlədə onun frazem sinonimi olan "səylər göstərir" feilini səsləndirir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində yer alan diqqət ismində "diqqət ayırmaq" frazem məsdər olaraq yoxdur. Baxmayaraq ki, "diqqət vermək, diqqət yetirmək" işləkd [4, s. 623].

Göstəriş vermək *frazeoloji məsdər olaraq*

Avtomobil yolunun inşasından danışarkən Prezident "buyurmuşam" mənasında "göstəriş vermişəm" frazeoloji feilini səsləndirir [5, s. 128]:

Göstəriş vermişəm Qubadlı-Laçın yolunda dörd zolaqlı yol inşa edilsin, yəni bu yol əsasdır.

"Göstəriş vermək" türkcə "talimat vermek", ingiliscə "to give instructions" [6, s. 232], rusca "датъ указание" [7, s. 381] olaraq rastlanır. "Göstəriş vermişəm" frazeoloji feilinin yerinə "əmr vermişəm, sərəncam vermişəm, təlimat vermişəm" işlənə bilərdi, ümumi məna dəyişməz qalardı, ancaq mənə yükü azalardı, çünki bir Prezidentin dilində "göstəriş" anlayışı qalan üçündən daha məqbuldur. Belə ki, ərəbcə olan "əmr" sözündə hərbçinin hərbiçiyə göstərişi, farsca olan "sərəncam" sözündə Prezidentin yazılı formatda göstərişi, ərəbcə olan "təlimat" sözündə aşağı instansiyalı qurumun göstərişi var. Bir də ki, "göstəriş vermişəm" frezeoloji feilinin aparıcı sözü olan "göstəriş" ismi də, yardımçı sözü olan "vermişəm" feili də Azərbaycan-türk köklü olub, doğma anlayışdır. Demək, Prezidentin şifahi söhbət əsnasında bədahətən seçdiyi "göstəriş vermişəm" feili kontekst içində məna və zaman yüklüdür.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "göstəriş" isim olaraq anılır, di gəl frazem məsdər olaraq "göstəriş vermək" anılmır [8, s. 267].

Göz yummaq [8, s. 278] *frazeoloji məsdər olaraq*

Qarabağ savaşının çözülməsinə dünya birliyinin, özəlliklə Minsk qrupunun bir töhfə vermədiyini vurğulayan Prezident "önəmsəmirdilər" mənasında "göz yumurdular" frazeoloji feilinə yer ayrırır [5, s. 121]:

Dünya ictimaiyyəti, beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən bu məsələ ilə birbaşa məşğul olan Minsk qrupunun həmsədrləri buna sadəcə olaraq göz yumurdular.

"Göz yummaq" məsdər olaraq türkcə "göz yummak", ingiliscə "to have eyes closed", rusca "закрытъ глаза" [3, s. 251] formatında rastlanır. Sitatda "göz yumurdular" feili tam yerinə düşür, dinləyicinin diqqətini çəkir, əgər onun yerinə "əhəmiyyət vermirdilər, önəm vermirdilər, nəzərə almırdılar, görməzdən gəlirdilər, diqqət vermirdilər, diqqət yetirmirdilər" olsaydı, Minsk qrupu adlı qondarma bir qurumun yalana söykənən siyasi yanaşması belə ifadəli açılmazdı. "Dünya ictimaiyyəti, beynəlxalq təşkilatlar, Minsk qrupu" adlı üçlüyünün qeyri-aktiv yanaşmasını "göz yumurdular" feili açır.

Səy göstərmək *frazeoloji məsdər olaraq*

Azərbaycan ilə Vyetnam arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmləndiyini, qarşılıqlı iş birliyinin var olduğunu söyləyən Prezident "çalışacağıq" mənasında "səy göstərəcəyik" frazem feilinin cəm forması olan "səylər göstərəcəyik" feilini işlədir [5, s.41]:

İnanıram ki, ölkələrimizi və xalqlarımızı birləşdirən dostluq münasibətlərinin daha da möhkəmləndirilməsi, qarşılıqı faydalı əməkdaşlığımızın istər ikitərəfli qaydada, istərsə də beynəlxalq təsisatlar çərçivəsində uğurla davam etdirilməsi üçün bundan sonra da birgə səylər göstərəcəyik.

Bu cümlədə 2 dövlət arasında 2 önəmli ismarıc diqqət çəkir. Birinci, münasibətlərin daha da möhkəmdirilməsi; ikinci, onların uğurla davam etdirilməsi. Hər iki ismarıc mövcud kontaktların strategiyası olmaqla gələcəyə yönəlir. Demək, Prezident bir cümlədə dost dövlət üçün siyasi, ekonomik platformasını ortaya qoyur.

"Səy göstərmək" frazemində aparıcı olan "səy" ismi ərəbcə olsa da, türkcə qarşılığı olan "çaba göstermek" frazemində aparıcı olan "çaba" ismi türk köklüdür, ingiliscə qarşılığı olan " to show an effort " frazemində aparıcı olan "effort" ismi yunan köklüdür, rusca qarşılığı olan "проявить усердие" frazemində aparıcı olan "усердие"ismi rus köklüdür. Göründüyü kimi, dörd dildə "səy" isim olaraq, "göstərmək" məsdər olaraq göz önündədir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "səy göstərmək" [9, s. 99] işləkdir, amma cəm forması olan "səylər göstərmək" yoxdur. Qeyd edək ki, türkcədə "çaba göstermek" işlək olduğu kimi, "çabalar göstermek" də işləkdir. İngilis dilində də belədir, həm tək forması olan "to show an effort", həm də cəm forması olan "to show efforts" işləkdir. Bunu rus dilində də görürük, tək formada "проявить усердие", cəm formada "проявить усердия" olaraq.

İngiliscə-azərbaycanca lüğətin "effort" [2, s. 408] ismində "to show an effort" ya da "to show efforts" yoxdur, amma məcazlıq olmayan "to make efforts" [2, s. 408] bir frazem məsdər olaraq "səylər göstərmək" verilir. Bu da düz deyil, belə ki, "to make efforts" feilində məcazlıq yoxdur və "səy etmək" anlamındadır. Rusca-azərbaycanca lüğətin "усердие" [7, s.404] ismində, "проявить" [10, s. 698] məsdərində "проявить усердие" müşahidə olunmur.

Sözünü tutmaq *frazeoloji məsdər olaraq*

Aprel döyüşlərindən sonra Ermənistanın qorxuya düşdüyünü, amma ondan dərs almadığını qeyd edən Prezident "verdiyi sözü icra etdi" mənasında "sözünü tutdu" frazem feilinin inkarı olan "sözünü tutmadı" formasını işlədir [5, s.123]:

Aprel döyüşlərindən sonra Ermənistan qorxuya düşmüşdü və faktiki olaraq, işğal edilmiş torpaqlardan qoşunları çıxarmağa hazır idi, hətta buna söz vermişdi, ancaq ondan sonra sözünü tutmadı.

"Sözünü tutmaq" bir frazem məsdər olaraq türkcə "sözünü tutmak", ingiliscə "to keep word" [2, s. 655], rusca "держать слово" [3, s. 294] imlasında rastlanır. Bu dörd dildə aparıcı söz olaraq "söz", köməkçi məsdər olaraq "tutmaq" işlənilib.

Yuxarıdakı örnəkdə "sözündən yayındı, sözündən qaçdı, sözündən vaz keçdi" frazem feillərindən birini işlətsək, bir Prezidentin dilində səsləndiyinə görə "sözünü tumadı" frazem feilini əvəzləmir. Çünki sadalanan feillərdə kobudluq, ədəbi gözləməmək duyulursa, "sözünü tutmadı" feilində isə ədəb normasını pozmayan qınaq və incik duyulur. Sitatda "söz vermişdi", "sözünü tutmadı" bir-birinə antonim durumda dayanan, erməni rəhbərliyinin gerçək iç üzünü ortaya çıxaran frazemlərdir.

Prezident bir cümlədə dörd xəbər işlətməklə dörd metafora işlətmiş olur – Ermənistanın qorxuya düşməsi, qoşunlarını çıxarmağa hazır olması, söz verməsi, sözünü tutmaması. Prezident sətiraltı olaraq bunu deyir ki, erməni rəhbərliyi siyasi-hərb gücünün önündə əyilir, amma erməni xislətindən yaxa qurtara bilmədiyinə görə verdiyi sözünü tutmur.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində yer alan "söz" [9, s. 148] ismində, "tutmaq" [9, s.381] məsdərində "sözünü tutmaq" bir frazem məsdər olaraq rastlanmır. İngiliscə-azərbaycanca lüğətdə olan "keep" [2, s. 655] məsdərində "too keep word" var, amma azərbaycancası "sözünü tutmaq" yox, "sözünü yerinə yetirmək" yazılıbdır. Azərbaycanca-rusca lüğətin "дер-

жать” ismində “держать слово” [3, s. 294] rastlanır, amma azərbaycanca tərcüməsinə iradımız var. Belə ki, “sözünün üstündə durmaq” deyil, “sözünü tutmaq” olmalıdır, çünki “держать” sözü “tutmaq” deməkdir, “üstündə durmaq” deyil.

Start vermək *frazeoloji məsdər olaraq*

Revanşist Ermənistan rəhbərliyinin ünvanına Prezident “başlayaq” mənasında “start verək” frazeoloji feilinə yer ayırır [5, s. 124]:

Görürük ki, Ermənistan sülh istəmir, yenə də revanşist fikirlərlə yaşayır. Biz təklif etdik ki, delimitasiya prosesinə start verək.

“Start verək” bir frazem məsdər olaraq türkcə “start verek”, ingiliscə “to give a start” , rusca “дать старт” imlasında işlənir. Dörd dildə aparıcı isim olaraq “start”, köməkçi məsdər olaraq “verək” müşahidə olunur.

Prezident “başlayaq” mənasında “üz tutaq, üz qoyaq, keçid alaq” deyə bilərdi, cümlənin axarı və anlamı saxlanardı, amma emosionallıq, motivasiya olmazdı, çünki “start verək” feilində “başlayaq”, “yenidən başlayaq” anlamı yoxdur, “ilkin olaraq başlayaq” anlamı var.

Prezidentin səsləndirdiyi dörd xəbərin ikisində metafora var − Ermənistan sülh istəmir, Ermənistan revanşist fikirlərlə yaşayır. Bu örnəklərdə Ermənistan toponim deyil. “Ermənistan rəhbərliyi” adlı söz birləşməsini əvəz edənidir. Ölkə başçısı “yenə də” tərzi-hərəkət zərfliyi ilə anladır ki, Azərbaycana qarşı revanşist (qisasçı) yanaşma sərgiləmək Ermənistan rəhbərliyinin xislətinə xas bir işdir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “start” [9, s. 154] ismində, “vermək” [9, s. 471] məsdərində “start vermək” rastlanmır. İngiliscə-azərbaycanca lüğətin “start” ismində “to give a start” [2, s. 1057] var, “start vermək” yox, “səksənmək, diksinmək” anlamında. Rusca-azərbaycanca lüğətin “старт” [7, s. 258] ismində, “дать” [3, s. 279] məsdərində “дать старт” yoxdur.

“Təmkin göstərmək” *frazeoloji məsdər olaraq*

Ermənistan rəhbərliyinin öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi pozduğunu, bunun biabırçı bir fakt olduğunu deyən Prezident “bir işin sonunu dərin düşünərək ölçülü davranırıq” mənasında “təmkin göstəririk” frazem feilini səsləndirir [5, s. 251]:

Öz öhdəliyini pozmaq əlbəttə son dərəcə biabırçı faktdır. Lakin biz buna səbir edirik, təmkin göstəririk.

“Təmkin göstərmək” anlayışının türkcə “temkin göstermek”, ingiliscə “to show caution”, rusca “провялять обдуманность” kalka variantları var. “Təmkin göstəririk” feilini “ölçülü davranırıq, ölçülü-biçili davranırıq, səbir göstəririk, səbir sərgiləyirik, duruş gətiririk” feilləri ilə ifadə etmək olar. Amma bu feillər adi feillərdir,” təmkin göstəririk” isə bahalı feildir, ədəbə söykənir, məna yüklüdür, biliyə dayanan təvazökarlıq sərgiləyir.Yerinə düşər deyək ki, ərəbcə olan “təmkin” sözü “məkan” sözündən törəndiyi üçün “yerinə görə bir işin sonunu dərin düşünərək, ona uyğun ölçülü davranmaq” anlamına gəlir.

Demək, Prezident düşmənlərimizə deyir ki, o, yerinə görə hər işin sonunu dərin düşünərək, ona paralel tədbir görən rəhbərdir. Prezident bunu da deyir ki, verdiyi sözünü pozan erməni rəhbərliyinə negativ özəllik xasdırsa, Azərbaycan rəhbərliyinə səbir və təmkin olmaqla pozitiv bir özəllik xasdır. Göründüyü kimi, sitatda bir neqativə qarşı bir pozitiv anlayış var.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin “təmkin” [9, s. 310] ismində, “göstərmək” [8, s. 267] məsdərində “təmkin göstərmək” rastlanmır.

Yeni müstəviyə çıxmaq *frazeoloji məsdər olaraq*

Avropa Birliyi ilə Azərbaycan arasında görüşlərin kəskin yüksəldiyini, gərəklilik baxımından yeniləndiyini, qarşılıqlı güvənin artdığını qeyd edən Prezident “yenilənib” mənasında “yeni müstəviyə çıxıb” frazeoloji feilini işlədir [5, s. 251]:

Son aylar ərzində Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında təmasların sayı da kəskin artıb, mahiyyət də yeni müstəviyə çıxıb və qarşılıqlı etimad da artıb.

“Yeni müstəviyə çıxmaq” bir frazem olaraq türkcə “yeni seviyeye çıkmak”, ingiliscə “to go a new level”, rusca “перейти на новый уровень” olaraq rastlanır. Sadalanan dörd dildə

"yeni" təyin olaraq, "müstəviyə" tamamlıq olaraq, "çıxmaq" xəbər olaraq sıralanıb. Demək, adı keçən dörd məcazlı məsdər kalkalı feillər arasında yer alırlar.

Düşünürük ki, "yeni müstəviyə çıxmaq" siyası anlamlı feil olaraq ruscadan azərbaycancaya kalka olunub (söz-söz sıralanıb). Qeyd edək ki, "yeni müstəvi" 1-ci növ təyini söz birləşməsindən bir çox frazeoloji məsdərlər yaranıb, onların arasında "yeni müstəviyə keçirmək, yeni müstəviyə keçmək, yeni müstəvi sərgiləmək, yeni müstəvidən baxmaq, yeni müstəvidən çıxış etmək" yer alırlar.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "müstəvi" [11, s. 432] ismində, "çıxmaq" [4, s. 475] məsdərində "yeni müstəviyə çıxmaq", İngiliscə-azərbaycanca lüğətin "level" [2, s. 672] ismində, "to go" [2, s. 532] məsdərində " to go a new level", Rusca-azərbaycanca lüğətin "уровень" [7, s. 402] ismində, "перейти" [10, s. 417] məsdərində "перейти на новый уровень" müşahidə olunmur.

Yerinə oturtmaq *frazeoloji məsdər olaraq*

Azərbaycanın Ermənistan ordusuna cavab verdiyini söyləyən Prezident "susdurdu" mənasında "yerinə oturtdu" feilini işlədir [5, s.125]:

Sentyabr ayının 13-də bizə qarşı növbəti təxribat törədildi və Azərbaycan ordusu cavab verərək, düşməni yenə də yerinə oturtdu.

"Yerinə oturtmaq" bir məsdər olaraq türkcə "yerine oturtmak", ingiliscə "to sit down" [2, s. 675], rusca "поставить на место" [10, s. 574] olaraq rastlanır.

"Yerinə oturtdu" feilinin yerinə "yerini göstərdi, həddini göstərdi, dərsini verdi, cavab verdi, qarşılıq verdi" feillərindən birini işlətsək, cümlənin məna yükü azalacaq, çünki "yerinə oturtdu" feillində olan güc, enerji, hakimiyyət, amiranəlik qalan feillərdə yoxdur. Bu feilin bir linqvistik özəlliyi də odur ki, istər "yerinə", istər "oturtdu" Azərbaycan-türk köklü sözlərdir, Avropa-fars-ərəb köklü deyillər. Digər tərəfdən, "təxribat törədildi" ifadəsinin qarşısında "yerinə oturtdu" feili uğurlu bir nitq tapıntısıdır.

Mövzunun aktuallığı. Bu məqalənin aktuallığı ondadır ki, bəlkə də Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq Prezidentin nitqi frazeoloji feillər baxımından araşdırılır, müzakirəyə çıxarılan 9 frazeoloji feilin hər birinin türkcə, ingiliscə, rusca kalka variantları təqdim olunur. Bundan başqa, hər sitatda linqvistik nüanslara yanaşma sərgilənir və konkret frazeoloji feilin kontekstdə yer almasının səbəbinə aydınlıq gətirilir. Digər bir aktuallıq odur ki, 4 cildli "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nin, 1 cildli "İngiliscə-azərbaycanca lüğət"in, 3 cildli "Rusca-azərbaycanca lüğət"in frazeoloji məsdərlər baxımından yetərsizliyi sübuta yetirilir. Demək, bu 3 linqvistik qaynaq yenillənməyə çoxdan ehtiyac duyur.

Elmi nəticə. Məqalənin elmi nəticəsi odur ki, Prezidentin çıxışlarında rast gəlinən azərbaycanca frazeoloji feillərin türkcə, ingiliscə, rusca kalka variantları elmi əsaslarla göstərilir və bununla, məqalə müəllifi bu linqvistik ideyanı irəli sürür ki, Azərbaycan dilində işlənən istənilən frazeoloji feilin sadalanan dillərdə kalka formaları var, yetər ki, tədqiqatçı bu 4 dili dərindən bilsin və internet qaynaqlarından yararlanmağı bacarsın.

Tətbiqi əhəmiyyət. Bu tədqiqat işində müzakirəyə çıxarılan linqvistik qənaətlərdən və əldə olunan elmi nəticələrdən frazeoloji feillərin öyrənilməsinə yönələn dissertasiya işlərinin, elmi məqalələrin yazılmasında istifadə oluna bilər. Bunu deməyə bizə əsas verən odur ki, məqalə heç bir elmi işi təkrarlamır və yalnız yenilikçi bir auranı işıqlandırır.

Ədəbiyyat

1. https://www.eco.gov.az/ Azərbaycan iqlim dəyişmələri
2. İngiliscə-azərbaycanca lüğət / Bakı:Şərq-Qərb, – 2004, – 1320 s.
3. Rusca-azərbaycanca lüğət: [3 cilddə] / Bakı: Elm, – c.1. – 1983, – 1984 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə] / Bakı: Şərq-Qərb, – c.1.– 2006, – 740 s.
5. Əliyev, İ. İnkişaf-məqsədimizdir / İ.Əliyev, – Bakı: Azərnəşr, – 2022, – 315 s.
6. Azərbaycanca-ingiliscə lüğət / Bakı:Elm, –1998, – 635 s.

7. Rusca-azərbaycanca lüğət: [3 cilddə] / Bakı:Elm, − c.3. − 1983, − 554 s.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə] / Bakı: Şərq-Qərb, − c.2. − 2006, − 792 s.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə] / Bakı: Şərq-Qərb, − c.4. − 2006, − 712 s.
10. Rusca-azərbaycanca lüğət: [3 cilddə] / Bakı: Elm, −c.2. −1983, − 712 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə] / Bakı: Şərq-Qərb, − c.3. − 2006, − 672 s.

S.J.Novruzaliyeva, N.A.Aliyeva

Phraseological Verbs in Ilham Aliyev's Speech

Summary

In this article, studying the speech of President Ilham Aliyev from the point of view of Azerbaijani linguistics, 9 phrasal verbs are examined and their processing functions are indicated.

"Pay attention, give instructions, show an effort, keep word, give start, show caution, sit down" in the article are motivational verbs, "go to a new level" is political, and "have eyes closed" is a negative phraseological verb.

The scientist who wrote the article presents one of the listed verbs as native (Azerbaijani), as brother (Turkish), as international (English), as post-soviet functional (Russian).

Key words: *Ilham Aliyev, Azerbaijan, speech, linguistic, phraseological verb, motivational, politically oriented*

С.Дж.Новрузалиева, Н.А.Алиева

Фразеологические глаголы в речи Ильхама Алиева

Резюме

В данной статье, изучая речь Президента Ильхама Алиева с точки зрения азербайджанского языкознания, рассматриваются 9 фразовых глаголов и указываются их обрабатывающие функции.

«*Уделить внимание, дать указание, проявить усердие, держать слово, дать старт, проявить обдуманность, поставить на место*» в статье – мотивационные глаголы, «*перейти на новый уровень*» – политический, а *«закрыть глаза»* – отрицательный фразеологический глагол.

Автор статьи, представляет перечисленные глаголы как элемент родного (азербайджанский), как братского (турецкий), как международного (английский), как постсоветского функционального (русский) языков.

Ключевые слова: *Ильхам Алиев, Азербайджан, речь, языкознание, фразеологический глагол, мотивационный, политически ориентированный*.

Rəyçi: elmlər namizədi E.İ.Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2024

F.Q.ORUCOVA
e-mail: farah.bayramova@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.058

SUBSTANTİVLƏŞMƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ AKTİV PROSES KİMİ

Xülasə. *Bu məqalə dildə kompressiyanın nəticəsi kimi qiymətləndirilən substantivləşmənin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə substantivləşmə digər nitq hissələrindən ismin düzəldilməsi üsulu kimi nəzərdən keçirilir. Müəllifin fikrincə, "substansiya" dilçilikdə ümumi qəbul edilmiş termindir. Substansiya dildaxili söz əmələ gətirmə imkanlarına görə dilin leksik qatını zənginləşdirməyin əsas yollarından biridir. Daha geniş mənada əsaslandırma müxtəlif nitq hissələrinin onlara keçid yolu ilə isimlərin əmələ gəlməsidir.*

Açar sözlər: *substantivləşmə, substantiv, konversiya, sözdüzəltmə üsulu, funksional aspekt, morfoloji, sintaktik*

Son illər dil hadisələrinin keçici xüsusiyyətlərinin təsvirinə imkan verən funksional yanaşma mövqeyindən öyrənilməsinə üstünlük verilməsi dilçilikdə geniş xarakter almışdır. Bunun nəticəsi kimi dil hadisələrinin funksional aspektinə, xüsusən də kommunikasiya aktında dil vahidlərinin yenidən kateqoriyalaşmasının müxtəlif formalarına aid kompleks problemlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Müasir dilçilikdə substantivləşmənin öyrənilməsinin iki aspekti mövcuddur: 1) substantivləşmə sözdüzəltmə üsulu, qeyri-morfoloji (morfoloji-sintaktik) üsulun növü kimi nəzərdən keçirilir; 2) substantivləşmə digər nitq hissələrinin hesabına ismin ehtiyatlarının zənginləşməsinin morfoloji prosesi kimi səciyyələndirilir.

Ayrı-ayrı dillərin söz yaradıcılığı sistemində konversiya və substantivləşmə kimi üsullar xüsusi yer tutur. Burada əsas problem bəzi dilçilərin substantivləşməni konversiya növü, digərlərinin isə onu fərqli dil hadisəsi kimi izah etməsindədir. Bu tədqiqatların ana xəttini təşkil edən fikir ondan ibarətdir ki, konversiya yeni sözün yaradılmasının birdəfəlik hərəkət, substantivləşmə isə sözün bir nitq hissəsindən digərinə tədricən keçməsidir. Substantivləşmənin növləri ilə bağlı məsələ dilçilikdə mübahisə predmetidir. Məsələn, A.İ.Smirnitski sifətin onun üçün səciyyəvi olmayan, ismə xas sintaktik funksiyaları yerinə yetirdiyi qismən (natamam) substantivləşməni qəbul etmir [13; 14].

Konversiya prosesi dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarından biri kimi dilin ifadə və məzmun planlarının qarşılıqlı münasibətdə öyrənilməsi əsasında yaranır. A.A.Reformatskiyə görə, konversiya "sözün digər kateqoriyaya keçməsidir və bu zaman söz morfoloji tərkibini dəyişmədən başqa paradiqmə düşür" [12, s.296]. A.İ.Smirnitskiyə görə, "konversiya elə növ sözyaratma vasitəsidir ki, bu zaman yalnız sözün paradiqmi sözyaratma vasitəsi kimi çıxış edir" [13, s. 24].

A.A.Axundov konversiya hadisəsini "1) dəyişmə, bir haldan başqa hala keçmə 2) dilçilikdə isə substantivləşmə (isimləşmə), verballaşma (feilləşmə)" kimi izah edir [2, s.179]. Müəllifə görə, "konversiya hadisəsi dilin dörd səviyyəsində özünü göstərir: 1) sintaktik, 2) morfoloji-sintaktik, 3) semantik-sintaktik, 4) semantik" [2, s 160]. R.M.Abdullayevə görə, "tam konversiya zamanı yeni yaranmış söz nitq hissəsinin bütün xüsusiyyətlərini özünə götürür, qismən konversiyada isə digər nitq hissəsinin bütün xüsusiyyətlərini götürməsi vacib deyildir" [1, s. 52].

Semantik qatın inkişafı ilə əlaqədar sözlər yeni məna çalarları qazanır. Sözlərin bir kateqoriyadan digərinə keçməsi derivasiya, morfoloji transpozisiya və ya konversiya hadisəsi ad-

landırılır. Dilin morfoloji səviyyəsində bir nitq hissəsinin digərinə keçməsi bir sözün bir neçə nitq hissəsinin yerində işlənmə xüsusiyyəti ilə əlaqəlidir. "Linqvistik terminlər lüğəti"ndə isə konversiya "sözün başqa sözdəyişdirici paradiqmlərə keçərək yeni söz yaradıcılığı yolu" olması kimi izah edilir [11, s. 110].

Konversiya hadisələri arasında substantivləşmə zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Q.Ş.Kazımova görə, substantivləşmə "maddi varlığa, materiyaya xas olan əlamətin, keyfiyyətin dildə maddi varlığı, materiyanı əvəz etməsi hadisəsidir" [6, s.112]. Dilin dinamik xarakteri yeni sözlərin meydana gəlməsi və ya mövcud sözlərin yeni mənalar kəsb etməsində özünü büruzə verir. V.V.Vinoqradov substantivləşməni sifətin sintaktik əlaməti kimi izah edir. Müəllifə görə, "isimlər kateqoriyası öz sisteminə sifətlərin keçmiş formalarını fasiləsiz olaraq cəlb etməkdədir" [8, s. 52].

Substantivləşmə dildə qənaət prinsipinin reallaşmasıdır. Substantivləşmə sözlərin birbaşa predmetə işarə etmək xassəsi qazanması nəticəsində digər nitq hissələrindən isim cərgəsinə keçməsidir. Onu geniş mənada predmetləşmə də adlandırmaq olar. Substantivləşmə dildə leksik-semantik konversiyanın əsas növlərindən biridir. Substantivləşmə sözlərin digər qrammatik siniflərdən hər hansı sözdüzəldici vasitələri tətbiq etmədən isim siniflərinə keçididir. Substantivləşmə hadisəsini iki aspektdən – diaxron və sinxron aspektlərdən nəzərdən keçirmək olar:

1) Sinxron aspekt. Müşahidə olunan substantivləşmə ötəri, keçici xüsusiyyətdir, çünki substantivləşən sözün ismə xas daşıdığı əlamətlər keçici xarakter daşıyır, həmin isim əvvəlki "yerinə qayıdan kimi" substantivləşən söz də özünün ilkin əlamətlərinə qayıdır. Məsələn: */Yorulan biçinçilər kölgəyə çəkildilər//; /Yorulanlar kölgəyə çəkildilər//* və s.; 2) Diaxron aspektdən. Bəzən substantivləşmə uzunmüddətli olur, nəticədə substantivləşən dil vahidi tam şəkildə isimləşir. Məsələn, "biləyən" (bilikli adam), "ağlağan" (çox ağlayan uşaq) və s.

Dildə bir nitq hissəsinin digərinə keçidi morfologiya və söz yaradıcılığının kəsişməsində baş verdiyindən, söz yaradıcılığında o, morfoloji-sintaktik sözdüzəltmə üsulu hesab edilir. Məhz buna görə biz bu hadisənin impulslarının sintaksisdən qaynaqlandığı fikrindəyik. Dil vahidi tutduğu sintaktik mövqeyə uyğun müvafiq paradiqmin morfoloji əlamətlərini də qəbul etmiş olur. Beləliklə, morfologiyanın impulsları sintaksisin impulslarına tabe olur. Substantivləşmə və konversiya arasındakı fərq belədir: konversiya birdəfəlik sözdüzəltmə aktı, substantivləşmə isə uzun diaxronik prosesdir. Bu fikri müdafiə edən İ.V.Arnold yazır ki, substantivləşmə "dildəki sözün mənasının və sintaktik funksiyalarının dəyişməsinin uzun sürən prosesidir" [15, s. 151]. D.A.Qromova substantivləşmə və konversiyanı fərqləndirərək yazır: substantivləşmə "vahidin məzmununun dəyişməsinin uzunmüddətli mexanizmi və sadəcə olaraq ismin mövqe (kontekstual) əvəzlənməsidir" [9, s. 41].

Azərbaycan dilində substantivləşməni belə daimi və müvəqqəti substantivləşmə olmaqla iki cür qruplaşdırmaq olar. Daimi substantivləşmədə müəyyən sözün məlum hallarda substantivləşməsi, mətn və ya kontekstlə müəyyənləşən sözlərin yaranması halı isə müvəqqəti substantivləşmə adlandırmaq olar. Bildirmək istərdik ki, məsələnin mahiyyətinə belə yanaşmaq düz deyildir, çünki substantivləşmə özü keçid prosesidir, keçid prosesin isə tam və ya müvəqqəti növü ola bilməz. Bu prosesin özü tam müvəqqəti halı əks etdirir. Azərbaycan dilində daimi substantivləşmə hallarına atalar sözlərində daha çox rast gəlinir. Məsələn: /İgid ölər, adı qalar, müxənnətin nəyi qalar//; /İgin bir dəfə, qorxaq yüz dəfə ölər//; /İslanmışın yağışdan nə qorxusu// və s.

İnsanın psixoloji vəziyyəti ilə bağlı sifətlərin substantivləşməsinə nümunə kimi "ağıllı", "axmaq", "dəli", "gic", "meyxoş", "sərxoş", "arif", "müdrik", "səfeh" və s. sözlərini göstərmək olar. Məsələn: /Müdrik çətin vəziyyətə düşməz//; /Dəlidən doğru xəbər// və s. Azərbaycan dilində xeyli sayda situasiyadan asılı olaraq müvəqqəti substantivləşmiş sifətlər də vardır. Məsələn, "şirin" (alma) – "şirin", "kar" (adam) – "kar", "hiyləgər" (tülkü) – "hiyləgər", "yırtıcı" (canavar) – "canavar" və s.

Kontekstdə sifət təyin etdiyi ismin funksiyasını öz üzərinə götürərək substantivləşir və sifətin leksik məna növlərini tam şəkildə əhatə edir: a) rəng bildirən sifətlər təyin etdiyi ismin funksiyasını öz üzərinə götürərək substantivləşir: "qara" (rəngi) – "qaranı", "qırmızı" (rəngdə) – "qırmızıda" və s.; /Qırmızı rəng müasirlik rəmzidir// – /Qırmızı müasirlik rəmzidir//; b) məkan, həcm, ölçü bildirən sifətlər təyin etdiyi ismin funksiyasını özündə cəmləşdirərək substantivləşir: "uzun" (adam) – "uzun", "gödək" (adam) – "gödək" və s.; /Gödək uşaq uzuna əl uzatdı// – /Gödək uzuna əl uzatdı//; c) dad və lamisə üzvlərimiz vasitəsilə dərk olunan sifətlərin substantivləşməsi: "acı" (bibər) – "acı", "isti" (hava) – "isti", "soyuq" (hava) – "soyuq", mülayim (hava) – "mülayim", "şirin" (kökə) – "şirin", "tünd" (çay) – "tünd" və s.; d) insan və heyvanların xarici əlamətlərini, xasiyyətini, daxili keyfiyyətini bildirən sifətlərin substantivləşməsi: "kor" (adam) – "kor", "keçəl" (adam) – "keçəl" və s.; e) seçmə, fərqləndirmə mənalarını bildirən sifətlərin substantivləşməsi: "başqa", "qeyri", "digər" (adamlar) – "başqaları"; ə) ümumi əlamət, keyfiyyət bildirən sifətlərin isimləşməsi: "yaxşı adamın" – "yaxşının", "gözəl adamın" – "gözəlin" və s.

Morfoloji yolla müvəqqəti substantivləşmə aşağıdakı hallarla bağlıdır: a) ümumi əlamət, keyfiyyət bildirən sifətlər /-lar^2/ şəkilçisi ilə işlənərək substantivləşəyə məruz qalırlar. Məsələn: "ağıllı" (adamlar) – "ağıllılar", "müdrik" (adamlar) – "müdriklər" və s.; b)rəng bildirən sifətlər "-lar^2" şəkilçisi vasitəsi ilə isimləşir: "ağlar", "qaralar", "narıncılar" və s.; v) məkan, həcm, dad, xarici görünüş və s. mənaları bildirən sifətlər /-lar^2/ cəmlik bildirən şəkilçi qəbul edərək substantivləşir: "dahi", "böyük", "igid" – "dahilər", "böyüklər", "kiçiklər", "aqillər" və s.; ç) /-dakı^2/ şəkilçilərinin iştirakı ilə yaranan düzəltmə sifətlər /-lar^2/ şəkilçisi vasitəsi ilə substantivləşirlər: "şəhərdəki", "kənddəki" (evlər/ – "şəhərdəkilər", "evdəki" – "evdəkilər", "sinifdəkilər" və s.

Azərbaycan dilində sifət, feili sifət və əvəzlik cəm şəkilcisi vasitəsilə müvəqqəti substantivləşməyə məruz qala bilərlər. Q.Ş.Kazımova görə, "sifətlər, saylar, feili sifətlər və zərflər mübtəda vəzifəsində işlənmək üçün isimləşməli olur – öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, şəxs, əşya məzmununu da qazanır" [5, s. 104].

Azərbaycan dilində ən çox substantivləşən əvəzliklərə işarə, təyini və qeyri-müəyyən əvəzlikləri aid etmək olar. Müəyyənlik təyinləri, o cümlədən bu, o işarə əvəzlikləri qeyd etdiyimiz sözlərdən əvvəl gəldikdə özləri substantivləşərək mübtəda olur və həmin sözlərin də predikativləşməsini – xəbər olmasını tələb edir. Məsələn, Bu bura, o da sizin kəndiniz, hansı daha abaddır?

Azərbaycan dilində zərfin substantivləşməsi də geniş yayılmışdır. Məsələn: /Buralar yaylaq, oralar qışlaqdır//; /Gecədən sonra səhərlər xeyrə açılsın// və s.

Azərbaycan dilində əsas nitq hissələri kimi köməkçi nitq hissələrinin də substantivləşməsinə rast gəlinir. S.Cəfərovun fikrincə, "köməkci nitq hissələri içərisində substantivləşmə cəhətdən qoşmalar xüsusi qrup təşkil edir. Məsələn: "üçün", "ötrü", "görə" səbəb bildirən qoşmalardır [4, s. 35].

Azərbaycan dilində feilin substantivləşməsində eyni fonem tərkibinə malik söz müxtəlif funksional situasiyalarda həm əşyanı, həm də hərəkət ifadə etmək xüsusiyyətləri qazanır. Məsələn, gül (mək), köç (mək), düz (mək), yar (maq), ac (maq) və s.

Azərbaycan dilində feilin təsriflənən formaları prediqativlik kəsb edir və adətən cümlədə xəbəri rolunda işlənirlər. Daimi substantivləşmə nəticəsində onların bir qismi substantivləşə bilirlər. Onları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1) əmr bildirən feillərin substantivləşməsi: "alver", "atəşkəs", "çal-çağır", "çaloyna", "get-gəl", "gizlənqaç" və s. Əmr şəkilində olan feil də substantivləşə bilir. Məsələn, /Köç yaylağa getdi – Sən də yaylağa köç// belə yaranmışdır.

2) xəbər şəklindəki feillərin substantivləşməsi: a) adlıq halda olan isim + feil – "Allahverdi", "Ağaverdi", "Şahgəldi", "Qızyetər" və s.; b) qeyri-müəyyən təsirlik haldakı isim + feil, məsələn, adqoydu, paltarbiçdi, qayışgötdü, xınayaxdı və s.;

3) feilin xəbər şəklindəki feil də müxtəlif isimlərə keçə bilir. Məsələn, "Tapdıq", "Yaşar", "Yetər", "Sevər", "Gülər" kimi şəxs adları məhz bu yolla formalaşmışdır.

Məsdərin cümlədə həmin cür substantivləşərək isim kimi işlədilməsi Azərbaycan dili üçün də səciyyəvidir. Məsdər həm təsdiq, həm də inkar formasında substantivləşir. O həm təklikdə, həm də ona aid söz birləşmələri (məsdər tərkibləri) şəklində substantivləşir. Məsdər adlıq halda işlənməklə, cümlədə mübtəda, xəbər vəzifələrini icra edir. Məsələn: /Danışmaq dananı qurda verər// və s.

İşin elmi nəticəsi: Substantivləşmə ilk baxışdan sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi kimi görünsə də, əslində, bu dil hadisəsi sırf funksional mahiyyətlidir və yalnız cümlə daxilində baş verir. Cümlədən kənarda sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidini formal-semantik baxımdan müəyyən etmək mümkün deyildir. Substantivləşmə funksional dəyişmə, yəni konkret dil vahidi cümlə daxilində mövqeyini tutduğu cümlə üzvü funksiyasında çıxış etməsidir. Substantivləşən söz (substantiv) bir nitq hissəsindən digərinə yox, cümlə daxilində bir cümlə üzvü funksiyasından digər sintaktik funksiyaya keçir.

İşin elmi yeniliyi: Konversiya yolu ilə yaranan substantivləşməsinin tipoloji aspektdə tədqiqi, hər iki dildə söz yaradıcılığında konversiyanın imkanlarının müəyyən edilməsi işin elmi yeniliyi kimi qiymətləndirilə bilər. Aparılmış tədqiqat işi müstəqil sözdüzəltmə üsulları kimi konversiya və substansiya haqqında mövcud təsəvvürləri genişləndirir və sistemləşdirir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Substantivləşmə yolu ilə söz yaradıcılığı prosesinin öyrənilməsi mövzu ilə bağlı nəzəri fikirlərin inkişafına xidmət edə bilər. Tədqiqatın nəticələrindən buraxılış işlərinin yazılmasında mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, R.M. Türk dillərində konversiya və ya keçid prosesi / R.M.Abdullayev. − Bakı: Elm və Təhsil, − 2011, − 146 s.
2. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / A.A.Axundov, − Bakı: Şərq-Qərb, − 2005, − 451s.
3. Axundov, A.A. Azərbaycan dilində konversiya //Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. − Bakı, − 1977, №1, − 66-75 s.
4. Cəfərov, S. Nitq hissələrində keçid prosesləri / S.Cəfərov, − Bakı: APİ nəşri, − 1983, − 93 s.
5. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis / Q.Ş.Kazımov. − Bakı: Ünsiyyət, − 2000, − 494 s.
6. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.Ş.Kazımov. − Bakı: Elm və təhsil, − 2010, − 400 s.
7. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С.Ахманова, – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», − 1966. – 608 с.
8. Виноградов, В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / под ред. Г.А. Золотовой. 4-е изд. – М.: Рус. яз., − 2001. – 784 с.
9. Громова, Д.А. Субстантивация разных видов языковых единиц. Её возможности и пределы (на материале английского языка): дис. … канд. филол. наук / Д.А. Громова. – Санкт-Петербург, −1994. –240 с.
10. Жлуктенко Ю.А. Конверсия в современном английском языке как морфолого-синтаксический способ словообразования // Вопросы языкознание, − 1958, №5, − с.53-64.
11. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н.Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, − 2002, − 709 с.
12. Реформатский А.А. Введение в языковедение / А.А.Реформатский. − М.: Аспект Пресс, − 2005, − 536 с.
13. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Издательство Литературы на иностранных языках, − 1956, − 258 с.
14. Смирницкий, А.И. По поводу конверсии в английском языке [Текст] / А.И.Смирницкий // Иностранные языки в школе. – 1954. – № 3. – с.12-24.
15. Arnold I.V. The English Word. M.: Высщая школа, − 1986. − 294 p.

F.G.Orujova

Substantivization as an Active Process in Modern Azerbaijani

Summary

This article delas with the study of substantivization, which is evaluated as a result of compression in the language. In the article, substantivization is considered as a method of forming a noun from other parts of speech. According to the author, “substance” is a generally accepted term in linguistics. Substance is one of the main ways of enriching the lexical layer of the language due to the possibilities of intralingual word formation. Reasoning, in a broader sense, is the formation of nouns by transitioning different parts of speech to them.

Key words: *substantivization, substantivaty, conversion, the process of word formation, functional aspect, morphological, syntactic*

Ф.Г.Оруджева

Субстантивация как активный процесс в современном азербайджанском языке

Резюме

Данная статья посвящена изучению субстанции, оцениваемой как результат компрессии в языке. В статье субстантивация рассматривается как способ образования существительного из других частей речи. По мнению автора, «субстанция» является общепринятым термином. Субстанция является одним из основных способов обогащения лексического слоя языка за счет возможностей внутриязыкового словообразования. Обоснование в более широком смысле – это образование существительных посредством перехода к ним различных частей речи.

Ключевые слова: *субстантивация, субстантиваты, конверсия, способ словообразования, функциональный аспект, морфологическая, синтаксическая*

Rəyçi: filol.f.d., dos. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 12.04.2024

S.M.QAFAROVA
dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.063

KOMPÜTER TERMİNLƏRİNİN METAFORİKLƏŞMƏSİ

Xülasə. *Kompüter terminlərinin formalaşması prosesində metaforikləşmə müxtəlif səviyyələrdə baş verir. Termin yaradıcılığının hər hansı bir vasitəsinin məhsuldarlığı kompüter terminoloji sisteminin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Çoxsaylı linqvistik faktlar göstərir ki, kompüter terminlərinin formalaşmasında mövcud oxşarlıqlara, o cümlədən xarici xüsusiyyətlərə və funksiyalara görə oxşarlıqlara əsaslanan model mühüm rol oynayır.*

Açar sözlər: *koqnitiv dilçilik, metafor, kompüter termini, söz yaradıcılığı, metaforik köçürülmə*

Terminlər xüsusi anlayışların işarə olunmasıdır. Terminlərin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, hər şeydən əvvəl onların məzmunu hansı vasitə ilə ifadə olunsa da, öz tamlıqlarını, bütövlüklərini itirmir. Terminlər bir sözdən yaxud çoxsözlü söz birləşmələrindən düzəlməyindən asılı olmayaraq, onlar həmişə bir anlayışa, məfhuma uyğun gələn bir işarədən ibarət olur. Hətta əgər termin mürəkkəb daxili semantik quruluşa malik olsa da, bütün hallarda o, vahid müstəqil bir ad ifadə edir. Adi sözlər kimi terminlər çox vaxt söz yaradıcılığı vasitəsilə mövcud sözlərin bazasında yaranır [6, s. 4].

Azərbaycan dilində termin yaradıcılığında müxtəlif vasitələr mövcuddur. Onlardan əsasları – morfoloji, semantik, sintaktik termin yaradıcılığı və xarici dillərdən alınmalar hesab olunur.

Termin yaradıclığının semantik vasitəsi dedikdə, semantik dəyişikliklərin geniş dairəsi, ilk növbədə məcazi mənanın müxtəlif növləri (metonomiya, metafor, funksional köçürmə), sözün semantik həcminin dəyişməsi (mənanın daralması və genişlənməsi, xüsusiləşməsi), semantik kalkalar və s. başa düşülür. Semantik sözyaradıcılığı ikinci adlandırmaya aiddir, yəni dildə artıq mövcud olan nominativ vasitələrdən ikinci advermə funksiyasında işlədilməsi nəzərdə tutulur [5, s. 2]. Terminlərin əmələ gəlməsinin semantik vasitəsi daha çox mənanın daralması və metaforik köçürülmələrə əsaslanır [7, s. 45]. Qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin yaranmasının bu və ya digər vasitəsinın məhsuldarlığı kompüter terminoloji sisteminin özünəməxsusluğu ilə şərtlənir.

"Rus dilində kompüter terminlərinin əmələ gəlməsində semantik sözyaradıcılığının geniş yayılmış növü metaforik köçürülmələrdir. Metafor termin yaradıcılığının bir vasitəsi kimi əşyalar arasında oxşarlığa uyğun olaraq dil işarələrinə yeni məfhum və məna verir. Metaforikləşmə prosesi elmi anlayışı bildirmək üçün ümumişlək sözün seçilməsindən başlayır" [5, s. 4].

Koqnitiv dilçiliyin baniləri C.Lakoff, M.Conson güman edirdilər ki, "metaforun mahiyyəti bir növün mahiyyətinin (thing) digər növün mahiyyəti terminlərində dərk etmək və yaşamaqdır" [9, s. 5].

Qeyd etmək lazımır ki, oxşarlıq metaforun əsasını təşkil edir. Metaforun müəyyənləşdirilməsi üçün oxşarlığın ölçüsü anlayışı əhəmiyyət kəsb edir. Metafor o zaman yaranır ki, tutuşdurulan obyektlər arasında ümumi cəhətlərdən daha çox sayda fərqli cəhətlər mövcuddur.

Oxşarlıq zahiri və obyektiv yaxud daxili və subyektiv ola bilər. Özü də "metaforun oxşarlığı iki tipə bölünür: birinci tip − əşyaların təbiətində mövcud olan oxşarlıqların əsasında olan metafor (similarity-based metaphors); ikinci tip – adətən psixoloji assosiasiyaların baza-

sında yaranan insan tərəfindən yaradılan oxşarlıqlara əsaslanır (similarity-creating metaphors)" [8, s. 15]. İnsanın idrak prosesində ikinci tip daha mühüm hesab olunur.

Metafor kompüter texnikası və kompüter dilinin bütün səviyyələrindəki texnologiyaların obyekt və proseslərində, həmçinin elektron kommunikasiyanın müasir vasitələrinin tətbiqi və istifadəsi ilə bağlı olan bütün dil hadisələrinin adlarının yaradılmasında iştirak edir. Kompüter dilinin leksikasında metaforun bütün növlərinə, yəni bir əşyanın adının digərinə onların əlamətlərinin oxşarlığı əsasında köçürülməsini asanlıqla aşkar etmək olar.

Azərbaycan dilinin kompüter terminləri metaforik köçürülmənin köməyi ilə, hər şeydən əvvəl, əşyaların xarici oxşarlığı əsasında yaranır. Bu, fiziki əlamətlərin oxşarlığına əsaslanan sadə metaforadır: kompüter dilində bu, məsələn, siçan, pəncərə, iş masası, virus, yaddaş, poçt, menyu və s. Oxşarlığın ən sadə növü fiziki əlamətlərin oxşarlığıdır.

"Siçan is. Təsərrüfata ziyan vuran balaca, uzunsifət, uzunquyruq, adətən boz rəngli gəmirici" [2, s. 111].

"Mouse – мышь – fare – siçan – kompüterin ekranında göstəricini (pointer) idarə edən giriş qurğusu" [3, s. 9].

"Maus – мышь – mouse. Kompüterin manipulyatoru və koordinat qurğusu. Qrafiki interfeysdən istifadə edərkən klaviatura əlavə və avadanlığın vacib hissəsidir. "Maus" tipli manipulyatorun konstruksiyasındakı fərqlər bunlardır: korpusun forması, düymələrin miqdarı, yerinə yetirdiyi funksiyalar" [4, s. 252-253].

Siçan termini istifadəçinin kompüterlə interfeysini təmin edən daxil olma qurğularından biridir. Kompüter siçanı binalarda və çöldə yaşayan kiçik heyvan deyildir. Bu, kompüter qarşısında düz səthdə hərəkətdə olan kiçik qurğu olaraq kompüterin ekranında nişanı (kursoru) hərəkət etdirir. Məişət anlayışından kompüter termininə köçürülən metafor zahiri əlamətlərin – forma və ölçünün oxşarlığı əsasında həyata keçirilir: real siçanı da, kompüter siçanının da əldə tutmaq olar.

"Pəncərə is. İşıq və hava gəlmək üçün evin və s. divarında açılan deşik və həmin deşiyi qapayan şüşəli çərçivə" [1, s. 592].

Hamıya məlum olan "pəncərə" kompüter termini həm obrazlı, həm də dərin məzmun daşıyan bir məfhumdur, çünki o ekranın elə bir hissəsidir ki, orada proqram və proseslər yerinə yetirilə bilər. Eyni zamanda bir neçə pəncərə açıla bilər. Pəncərələri bağlamaq, sürüşdürmək, onların ölçülərini dəyişmək, yığışdırmaq yaxud bütün ekranda genişləndirmək olar. Bu təsvirdən aydın olur ki, pəncərənin zahirən bəsit obrazı kompüter dilində elmi konseptin əlamətlərini daşıyır. Kompüter terminologiyasında pəncərə sözü ilə bir sıra terminoloji söz birləşmələri yaranır, məsələn: fəal pəncərə, proqramın pəncərəsi, düzəlişin pəncərəsi/redaktənin pəncərəsi, dialoq pəncərəsi, siyahı pəncərəsi, mətn pəncərəsi, xəbərdarlıq məlumatlarının pəncərəsi və s. Gündəlik anlayışdan kompüterə metaforik köçürmə xarici xüsusiyyətlərin oxşarlığı əsasında həyata keçirilir.

"Window – окно – pəncərə – tətbiqi proqram, yaxud onun bir hissəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq üçün monitorun ekranında müəyyən düzbucaqlı sahə. Pəncərələr qrafik istifadəçi interfeyslərində geniş tətbiq olunur. Pəncərələri təyinatından asılı olaraq üç növə ayırmaq olar: proqram pəncərəsi, sənəd pəncərəsi və dialoq boksu. Hər bir pəncərənin çərçivəsi olur və ən yuxarı hissədə başlıq zolağı yerləşir. Orada proqramın adı, eləcə də açıq faylın adı göstərilir. Başlıq zolağının bilavasitə altında, adətən, menyu zolağı yerləşir. Proqramın bütün komandalarını burada tapmaq olar. Pəncərələrin bir çoxunda menyu zolağının altında alətlər zolağı olur. Burada ən çox istifadə olunan komandaların düymələri toplanır. Alətlər zolağından aşağıda ola bilər. Sənəd pəncərəyə yerləşmirsə, onu bütövlükdə görmək üçün pəncərənin sağ və aşağı qıraqları boyunca fırlatma zolaqları nəzərdə tutulub.

Pəncərəni böyüdüb-kiçiltmək, yerini dəyişmək və qapatmaq olar. Onu tapşırıqlar zolağında müvəqqəti yerləşdirmək də mümkündür. Bu zaman yığılmış pəncərə tapşırıqlar zolağın-

da düymə ilə əvəzlənir. Bu düyməyə basmaqla pəncərəni yenidən bərpa etmək olar. Pəncərənin ölçülərini siçan vasitəsilə dəyişmək mümkündür" [3, s. 809].

"Masa is. Miz, stol" [1, s. 293].

İş masası metaforik termini kompüter erkranının bütün iş sahəsini bildirir. İstifadəçi masaya qoyduğu kimi ekrana proqramların işarələrini (yarlıkları) düzür və ona necə rahatdırsa, o cür də onları hərəkət etdirir. Biz onun xarici görünüşünü divar kağızlarından, iş stolunun mövzularından, güllər və s.-dən istifadə etməklə yaxşılaşdırmağa çalışırıq.

"Desktop – рабочий стол – iş masası – kompüterin ekranında: üzərindəki simgələr və menyu vasitəsilə adi iş masasının səthini modelləşdirən iş sahəsi. Adi (fiziki) iş masasında kağızlarla, yaxud başqa obyektlərlə necə hərəkət edilirsə, burada da siçanın köməyi ilə obyektlərlə bənzər hərəkətləri etmək olar.

Macintosh və OS/2 əməliyyat sistemlərində iş masası həm də simgələrin düzülüşü, istifadə olunan proqramlar haqqında və başqa bu kimi informasiyaları özündə saxlayan xüsusi fayldır. Kompüter söndürüldükdə bu informasiya diskdə saxlanılır və kompüter yenidən başladıldıqda bərpa olunur.

Windows əməliyyat sistemində iş masası hər bir istifadəçi üçün xüsusi kataloqdur. Adətən orada çoxlu sayda proqram fayllarının qısayol simgələri olur" [3, s. 213].

"Qutu is. İçinə şey qoymaq üçün taxtadan, kartondan, metaldan, plastmasdan və s.-dən düzəldilən qab" [1, s. 226].

Windows proqramında xaric olunmuş faylların saxlanma yeri qutu, zibil qutusu - tipli funksional oxşarlıq daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Bu halda metafor bildirənin obrazlı ifadəsidir, yəni adlandırma əlamətinə emosionallıq, ifadəlilik əlavə olunur.

"Recycle Bin – Корзина – Çöp kutusu – Çöp qabı – Windows 95 əməliyyat sistemində və daha sonrakı versiyalarda uzaqlaşdırılmış faylların atıldığı yer. Gərək olduqda sonradan Restore (bərpa) komandasının köməyi ilə onları oradan çıxarıb götürmək olar" [3, s. 627].

"Virus is. (lat.) İnsan və bitkilərdə yolxucu xəstəlik törədən mikrob" [2, s. 487].

"Virus – вирус – virüs – kompüter fayllarına (adətən, icra fayllarına) girməklə onları "yoluxduran" proqram. "Yoluxmuş" fayl yaddaşa yüklənərkən onun içərisinə girmiş virus yerinə yetirilir və beləliklə, başqa fayllara da yoluxur. Viruslar çox zaman informasiyanı korlayır, yaxud onu tamamilə məhv edir" [3, s. 789].

Virus sözü metaforik köçürülmənin tipik nümunəsini nümayiş etdirir. Onun ilkin mənası qeyri-hüceyrəvi yolxucu agentdir ki, o yalnız canlı hüceyrələrin daxilində yarana bilər. Bu bioloji yaxud tibbi termindir. Virus kompüter termini kimi zərərverici proqram mənasındadır. Virus internetdən yaxud yoluxmuş diskdən kompüterə düşür və zərərli hərəkətlər yerinə yetirərək onun normal işləməsinə mane olur.

Həm bioloji (tibbi), həm də kompüter virusu ümumi xüsusiyyətlərə malikdir: yoluxma, çoxalma, nəzərə çarpmayan, qıcıqlandırma, dağıdıcılıq, epidemiya və s. Bu faktı kompüter terminologiyasındakı bir çox sözlər və söz birləşmələri də sübut edir, məsələn: virusun siqnaturası, virusun tipləri, virusun mutasiyası, virusdan qorunma tədbirləri, kompüter viruslarının məhvi, virusun mövcudluğunu üzə çıxarmaq üçün skan etmək, virus proqramı, antivirus / antivirus proqramı.

Adları yuxarıda çəkilən sahələrdə virusların analogiyası mücərrəd və mürəkkəb anlayış olan kompüter virusu terminini daha obrazlı edir, məsələn: kompüter virusların tapılması, yox edilməsi və ondan müdafiə üçün bir neçə növ xüsusi proqramlar hazırlanmışdır ki, onların köməyi ilə virusları tapmaq və məhv etmək olur.

"Yaddaş is. Bir şeyi zehnində saxlamaq və yenidən təsəvvürdə canlandırmaq qabiliyyəti, hafizə" [2, s. 498].

Yaddaş sözünün ilkin mənası əvvəlki təəssüratları, təcrübələri, eləcə də şüurda saxlanılan təəssüratların, təcrübələrin çoxunu şüurda saxlamaq və təkrarlamaq qabiliyyətidir.

Kompüter terminologiyasında yaddaş hesablama müəyyən vaxt əzində hesablamalarda istifadə edilən məlumatların saxlanması üçün hesablama maşının bir hissəsi, fiziki qurğudur. Məişət anlayışından kompüter anlayışına metaforik köçürülmə saxlanma və işlənmə funksiyalarının oxşarlığı əsasında həyata keçirilir.

"Memory – память – bellek – yaddaş – informasiyanı saxlamağa və bərpa etməyə imkan verən mikrosxem. Ən geniş anlamda yaddaş maqnit diskləri, yaxud maqnit lentləri kimi xarici sistemlərə aid olur; ancaq çox zaman yalnız bilavasitə prosessorla birləşdirilmiş, yarımkeçiricilər əsasında olan sürətli operativ yaddaş (RAM) nəzərdə tutulur" [3, s. 489].

"Menyu (fr.) Restoran, aşxana və kafedə yeməklərin adları olan siyahı" [1, s. 305]. Menyu sözünün ilkin mənası yeməklərin seçimi, həmçinin onların siyahısı olan vərəqdir.

"Menu – меню – menü – menyu – proqramın parametrlərinin, komandalarının və başqa elementlərinin elə strukturlaşdırılmış yığınıdır ki, istifadəçi lazım olan əməliyyatı yerinə yetirmək üçün onlardan birini seçə bilər" [3, s. 489].

Göstərilən obyekt konkret və maddi əşyadır. Qastronomiyada olduğu kimi, kompüter sahəsində də menyu nəyinsə siyahısını bildirir, lakin o virtual proqramdır. Çox vaxt bu termin saytlara tətbiq olunur və onun onun bölmələri və kompüter proqramlarının siyahısını bildirir. Burada menyu fəaliyyət və komandaların siyahısıdır ki, onların vasitəsilə həmin proqamı idarə etmək olar. Burada da metaforik köçürülmə əşyanın funksiyalarının oxşarlığı əsasında həyata keçirilir.

"Poçt. 1. Adresatlara pul, məktub və s. göndərməklə məşğul olan rabitə idarəsi və həmin idarənin yerləşdiyi bina. 2. Həmin idarə vasitəsilə alınan məktub, bağlama və s." [1, s. 612].

Elektron poçt paylanmış kompüter şəbəkəsi (o cümlədən İnternet vasitəsilə) üzərindən elektron mesajların (elektron poçtların) göndərilməsi və qəbulu üçün təqdim etdiyi texnologiya və xidmətlərdir. Mənbənin hədəfə uyğunlaşdırılması göndərmə və qəbul funksiyasının oxşarlığına əsasən həyata keçirilir.

"Mailbox – почтовый ящик – posta kutusu – poçt qutusu – şəbəkə istifadəçisinin elektron poçt məlumatlarını alması üçün diskdə nəzərdə tutulmuş yaddaş hissəsi" [3, s. 478].

Koqnitiv terminşünaslığın inkişafı ilə bağlı terminlərin adlandırılmasının koqnitiv mexanizmi terminoloji tədqiqatlarda əsas yer tutmağa başladı. Kompüter terminlərinin formalaşması vasitələri tədqiqatların aktual mövzusuna çevrildi. Məqalə metaforikləşmə hadisəsinə sistemli yanaşma əsasında koqnitiv terminşünaslıq çərçivəsində əsas kompüter terminlərinin semantik izahına həsr edilmişdir.

İşin elmi nəticəsi: Kompüter terminologiyasının əhəmiyyətli bir hissəsini ümumişlək sözlərin mənalarının metaforikləşməsi nəticəsində yaranan terminlər təşkil edir. Məqalədə metaforikləşmə hadisəsinə sistemli yanaşma əsasında koqnitiv terminşünaslıq çərçivəsində əsas kompüter terminlərinin semantik izahı verilir. Azərbaycan dilinin kompüter terminləri metaforik köçürülmənin köməyi ilə, hər şeydən əvvəl, əşyaların xarici oxşarlığı əsasında yaranır.

İşin elmi yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq kompüter terminologiyasının semantik aspektləri hərtərəfli araşdırılaraq, terminlərin metaforikləşməsi prosesi izlənilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri kompüter texnologiyası üzrə sistemli ikidilli lüğətin hazırlanması üçün əsas təşkil edə bilər və gələcəkdə Azərbayan dilinin kompüter terminləri lüğətinin yaradılmasında da istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə]. − Bakı: Şərq-Qərb, − c.3, − 2006, − 672 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə]. – Bakı: Şərq-Qərb, − c.4, − 2006, − 712 s.
3. Calallı, İ. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti / İ.Calallı. −Bakı:Bakı nəşriyyatı, − 2017, − 996 s.

4. Rüstəmov, Ə.M. İnformatika:Azərbaycanca-rusca-ingiliscə izahlı terminlər lüğəti / Ə.M.Rüstəmov. − Bakı: Uniprint, − 2011, − 570 s.
5. Зарипова, А.Н. Экономическая терминология в немецком, русском и татарском языках: Дисс. … канд. филол. наук. − Казань: − 2004.
6. Фролова, О.Н. Словообразование в терминологической лексике современного китайского языка / О.Н.Фролова, − М., − 1981, − 132 с.
7. Цаголова, Р.С. Лексико-семантические особенности политэкономических терминов / Р.С.Цаголова, − М., − 2017.
8. Шу, Динфан. Исследования по метафоризации. − Шанхай, − 2000, − 267 с.
9. Lakoff, G. Metaphors We Live By / G.Lakoff, M.Johnson. −Chicago, − 1981, − p. 256.

S.M.Gafarova

Metaphorization of Computer Terms

Summary

In the process of forming computer terms, metaphorization occurs at different levels. The productivity of a particular method of term formation is determined by the features of a computer terminological system. Numerous linguistic facts show that a model based on existing similarities, including similarities in external features and functions, plays an important role in the formation of computer terms.

Key words: *cognitive linguistics, metaphor, computer term, word formation, metaphorical transfer*

С.М.Гафарова

Метафоризация компьютерных терминов

Резюме

В процессе образования компьютерных терминов метафоризация происходит на разных уровнях. Продуктивность конкретного способа терминообразования определяется особенностями компьютерной терминологической системы. Многочисленные лингвистические факты показывают, что важную роль в образовании компьютерных терминов играет модель, основанная на существующих сходствах, в том числе сходства внешних признаков и функций.

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, метафора, компьютерный термин, словообразование, метафорический перенос.*

Rəyçi: fil.f.d. A.Bədəlova

Redaksiyaya daxil olub: 29.03.2024

A.Ə.QULİYEVA
dosent, müəllim
e-mail: aynurmurad@yahoo.com

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.068

İNGİLİS DİLİNDƏ OLAN ZOONİMLƏRİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Zoonimlər ingilis dilinin lüğətinin mühüm hissəsini təşkil edir. Heyvanların müxtəlif xüsusi adlarla adlandırılması qədim zamanlardan bu günə qədər mövcud olmuşdur ki, bu da onların insan həyatındakı xüsusi rolu ilə bağlıdır. Onlar insanın təsərrüfat fəaliyyətində əvəzsiz köməkçilər, sirk və zoopark işçiləri üçün yaxın və həqiqi dostlardır. Üstəlik, onları tərcümə etmək mümkün olmadığından, ekvivalent olmayan vahidlərə aid edilir. Məhz buna görə də o, sözlərin semantik təhlili və müqayisəsi yolu ilə üzə çıxan milli-mədəni komponenti ehtiva edir. İnsan dünya ilə deyil, öz ideyaları, idrak nümunələri və modelləri ilə məşğul olur. Belə olduğu halda da dil və mədəniyyətin ünsiyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi müasir dilçiliyin əsas problemlərindən birinə çevrilir.*

Açar sözlər: *zoonim, frazeoloji vahidlər, metafor, leksik xususiyyət, ünsiyyət*

Hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində zoonimlər nəzərə çarpacaq yer tutur. Bildiyimiz kimi, zoonimlər heyvanlara verilən xüsusi adlardır. Daha dəqiq desək, heyvan adları ilə bağlı ləqəblərdir ki, bunlardan istifadə olunur. Zoonimlər onomastikanın bir sahəsidir. Bəs onomastika nədir? Onomastika dilçilikdə ən gənc hesab olunan elm sahəsidir ki, dildə uzun müddət istifadə və ya başqa dillərdən alınma nəticəsində hər hansı xüsusi adın tarixini öyrənir. "Dildə mövcud olan xüsusi adların cəmi onomastikanı təşkil edir. Deməli, onomastika hər hansı bir dildəki xüsusi adların məcmusudur" [1, s. 3]. Zoonimiya isə onomastikanın heyvanların adlarını və ləqəblərini öyrənən ən gənc elm sahələrindən biridir.

Onomastik vahidlərinin bir qrupu olduğuna görə prof. A.M.Qurbanov zoonimləri ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə ayırır. Onun fikrinə görə, heyvan, quş növlərin, sürünənlər, həşəratlar ümumi zoonimlərə daxildir. Adları, "ləqəb"ləri isə xüsusi zoonimlərə aid edir. Buraya da, o, əsasən, zooantroponimləri − heyvan adlarından əmələ gəlmiş şəxs adlarını (Maral, Ceyran, və s.), zootoponimləri − heyvan adlarından əmələ gəlmiş toponimləri (Tülküdərəsi, Ayıtalası, və s.), zoohidronimləri – heyvan adlarından əmələ gələn hidronimləri (Ceyranbatan, Maralgöl və s.) daxil edir [2, s. 402-403].

Zoonimlər zəngin metafor, frazeoloji vahidlər mənbəyidir və deyə bilərik ki, onlar nümunəvi milli mədəni baxışları, fikirləri ifadə edirlər. Onlar heyvanların zahiri görkəminə və davranışına insanın davamlı müşahidəsini əks etdirir. Onlara insanların münasibətini göstərərək bəzi keyfiyyətlərini önə çəkir və simvollara çevrilirlər. Zoonimlər hər bir dilin mədəniyyət və informasiya fonduna çevrilməklə hər bir xalqın təfəkkürünü yaradırlar.

Zoonimlər həm bədii ədəbiyyatda, həm də ünsiyyət zamanı müxtəlif funksiyaları yerinə yetirə bilərlər və xüsusi semantic gücə malikdirlər. Məsələn, müxtəlif frazeoloji vahid, idiom, atalar sözləri, zərb məsəllərdə metaforik mənalarda işlədilə bilər. İnsanların zoomorfoloji səciyyələndirilməsi zamanı zoonimlər məcazi mənada işlədildiyi üçün məna daralması baş verir.

İstənilən dildə heyvanların adlarına istinad təbii və normal hesab olunur, çünki heyvanlar da insanlar kimi özünəməxsus vərdişlərə, xüsusiyyətlərə malikdir. Onların da hər birinin özünəməxsus həyat tərzi və davranışı mövcuddur. Hal-hazırda bir çox heyvan adları metafor ilə təyin olunur. Metaforik obraz insanın heyvan haqqında təsəvvürü əsasında formalaşır və

heyvan adı ardıcıl olaraq müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətlərə malik olan predmetlə, onun simvolik mənası ilə əlaqələndirilir. İngilis dilində, *the cow is stupid, the hare is wise, the fox is sly, the bear is clumsy, a snake in the grass, as stubborn as a mule* və s.

Hər bir dilin frazeoloji sistemində zoonimlər böyük bir hissəni təşkil edirlər desək yanılmarıq. Frazeoloji vahidlərin formalaşmasının dilçilik baxımından öyrənilməsi xalqın dünyagörüşünün xüsusiyyətləri haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Dilin leksik sistemində zoonimlər ən maraqlı hadisələrdən biridir. Hələ qədim dövrlərdən heyvanların qavranılmasında rəmz kimi heyvaniliyin və totemizmin formalaşdığı bizə məlumdur. İnsan özünü yaradılışın zirvəsi kimi ucaltmayıb, heyvanların davranışları müəyyən dərəcədə insanlara örnək olub.

Zoonimləri ev heyvanları (keçi, at, dovşan, it, donuz, toyuq, inək, toyuq, qoç) və vəhşi heyvanlar (maral, meymun, pələng), quşlar (göyərçin, bayquş), həşəratlar (hörümçək) və sürünənlər (ilan) olmaqla kateqoriyalara bölürlər. Bu bölgüdə kontekstual bir məna əldə edərək, müəyyən bir xarakter xüsusiyyətini və ya düşüncə tərzini vurğulamaq üçün istifadə olunur. İkili təbiətə malik olan, yəni insanı həm müsbət, həm də mənfi xüsusiyyətlərinə görə səciyyələndirən leksik komponentlər – heyvan adları xüsusi maraq doğurur. İngilislər insanın hər iki xüsusiyyətinin cəhətlərini aşağıdakı kimi heyvan adlarından istifadə edərək fikirlərini ifadə edirlər:

as harmless as a dove – göyərçin kimi zərərsiz;
innocent as a lamb – quzu kimi günahsız;
as watchful as a hawk – şahin kimi ayıq;
behave like a dog – it kimi davranmaq;
as fat as a pig – donuz kimi kökəlmək;
be lower than a snake's belly – çox alçaq, rəzil olmaq;
as greedy as a wolf – qurd kimi tamahkar olmaq və s.

İlk növbədə insanlara yaxın olan ev heyvanlarına (pişik, it, at, inək) xüsusi adlar verilir: Məstan, *Reks, Pulsar, Gümüş, Xallı, Yallı, Maks, Poppy* və s. Lakin cəmiyyət üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edən digər heyvanların (məsələn, zooparklarda və sirklərdə saxlanılan) öz adları ola bilər. Bundan əlavə, zoonimlərin semantikasında çoxfunksiyalı zoonimlər müəyyən olunur ki, bu adlar, ləqəblər müxtəlif heyvan növlərinə uyğun atribut kimi tətbiq olunur. Zoonim hər hansı heyvan növünün tipik ləqəbi statusu aldıqda asanlıqla ikinci dərəcəli təsnifat nominasiyasını alır, yəni ümumi adlar kateqoriyasına qayıda bilir.

Məlum olduğu kimi, sözlərin leksik mənasının həm denotativ, həm də konnotativ məna növləri olur. Zoonimlər də dil elementlərinin tərkib hissəsi kimi həm denotasiya, həm də konnotasiya məzmununa malikdirlər. Denotatlar öz istinad, birbaşa mənalarını ifadə edərkən, insanların hisslərindən, qavrayışlarından və zehni obrazlarından irəli gələn konnotasiyalar isə ifadə olunan obyektə müsbət və ya mənfi fikirlərini ortaya qoyurlar.

Belə bədii ifadəli konnotasiyalar atributlar toplusunu verilmiş insanlara, obyektlərə və ya elementlərə aid edir. Təcrübədə bu cür atributların öyrənilməsi bizi dominant təfəkkürün və dildə və cəmiyyətdə zoonimlərin istifadəsinə üstünlük verən tendensiyanı başa düşməyə aparacaq [3].

Z.F.Jurabayevanın fikrinə görə, zoonimlər mənbə etibarilə bir neçə yerə bölünür:

a) çoxsaylı antroponimlər. İngilislərin nitqində qısaldılmış sözlərə düzəltmə elementlərin artırılaraq istifadəsinə daha geniş rast gəlinir. Məsələn, Mag, Sam, Ben və s. adlara "-y" və ya "-ie" şəkilçisi əlavə oluaraq Molly, Nicky, Maggie kimi ifadə olunur.

b) nominal adlar. Burada heyvanların bəzi xarici xüsusiyyətlərini, xarakterini və ya onunla başqa bir əlaqəni vurğulayan nominal adlar, başqa söz və ifadələr işlədilir. Məsələn, *Blackberry, Sweety Pie, Spotsie* [5].

Dilçilikdə zoonimlər son dərəcə az tədqiq edilmiş və onların tərcümə mətnlərində transformasiya məsələsi praktiki olaraq işlənməmişdir. Tərcümə üçün problem ilk növbədə müəyyən motivasiyaya malik ləqəblərdir.

Elmi ədəbiyyatda zoonimlər az tədqiq olunduğu üçün və onların tərcümə mətnlərində ötürülməsi problemini həll etmək mümkün olmur. Tərcümə üçün problemlər ilk növbədə insanların müəyyən motivasiyaya malik olduğu ləqəblərdir.

Əgər ləqəb ümumi isimdən və ya səciyyələndirici söz və ya söz birləşməsindən yaranıbsa, bu orijinal söz və ifadələrin mənası, bir qayda olaraq, aktual olaraq qalır və buna görə də tərcümə üçün vacibdir. Bu mənanı çatdırmaq cəhdi çox vaxt xüsusi isimlərin fərdiləşdirmə funksiyası ilə ziddiyyət təşkil edir ki, bu da onun unikal zahiri formasının qorunmasını tələb edir.

Zoonimlərin tərcüməsi zamanı tərcüməçi ilk olaraq tərcümənin xarakterindən və vəziyyətindən asılı olduğunu bilməlidir. Bu zaman tərcümə olunan mətnlərin şifahi və yazılı şərhində, orijinala yaxın adın xarici formasını çatdıran onomastik uyğunluqlardan istifadə olunmalıdır. Ünsiyyətlər zamanı tərcüməçi oxucuya başa salır ki, heyvan zoonimin daşıyıcısıdır. Ləqəbin motivasiyasını dinləyiciyə, oxucuya izah etməyi zəruri hesab edən tərcüməçi tərcüməni aydınlaşdırmaq üçün mötərizə daxilində hərfi mənası ilə yanaşı, daşıdığı ümumi başa düşülən mədəni və ya emosional əlaqələri təsvir edə bilər.

İşin elmi nəticəsi: belə hesab edirik ki, zoonimlər istər bədii ədəbiyyatda, istər şifahi nitqimizdə daim işlənsə də yeni-yeni elmi araşdırmalara ehtiyac duyulur.

İşin elmi yeniliyi: ingilis dilində olan zoonimlərin ifadə etdiyi leksik mənalar araşdırılmaya cəlb olunmuşdur, müəyyən dərəcədə zoonimləri izah etməyə çalışmışıq.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: belə düşünürük ki, "İngilis dilində zoonimlərin leksik xüsusiyyətləri" mövzusunda tədqiqat aparan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Azerbaycan onomastikasi (kurs üzrə metodik göstəriş). − Bakı, − 1990, − 91 s.
2. Qurbanov, A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası / A.M.Qurbanov. − Bakı: Maarif, − 1988, − 596 s.
3. Ghobadighadikolaei, F. A comparative connotative Analysis of 35 Zoonyms in English and Persian.SCI Science Arena Publications Specialty Journal of Humanities and Cultural Science ISSN: 2520-3274 www.sciarena.com 2018, Vol, 3 (2): 13-19
4. Hajiyeva, A. English lexicology / A.Hajiyeva. − Baku, − 2011, − p. 248.
5. https://cyberleninka.ru/article/n/linguocultural-analysis-of-zoonyms-in-english-and-uzbek

A.A.Guliyeva

Lexical Features of Zoonyms in English Language

Summary

Zoonyms consist of an important part of the vocabulary in English language. The naming of animals by various special names has existed since ancient times to nowadays, which is related to their special role in human life. They are invaluable assistants in human economic activity, close and true friends for circus and zoo workers. Moreover, since they cannot be translated, they are attributed to non-equivalent units. That is why it contains a national-cultural component revealed through the semantic analysis and comparison of words. Human does not deal with the world, but with his own ideas, cognitive patterns and models. Even so, the communication and interaction of language and culture becomes one of the main problems of modern linguistics.

Key words: *zoonym, phraseological units, metaphor, lexical feature, communication*

А.А.Кулиева

Лексические особенности зоонимов в английском языке

Резюме

Зоонимы составляют важную часть словарного запаса английского языка. Наименование животных различными специальными именами существует с древнейших времен и по наших дней, что связано с их особой ролью в жизни человека. Они – неоценимые помощники в хоз-

яйственной деятельности человека, близкие и верные друзья работников цирка и зоопарка. При этом, поскольку они не подлежат переводу, их относят к безэквивалентным единицам.Именно поэтому оно содержит национально-культурный компонент, выявляемый посредством семантического анализа и сравнения слов. Человек имеет дело не с миром, а со своими собственными идеями, когнитивными закономерностями и моделями. Несмотря на это, общение и взаимодействие языка и культуры становится одной из главных проблем современного языкознания.

Ключевые слова: *зооним, фразеологический единицы,метафора, лексическая особенность, коммуникация*

Rəyçi: dos. Z.N.Aslanova

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

İ.N.SƏRDAROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: iradasardarova@yahoo.com

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:https://orcid.org/0009-0005-6189-5869

:10.62021/0026-0028.2024.2.072

ÜNSİYYƏTİN KOMMUNİKATİV MODELİ

Xülasə. *Məqalə ünsiyyətin kommunikativ modelindən bəhs edir. Müəllif ünsiyyəti mürəkkəb bir proses kimi təqdim edir. Ünsiyyət modelinin daha dolğun və aydın şəkildə təqdim edilməsi son dövrlərdə təkcə dilçi alimləri deyil, nitq fəaliyyəti ilə məşğul olan digər sahə mütəxəssilərini də maraqlandırır. Psixoloqlar və fizioloqlar bu modellə ünsiyyətin psixoloji və fizioloji əsaslarını açmağa çalışırlar.*
Məqalədə ünsiyyət modeli müasir rabitə sistemləri ilə müqayisə edilir. Qeyd edilir ki, dilin fonoloji yarusunun vahidləri normaya əsasən səslərdə öz əksini tapır. Bunun üçün insanda tarixi inkişaf prosesində danışıq vasitələri formalaşmış və insan ayrı-ayrı səslərin tələffüzünə nail olmuşdur.

Açar sözlər: *ünsiyyət, model, nitq, fonoloji, beyin, səs*

Ünsiyyət mürəkkəb bir prosesdir. Onun modelinin daha dolğun və daha aydın verilməsi son dövrlərdə təkcə dilçiləri deyil, danışıq fəaliyyəti ilə məşğul olan bütün elm sahələrini maraqlandıran məsələlərdəndir. Psixoloqlar və fizioloqlar bu modellə ünsiyyətin psixoloji və fizioloji əsasını aşkar etməyə çalışırlar. Texnika elmləri, xüsusilə avtomatik tərcümə, obrazların və nitq siqnallarının avtomatik tanınması və informasiya nəzəriyyəsi kimi yeni bilik sahələri bu modeldə ünsiyyətin analoqunu yaratmağa can atırlar. Məlumdur ki, modelləşmə müasir elmin inkişafında xüsusi mərhələ sayılır. Ünsiyyət modeli ilə biz danışıq kimi çoxşaxəli bir prosesi əyaniləşdirmiş oluruq. Ünsiyyət modeli dedikdə biz "danışma-dinləmə-dərketmə" prosesinin necə keçdiyini başa düşürük.

Dil ünsiyyət vasitəsi kimi ona görə fəaliyyət göstərir ki, dil vahidləri insan tərəfindən reallaşır, kodlaşdırılır və insan tərəfindən qəbul edilir, dekodlaşdırılır. Bu modelə baxanda müasir rabitə sistemlərini xatırlayırıq. Dilin fonoloji yarusunun vahidləri normaya əsasən səslərdə öz əksini tapır. Bunun üçün insanda tarixi inkişaf prosesində danışıq vasitələri formalaşmış və insan ayrı-ayrı səslərin tələffüzünə nail olmuşdur. Real gerçəkliyin hiss üzvləri vasitəsilə inikas etməsi və şeylərin insan beynində yaranmış şəkillərinin və obrazlarının ifadəsi üçün sinir sisteminin mürəkkəb fəaliyyəti nəticəsində danışıq cizahında fəal üzvlərin hərəkəti və xirtdəkdə səs tellərinin titrəməsi ilə yaranmış səsin xirtdəküstü boşluqlarda müxtəlif şəklə düşməsi və nəhayət, səslərin hava dalğaları kimi ardıcıllığı uzun sürən bir evolütiv prosesin məhsuludur. Bu prosesin bir növ əks istiqamətini dinləyəndə görürük. Hava dalğaları səsin gücündən və tezliyindən asılı olaraq dinləyənin qulağına çatır, səslər insan qulağına daxil olur, mexaniki prosesə çevrilir, sinirlərə çatır, sinirlər isə eyni eşitmə mərkəzində oyanma yaradır. Beləliklə, göndərilən məlumat dərk edilir və dilin kommunikativ funksiyası yerinə yetirilmiş olur.

Ünsiyyət modelində nəzərə çarpan 4 komponenti bir-birindən ayırmaq lazımdır: 1) Ünsiyyətin linqvistik bazası; 2) Ünsiyyətin artikulyator bazası; 3) Ünsiyyətin akustik bazası; 4) Ünsiyyətin perseptiv bazası [1, s. 55] (Bax: şəkil 1).

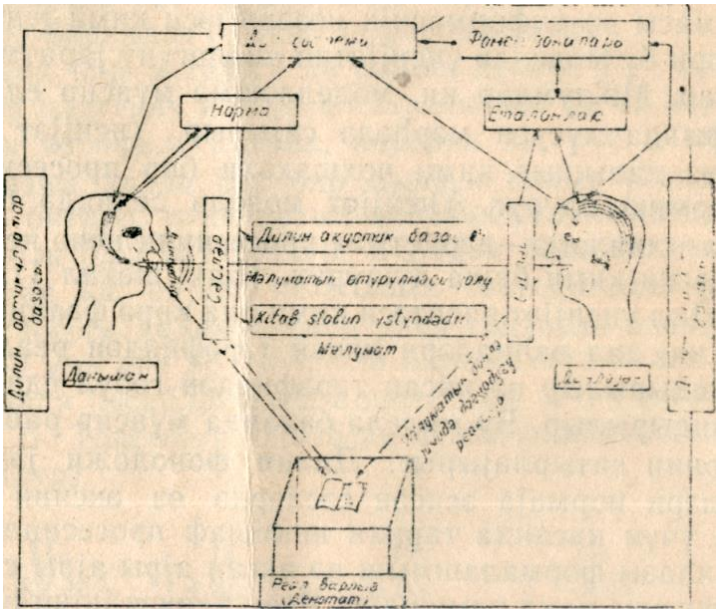

Şəkil 1. *Ünsiyyətin modeli.*

İndi bunların hər biri üzərində ətraflı dayanaq.

Ünsiyyətin linqvistik bazası

Burada ünsiyyətdə çıxış edən dil işarələrindən söhbət gedir. Bu işarələrin biri digərilə paradiqmatikada qarşı-qarşıya qoyulur. Fərqlənmə bir və ya bir neçə əlamətə əsaslana bilər. Paradiqmatikada vahidlərin qarşılaşması eyni diferensial əlamətlər üzrə olduğu halda, sintaqmatikada qarşılıqlı əlaqə oppozisiya diapozonunu variativlik baxımından genişləndirir və buraya diferensial əlamətlərdən başqa inteqral əlamətlər də daxil olur. Müqaisə et:

[t^0]		[d^0]		[s^0]	
[t]	[t´]	[d]	[d´]	[s]	[s´]
[t^h]		[ḍ]			[s̲]

Göründüyü kimi, [t] və [d] fonemləri sintaqmatikada bir neçə variantda çıxış edir, lakin onların paradiqmatik qarşılaşması bir fonem hüdudundan kənara çıxmamaq şərtilə qüvvədə qalır. [t] və [d] nitq zəncirində dodaqlanan yumşaq və sərt variantlarında oppozitiv münasibətə girir.

Ünsiyyətin baş tutması üçün danışanla dinləyənin eyni linqvistik bazaya malik olması əsas şərtdir. Avarın öz ana dilində *(dun dirsjəe qoola) – "Mən dərsə gedirəm"* cümləsi ilə verdiyi məlumatı bu dili bilməyənlər başa düşməyəcəklər. Linqvistik bazanın 2-ci ən mühüm komponenti normadır. Norma sistemlə tənzimlənir. Sistemdə olmayan dil vahidi və ya hadisəsi normaya gələ bilməz. Dilönü samitlərin dodaqlanmaya görə fərqlənməsi yoxdur. Lakin dilönü samitləri [Ø], [ü], [o], [u] saitləri qarşısında dodaqlanır. Beləliklə, sistemə paradiqmatik baxımdan xas olmayan xüsusiyyət, sintaqmatik səviyyədə özünü göstərir. Norma dil vahidinin nitq zəncirində fəaliyyəti ilə bağlıdır. Norma da danışığı tənzimləyir.

Fonemlər ünsiyyət prosesində təklikdə, təcrid edilmiş şəkildə işlənmirlər. Çox nadir hallarda bu və ya digər dildə məlumat yalnız bir fonemin intonasiya tipində realizə olunması ilə verilir. Məsələn, Azərbaycan dilində *"Kim oxuyur?" – O* [1, s. 28] dialoqunda cavabda yalnız bir fonem realizə olunmuşdur. Azərbaycan dilində bir fonemin morfem, söz, cümlə kimi çıxış etməsinə təsadüfi hallarda rast gəlinir.

Fonemlərin morfem kimi çıxış etməsinə Azərbaycan dilində yönlük və yiyəlik hallarında, feil şəkillərində və s. alman dilində cəm və hal şəkilçisi kimi [ə] və birləşdirici əlamət

kimi [s], rus dilində hal və cəm şəkilçisi kimi, habelə ayrı-ayrı söz kimi [i, a, u, v] və s. işlənməsinə rast gəlmək olur. Adətən, morfem, söz və cümlələr bir neçə fonemin ardıcıllığıdır. Elə buna görə də nitq zəncirində bir-biri ilə əlaqəyə girdiyindən fonemlər ciddi dəyişikliklərə uğrayırlar. Fonemin dəyişikliyə uğramasında vurğunun və intonasiyanın, onu əhatə edən qonşu fonemlərin, habelə danışan şəxsin sosial-linqvistik inkişafı mühüm rol oynayır. *(səeməed ayı-ayı gülümsündü)* cümləsində 11 fonem bir-birinin ardınca düzülmüşdür. Onlardan /u/ – 3 dəfə, /s/ – 2 dəfə, /əe/ – 2 dəfə, /m/ – 2 dəfə, /d/ – 2 dəfə, /a/ – 2 dəfə təkrar olunur. Bu fonemlərin işlənmə mövqeləri tamamilə müxtəlifdir. Məsələn, /s/ fonemi birinci dəfə cümlənin əvvəlində vurğusuz [əe] saiti qarşısında, 2-ci dəfə isə /m/ samitindən sonra və vurğusuz /ü/ qarşısında işlənmişdir. Şübhəsiz, bu iki /s/ arasındakı fonetik fərq çox böyükdür, onlar akustik cəhətdən bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir, lakin fonoloji cəhətdən hər ikisi eyni fonemi təmsil edir. Hər ikisi bir fonemin – /s/-in funksiyasını yerinə yetirir.

Digər tərəfdən, həmin fonemlər onları realizə edənin, danışanın spesifik fərdi xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq, dəyişikliyə uğrayır. Birinci növ dəyişikliyə uğramanı L.R.Zinder kombinator, ikinci növ dəyişikliyi isə fərdi dəyişiklik adlandırır [12, s. 60].

Fonologiya fonetikanın tərkib hissəsidir. Danışanın tələffüz etdiyi səslərlə dinləyicinin dərk etdiyi vahidlər arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi dilçiləri maraqlandıran mühüm məsələlərdən biridir. Klassik fonetika hər bir səsdə üç aspekti ayırırdı, lakin danışıq üzvlərinin fəaliyyəti səslərin yaranmasında əsas səbəb hesab edilirdi. Elə buna görə də nitqin artikulyator tərəfi birinci, akustik aspekt isə danışıq üzvlərinin hərəkətinin nəticəsi olduğundan ikinci hesab edilirdi. Bu fikirlə razılaşmayan akustiklər israr edirdilər ki, şeylərin mahiyyəti onların meydana gəlməsindən daha vacibdir. Akustiklər və fizioloqlar (genetiklər) arasında uzun sürən mübahisə dilin səs tərəfinin funksional aspektinin mahiyyətini açmaqdan yayınaraq, artikulyator və ya akustik baxımın 1-ci olmasını ayırd etməyə yönəltmişdi. O.Yespersen yazırdı: *"Tərəflərin hər biri özlüyündə düzgün mövqe tutmur, ancaq onların hər ikisi birlikdə haqlıdır"* [2, s.75].

Dilçiliyin tarixinə akustik aspektin o qədər əhəmiyyətli olmaması haqqında çoxlu faktlar məlumdur. Q.Forxhammer qeyd edir ki, nitq səsləri danışıq üzvlərinin yerindən başqa bir şey deyildir. Ona görə də, Q.Forxhammer səslərin əmələ gəlməsinə dair fikirlərini dilçilik tarixində dönüş nöqtəsi adlandırır, fonetikanı dilçilikdən çıxarır, onu "laletika" ilə əvəz etməyi təklif edir (gr. *Lalein* – danışmaq) [3, s. 24].

O.Yespersenin fikrindən məlum olur ki, hansı aspektin daha vacib olduğunu aydınlaşdırmaq elm üçün mənasız bir şeydir, onların hər ikisi vacibdir [3, s. 25].

Danışıq üzvlərinin hərəkətinin nəticəsi olan akustik effekt dilin kommunikativ funksiyasının həyata keçməsi üçün mühüm şərtdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, artikulyator aspekt XX əsrin əvvəllərinə qədər aparıcı olmuşdur. Bütövlükdə bu aspekt o zamanlar Almaniyada hakim cərəyan olan psixologiyaya əsaslanırdı. A.Svit [4, s. 19] və E.Siversin [5, s. 76] ilk əsərləri tamamilə psixoloji konsepsiyanın təsiri altında yazılmışdı. Bunun əksinə olaraq Rusiyada dil səslərini akustik cəhətdən öyrənməyə başlamışlar. A.İ.Tomsonun, L.V.Şerbanın [6] və V.A.Boqoroditskinin [7] əsərlərində nitq səslərinin akustik xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verilir, akustik və artikulyator aspektlərin qarşılıqlı əlaqəsi göstərilir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, bu və ya digər aspektin primatının aşkar edilməsi nəzəri məsələ deyildir, hər hansı bir məsələnin praktiki həllində isə məqsəddən asılı olaraq bu və ya digər aspekt aparıcı ola bilər [8, s. 90].

Müasir Amerika dilçilərindən R.Yakobson, M.Halle və başqalarınn fikrincə, ünsiyyətdə dərketmə birincidir, artikulyator aspekt axırıncı, akustik baxım isə ortada qalır. R.Yakobson və onun həmkarları bu qənaətə akustik təhlil nəticəsində gəlirlər.

Aydın məsələdir ki, aspektlərin primatlığı fonetikanın elmlər içərisində yerinə toxunmaya bilməz. Fonetikanın müstəqilliyi və onun humanitar və dəqiq elmlər arasındakı yeri ciddi mübahisə doğuran məsələlərdəndir. "Baxım elmin obyektini müəyyən edir" deyən F. de Sös-

sür, qarşılaşdırma nəticəsində hasil edilən fərqləndirmələri əsas götürür. Lakin bu böyük alim fərqləndirmənin maddi əsasını nəzərdən qaçırır.

Eksperimental fonetikanın geniş vüsət alması fonetikanın təbiət elmlərinə daha yaxın olması fikrini bir növ təsdiq edir. Bu bir də onunla bağlıdır ki, eksperimental fonetikanın başında dilçilər yox, həkimlər, fizioloqlar və akustiklər dururdular [9, s. 46].

F. de Sössürün şagirdi H.G.Trubeskoy müəlliminin nəzəri fikirlərinə sadiq qalaraq, danışıq səsləri haqqında iki fənnin mövcudluğunu sübut etməyə cəhd göstərir. O qeyd edir ki, bu fənlərdən biri danışıq aktına, digəri isə dilə yönəldilməlidir. Birincisi təbiətşünaslıq elmlərinə daha çox yaxındır, tədqiqatda təbiətşünaslıq elmlərinin işləyib hazırladığı metodlardan istifadə edir, ikincisi isə ictimai elmlərə daxildir. Trubeskoya görə, bu elmlərin özünəməxsus tədqiqat obyekti və tədqiqat metodları olduğundan, onların fonetika və fonologiya adı altında müxtəlif elmlər kimi qəbul edilməsi nəinki mümkündür, hətta vacibdir. Lakin N.S.Trubeskoyun [10, s. 67] bu cəhdi baş tutmadı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dil danışıqda təzahür edir, yalnız danışıq dilin fonetik strukturunun öyrənilməsində obyekt ola bilər, bütün dil qanunauyğunluqları burada müşahidə olunmalı və ümumiləşdirilməlidir. Nitq səslərinin öncə öyrənilməsi akustikadan seçilmir. Fonetika akustika və ya fiziologiya olmaq istəmirsə, o linqvistik aspekti əsas götürməlidir.

Ünsiyyətdə iştirak edən danışan və eşidənin fizioloji cəhətdən öyrənilməsinin fonetika üçün heç bir mənası yoxdur. Fonetikanı fizioloji baxımdan səslərin deyilməsi və eşidilməsi prosesində danışıq üzvlərin rolunun nədən ibarət olması maraqlandırır. İnsan gurultu, çığırtı, hənirti bildirən səslər də deyə bilər, lakin bunlar ünsiyyətə xidmət etmir. Bu səsləri də insan eşidir, lakin bunları bütöv kimi dərk edir. İnsan qulağı onları tərkib hissələrinə bölmür, kompleks kimi eşidir. Fonetikanı dilçiliyin bölməsi kimi maraqlandıran odur ki, insan akustik cəhətdən minimum bir əlamətdən tutmuş, maksimum böyük tekstlərə qədər bir-birindən seçilən fikirlərin maddi qabığını tələffüz edir və bunları da onun müsahibi dərk edir. Fonetikanı məhz bu prinsiplərin aşkar edilməsi maraqlandırır. Fonologiyaya gəlincə demək lazımdır ki, o fonetik müxtəlifliyi eyniləşdirir, eyniliyi isə müxtəlifləşdirə bilir. Elə qarşılıqlı anlama da bu prinsipə əsaslanır. Aşağıda müxtəlif dillərdən gətirdiyimiz misallar bunu bir daha sübut edir.

Azərbaycan dilində	**Fransız dilində**	**Rus dilində**
$[a_1]\ldots[a_2]\ldots[a_3]$ | | $[a]$	[e]…[ε] ↓↓ [e] [ε]	[e]…[ε] [e]

N.S.Trubeskoy və onun tərəfdarları 1926-cı il (Praqa linqvistik dərnəyinin fəaliyyətə başladığı il) və xüsusilə linqvistlərin Haaqa konqresindən (1928) başlayaraq dilin səs tərəfi haqqında müstəqil elmin olması fikrini müdafiə edirlər. Lakin F.Veysəlli yazır ki, bu fikrin köklərini İ.N.Boduen de Kurtenin, L.V.Şerbanın və hətta ingilis D.D.Djounzun da əsərlərində görmək olar. Bu alimlərə görə, eşidilən və deyilən sonsuz səs çoxluğu dinstinktivliyə görə məhdud miqdarda səs mənalarında cəmləşir ki, bunlar vasitəsilə sözlər və söz formaları bir-birindən fərqlənir. Bu səs mənalarının konkret olaraq necə adlandırılmasından asılı olmayaraq (dilin səs sistemi vahidi, fonem, fonoloji vahid, səs təsəvvürü, səs tipi, səs ailəsi və s.) onlar heç zaman fonetika ilə fonologiyanı belə kəskin şəkildə qarşı-qarşıya qoymamışlar. Düzdür, İ.A.Boduen de Kurtene bu iki aspekti bir-birindən ayırmış, birincini antropofonika, ikincini isə psixofonetika adlandırmışdı [11, s. 78].

Fonetika və fonologiya terminləri hələ N.S.Trubeskoya qədər də ədəbiyyatda işlənirdi. Elə F. de Sössürün özündə fonetika dil sistemində səslərin tarixi dəyişmələri, fonologiya isə səslərin fiziologiyası haqqında elm kimi başa duşülür. O.Ernst isə fonetikaya motor danışıq

aktını tədqiq edən, fonologiyaya dilin tarixən yaranmasının səbəblərinin bir qismini öyrənən elm kimi yanaşırdı.

Hazırda dünya dilçiliyində N.S.Trubeskoyun fikrinə tərəfdar az tapılır Doğrudan da, N.S.Trubeskoyla razılaşdıqda ünsiyyətdə meydana gələn bir sıra hadisələri izah etmək mümkün olmur [1, s. 26]. Məsələn, rus dilində [o] saitinin diftonqoidli deyilişi müasir rus ədəbi tələffüzü üçün norma sayılır, ancaq rus dilinin fonoloji sistemində bu əlamət relevant sayıla bilməz, çünki rus saitləri sistemində fonemlərin diftonqoid, qeyri-diftonqoid əlamətə görə qarşılaşdırılması yoxdur. Başqa bir misal: Azərbaycan dilində sözün və morfemin mütləq sonluğunda [r] samiti karlaşır. Azərbaycan dili fonemlər sistemində sonorlar karlığa və cingiltiyə görə oppozisiya yaratmır. Lakin [r] samitinin karlaşması müasir Azərbaycan dilində tələffüz norması hesab edilməlidir. Müq. et: *(nar) "nar" (gar) "qar"* və s.

Beləliklə, elə hadisələr var ki, onlar dilin fonoloji sisteminə aid deyil, sırf fonetik xarakter daşıyır, lakin o hadisələrsiz fonologiya ola bilməz. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, fonetika və fonologiyanın belə kəskin şəkildə qarşılaşdırılması F. de Sössürün dixotomik prinsipini əyani göstərməyə xidmət edir.

İşin elmi nəticəsi: bütün yuxarıda deyilənləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, ünsiyyətin modellərinin araşdırılması bu gün də aktualdır. Ünsiyyətin modelləri müəyyən edilməlidir və danışıqda onlara əməl edilməlidir.

İşin elmi yeniliyi: məqalədə ünsiyyətin kommunikativ modeli tədqiq edilmişdir. Ünsiyyət və onun kommunikativ modellərinin izah edilməsi, onların müəyyən edilməsini işin elmi yeniliyi kimi qəbul etmək olar.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə "Ünsiyyətin kommunikativ modeli" mövzusu ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqalə ingilis dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinə dair nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsinə xidmət edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli, F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri / F.Y.Veysəlli. − Bakı: Mütərcim, − 1996.
2. Jespersen, O. Phonetische Grundfragen / O.Jespersen. – Berlin: – 1925, − s.75.
3. Forchhammer, G. Grundlagen der Sprechkunde / G.Forchhammer. – Halle: – 1924.
4. Sweet, H. A primer of phonetics / H.Sweet. – Oxford: – 1906.
5. Sievers, E. Grundzüge der Lautphysiologie / E.Sievers. – Leipzig: – 1876.
6. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба. – Ленинград-Москва: Наука, –1974.
7. Богородицкий, В.А. Фонетика русского языка в свет-экспериментальных данных / В.А.Богородицкий. – Казань: – 1930.
8. Fischer. E.Jorgensen. The phonetic basis for identification of phonetic elements // In: "JASA", – 1962, 615 s.].
9. Otto Wilhelm von Essen. Allgmeine und angewandte Phonetik / Otto Wilhelm von Essen. – Berlin: – 1964.
10. Трубецкой, Н.С. Основы фонологии / Н.С.Трубецкой. – Москва: – 1960.
11. Бодуэн де Куртене, И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А.Бодуэн де Куртене. – Москва: – 1963.
12. Зиндер, Л.В. Общая фонетика / Л.В.Зиндер. – Ленинград: – 1960.

I.N.Sardarova

The Communıcatıve Model of Communıcatıon

Summary

The article is about the communicative model of communication. The article presents communication as a complex process. A more complete and clear presentation of the communication

model has recently been of interest not only to linguists, but also to other specialists involved in speech activity. Psychologists and physiologists try to unravel the psychological and physiological basis of communication with this model.

The article compares the communication model with modern communication systems. It is noted that the units of the phonological level of the language are usually reflected in sounds. For this, in the process of historical development, the means of communication were formed in man, and man succeeded in pronouncing different sounds.

Key words: *communication, model, speech, phonological, brain, voice*

И.Н.Сардарова

Коммуникативная модель общения

Резюме

В статье рассматривается коммуникативная модель общения. Автор рассматривает общение как сложный процесс. Более полное и ясное представление этой модели – один из вопросов, интересующих в последнее время не только лингвистов, но и специалистов других научных сфер, занимающиехя речевой деятельностью. Психологи и физиологи пытаются раскрыть психологическую и физиологическую основу общения с помощью этой модели.

В статье сравнивается модель связи с современными системами связи. Отмечается, что единицы фонологического уровня языка обычно отражаются в звуках. Для этого в процессе исторического развития у человека сформировались средства общения, и человек научился произносить разные звуки.

Ключевые слова: *общение, модель, речь, фонология, мозг, голос*

Rəyçi: fil.f.d., dos. C.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

S.E.TAĞIYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: s.tagiyeva10gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.078

DÜZƏLTMƏ SÖZLƏRİN YARANMASINDA KONVERSİYANIN ROLU

Xülasə. *Məqalə söz yaradıcılığının formalaşmasında konversiyanın rolundan bəhs edir. Aydındır ki, əsasən feillər isimə, isimlərsə feillərə konversiya edə bilərlər. Araşdırmalardan aydın olur ki, yalnız feillər və isimlər deyil, başqa nitq hissələri də (sifət və feillər və s) isimə və feilə konversiya edə bilərlər. Bu yolla sözlərin yaranması ingilis dilinin söz yaradıcılığını lüğət tərkibini zənginləşdirir.*

Açar sözlər: *sözdüzəltmə, konversiya, çoxmənalılıq, substantivləşmə, semantik quruluş, fleksiya, affiksasiya*

Müasir ingilis dilində yeni sözlərin yaradılması üçün istifadə olunan digər sözdüzəldici üsul konversiyadır.

Sözyaradıcılığının obyekti düzəltmə sözləri tədqiq etməkdən ibarətdir və onun əsas vəzifəsi yeni söz mənaları və çalarları yaratmaqdır. Bu isə bir başa semantika ilə əlaqədardır. Hər bir yeni yaranmış söz morfoloji-semantik və genetik analizlərdən keçir. Yeni yaranmış sözlərə semantik və struktur məna baxımından yanaşmaq lazımdır. Sözyaradıcılığında forma və məna məfhumlarına vahid şəkildə yanaşma son dərəcə diqqət mərkəzində olan məsələdir.

İngilis dilinin sözyaradıcılığını təşkil edən, bütün qayda və qanunlar hər şeydən əvvəl ingilis dilinin sözdüzəltmə prinsiplərinə əsaslanır və daha doğrusu, onun yaranmasını quruluş xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Aydındır ki, hər hansı bir dilin təbiəti, onun quruluş xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl, həmin dilin qrammatikasında öz əksini tapır. Demək olar ki, dilin qrammatik quruluşu xaricində sözyaradıcılığı prosesinin heç bir ünsürü əmələ gəlmir. Daha doğrusu dilin sözyaradıcılığı prosesi o dilin qrammatik quruluşu əsasında inkişaf edir [4, s. 15].

Sözün bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçməsini səciyyələndirən formal əlamətlər olmadan bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinin yaranmasında sözdüzəldici element kimi sözün özünün çıxış etməsi mümkündür. Bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinin bu yolla yaranması konversiya adlanır.

Tarixi inkişaf və qrammatik formaların dəyişməsi, sayəsində ingilis dilində xeyli miqdarda sözdüzəldici forma meydana gəlmişdi. Dildəki infleksiyaların (şəkilçilərin) yox olması sayəsində ingilis dilində sözlərin əksəriyyətinin hansı nitq hissəsinə aid olmasını göstərən xüsusi bir forma yox idi. İngilis dilində infleksiyanın yox olması zamanı feili isimdən fərqləndirmək üçün heç bir əlamət yox idi. Məsələn: to work – work, to drive – drive, to water – water, to love – love, to programme – programme, to plan – plan, roof – to roof, statch – to statch və s.

Konversiya nəinki qrammatik qaydaların formalaşmasında, hətta ingilis dilinin söz yaradıcılığında da həddindən artıq məhsuldar idi. Bu müasir ingilis dilinin analitik quruluşa malik olması və dilin nitq hissələrinin paradiqmalarının sadəliyi ilə izah olunurdu. Çoxlu sayda bir hecalı sözlərin konversiya olunması isə ingilis dilində bir faktor idi [7, s. 24].

İsim və feil düzəldən vasitə kimi konversiya ingilis dilində XII əsrdən yaranmağa başlayıb. Konversiya orta əsrlərdə ingilis dilində flektiv sistemin dağılması nəticəsində işlənməyə başlayıb. Əvvəllər səs strukturuna görə fərqlənən, mənaca yaxın isim və feil cütləri, orta əsrlərdə quruluşca eyniləşdi. Bu, feilin başlanğıc forması olan məsdər şəkilçisi itiriləndən sonra mümkün oldu. Məhz məsdər şəkilçisinin itirilməsi nəticəsində eyni köklü isim və feillərin for-

malarının üst-üstə düşməsi sözdüzəldici model kimi konversiyanın inkişafına təsir etdi. Sonralar analoji olaraq isimlərdən feil və əksinə feillərdən isimlər yaradılmağa başladı.

Konversiya vasitəsilə isimlərdən feil düzəldilməsinə aşağıdakı, isimləri nümunə göstərmək olar. Məs: ape (n) – meymun – to ape – meymunluq etmək; butcher (n) – qəssab – to butcher – qəssablıq etmək; doctor (n) – həkim – to doctor – həkimlik etmək; star (n) – ulduz – to star – ulduzluq etmək, ulduz olmaq (səhnədə).

Mürəkkəb söz köklərindən – mürəkkəb isimlərdən də – mürəkkəb feil düzəltmək mümkündür. Məs: weekend (n) – to weekend (v); buttonhole (n) – to buttonhole (v), və s.

a) Konversiya vasitəsilə isimdən feil düzəldilən feillərdə isim əsasən anlayışın (işin) planlaşdırılmasını, feil isə işin icrasının yerinə yetirilməsinin bildirir. Məs: programme (n) "proqram" – to programme (v) "proqramlaşdırmaq"; plan (n) "plan" – to plan (v) – "planlaşdırmaq" və s.

b) İsim əşya bildirir (göstərir), feil isə ismin ifadə etdiyi mənanın icrasını bildirir. Məs: roof (n) "çardaq" – to roof (v) "çardaqla örtmək, çardaq vurmaq" və s. [1, s. 19].

Konversiya vasitəsilə feillərdən isimlərin düzəldilməsi: to jump (v) – jump (n); to move (v) – move (n); to help (v) – help (n); to switch (v) – switch (n); to walk (v) – walk (n); to fall (v) – fall (n); to contest (v) – contest (n); to smoke (v) – smoke (n); to peel (v) – peel (n) və s.

Fleksiyanın itirilməsi nəticəsində ingilis dilində yaranan bir sıra isim və feillərin omonimliyi konversiyanın yeni sözdüzəldici üsul kimi yaradılmasına kömək edən şərtlərdən biri idi. Müxtəlif sözlərin formaca eyni olması analoji olaraq yeni sözlərin yaradılmasını mümkün etdi. Anologiya ingilis sözdüzəltməsinin xarakterik cəhəti idi.

Orta ingilis dili dövründə, təxminən XV əsrə qədər, feillərin isim və sifətlərdən düzəldilməsi nisbətən azaldı. Bu birinci növbədə fransız dilindən bir çox feil və isimlərin alınması ilə izah olunurdu. Joye "sevinc" və joen "sevinmək" tipli söz cütləri ingilis dilinə keçərək dildə artıq mövcud olan omonim söz cütləri ilə analoji olaraq uyğunlaşdılar. Belə alınma qrammatik omonimlər də konversiyanın inkişafına şərait yaradırdı, -en (-n) şəkilçisi məsdər düzəldən morfoloji vasitə kimi çıxış edirdi. Bu zaman kökdəki sait dəyişməz qalırdı və məsdər şəkilçisi kimi *-en* çox asanlıqla atılırdı. Fleksiyaların itirilməsi prosesində XIV - XV əsrlərdə məsdər şəkilçisinin yoxa çıxması ilə isim və sifətlərdən feilin, feillərdən isə isimlərin düzəldilməsi davam etsə də, bu dövrdə morfoloji əlamətlər istifadə olunmurdu. Əlavə etmək lazımdır ki, o dövrdə isim düzəldən şəkilçilərin az olması da konversiyanın inkişafına şərait yaradırdı. Konversiyanın əlamətdar xüsusiyyəti kimi sözdüzəldici əsasla düzəltmə sözün omonim olmasını göstərmək olar. Bundan başqa hər iki söz semantik cəhətdən əlaqəli olur.

Bir semantik mənanın müxtəlif nitq hissələrinə aid olan neçə sözün eyni vaxtda konversiyaya uğraması məsələsi həll olunmamış problemlərdən biri hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, konversiya ilə düzələn eyni semantik mənaya aid nitq hissəsini müəyyən edərkən konversiyanın təkrarlanması, rekonversiya, omonim sözlərin yaranma tarixi kimi dil hadisələrini nəzərə almaq lazımdır.

Analiz üçün konversiya ilə düzəldilmiş sayılan bir neçə omonim sözləri nümunə göstərmək olar. Məsələn: down n_1, n_2, adj, adv, prep, v. Oksford lüğətinə görə down n_1 isminin "qum təpəsi, meşəsiz təpə" mənası başlanğıc hesab edilir. Bu isim sözönü ilə işlənərək down zərfinin yaradılmasına gətirib çıxartdı: adune, adown < of dune.

Feildən yaranmış isimlərlə atributiv işlənən down zərfi, sifət yaradıb. Məsələn down leap < to leap down, downfall < to fall down. Bundan əlavə down zərfi feilin yaradılmasında da iştirak edirdi. Belə ki, down zərfi işləndiyi hərəki feillərin, come, go, sit, knell, lie və s., ellipsi nəticəsində "enmək, aşağı düşmək, təyyarə vurmaq və enməyə məcbur etmək" mənasında işlənən to down feilini yaratdı. To down feili konverisya yolu ilə semantik cəhətdən onunla əlaqələnən "eniş, düşmə" mənasında $down_2$ ismini yaratdı.

İngilis dilində çoxlu miqdarda feildən düzəldilən isimlərə rast gəlinir ki, onlar qoşma vasitəsilə düzəldilirlər. Məs: take off (v) – take off (n). Valet (qumar kağızlarındakı şəkillər-

dən biri); fall out (v) – fallout (n) (radio aktiv maddələrin (çöküntülərin) düşməsi; Walk out (v) – Walk out (n) (tətil, etiraz); Strow away (v) – Strow away (n) (pulsuz və ya qeyri qanuni yolla getmək məqsədilə təyyarənin və ya gəminin bortunda gizlənən adam).

İngilis dilində qoşma ilə işlədilən çoxlu sayda feillər var ki, həmin qoşmalı feillərin hamısının konversiyası isimlərdən düzəldilirlər. Belə ki, "look" feilindən aşağıdakı düzəltmə feillər əmələ gəlmişdir: look about, look after, look at, lookdown, look for, look forward, look in, look into, look on, look out, look over, look round, look through, look toward, look upon. Qeyd olunan düzəltmə feillərdən yalnız look in (cəld baxış, nəzər) və look out (sayıqlıq, ayıqlıq) isim düzəldir [3, s. 137].

Yuxarıdakılan nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, konversiya eyni zamanda yalnız iki nitq hissəsinə aid edilə bilər. Bu iki nitq hissəsi semantik cəhətdən bir-birinə yaxın olmalıdır. Bundan əlavə belə nəticəyə gəlmək olar ki, sifət, zərf sözönü konversiya ilə yaradılmır. Onların düzəldilməsində ellips, adyektivləşmə, substantivləşmə, adverbializasiya kimi digər sözdüzəltmə vasitələrdən istifadə olunur. Konversiya ilə yaradılmış isimlər mənaca uyğun gəldiyi feildən düzəldilir. Digər nitq hissələrindən düzəldilmiş isimlərdə, əsasən substantivləşmədən istifadə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, konversiya vasitəsilə təkcə isimdən feil, fieldən isim deyil, digər nitq hissələri də, məsələn sifətdən feil (həmçinin zərf, nida – feil), sifətdən – isim, isimdən – isim, isimdən – sifət, zərfdən – isim, (həmçinin nida – isim, zərf – sifət və s.) düzəldilir. Məs: empty adj – to empty (v); down adv – to down; boo int – to boo (v); seldom adv.-a seldom please adj; above adv, – the above remarked adj; in, out adv, -ins, outs (n) (He knows all the ins and outs of the town) və s. [6, s. 41-43].

Digər söz düzəldici vasitələrdə olduğu kimi konversiyada da sözlər bir məna ilə yaradılır. Lakin sonralar onların əksəriyyəti çoxmənalı olur. Konversiya düzəltmələrdə polisemiyanın necə yaranması məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu məsələnin həlli konversiyanın sözdüzəltmə vasitəsi kimi məhsuldarlıq dərəcəsini müəyyən etməyə kömək edir. Tədqiqatlar nəticəsində aşağıdakı qanunauyğunluqlar əldə edildi:

a) Düzəltmə sözlərin çoxmənalılığı konversiyanın dəfələrlə işlənməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Sözdüzəldici əsasın neçə mənası varsa, bir o qədər də əsas konversiyaya uğraya bilər. Məsələn: share (n)- to share (v) hissə; 1. bölmək, hissələrə ayırmaq iştirak; 2. İştirak etmək; pay, aksiya 3. payçı olmaq, şərik olmaq.

Beləliklə, konversiya vasitəsilə yalnız yeni sözlər deyil, həm də əvvəllər konversiya olunmuş sözlərin yeni mənaları da düzəldilə bilər, yəni yalnız söz yox, həm də onun mənaları da konversiya oluna bilər:

b) Konversiya edilmiş sözlərin polisemiyası semantik cəhətdən bir-birilə bağlı olan müxtəlif nitq hissələrinin konversiyası nəticəsində ola bilər.

Məsələn: konversiya ilə sifət kökündən müəyyən mənaya malik olan feil yaradılır. Eyni sifətdən substantivləşmə nəticəsində bir və ya bir neçə mənalı isim yaradılır. Bu isimdən sonralar konversiya vasitəsilə feil düzəldilir.

Beləliklə, eyni əsaslı feilin mənaları sifətdən və isimdən yaranmış feillərin mənaları hesabına çoxalır. Məsələn:

Parallel (adj) ----------> parallel (n)
1. parallel; 1. parallel
2. oxşar, analoji 2. oxşarlıq, uyğunluq, analogiya
parallel (adj) ----------> parallel (v)
1. parallel 1. parallel olmaq, parallel keçmək
2. parallel (n) ----------> parallel (v)
1. parallel 1. paralle, parallel aparmaq uyğunluq, analogiya müqayisə etmək
2. parallel qoşulma parallel qoşmaq

Bütün bunlar göstərir ki, müasir ingilis dilində konversiya çoxmənalı sözlərin yaradılmasında mühüm rol oynayır və hələ də məhsuldar sözdüzəldici üsul kimi işlədilir.

İngilis dilində düzəltmə sözlərin semantik strukturunun inkişafı metonimiya və metaforizasiya hesabına baş verir. Konversion düzəltmə sözlərin semantik stukturunda müəyyən qanunauyğunluqlar izlənir: onların mənaları bir çox halda müstəqil inkişafa malik olmurlar. Əgər düzəltmə sözlər məcazi mənada işlənə bilirsə, bu sözdüzəldici əsasın mənasından asılı olur. Əksərən düzəltmə sözdə sözdüzəldici əsasın semantik strukturunda olmayan mənaya rast gəlmək mümkün deyil. Lakin müstəqil olaraq yeni məna yaradan bir neçə düzəltmə sözə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, to floor konversion düzəltmə feilin semantik strukturundan görünür ki, o danışıq zamanı bir neçə məcazi mənada işlədilir.

1. to confound, nonplus, flabbergast; 2. (məktəb jarqonu) to be or get flooder = to get confused, to be at a lose, fail. Floor ismində bu məna yoxdur. Çox güman ki, bu mənalar to floor feilin "to bring to the floor or ground" və ya "to be floored=to have a fall" mənalarının məcazi işlənməsi nəticəsində yaradılıb.

Tədqiqatlara əsasən semantik strukturu çoxdan yaradılmış düzəltmə sözlərin mənaları metonimiya və metaforizasiya hesabına inkişaf edə bilir. Məsələn: to floor feili 1420-ci ildə, yeni konversiyanın bir elm kimi obyektinə çevrilib və hələ də tədqiq edilir.

İngilis dilində konversion düzəltmələrin semantik strukturunun inkişafının müxtəlif yolları mövzuddur. Təkrarlanan konversiya və müxtəlif nitq hissələrinin konversiyası ilə yanaşı düzəltmə sözlərin mənalarının artması ***rekonversiya*** vasitəsilə də baş verir.

Rekonversiya dedikdə, elə bir dil hadisəsi nəzərdə tutulur ki, bu zaman düzəltmə sözün mənalarından biri konversiya yolu ilə sözdüzəldici əsasa yeni məna yaratmaq üçün mənbə olur. Məsələn: "kabel" mənalı "cable" ismi "teleqrafla xəbər göndərmək" mənalı "to cable" feilindən konversiya olmuşdur. Feilin bu mənası sonrakı dövrdə rekonversiya olaraq "teleqram" mənalı isim yaradıb. Beləliklə, isim əsasının semantik strukturu rekonversiya vasitəsilə genişlənmişdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, konversiya və rekonversiya arasında müəyyən fərq mövcuddur. Konversiya zamanı sözdüzəldici əsasın mənasından bir-birinə uyğun gələn müəyyən mənalı yeni söz yaradılır.

Rekonversiya ola bilən konversion düzəltmələrin mənaları iki cür olur. Birincisi, düzəltmə sözün semantik strukturunda metaforizasiya, metonimiya, mənanın daralması və ya genişlənməsi hesabına yaranan məna ola bilər. İkincisi, konversiya ilə düzəldilmiş feilin mənasından biri rekonversiya olaraq feil çalarlı hərəkətin prosesi, aktı və s. mənasında ismin semantik strukturuna daxil olur.

Rekonversiyaya yalnız konversiya yolu ilə isimdən yaranmış feillərin, ya da feildən düzəldilmiş isimlərin mənaları uğraya bilər. Sifət, zərf və digər nitq hissələrindən yaradılmış feillər rekonversiya ola bilmirlər.

Rekonversiya təkrar konversiya ilə yanaşı sözün polisemiyasını inkişaf etdirən bir vasitədir. Rekonversiya zamanı yalnız sözdüzəldici əsas öz semantik strukturunu genişləndirə bilər.

Tədqiqat nəticəsi. Düzəltmə sözlərin yaranmasında konversiyanın inkişafı prosesi nəzərdən keçirilərək aydın olur ki, dilin qrammatik quruluşu xaricində sözyaradıcılığı prossesinin heç bir ünsürü əmələ gəlmir.

Məqalədə yazılanları nəzərə alsaq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, müasir ingilis dilində konversiya, təkrar konversiya və rekonversiya affiksasiya sözdüzəltmə üsulu ilə yanaşı fəaliyyət göstərərək, düzəltmə sözlərin, semantik strukturunda dəyişikliklər yaradır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Azərbaycan dilində və ingilis dilində olan tədqiqat işlərinə nəzər saldıqda belə məlum olur ki, konversiyanın yaranması ilə bağlı tədqiqat işləri çox az işlənmişdir. Bu barədə təhlillər və araşdırmalar çox az olduğundan konversiya üsullarının araşdırılması və tədqiqata cəlb edilməsi, yeni söz düzəltmə üsullarının araşdırılması tədqiqat işinin yeniliyi hesab oluna bilər.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti. Dilçiliyin öyrənilməsində konversiyanın yaranma yollarını və Azərbaycan dilində onların öyrənilməsi, araşdırılması, onların yaratdıqları yeni mənaların müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqat işinin səmərəsi bundan ibarətdir ki, tədqiqat işindən müvafiq fakültələrdə leksikologiya və üslubiyyat fənnlərinin tədrisində o cümlədən tərcümələrdə və digər tədqiqat işlərinin aparılmasında istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Каращук, П.М. Словообразование английского языка / П.М.Каращук, − М., − 1977. − 302 с.
2. Каращук, П.М. Аффиксальное словообразование на английском языке / П.М.Каращук, − М., − 1965, − 176 с.
3. Мешков, О.Д. Словообразование современного английского языка / О.Д.Мешков, − М., − 1976, − 445 с.
4. İngilis dilində feil düzəldən inkar prefikslərin semantik xüsusiyyətləri // −Bakı: Filologiya məsələləri, − 2011. №4. − s. 15-21.
5. Taghıyeva, S.E. İngilis dilində morfoloji yolla düzəldilən inkar prefikslərin semantik-struktur xüsusiyyətləri // −Bakı: Filologiya məsələləri, − 2011. №4. − s. 33-40.
6. Hajiyeva, A.H. Contrastive lexicology / A.H.Hajiyeva, E.B.Nəcəfli, − Baku, − 2010. – p. 211.
7. Najafli, E.B., English lexicology / E.B.Najafli, S.E.Taghiyeva. − Baku, − 2018, − p.323.

S.E.Taghiyeva

The Role of Conversion in the Formation of Word-Building

Summary

The article is devoted to the role of conversion in the formation of word-building. It is clear that mainly verbs are converted into nouns and nouns are converted into verbs.

From the analysis, it became clear that not only verbs and nouns are converted but the other parts of speeches (adjectives and verbs etc.) are also converted into nouns and verbs in this way they enriched the word-building in English.

Key words: *Word formation, conversion, polysemy, substantivation, semantic structure, flexion, affixation*

С.Е.Тагиева

Роль конверсии в образовании составных слов

Резюме

Статья посвящена роли конверсии в формировании составных слов. Во время конверсии в основном глагол конвертируется в существительное и существительное конвертируется в глагол.

Анализ показывает, что, конвертируются не только существительные и глагол но и другие части речи (прилагательные, обстоятельства и другие) тоже конвертируется на другие части речи и обогащает словообразование в английском языке.

Ключевые слова: *словообразование, конверция, полисемия, субстантивация, семантическая структура, флексия, аффиксасия*

Rəyçi: dos. M.M.Təhməzova

Redaksiyaya daxil olub: 12.04.2024

S.Ə.XASIYEVA
e-mail: mnermin520@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.083

ALMAN DİLİNDƏ KONYUNKTİV II BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Xülasə. *Məqalədə qeyd edilir ki, konyunktiv II feilin arzu şəklinin formasıdır və real deyil, mümkün, güman edilən, arzu olunan hərəkətləri ifadə edir. Konyunktiv II müasir alman dilində geniş yayılmışdır. Konyunktivin formaları həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrdə geniş işlədilir. Onlar həm mütləq, həm də nisbi mənalarda işlədilir. Konyunktiv II zaman formalarının mənası və istifadəsi bir çox hallarda onların xəbər formasında istifadəsi ilə üst-üstə düşmür. Konyunktiv formalar xəbər formalarından zaman və modallıq mənaları ilə fərqlənir.*

Açar sözlər: *konyunktiv, qrammatika, semantika, modallıq, feil, mikrokontekst, cümlə*

Müasir alman dilinin qrammatikasında konyunktivin formalarının zənginliyi, eləcə də konyunktivin zaman formalarının ikili (modal-zaman) təbiətinə rəğmən alman dilini öyrənən insanların ondan istifadəsində böyük çətinliklər yaranır. Bunun nəticəsi kimi, alman dilində konyunktivin işlədilməsi ilə bağlı xeyli sayda mübahisəli məsələlər də qalmaqdadır. F.Y.Veysəlliyə görə, alman dilində "feil cümlənin mərkəzini təşkil etməklə hərəkəti və vəziyyəti bildirir, xəbər rolunda çıxış edir, müxtəlif formativlər qəbul edir. Feilin alman dilində 3 əsas forması (infinitiv, preteritum, partisip II) və şəkli – indikativ (xəbər), əmr (imperativ), konyunktiv (arzu, istək) vardır" [1, s. 288].

Alman dilində konyunktivdəki feil indikativdən tərkibində /-e/ qrammatik şəkilçisinin olması ilə fərqlənir. Konyunktiv indiki, preterit, perfekt, futurum I və II zaman sisteminə malikdir. Konyunktiv sisteminə şərtiliyin iki forması (conditionalis I və II) daxildir. Konyunktivin zaman formaları indikativin zaman formalarından yalnız qismən zaman münasibətləri ifadə etməyə xidmət etmələri ilə fərqlənir. Onların konyunktivdə əsas funksiyası modallığın müxtəlif çalarlarını, yəni qeyri-müəyyənliyin, fərziyyələrin, şübhələrin, istəklərin və s. ifadəsini ifadə etməkdir. Məsələn: /Es wäre interessant, diese Frage zu erörtern// (Bu sualı müzakirə etmək maraqlı olardı); /Hätte ich doch mehr Zeit! (Kaş daha çox vaxtım olsaydı!). Hər iki cümlədə preterit işlədilir, lakin burada nəinki keçmişdə olan hərəkəti ifadə etmir, əksinə, hər iki cümlə kontekstdən asılı olaraq həm indi, həm də gələcək üçün keçərli ola bilər.

Alman dilində konyunktivin modallığını ifadə edən bütün vasitələrə aşağıdakılar daxildir: 1) istək bildirən cümlələrdə konyunktivlər (Optativ); 2) şərti cümlələrində konyunktiv (Conditionalis); 3) imkanı bildirən cümlələrdə konyunktiv (Potentialis); 4) vasitəli nitqdə konyunktiv (indirekte Rede).

Konyunktivin məna növlərinə bunlar daxildir: 1) qeyri-real, yəni yerinə yetirilə bilməyən və ya yerinə yetirilməmiş bir istəyi ifadə etmək üçün konyunktivdən istifadə; 2) qeyri-real, yəni yerinə yetirilə bilməyən və ya yerinə yetirilməmiş şərti ifadə etmək üçün konyunktivin istifadəsi; 3) qeyri-real müqayisəni ifadə etmək üçün konyunktivin istifadəsi; 4) potensial konyunktivin istifadəsi; 5) konyunktivin bəzi növlü güzəşt cümlələrdə istifadəsi; 6) vasitəli nitqdə konyunktivin istifadəsi.

Alman dilində qeyri-real istək gələcəyə və ya indiyə aiddirsə, o, inperfekt konyunktiv vasitəsilə, qeyri-real istək isə keçmiş zamana aiddirsə, onda plyuskvamperfekt konyunktiv va-

sitəsi ilə verilir. Qeyri-real müqayisə ifadə edən cümlələrdə konyunktivin istifadəsi "als", "als ob", "al wenn" bağlayıcıları ilə verilir. Bu dildəki "als" bağlayıcılı cümlələrdə söz sırası "als ob", "als wenn" bağlayıcıların iştirakı ilə yaranan cümlələrdən xeyli fərqlidir. Qeyri-real müqayisəli cümlələrdə hərəkətin eynizamanlılığı hallarında indiki və ya imperfekt zaman formaları işlədilir. Hərəkət eyni zamanda olmadıqda isə budaq cümlədə perfekt və plyuskvamperfektdən istifadə olunur. Eynizamanlı hərəkət üçün: indiki və ya inperfekt. Məsələn: /Er tut, als bemerke (bemerke) er nichts// - (Heç nə hiss etməmiş kimi davranır).

Hərəkətin eyni zamanda olmaması üçün: perfekt və ya plyuskvamperfekt. Məsələn: /Er tut, als ob er nichts bemerkt habe (bemerkt hatte)// – (Diqqət etməmiş kimi davranır (baxmamışdı)); /Er tut, als habe (hätte) er nichts bemerkt// – (Heç nə hiss etməmiş kimi davranır).

Vasitəli nitqdə konyunktivin semantikasına başqa bir yanaşma konyunktivin modal mənasını (qeyri-reallığın ifadəsi, ifadənin qeyri-mümkünlüyü) nəzərə çarpdırır. T.V.Stroyeva vasitəli nitqdə konyunktivin modallığını belə izah: "konyunktiv burada müəyyən semantik məzmuna malikdir: o, müəyyən sintaktik kateqoriyanı fərqləndirir və formalaşdırır, yəni məhz başqasının nitqini ötürür" [7, s. 4]. E.V.Qulıqa konyunktivin modallığını tarixi baxımdan təhlil edərək yazır: "Modal konyunktivin inkişafında son mərhələ modal konyunktivin vasitəli nitq ifadə edən qrammatik vasitəyə son çevrilməsidir. Alman dilində vasitəli nitqin konyunktivinin modallığın ifadə vasitəsi kimi səciyyə etmək tam yanlışdır" [3, s. 45]. T.V.Stroeva vasitəli nitqdə konyunktivin semantikasını düzgün əks etdirmişdir: konyunktivlə "başqasının nitqi"nin, başqasının söyləminin semantikasını vurğulanmasıyan əlavə semantik elementə malik olmaya da bilər və müəyyən kontekstdə bu əlavə məna çalarını ala da bilər" [7, s. 16].

Konyunktivin semantikasın ötərilik və fərziyyəvilik semləri xasdır. Konyunktivin əsas mənasına uyğun olaraq potensiallıq, yəni insanın fikrində mövcud ola biləcək hər şeyin işarələnməsini də qeyd etmək lazımdır [6, s.76]. Müəllifə görə, "konyunktivin istifadəsi üç əsas məqamın birləşməsi mühümdür: 1) zamanın fərqləndirilməsi; 2) modallığın müxtəlif çalarlarının formal fərqləndirilməsi; 3) mütləq və nisbi zaman mənalarının diferensial ifadəsi ilə. Konyunktivin preterital formalarının qrupu fərqləndirilir və konyunktivin indiki zaman forması onlara qarşı qoyulur" [6, s. 297].

Konyunktivin formaları zaman mənası ilə yanaşı, modal mənaları da ifadə edir. Konyunktivin zaman mənaları sistemi, infiktivdən fərqli olaraq, daha sadədir. Keçmişin zamanın işarələnmiş mənası plyuskvamperfektin sinonim kimi çıxış edən konyunktivin plyukvamperfekti və kondisionalis II formaları ilə ötürülür. Qeyri-keçmişin işarələnməmiş mənası prezens və konyunktivin preterit formaları, eləcə də kondisionalis I ilə verilir. İndiki ilə gələcək zaman formaların konyunktivanın modal mənasının spesifikliyinə görə (ötəri hadisə) fərqləndirilməsi aktual deyildir, çünki onlar, lazım gələrsə, leksik vasitələr və ya ümumi situasiyadan hasil olur [4, s. 59].

Mütləq mənanı ifadə etmək üçün ən çox konyunktivin preterital formaları – zaman formalarından istifadə olunur. Bunlara konyunktivin preterit, plyuskvamperfekt və kondisialis I və II daxildir. İstək, şərt, güzəşt, məqsəd bildirən cümlələrdə işlənir. Konyunktivasının preterital formaları sistemində zamana görə fərqləndirmənin olması fərqli bir xüsusiyyətdir: 1) konyunktivin preterit və kondisialis I indiki və gələcək zamana aid edilir; 2) plyuskvamperfekt keçmiş zamana aid edilir. Məsələn: /wenn ich jetzt Zeit hdtte/ və /wenn ich damals Zeit gehabt hdtte//. Birinci nümunədə hadisə indiki zamana, həmin anda mümkün ola bilənə aid edilir, ikinci nümunədə hadisə yalnız mümkün ola bilənə və indi artıq istisna olunan keçmiş zamana aid edilir. O.İ.Moskalskayanın yazdığı kimi, "konyunktivin preterital formaları haqqında bəhs olunan hadisənin gerçəkliyə ziddiyyət təşkil etdiyni əks etdirir" [6, s. 297].

Preterit və plyuskvamperfektin mənalarındakı modal fərqlilik haqqında fikirlər yetərincə dəqiq deyildir. Preterit-plyuskvamperfekt qarşılaşması sırf termporal xarakterlidir və plyuskvamperfektlə işarə edilən hadisənin mütləq isitsna edilməsi onun keçmiş plana aid edilməsindən hasil olur. A.L.Zelenetski və O.V.Novojilovanın yazdıqları kimi, "konyunktivin

preteriti ilə hadisənin indiki, hətta gələcək zamana aid edilməsi həmin söyləmlə ötürülən konkret situasiyadan asılıdır" [4, s. 77].

Konyunktivin preterital formaları həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrdə geniş yayılmışdır. Sadə cümlələrdə konyunktivin preterit və plyuskvamperfekti arzu, istək ifadə olunduqda işlədilir. Məsələn, sadə cümlədə: "…Sie würen abends nie zu Hause" [9], "Du würdest auch deinen Mann treffen" [10]; – tabesiz mürəkkəb cümlələrdə: "Er künnte mein Vater sein, aber mir gegenüber ist er sehr zurückhaltend" [10]; – mürəkkəb cümlənin müxtəlif tiplərinin baş və budaq cümlələrində: "Ich würde mir ein anderes Befürderungsmittel ausleihen, wenn ich jemand besuche" [10].

Konyunktivin imperfektində feillərin şəxs şəkilçiləri indikativdəki şəkilçilərlə eynidir. Qeyri-real müqayisə budaq cümləsi "als ob", "als wenn", "als" bağlayıcılar ilə daxil edilir. Budaq cümlədəki hərəkət baş cümlədəki hərəkətlə eyni zamanda baş verirsə, onda budaq cümlədə Prateritum konyunktivdə işlədilir. Budaq cümlədəki hərəkət baş cümlədəki hərəkəti qabaqlayırsa, onda onun tərkibində Plyuskvamperfekt (bəzən Perfekt) Konyunktiv işlədilir: */Er sieht so aus, als ob er krank wäre (sei)// (O, elə görünürdü ki, sanki xəstədir).* Bu cümlədə "als" bağlayıcısından sonra xəbərin təsriflənən hissəsi gəlir. Məsələn: */Er sieht so aus, als wäre er krank// (O, elə görünürdü ki, sanki xəstədir).* Alman dilində qeyri-real nəticə budaq cümlələrində konyunktiv "als dass" bağlayıcısı ilə işlədilir. Bu zaman baş cümlədə "zu" və ya "genug" zərfləri mütləq işlədilir. Məsələn: /Es ist zu spät, als dass er noch kommen konnte// (Onun hələ də gələ bilməsi üçün çox gecdir).

Konyunktivin araşdırılan işlənmə sahələrinə daha çox alman dilindəki bədii ədəbiyyat nümunələrində rast gəlinir. Məsələn: /Ziggy nickte. "Wir finden, er sollte mal einen Arzt aufsuchen. Vielleicht braucht er einen Psychiater. Und deswegen haben wir uns gedacht, dass wir in dieser Angelegenheit zussamenarbeiten könnten, weil Sie ihn doch auch suchen// (Ziqqi başını tərpətdi. "Biz hesab edirik ki, o, həkimə müraciət etməlidir. Bəlkə psixiatra ehtiyacı var. Ona görə də biz fikirləşdik ki, bu məsələdə birlikdə işləyə bilərik, çünki siz də onu axtarırsınız) [8, s. 56].

Alman dilində lazım formasının III şəxsi indikativ formasından güclü fərqlənir. Məsələn, (*Er komme – er kommt*). İndiki zaman lazım forması III şəxsin təkində iradi məna ifadə edir. Bu formanın iradənin ifadəsinin güzəşt, həmçinin arzu mənasında işlədilməsi geniş yayılmışdır. Danışanın iradəsinin icraçısı məlumdursa, əgər danışanın iradəsinin yerinə yetirilməsi mübtədanın fəaliyyəti ilə bağlıdırsa, onda lazım formasının indiki zamanı III şəxsin təkində danışanın iradəsini bildirmə funksiyasında çıxış edir. Bu zaman iradənin ifadəsində iki mənanı fərqləndirmək olar:

1) cümlə ümumi xarakter daşıyan, yalnız ayrıca fərd üçün deyil, hər kəs üçün vacib olan tələbi (əmr və ya qadağanı) özündə ehtiva edir. Məsələn: /Zur Weisheit bekehre sich jeder und meide das Böse, verehre die Tugend//; 2) cümlə yalnız bir hala aid, konkret şəxs üçün vacib tələbi (əmr, qadağanı) bildirir. Məsələn: / Wer zweifelt sollte, sehe die Königin von Navarra nur den Kopf tragen und die Füße setzen//.

Bu qrupa yerinə yetirilməsi mübtədadan asılı olmayan arzuları aid etmək olar. Onların hamısı mübtədanın ya mücərrəd isimlə, ya da cansız isimlə ifadə olunduğu ifadələr və ya elə ifadələrdir ki, subyektin canlı isimlə ifadə olunmasına baxmayaraq, danışanın iradəsinin yerinə yetirilməsi mümkün deyildir. Bu da feil və bütövlükdə söyləmin semantikası ilə bağlıdır. Məsələn: /Ist es uns nicht gegeben, das Reich, das ersehnte, zu schauen, so lasst uns doch bauen, auf dass wir ersteht aus dem Grauen, und Friede einst sei// (Əgər arzuladığımız səltənəti görmək bizə verilməsə, biz onu quraq ki, dəhşətdən qalxıb və bir gün rahatlıq əldə edək).

Cümlənin qeyri-gerçəkliyini ifadə etmək üçün lazım formasının preterital formasından istifadə edərkən biz icra olunmaması yalnız danışana məlum olan söyləmlə qarşılaşırıq. Hərəkət müəyyən şərtlər daxilində həyata keçirilə bilərdi, lakin reallıqda həyata keçirilmədi, çünki onun həyata keçirilməsi üçün lazım olan şərait yox idi. İfadə artıq reallaşmayan bir fərziyyə

kimi çıxış edir, çünki söhbət keçmiş zamandan gedir. Məsələn: /Er hätte damals vierzig Grad Fieber gehabt und wäre, wenn er seine Pflicht getan hätte, wohl gestorben//. /Er wäre gestorben/ – yəqin ki, öləcəkdi, amma, əslində, ölmədi, çünki nəsə buna mane oldu).

Lazım şəklinin preterital formalarının xarakterinə görə icrası mümkünsüz olan hərəkətlərin təsvir olunduğu cümlələrdə işlədilməsi də maraqlıdır. Məsələn: /Da wir lebenslang die Gleichen sind, hätte Henri seine Hauptstadt, so groß sie war, auf einmal umarmen und auf beide Wangen küssen wollen// (Bir halda ki, biz bütün həyatımız boyu tənhayıq, Anri öz paytaxtını qucaqlamaq, o nə qədər böyük olsa da və hər iki yanağını eyni zamanda öpmək istəyinə düşdü). Bu nümunədə şərtləndirici məqam hərəkətin mümkünsüzlüyüdür. Nəzərdən keçirilmiş hallar lazım şəklinin keçmiş zaman formasının əsas, qeyri-real-təxminetmə funksiyasını təmsil edir [5, s. 48].

Burada üstünlük təşkil edən məna kimi hərəkətin yerinə yetirilməsinin çətinliyi fikri ilə əlaqəli arzu çıxış edir. Məsələn: /Möchte es doch, nachdem Christian sich entschlossen, den wissenschaftlichen Beruf fahren zu lassen, noch nicht zu spät für ihn sein, bei seinem Prinzipal Mr. Richardson etwas Tüchtiges zu lernen, und möchte seine merkantische Laufbahn von Erfolg und Segen Begleitet sein// (Kristian elmi karyerasını dayandırmaq qərarına gəldikdən sonra öz direktoru cənab Riçardsondan faydalı bir şey öyrənmək çox gec olmasın və onun ticarət karyerasının uğurlar və xeyir-dualarla müşayiət olunmasını arzu etsin). Bu nümunədə arzu etmək çaları arzu şəklinin preteriti vasitəsi ilə ifadə olunmuşdur.

İşin elmi nəticəsi: alman dilində konyunktivin zaman formaları üçün mütləq və nisbi anlamda işlədilmə əsas əlamətdir. Alman dilində konyunktiv çalarları mikrokontekstlə təyin olunan subyektiv modallığı ifadə edir. Arzu şəkli sintaktik kateqoriyadır və onun aktuallaşması söyləmin tipi ilə bağlıdır. Bu kateqoriya konkret modallıq mənasından məhrumdur və onun ifadəsinə variantlar xidmət edir. Modallıq, aspektuallıq və pemporallıq kateqoriyalarının reallaşması sintaktik səviyyədə baş verir.

İşin elmi yeniliyi: azərbaycandilli auditoriyada alman dilinin qrammatikasının tədrisində konyunktivin tədrisi zamanı yaranan çətinliklər həmin dillərin struktur və qrammatik xüsusiyyətləri ilə şərtlənmişdir. Obyektiv xarakterli bu çətinlikləri törədən səbəblərin tədqiqi edilməsi işinin yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: işin nəticələrindən öyrənilən dillərdə subyektiv modallığı və semantik-funksional sahələrin təsvirinə tətbiqi edilə bilər. Tədqiqatın nəticələri və materialları alman dilinin praktiki və nəzəri qrammatikası, üslubiyyat və mətnin təhlili dərslərində, həmçinin praktiki məşğələlərdə istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli, F.Y. German dilçiliyinə giriş / F.Y.Veysəlli, – Bakı: Təhsil NPM, − 2003, − 408 s.
2. Veysəlli, F.Y. Alman dilinin qrammatikası / F.Y.Veysəlli, − Bakı: Mütərcim, − 2021.
3. Гулыга, Е.В. Временное и модальное значение наклонений в сложноподчинённом предложении // Иностранные языки в школе. – М., − 1959, №1. − с. 67-78.
4. Зеленецкий, А.Л., Теория немецкого языкознания / А.Л.Зеленецкий, О.В.Новожилова. −М.: Издательский центр “Академия”, − 2003. – 400 с.
5. Марфинская, М.И. Грамматика немецкого языка / М.И.Марфинская, – М., − 2001, − 80 с.
6. Москальская, О.И. Грамматика немецкого языка: Морфология: / О.И. Москальская. −Москва : Изд-во лит. на иностр. яз., − 1956. − 393 с.
7. Строева, Т.В. вопросу о модальности в германских языках (Косвенная речь в нем. яз.): Автореферат дис. док. филол. наук. – Ленинград, − 1950. − 31 с.
8. Frisch, M. Homo faber : ein Bericht / Max Frisch. – 85. Aufl. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, − 2017. – 202 s.
9. Remarque, E.M. Drei Kameraden / E.M.Remarque. − 1997. − 364 s.
10. Spranger, G. An der schünen blauen Donau / G.Spranger. − 1972. − 316 s.

S.A.Khasiyeva

Means of Expression of Konjunctive II in Literary Works in German

Summary

In the article it is mentioned that the Konjunctive II is the condition form of the verb and expresses unreal, but possible, assumed, desired actions. Konjunctive II is widespread in Modern German. Forms of Konjunctive II are widely used in both simple and compound sentences. They are used in both absolute and relative meanings. The meaning and use of Konjunctive tense forms in many cases do not coincide with their use in the predicate form. Konjunctive forms differ from predicate forms in terms of time and modality.

Key words: *conjunctive, grammar, semantics, modality, verb, microcontext, sentence*

С.А.Хасиева

Средства выражения немецкого коньюнктива II
в художественных произведениях

Резюме

В статье отмечается, что конъюнктив II – это форма сослагательного наклонения глагола, которая выражает действие не реальное, а возможное, предполагаемое или желательное. Коньюнктив II широко распространено в современном немецком языке. Формы коньюнктива употребляются как в простых, так и в сложных предложениях. Они могут выступать как в абсолютных, так и в относительных значениях. Значение и употребление временных форм конъюнктивы во многих случаях не совпадают с их значением и употреблением в изъявительном наклонении. Коньюнктивные формы отличаются от изъявительных форм временным и модальным значением.

Ключевые слова: *коньюнктив, грамматика, семантика, модальность, глагол, микроконтекст, предложение*

Rəyçi: filol.f.d. Ş.Ə.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 12.04.2024

L.E.HAJIYEVA
Doctor of Philosophy
e-mail: leyla.suleymanova.78@bk.ru

Azerbaijan University of Languages
(Baku, R.Bahbudov street, 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.088

THE SUBJECT OF PHRASEOLOGY AND THE PROBLEM OF ITS SYSTEMATIC STUDY

Summary. *At the present stage of development of phraseology, interest has especially intensified in the development of theoretical directions and trends that make it possible to look with different eyes at the rich phraseological material accumulated over centuries and subject it to more careful comprehension and research. And above all, this is reflected in the boundaries of research, which are noticeably expanding, differentiating in the development of phraseology into a number of its individual subsystems.*

Key words: *phraseology, idiom, phrase, semantic, linguistic*

Research on phraseology, becoming more and more relevant and independent, has already brought significant results and significantly advanced the understanding of this complex linguistic phenomenon. The complexity of phraseology lies not only in the polysemantic interpretation of the term itself. It is due to the contradictory nature of its units: being linguistic units they at the same time seem to go beyond the resources of language in their methods of formation and linguistic designation of phenomena and objects of the reality around us.

The roots of the study of phraseology also go back to the works of I.A.Baudouin de Courtenay, A.V.Shcherba, A.A.Potebnya, F.I.Buslaeva, I.I.Sreznevsky. The linguistic heritage of these scientists in the field of phraseology served as a prerequisite for its further research.

In terms of time, one could roughly distinguish three main periods in the development of the theoretical foundations of phraseology as a linguistic science. The first includes the period of appearance of works from M.I.Michelson (1903-1904) – Sh. Bally (1905) to the works of V.V.Vinogradov.

The second period is relatively short, from V.V. Vinogradov (1946-1947) to the works of B.A.Larin (1956) and A.I.Smirnitsky (1956).

And, finally, the third period from A.I. Smirnitsky to the present, in which, however, the works of N.N. stand out. Amosova (1962-1963), A.V.Kunin (1964, 1970, 1972), V.P.Zhukova (1968, 1978).

At the present stage of development of phraseology, interest has especially intensified in the development of theoretical directions and trends that make it possible to look with different eyes at the rich phraseological material accumulated over centuries and subject it to more careful comprehension and research. And above all, this is reflected in the boundaries of research, which are noticeably expanding, differentiating in the development of phraseology into a number of its individual subsystems.

Observation and comparison of various language materials led us to the conclusion that whatever the scope (narrow or wide) of the direction in the study of the phraseological fund of languages, it should include stable verbal complexes of a phraseological and non-phraseological nature. All this should be included in one linguistic discipline - phraseology, which has as its subject a phraseological unit.

It is known that close in meaning to a phraseme is a phrase introduced into linguistics by V.V.Vinogradov as the antithesis of an idiom. V.V.Vinogradov wrote: "An idiom differs from a phrase in the complete absence of lexical and semantic individuality of parts, in the singularity and obligatory nature of their connection in a given lexical unity. A phrase can become a completely free concatenation of a word." [1, p. 24]

N.N.Amosova believed that the phraseological composition of a language includes phrasemes and idioms. Phraseme is an expression with a phraseologically related meaning, that is, a meaning in which a semantically realized word depends on a constant, the only possible demonstrative minimum. Idiom - when the entire composition of the expression is both an indicative minimum and a semantically realizable element of a constant context. [2, p. 72] As for the "idiom" or "idiomatic expressions", in the post-Soviet space they do not have such wide circulation as they acquired abroad. So, in particular, C.Hockett pays great attention to the idiom, idiomaticity. Charles Hockett uses the term "idiom" as a comprehensive one for such lexicographic and syntactic phenomena, the meaning of which cannot be predicted from their structure [3, pp. 171-173]. The original concept of the notion of idiom is set out in an article by W.Chafe, who believes that the importance of idioms in a language cannot be questioned. Idioms, continues W.Chafe, are a widespread phenomenon in language, although marginal, and linguistics is obliged to find an explanation for them [4, pp. 109-127]. F.Householder calls the idiom "the basic or elementary unit" with the help of which a sentence is constructed. [5, pp. 231-239] W.Weinreich defines an idiom as a phraseological unit consisting of at least two components in which a choice of reverse, contextual submeanings is possible. However, as a premise for the analysis of the idiom, U.Weinreich puts forward the same position as that of other authors cited above: "an idiom as a complex expression, the meaning of which cannot be derived from its constituent components." [6, pp. 4-5].

In our opinion, both phraseme and idiom are the essence of a variety of phraseological units that correspond in general terms to the definition given by A.V.Kunin: "A phraseological unit is a stable combination of lexemes with a completely or partially rethought meaning" [7, p. 8]. Focusing on such a definition makes it possible to avoid inconsistencies in understanding the object of phraseology itself, and to focus the researcher's attention on a deep study of the nature of phraseological semantics in its various manifestations, that is, in relation to varieties of phraseological units. Signs of phraseological motivation, as one of the stages of phrase formation, are elements or a mechanism of motivation in which the actualization of invariants of the language system develops into invariants of the stability of certain semantic, lexical, structural-semantic and syntactic connections of its elements. This approach makes it possible to detect certain qualitative differences between these units when analyzing them. These differences predetermine the classification of semantic classes – parts of speech in phraseology, the semantic structure of phraseological semantic groups and semantic categories [8, pp. 45-50].

A retrospective look at research on phraseology gives us reason to assert that not a single phraseological concept or direction has bypassed the word, and the facts of the language indicate that this is unlikely to be avoided in the future. Phraseology is always lexical, and without taking into account vocabulary its study is hardly possible [9, pp. 23-25].

Thus, when expressing a semantic feature, the presence of certain semantic phraseological series, a kind of microseries with some verbs, is observed. The most common type are models with the verb to be. Models of this verb with an adjective most often indicate the presence of some attribute or state, positive or negative depending on the meaning of the adjective itself: be green (or blue) about the gills (look sick), be red about the gills (look healthy); be quick in the uptake (think quickly), be slow in the uptake (think slowly). The adverbs hard, dead, down, badly indicate the intensity of the presence of the attribute: be hard pushed for money (strongly, urgently need money), be dead nuts on (doted on your soul), be down on one's uppers (come to a full), etc.

A number of models relate to a physical state with a common semantic feature “to be upset”, “to be unhealthy”: be off the hinges, be off one’s onion, be off one’s chump, be off one’s feed, be off one’s nut, be off one’s base, be off one’s beam [10, pp. 9-12].

In other words, in such microseries there is such a semantic proximity of meanings that goes beyond synonymous relations and represents an element of hypo-hyperonymic connections of phraseological units, that is, the relationship of a more general meaning of units to a more specific one and vice versa. In other words, in such microseries there is such a semantic proximity of meanings that goes beyond synonymous relations and represents an element of hypo-hyperonymic connections of phraseological units, that is, the relationship of a more general meaning of units to a more specific one and vice versa. For example, microseries with the verb *to feel.* From unit feel something in one’s bones with a general meaning come phraseological units that convey the different nature of this state: feel mean (to feel guilty), feel small (to feel humiliated), feel cheap (to feel awkward), feel low (to feel depressed), feel strongly about (to feel a feeling of hostility), feel pride in (to feel proud), feel shaky (to feel insecure), feel at home in some place (to feel at home), feel like a fish out of water (to feel out of your element), feel funny (to feel unwell), feel seedy (to feel bad), feel slack (to be, to feel feeling tired), etc. [11, pp.74-76].

Against the background of such semantic connections, synonymous, antonymic, polysemantic and homonymous relations look like special cases of hypo-hyperonymic connections.

In this regard, the problem of phraseological units and words is the most important since the word itself and the various units behind it contain all their semantic and structural originality: word and lexeme, word and word form, word and phrase, sentence. So, for example, if we analyze the class of verbal structural-semantic models by groups of verbs that form the model, we will see that all the verbs included in the models can be divided according to a semantic feature that generally conveys one or another meaning. For example, groups of verbs that act as a formative element and express:

1) meaning of “receipt”, “acquisition”, “acceptance” – find, get, take, receive, accept, acquire, adopt;

2) meaning of "speaking" – speak, tell, say, talk, chatter, declare, ask, answer;

3) the meaning of mental action – think, believe, understand, know, grasp;

4) the meaning of feelings, emotions – feel, love, hate, smile, cry, weep, laugh, call, care, curse, quarrel;

5) meaning of physical condition – drink, eat, feed, jump, live, look, see, shiver, sing, sleep, read, write;

6) the meaning of “presence”, “preservation”, “retention” – have, hold, keep, present, be, preserve;

7) the meaning of “emergence”, “birth”, “appearance”, “arrival” – arise, arrive, appear, come, begin, enter, start;

8) meaning "movement" – go, move, ride, quit, run, leave, pass;

9) the meaning of “assumption”, “possibility”, “permission”, “consent” – admit, agree, assume, let and etc.

In this regard, each phraseological unit is considered as a member of a certain phraseological paradigm, which unites them on the basis of one or another common semantic feature. Accordingly, the inclusion of a unit in such a group predetermines its semantic connections [12, pp. 56-59].

Analysis of the factual material showed that phraseological units are most associated with the designation of such a concept as “person”. This, in turn, determined the identification of the corresponding paradigms. For example: a) characteristics of a person: big boy (important person), big nose (master, boss), etc.; b) a person’s age: be long in the tooth (to be old), the

evening of life (decline of days), etc.; c) properties and qualities of character: soft in the head (silly), a long head (insightful), etc.; d) state of mind: take offence (to be offended), as black as sin (gloomier than a cloud), etc. Thus, certain phrase-forming groups of vocabulary are identified, differing both in their semantics and in their place in the structure of the language, as well as in the nature of their functioning. Moreover, if we take into account the onomasiological division of the entire vocabulary of a language as a kind of "semantic mapping", which is expressed in general conceptual classes and subclasses, then phraseological paradigms will consist of phraseological series of units united in semantic and thematic groups. The latter groups are of interest because they capture broader layers of linguistic means of expression and consist of several semantic groups, which will accordingly differ in semantic, stylistic, structural and other features that form the basis of their hypo-hyperonymic relations and connections. Such thematic groups will represent a system of units united by a common semantic feature, regardless of the categorical attribution of its constituents, and can be a method of analysis in phraseological studies as a means of revealing not only a separate phraseological unit, but also an entire group against the background of hypo-hyperonymic connections. This is one of the elements of systematicity of phraseological units, based primarily on the relations of opposition between the elements of the phraseological system of modern English.

Scientific result of the work: considering all the above, we can say that every phraseological unit of modern English is considered as a member of a certain phraseological paradigm that unites them on the basis of one or another common semantic sign. Accordingly, the inclusion of a unit in such a group predetermines its semantic relations.

The scientific novelty of the work: the analysis of the factual material in the article showed that phraseological units are most often associated with the definition of a concept such as "person". This, in turn, determined the identification of relevant paradigms.

Application importance of the work: it seems to us that the presented article can be important for everyone interested in the topic "The subject of phraseology and the problem of its systematic study". This article can be used in the teaching of lexicology and methodology of the English language at the bachelor's and master's level of foreign language universities.

Bibliography

1. Виноградова, В.В. Современный русский язык / В.В.Виноградова, – М.: Учпедгиз, − 1938, вып. 1, − 24 с.
2. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н.Амосова, – Л.: ЛГУ, − 1963, − 72 с.
3. Hockett, Ch. A Course in Modern Linguistics. – New York, −1958, − pp.171-173; − pp.303-318.
4. Chafe, W. Idiomaticity as an Anomaly in the Chomskyan Paradigm / W.Chafe, – Foundations of Language, − 1968, № 4, − pp.109-127.
5. Householder, F. On Linguistic Primes. – Word, Vol. 15, − 1959, − pp. 231-239.
6. Weinreich, U. Problems in the Analysis of Idioms / U.Weinreich, –New York: University California Press. − 1969, − pp. 4-5.
7. Кунин, А.В. Фразеология современного английского языка. Опыт систематизированного описания. – М.: Международные отношения, − 1972, − 8 с.
8. Косова, И.О. Информативно-насыщенные глаголы английского языка в коммуникативном аспекте: автореф. Дис. Канд. Филол. Наук. Волгоград, − 2019.
9. Кунин, А.В. Английская фразеология: Теоретический курс. (дата обращения: 07.04.2018
10. Cowie A.P., Mackin R. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English. Vol. 1: Oxford Dictionary of Phrasal Verbs. − Oxford: Oxford University Press, − 1997.
11. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь/ лит.ред. М.Д.Литвинова. М.: Рус.яз., − 1998.
12. Spears, R.A. McGraw-Hill's American Idioms Dictionary. −N.Y.: McGraw Hill, – 2007.
13. Courtney, R. Longman Dictionary of Phrasal Verbs / R.Courtney, −Harlow: Longman, − 1984.
14. https://7universum.com/ru/philology/archive/item/11938
15. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042815045012/pdf

L.E.Hacıyeva

Frazeologiyanın predmeti və onun sistemli öyrənilməsi problemi

Xülasə

Frazeologiya ilə bağlı tədqiqatlar getdikcə daha aktual və müstəqil olmaqla artıq mühüm nəticələr vermiş və bu mürəkkəb dil hadisəsinin dərk edilməsini xeyli təkmilləşdirmişdir. Frazeologiyanın mürəkkəbliyi təkcə terminin özünün polisemantik şərhində deyil. Bu, ziddiyyətli təbiətdən irəli gəlir onun vahidlərinin: linqvistik vahidlər olmaqla, onlar eyni zamanda ətrafımızdakı reallıq hadisələrinin və obyektlərinin formalaşma və linqvistik təyinat üsullarında dilin resurslarından kənara çıxırlar.

Açar sözlər: *frazeologiya, idiom, ifadə, semantik, linqvistik*

Л.Э.Гаджиева

Предмет фразеологии и вопрос ее системного изучения

Резюме

Изучение по фразеологии, становясь все более своевременными и самодостаточными, уже принесли значимые достижения и значительно продвинули осознание этой многообразной лингвистической реалии. Многообразность фразеологии заключается не только в полисемичной интерпретации самого понятия. Она обусловлена алогичной чертой ее единиц: являясь языковыми единицыми, они одновременно как бы выходят за рамки возможностей языка по своим методам формирования и языковому определению явлений и объектов окружающей нас реальности.

Ключевые слова*: фразеология, идиома, фраза, семантический, лингвистический*

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.S.Seyidova

Redaksiyaya daxil olub: 12.04.2024

A.M.SHABANOVA
Doctor of Philopsophy

Azerbaijan State Oil and Industry University
(Baku, Azadliq Avenue, 20)

:https://orcid.org/0000-0002-2063-2852

:10.62021/0026-0028.2024.2.093

THE USE OF HYPERBOLIC EXPRESSIONS IN ADVERTISEMENTS

Summary. *This article is dedicated to studying the issue of the functioning of hyperbole in English-language advertising texts and its stylistic and pragmatic features. The research is conducted on the material of advertising texts dedicated to perfumery-cosmetic products, hygiene and health products, and slogans of an airline company. The relevance of the study is determined by the significant role of advertising in modern society and the insufficient study of stylistic devices that serve the main persuasive-communicative advertising strategies. The main function of hyperbole is to intensify the concepts of quality, exclusivity, and impact in order to implement leading persuasive strategies.*

Key words: *hyperbola, advertisement, overstatement, text, aim*

In the field of linguistics, stylistics focuses on examining the characteristics, functions, and structure of stylistic elements. It explores the unique style of language, its distinguishing traits, and the impact it has. Stylistic elements are the tools writers use to develop their own distinct style, expressing their message in a personal way and determining the desired effect on the reader. Stylistic functions play a significant role in the use of figurative language, which is essential for a thorough analysis and understanding of an individual's unique way of speaking. Figurative language involves words or phrases that carry meanings beyond their literal interpretation. In contrast, literal language presents information factually. Figurative language employs exaggerations or alliterations to emphasize specific linguistic aspects. This type of language is frequently found in poetry, prose, and nonfiction writing [3]. There are amny stylistic devices that can be used in in both in speaking and in written text such as, simile, personification, hyperbole, onomatopoeia, metonymy etc.

Hyperbole, a stylistic device, serves the purpose of emphasizing a specific characteristic of an object. Originating from a Greek term meaning "over-casting," hyperbole is a figure of speech that involves exaggerating ideas to highlight their importance. This device is commonly used in everyday conversations, such as when someone meet==s a friend after a long absence and exclaims, "It feels like ages since I last saw you." Hyperbole stands out as one of the most familiar types of figurative language, extensively present in daily life, especially in the advertising sector. It involves exaggeration for heightened impact. Authors utilize hyperbole to inject additional drama or humor into a scenario, and sometimes for propagandistic purposes. Furthermore, hyperbole serves as a tool to convey ideas, emotions, and visuals more effectively than straightforward language. A notable Russian linguist I.R.Galperin describes hyperbole as a purposeful exaggeration or overstatement of a key aspect of the object or event. This amplification is often taken to an extreme level, reaching illogical proportions at times. Hyperbole involves exaggeration, typically used in a humorous manner, to emphasize a specific point [3]. For instance, one might say, *"My eyes widened immensely at the sight of the mile, I am so hungry I could eat a horse, My grandmother is as*

old as the hills, Your suitcase weight a ton, If I can't get a smart phone ,I will die" etc. Hyperbole can be categorized into different forms. Claridge identifies seven forms of hyperbole, which include single word hyperbole, phrasal hyperbole, causal hyperbole, numerical hyperbole, the use of superlatives, comparisons, and repetition. [2, p. 36]

a) Single word hyperbole – This form of hyperbole occurs when there is a single exaggerated element within a statement or sentence. Removing that specific word would eliminate the hyperbolic effect entirely. Universal quantifiers such as "all," "every," "everybody," and "nothing" are often used in single-word hyperboles related to quantity. For instance, in the statement *"I am hungry, I want to eat everything now,"* the literal interpretation suggests consuming everything, including non-edible items like wood or chemicals, which is clearly impossible. The figurative meaning conveys the speaker's intense hunger for any available food items at that moment.

b) Phrasal hyperbole-Phrasal hyperbole involves a specific combination of words and context that collectively convey a hyperbolic meaning. This form of hyperbole is quite common compared to other types. Noun phrases are the most frequently used, while adjective phrases are less common, and verb phrases outnumber adjective phrases. Prepositional phrases are the least common. An example of phrasal hyperbole is seen in the statement, *"This home cost my entire money"* (Noun phrasal hyperbole). The phrase "my entire money" literally implies all of the speaker's funds until there is no money left. However, the speaker's intention is to emphasize that the house costs a significant portion of their money by using the phrase "my entire money."

c) Clausal hyperbole-Clausal hyperbole involves exaggeration achieved by combining two or more clausal elements. This form is relatively rare compared to other types of hyperbole. An example provided by Claridge [2, p. 87] is "*Nobody ever learns anything."*

d) Numerical hyperbole-Numbers can serve as indicators of hyperbole and are commonly used in this context. Numerical hyperbole can be present in single-word hyperbole, phrasal hyperbole, or clausal hyperbole. Key words that signal numerical hyperbole include "hundreds," "thousands," "millions," and "billions." For instance, in the sentence "*There are still thousands of works waiting for me tonight,"* the speaker conveys that they have numerous tasks to complete, although the number is not meant to be taken literally as thousands.

e) Superlative-The presence of a superlative often implies a comparison and can signal hyperbole. Superlatives emphasize extreme qualities, leading to exaggeration and overstatement. An example of superlative hyperbole is seen in the statement: *"It is the cheesiest thing that I've ever heard."*

f) Comparison-In comparative phrases, there is a comparison being made which may include elements of hyperbole. However, not all comparative phrases effectively achieve hyperbolic effects. An example of a comparison hyperbole is illustrated in the statement: *"She misses more words out than she gets in".*

g) Repetition-Repetition in hyperbole is commonly observed in spoken language, particularly in conversational settings. It often involves repeating a word multiple times, such as saying 'more X' by repeatedly emphasizing 'X'. In this context, repetition entails strict and continuous restatement of the same element. It's important to note that not all instances of repetition constitute hyperbole; many are simply common forms of repetition.

Language holds significant power to shape people's behaviors, particularly evident in marketing and advertising. The selection of language to communicate targeted messages for influencing individuals is crucial. While visual elements and design play a significant role in advertising, language plays a key role in product identification and recall. Understanding the connotative implications of language is essential. Connotation refers to the emotions or concepts implied by a word, distinct from its literal definition. The language used in advertising typically leans towards positivity, highlighting the unique selling points of a product in

comparison to others. In other words, advertising is a non-personal, commercial message about an organization and its products that is conveyed to the audience through public media channels. According to Mon Lee and Carla Johnson (1986), there are three main functions of advertisement, they are informative, persuasive and reminder function [5].

Hyperbole is a common feature of advertising across various platforms, including print ads, radio broadcasts, television commercials, and promotional websites. Marketing professionals use hyperbolic statements to entice customers through sensationalized exaggerations that do not necessarily align with the truth or factual information about their products. In the examples below some forms of hyperbole have been analysed.

1) "*Thousands of hands to perfect every single jouney"*. [7] (Garuda Airlines)

Hyperbolic expression can be identified by the using of overstatement of numbers and quantities in the description The sentence demonstrates hyperbolic language through the use of the word "thousands," which is intended to convey that numerous staff members from Garuda Airlines are already accompanying you on your journey. In the scenario described employees of Garuda Airlines stand one by one, including multiple flight attendants and a pilot, forming a line while holding hands with each other. The purpose of the scenario is to instill confidence in customers to choose Garuda Airlines for air travel, using the phrase "Thousands of hands to perfect every single journey." It conveys that all staff members work together to ensure passengers' comfort and safety by holding hands, aiming to create a comfortable and secure journey for all passengers. The slogan emphasizes that Garuda Airlines offers a service that ensures a comfortable travel experience for passengers worldwide.

2) "*This fragrance will enchanct your senses and take you to a place of paradise and mysterious elegance"*. (Oriflame).

This slogan has a phrase to describe its hyperbolic expression The marker is described as a heavenly and mysteriously elegant location. The literal interpretation of "place of paradise and mysterious elegance" implies a place filled with joy and unfamiliar beauty. Consequently, the advertisement suggests that by using the perfume, customers will be taken to a realm of immense joy and beauty. However, the place mentioned in the advertisement is unattainable in reality, and the idea of transporting someone solely through fragrance is unrealistic. In reality, the advertisement figuratively assures customers that they will feel happier and more beautiful after using the perfume.

3)*"There is no dandruff from all sides, there is no hidden"* (Clear Shampoo)

This sentence uses repetition of form hyperbolic because in this advertisement repeating the word “ There is no”. The repeated use of the word "No" serves a specific purpose, which is to strengthen the underlying message of connection. The emphasis on "no" in this sentence signals its persuasive nature. The statement implies that achieving a clean scalp without dandruff leaves nothing to conceal. By using a clear shampoo and eliminating dandruff, we can attain a clean scalp, free from the need to hide dandruff as we did before.

4) *"With two step, skin so white blushing. To look white, do not want half measures to be more white and white again"* (PON’S White Beauty).

The hyperbolic phrase is to be more white and white again. it is a form of hyperbolic from comparison. The advertising slogan "more white and white again" suggests hyperbole in the advertisement. The repetition of this phrase aims to capture consumer interest in purchasing the product. By advocating the use of two Pond's products, the advertisement promises a fair and rosy complexion. To achieve this desired outcome, consumers are encouraged to consistently use both products together instead of solely relying on one product.

Hyperbole is a figure of speech employed to evoke a powerful emotion or reaction in the reader. It is crucial to understand that hyperbole should not be interpreted literally; instead, it serves to accentuate a particular statement or attribute. Hyperbole stands out as one of the most commonly acknowledged forms of figurative language, prevalent in everyday life,

especially within the advertising sector. It involves exaggeration to enhance the impact and effectiveness of speech.

Conclusion. As it stands, advertisers use hyperbole in their advertisements to serve their own interests by magnifying the significance and desirability of products, images, or concepts in the eyes of consumers. This exaggeration is employed to persuade and steer consumers towards a specific objective or action intended by the advertiser. The primary function of hyperbolic expressions is to captivate the readers' attention, as advertisements need to be persuasive, eye-catching, and memorable. Hyperbolic language is employed to reinforce the customers' recollect-tion of the product and provide a more elaborate explanation of its features and benefits.

Scientific innovation. According to the author, hyporbolic expressions in English advertisement texts have not been investigated properly. Therefore, the relevance of the study is determined by the significant role of advertising in modern society and the insufficient study of stylistic devices that serve the main persuasive-communicative advertising strategies.

Practical significance of the research. From a purely practical and applied perspective the research might be useful for instructors of English language and can be used in teaching English lexicology and stylistics. Moreover, post graduate and master students can also benefit from this investigation.

Bibliography

1. Callister, M and Stern, L. “The Role of Visual Hyperbole in Advertising Effectiveness”. Journal of Current Issues and Research in Advertising, vol 29 No. 2, 1-4. − 2007.
2. Claridge, Claudia.2011. Hyperbole in English: A Corpus-based Study of Exaggeration. − Cambridge: Cambridge University Press.
3. Galperin, I.R.(5104) Periphrasis (and its types) Hyperbole, Understatement, Iron Zeugma, and Pun . Post -https://lyvision .ku
4. Lee and Johnson Principles of Advertising: A Global Perspective, Second Edition. − 1986
5. Борисенко, Ю.И. Гипербола и гротеск: проблема соотношения понятий. Мир науки, культуры, образования / Ю.И.Борисенко, − 2009, № 5: − 56-58.
6. https://www.garuda-indonesia.com/other-countries/en/index.

A.M.Şabanova

Reklam mətnlərində işlənən mübaliğə tərkibli ifadələr

Xülasə

Verilmiş məqalədə ingilis dilli reklam mətnlərində işlənən mübaliğələr, eləcə də onların üslubi və praqmatik xüsusiyyətləri araşdırmaya cəlb edilmişdir. Tədqiqat işində işlənən mübaliğələr kosmetik, gigiyena və sağlamlıq məhsullarının, eləcə də hava yolu şirkətlərinin reklam mətnlərindən götürülmüşdür. Tədqiqatın aktuallığı müasir cəmiyyətin həyatında reklamın mühüm rolu və bu sahədəki üslubi fiqurların kifayət qədər öyrənilməməsi ilə müəyyən olunur. Mübaliğənin əsas funksiyası ümumi təsəvvür keyfiyyətinin intensivliyidir ki, bu da təsvir gücünün aparıcı persuativ strategiyasının reallaşması məqsədi ilə həyata keçirilir.

Açar sözlər: *mübaliğə, reklam, şişirtmə, mətn, məqsəd*

А.М.Шабанова

Использование гиперболических выражений в рекламе

Резюме

Данная статья посвящена изучению проблемы функционирования гиперболы в англоязычных рекламных текстах и ее стилистическим и прагматическим особенностям. Исследование проводится на материале рекламных текстов, посвященных парфюмерно-косметическим товарам и товарам для гигиены и здоровья и слоганы авиакомпании. Актуальность исследования определяется значительностью роли рекламы в жизни современного общества и недостаточной изученностью стилистических средств, обслуживающих основные персуазивно-коммуникативные рекламные стратегии. Основной функцией гиперболы является интенсификация концептов качества, исключительности, силы воздействия с целью реализации ведущих персуазивных стратегий.

Ключевые слова: *гипербола, реклама, преувеличение, текст, цель*

Rəyçi: prof. İ.Z.Qasımov

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

Г.З.АЛЛАХВЕРДИЕВА

Азербайджанский государственный педагогический университет
(г. Баку, ул. Узеир Гаджибеков, 34)

:10.62021/0026-0028.2024.2.098

ОСОБЕННОСТИ СВАДЕБНЫХ АССОЦИАЦИЙ РУССКОГО НАРОДА

Резюме. *Статья посвящена анализу понятия «свадьба» в русском языке. В качестве источника используются словари В.Даля. В наше время эти словари являются памятниками русской культуры. Здесь отражается не только русский язык, но и русская культура, мировоззрения народа, важные события, происходящие в жизни человека. Проведенный анализ показывает, что свадебные ассоциации занимают одно из центральных мест в сознании русского народа.*

Ключевые слова: *свадьба, русский народ, словари В.И.Даля, жизнь, ключевые события*

Представления о свадьбе, свадебном обряде являются одними из ключевых в пространстве любого национального менталитета. Подобный статус этих представлений вполне закономерен. Дело в том, что свадьба занимает одно из центральных мест в жизни человечества, не только отдельного человека. В этом смысле русская поговорка *до свадьбы заживет* имеет очень глубокий смысл. Свадьба становится как бы центральным событием жизни. По ней измеряются все события человеческой жизни.

В Словаре В.И.Даля значение слово *свадьба* определяется следующим образом: «Свадьба [сватьба ж.] от *свадить*, *сводить*; *свадить* и *сватать* общего корня, обрученье, совершение брака, женитьба и замужество, повенчанье, со всеми брачными обрядами и пирушками. Справлять запд. Играть свадьбу. *Не было свадьбы, а все плясали*? Грелись на морозе. *Свадьба уходом*, краденая, без согласия родителей невесты. *Слушал черт свадьбу, да сам и тягу* (гов. О сплетнях). *Вся свадьба песни не стоит*. *Добрая свадьба неделю* (празднуется попойкою). *С трубами свадьба, и без труб свадьба. На свадьбу с глазами, а на поминки с брюхом. После свадьбы всякий тысяцкий. Маланьина свадьба. Чертова свадьба* (когда вихорь пыль столбом несет; также говорится о чете, живущей в ссоре, даже в драке). Свадьба в нвг. Произнс. Сварьба, сварёбка) (в Царицыне на Волге: сварба), а свадебных гостей зовут св*а*ребными, свар*е*бными. Относительно частностей свадьбы и отдельных обрядов см. рукобитье. Ср. свадбичный; ср. сватать» [2; 4, с. 49].

Очень мудрым является выражение *С трубами свадьба, и без труб свадьба*. Иными словами, любая, даже бедная, свадьба – это большое веселье. Кроме того, здесь содержится успокоительный совет беднякам, мол, не надо печалиться, если не всё так, как вам хочется. Мол, и с трубами, и без труб она может быть, – не это главное. Выражение *На свадьбу с глазами, а на поминки с брюхом* также отражает стандарты поведения народа. То есть на поминки приходят поесть. С другой стороны, на поминках не есть, сидеть и ни к чему не притрагиваться неправильно. Степенность может восприниматься как гордость, чванство. Кроме того, еда на поминках интерпретируется как тризна в честь покойного, поминание его, т.е. не только хозяева делают богоугодное дело, устраивая такого рода поминальный стол, но богоугодное дело делают и те люди, которые едят и пьют, поминая покойного. Можно провести параллель с азербайджанской культурой. В народе считается, что не поесть на поминках грех. Еда на поминках считается «добрым делом» – *ehsan* – к которому не притронуться нельзя. Поэтому лю-

ди, оправдываясь, произносят фразы типа «Ну я же выпил стаканчик чая, чай это тоже *ehsan*», т.е. я свой долг выполнил, а хозяева могут быть спокойны.

Если на поминках стандартное поведение предписывает есть и пить, то на свадьбе главное это веселиться и смотреть на танцующих и поющих. Нельзя только сидеть за столом и есть, надо активно участвовать в веселии. Очевидно, что здесь представлены стандарты, раскрывающие миропонимание русского народа.

Выражение *После свадьбы каждый тысяцкий* также отражает миропонимание народа и поэтому носит когнитивное содержание. Ясно, что в структуре этой пословицы концепт «свадьба» не реализуется, здесь не идет речь о свадьбе. Лексема же *свадьба* используется здесь формально и носит символический характер. Ср. в азербайджанском языке *Toydan sonra nağara, Daldan atılan daş topuğa dəyər*. Вместе с тем надо отметить, что эти азербайджанские выражения только отчасти синонимичны русской пословице. Пословица *После свадьбы каждый тысяцкий* отражает стандартную ситуацию, когда после того, как буря уляжется, пройдет напряжение, каждый старается приукрасить свою роль, показать, что именно он был на переднем крае и способствовал снятию напряжения. Азербайджанское *Toydan sonra nağara* также отражает стандарт, но другой: буря улеглась, а кто-то начинает проявлять уже ненужную бурную активность. Пословица *Daldan atılan daş topuğa dəyər* буквально означает: «камень, брошенный вдогонку, попадает в щиколотку». Ситуация носит стандартный характер, и все три выражения соответствуют друг другу, хотя и различаются по нюансам.

Чертову свадьбу Даль специально и подробно объясняет. Исходя из этого, можно провести сравнение и вывести когнитивный признак, представляющий здесь концепт «черт». Например, в сознании русского народа черт всегда ассоциировался с вихрем. В сказках он и появляется с вихрем, и с вихрем исчезает.

В статье на слово *свадьба* Даль дает отсылку на слово *свадбичный*. В статье приводится несколько лексических единиц, раскрывающих историко-культурное содержание обряда. Статья начинается с устойчивого выражения *свадбичные остатки доедаем*. Устойчивость здесь мотивирована логико-предметными связями, следовательно, носит и когнитивный характер. Дело в том, что после свадьбы некоторое время доедали оставшееся. Следовательно, устойчивой была сама жизненная ситуация. Приводится слово «*свадебник* (сваребник) новг. = ница (ж.). один, одна из гостей свадебных из поезжан» [2; 4, с. 48].

«Свадебничать (сваребничать) пировать на свадьбе или отправлять на ней какую-либо должность *арх*. Просвадебничали неделю, а хлеб в поле стоит. Свадебное ср. стар. *Пошлина*, подать с каждой свадьбы: обычай этот местами держался до уничтожения крепостного быта; брали по нескольку рублей, по два полотенца или новину, холст с новоженов. Свадебный *поезд*. *Свадебный поезд выезжает нечетом*. Свадебные песни, на девишнике это плачи, по невесте; после венца, величанье молодых и родителей их, пожелания и предреченья счастья, богатства нпр. Свадебщик (м.) – щица (ж.) один, одна из гостей свадебных, как поезжан, свадебник (ср. свадьба, сватать) [2; 4, с. 48-49].

Рассмотренные статьи из Словаря В.И.Даля охватывают случаи вербализации концепта «свадьба». Как можно заметить, статьи носят этнографический характер, раскрывая содержание лексических и фразеологических единиц, В.И.Даль приводит выражения, содержание которых непосредственно представляет место и статус «свадьбы» в картине мира русского народа. Причем необходимо обратить внимание на то обстоятельство, как данный концепт отражает стандартные ситуации, повторяющиеся от пространства к пространству и от времени к времени. Например, можно предположить, что иногда только люди могли настолько увлечься свадьбой, что забывали о работе. На наш взгляд, выражение *Просвадебничали неделю, а хлеб в поле стоит* отражает стандартную и повторяющуюся ситуацию, только поэтому В.И.Даль и приводит

это предложение в качестве иллюстрации в данной статье. Здесь нет никакого афористического содержания, это не пословица и не поговорка. Однако само содержание этого обычного предложения имеет глубокий когнитивный смысл. Следовательно, оно носит назидательный характер. На первый взгляд предложение является нейтральным, на самом деле оно характеризуется очевидной сниженностью. Первая часть ни о чем не говорит, просвадебничали неделю – ну и на здоровье. Вторая часть содержит в себе укор. Когнитивная ценность предложения не вызывает сомнения. Содержащаяся в данной статье остальная информация также носит этнографический и, следовательно, когнитивный характер.

Концепт «свадьба» представлен также в словаре В.И.Даля «Пословицы русского народа». Здесь также достаточно много этнографизмов, т.е. пословиц и поговорок, а также просто стандартных выражений, сопровождающих свадебный обряд. Глава «свадьба» открывается выражением *Девка после сговора на улицу, ни в церковь не ходит* [1, с. 219]. Данное выражение может быть интерпретировано по-разному. Например, можно представить себе, что это обычное выражение, констатирующее факт, разумеется, факт этнокультурно значимый. Иными словами, было не принято, чтобы девки (девушки) после сговора, т.е. после того, как согласились их отдать за кого-то, выходили на люди.

Вместе с тем можно предположить, что это предложение носит назидательный характер, т.е. оно предписывает девушкам не ходить даже в церковь. Потому что и в церкви, где много людей, их могут увидеть, они могут кому-то понравиться, кто-то захочет отбить их от жениха и т.д. Если исходить из фактора назидания, то следует признать, что здесь мы имеем дело с пословицей. В любом случае пословица или просто фиксация этнографического опыта носит высоконравственный характер, обладает нравственным содержанием. Можно даже сравнить ее содержание с исламским менталитетом, когда на обрученную девушку даже смотреть нельзя. Ироничный характер носит вторая поговорка или просто второе устойчивое выражение данной главы: *Пошла смывать девьи гульбы, прохладушки* (предсвадебная баня) [1, с. 219]. Это выражение также может быть прочитано и истолковано по-разному. Первое прочтение связывает поговорку со стандартной ситуацией, предсвадебной баней. Два фактора – баня (очищение) и то, что она перед свадьбой, накануне свадьбы – напрашивается на иронию, т.е. девка очищается перед свадьбой, смывает грехи. Второе прочтение уже лишено иронии и носит назидательный характер: мол, всё, что было до свадьбы (гулянки, возможные свидания), нужно смыть с себя и оставаться верной мужу. Забыть обо всем, кроме мужа и семьи. И в том, и в другом случае выражение обнаруживает глубокое когнитивное содержание. Характер приметы носит выражение *Чтоб молодой не бил жены своей, не бить клюкой головешку в бане* [1, с. 219]. Выражение носит также содержание суеверия. Чистым этнографизмом является выражение *Выбирай такого дружку, чтоб загадки разгадывал* [1, с. 219]. В.И.Даль дает объяснение: «женихов поезд не впускается в избу невесты, доколе не разгадают всех предложенных подругами загадок. Псков» [1, с. 219]. Или: *Кунами ли богаты, ногами ли* (т.е. силою) *доступны до нашего дитяти?* (*Вопрос родственников невесты на стук тысяцкого у ворот; ответ:* «И кунами, и ногами») [1, с. 219].

Заключение: Таким образом, проведенный анализ позволяет сделать следующие выводы. Концепт «свадьба» занимает особое место в языковой картине мира русского народа. Он вербализируется на различных уровнях и охватывает многие сферы жизни. Лексическая единица *свадьба* употребляется в русском языке и символически, и в соответствии со своим специальным значением. Символическое употребление также свидетельствует о значимости самого явления.

Научная новизна: Впервые в статье определен корпус лексико-семантических, фразеологических и паремиологических единиц русского языка, реализующих вербализацию концепта «свадьба». Также впервые выявлены когнитивные признаки, осуществляющие конкретную связь языковых единиц с концептом «свадьба».

Применение: Материалы и результаты могут использоваться в дальнейших исследованиях семантических систем языков, в работах по когнитивному языкознанию, в двуязычной лексикографии и фразеографии.

Литература

1. Даль, В.И. Пословицы русского народа. Том 1. − М.: Художественная литература, − 1984. Том 2. М.: Художественная литература, − 1984.
2. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Том 1. СПб.-Москва: Издание т-ва М. О. Вольф, −1912. Том 4. − СПб. – Москва: Издание т-ва М. О. Вольф, − 1912.
3. Фразеологический словарь русского языка. − М.: Русский язык, − 1986.

G.Z.Allahverdiyeva

Rus xalqının toy assosiasiyalarının xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalə rus dilindəki “toy” konseptinin təhlilinə həsr olunub. Mənbə olaraq V.İ.Dalın lüğətlərindən istifadə olunur. Müasir zamanda bu lüğətlər rus mədəniyyətinin abidəsidir. Burada yalnız rus dili yox, eyni zamanda rus mədəniyyəti, xalqın dünyagörüşləri, insan həyatında baş verən vacib hadisələr əks olunur. Aparılan təhlil göstərir ki, toy assosiasiyaları rus xalqının şüurunda mərkəz yerlərdən birini tutur.

Açar sözlər: *toy, rus xalqı, V.İ.Dalın lüğətləri, həyat, açar hadisələr*

G.Z.Allahverdiyeva

Features of wedding associations of the Russian people

Summary

The article is devoted to the analysis of the concept of "wedding" in Russian. Dictionaries of V.I. Dal are used as sources for analysis. Today these dictionaries are monuments of Russian culture. They reflect not only the Russian language, but also Russian culture, the worldview of the people, their assessment of the most important events in human life. The analysis shows that wedding associations occupy one of the central places in the minds of the Russian people.

Key words: *wedding, Russian people, dictionaries of V.I.Dal, life, key events*

Rəyçi: dos. X.Ə.Babaşova

Redaksiyaya daxil olub: 02.05.2024

Н.Ш.МАМЕДОВ
доктор филологических наук
e-mail: nesiragam@bk.ru

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

:10.62021/0026-0028.2024.2.102

ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В СВЯЗНОМ ТЕКСТЕ

Резюме. *В статье рассматривается употребление видовых форм в отрицательных конструкциях как средство организации связного текста. При описании мы использовали различение левосторонних и правосторонних множественных связей, осуществляемых различными элементами структуры. Состояние ожидания – основной компонент описываемой ситуации. Модальные оттенки возможности действия воспринимаются как добавочный смысловой компонент в условиях минимального контекста, логически определяясь моментом ожидания. Мы различаем две разновидности ситуации ожидаемого: 1) описание ситуации завершается наступлением (реализацией ожидаемого действия); 2) осуществление ожидаемого действия не наступает вопреки объективным предпосылкам его реализации. Контекст передает завершение ситуации, указывая на факт наступления действия. Состояние длительного отсутствия ожидаемого действия передается имплицитно. Языковое выражение описываемой денотативной ситуации может включать отрицательные конструкции типа не + несовершенный вид. Факт наступления события сопровождается продолжением прежнего состояния, но при отрицании употреблен совершенный вид. Актуализация того, что стоит за отрицанием в отрывке – носителе подтексте, имплицитное подтверждение положительного содержания воспринимается на уровне семантической структуры текста в целом.*

Ключевые слова: *текст, семантическая связь, отрицание, виды глагола, ожидаемое действие, актуализация, контекст, ситуация*

В лингвистике возрастает интерес к отрицанию как языковому явлению, которое «нуждается» в интерпретации с позиций «скрытой» грамматики, способствующей многоаспектному рассмотрению явлений [4]. В специальной разработке нуждается: проблема участия «скрытой» грамматики в раскрытии семантической структуры текста. Способность отрицания в соприкосновении с грамматической категорией вида передавать имплицитные грамматические значения, в частности, быть средством выражения положительного смысла, стоящего за отрицаемым, позволяет заострить внимание на роли подтекста в установлении внутритекстовых семантических связей. Подтекст при этом трактуется как категория текста, выявляются различные средства его грамматикализации [8].

Не занимаясь детальным лингво-стилистическим анализом избранных отрывков повествовательного характера, мы ограничились лишь выявлением конструктивной значимости высказываний, модальная окраска которых определяется взаимодействием отрицания и видовой семантики. При описании мы использовали различение левосторонних и правосторонних множественных связей, осуществляемых различными элементами структуры [1; 7].

Статальная разновидность конкретно-процессного значения глаголов несовершенного вида (НСВ) в конструкциях типа «Мы ждали, а он все не шел (не приходил, не появлялся)» может быть связана с тем, что отрицание одной ситуации (реализации действия) служит констатации другой − имплицитно передается значение состояния, заключающегося в отсутствии ожидаемого действия. Конструкции типа «Мы ждали, а ветер все не утихал», напротив, подчеркивают особую интенсивность продолжающегося действия, стоящего за отрицаемым. Возможность осуществления действия или его устранения выражена эксплицитно или подразумевается.

Состояние ожидания − основной компонент описываемой ситуации. Модальные оттенки возможности (ожидаемости, допустимости, необходимости, уверенности в осуществлении) действия воспринимаются как добавочный смысловой компонент в условиях минимального контекста, логически определяясь моментом ожидания. При этом в соответствии с авторским замыслом может актуализироваться состояние ожидающего субъекта.

Ситуация длительного отсутствия ожидаемого действия соотносится с объективными предпосылками его реализации, которые могут содержаться как в данном фрагменте текста, так и за его пределами, в частности, в пресуппозиции [5, с. 84]. Оттенки субъективной модальности контрастируют с реальным отсутствием действия. Мы различаем две разновидности ситуации «ожидаемого»: 1) описание ситуации завершается наступлением (реализацией) ожидаемого действия; 2) осуществление ожидаемого действия не наступает вопреки объективным предпосылкам его реализации.

Рассмотрим специфику первой разновидности.

«… Щербатова смотрела на этот трепещущий от ветра жалкий лист и боялась, что его оторвет и унесет в поле [представлена ситуация возможного устранения субъекта]. Но он не улетал [ожиданию противопоставлено продолжение ситуации. Ср.: все не улетал. На этом фоне возможно описание состояния персонажа − его размышлений, одновременных передаваемой длительности. В авторском тексте они даны ранее]. Лист оторвался и улетел только на третий день к вечеру, …» (К.Паустовский. Разливы рек).

Контекст передает завершение ситуации, указывая на факт наступления действия. Перед нами контекстуальное сопоставление двух соотносительных по значению конструкций − отрицательной «Но он не улетал», передающей продолжение ситуации зачина, и утвердительной «Лист оторвался и улетел», завершающей ситуацию.

Сравним: «... Протиснувшись в одном месте сквозь заросли, и в первый раз увидел в светлой воде маленьких рыбок. Река понемногу, постепенно и тайно набухала в зарослях родниковой воды [объективным предпосылкам реализации действия, наблюдаемым приметам его, казалось бы, обязательного осуществления противопоставлено длительное отсутствие «ожидаемого» течения реки]. Но вода все еще не текла. Спичечный коробок, кинутый в светлую лужицу, так и остался на месте... Я подошел к мостику... и увидел: поплавок на удочке у мальчишки медленно тянет течение. А в узком рукаве между камышами вода журчала и маленькой силой своей качала одиноко стоявшую камышинку. Так зарождалась речка. Текла она, как все равнинные воды, ...» (В.Песков. Речка моего детства).

В данном отрывке текста актуализируется длительность модального признака, сопровождающего отсутствие действия. Модальность ожидания, потенциальной возможности осуществления действия сосредоточивает внимание на дальнейшем ходе событий (описании путешествия по обмелевшей реке). Средством связи, двух частей повествования выступает противительная конструкция с союзом «но» (Но вода все еще не текла). Характерно наличие (или возможность вставки) лексических усилителей длительности отсутствия действия (все еще не, все не), являющихся одновременно и показателями особой интенсивности ощущений ожидаемого субъекта. В завершении данного фрагмента текста при описании течения «речки Усманки» использована соотносительная утвердительная конструкция с глагольной формой НСВ в постоянно непрерывном значении (Текла она, как все равнинные реки…) Внимание читателя обращается к предыдущему описанию. Ср.: Но вода все еще не текла (статальная разновидность конкретно процессного значения НСВ).

Вторая разновидность − завершением отрывка текста, изображающего ситуацию «ожидаемого», может быть отрицание осуществления действия, вопреки объективным предпосылкам его реализации. В данной функции выступают отрица тельные конструкции с формами глаголов совершенного вида (СВ) − «так и не + СВ», «все же не + СВ». Языковое выражение описываемой денотативной ситуации может включать отрица-

тельные конструкции типа «не + НСВ», однако речи об определенной заданности, обязательности указанных грамматических форм быть не может [2, с. 273]. Напротив, именно их формальное отсутствие, «подразумеваемость» способствует большей степени актуализации состояния ожидающего субъекта. Эффект «обманутого ожидания» усиливает экспрессию повествования. Состояние напряженного ожидания как бы пронизывает повествование, является его эмоциональным фоном: «Сидя и беседуя, он непрестанно ждал вот-вот войдет она − объявит горничная, что готов чай в столовой, и она придет катить дядю. Но чай подали в кабинет − вкатили стол с серебряным чайником на спиртовке, и тетя разливала сама. Потом он все надеялся, что она принесет какое-нибудь лекарство дяде… Но она так и не пришла» (И.Бунин. Антигона).

Состояние длительного отсутствия ожидаемого действия передается имплицитно. Возможна вставка отрицательных конструкций с НСВ: Но чай подали в кабинет – вкатили стол с серебряным чайником на спиртовке (а она все не приходила). Завершением описываемой ситуации является отрицание факта реализации действия в его результате: Но она так и не пришла (конкретно фактическое значение СВ). Повествование построено на контрасте ожидаемого действия ближайшего будущего (вот-вот войдет она) и отрицания факта его наступления вопреки ожиданию.

В соответствии со стилистическими задачами автора значение длительности отсутствия действия может актуализироваться, отодвигая возможность завершения ситуации. Например: «Вернувшись к себе в палату. Пашка сел на кровать и стал дожидаться доктора, чтобы идти с ним ловить чижей или ехать на ярмарку. Но доктор не шел. … Прошло много времени, но доктор все еще не являлся. Сиделка принесла чай и побранила Пашку за то, что он не оставил себе хлеба к чаю, приходил еще раз фельдшер и принимался будить Михайлу; за окнами посинело, в палатах зажглись огни, а доктор не показывался. ….» (А.Чехов. Беглец).

Описываемая ситуация нетерпеливого ожидания прихода доктора контрастирует с фактом отсутствия его появления. Факт длительного отсутствия ожидаемого является фоном осуществления различных действий, второстепенных относительно основной линии повествования (появление фельдшера, сиделки, вторичный приход фельдшера, наступление темноты). Все эти события, связанные с ситуацией ожидания отношениями противопоставления, заостряют внимание на отрицаемом. − Но доктор не шел − но доктор все еще не являлся − доктор не показывался. Синонимические отрицательные конструкции являются композиционным стержнем данного отрезка повествования. Роль компонентов контекстуального синонимического ряда «сводится к установлению связи последующего изложения с предыдущим благодаря ассоциативно-семантической близости их лексических элементов, одним из которых и является тот или иной синоним. Иначе говоря, контекстуальным синонимам принадлежит определенная роль в конструировании микротем» [3, с. 195].

Актуализация значения длительности отсутствия ожидаемого действия связана с напряженностью ожидания и в то же время является сигнализатором наступления ряда событий, включенных в ситуацию ожидания [6, с. 172]. Таким образом, конструкции с отрицанием «не + НСВ», включаясь в повествование, косвенно способствует усилению его динамизма: сами формы НСВ не несут информации о наступлении событий, но поддерживают временную перспективу в развитии сюжета. При этом в контексте устанавливаются как левосторонние семантические связи (длительное отсутствие действия противопоставлено возможности его реализации, данной еще в зачине), так и правосторонние (отрицание факта имплицитно передает продолжение ситуации ожидания, заостряя внимание на дальнейшем развитии событий).

Функциональное различие форм разных видов одного и того же глагола, употребленных при отрицании, можно обнаружить в следующем отрывке из рассказа

К.Паустовского «Ручьи, где плещется форель»: «В этот вечер он (маршал) не пил вина, но беспечное опьянение охватило его с необычайной силой. − В зиму! − сказал он самому себе. − К черту, в лес, в ночные горы! Прекрасно!.. Лошади мчались по земле, кованной из серебра... Леса заколдовала стужа... Внезапно лошади остановились около ручья. … Что-то пронеслось в воде под их копытами блестящей струей...− Форель, − сказал возница. Веселая рыба! Маршал улыбнулся. Опьянение не проходило. Оно не прошло и тогда, когда лошади вынесли сани на поляну в горах …».

Микротема данного отрывка повествования сформулирована в зачине − состояние беспечного опьянения окружающим, предчувствие неожиданного, того, «чего никогда не ожидало сердце». Конструкция «Опьянение не проходило» констатирует продолжение ситуации, особую интенсивность ощущений персонажа. Устранение ситуации лишь подразумевается как возможное, но нежелательное. Затем автор фиксирует внимание на факте, важном для основной линии повествования. Факт наступления этого события сопровождается продолжением прежнего состояния, но при отрицании употреблен СВ (оно не прошло и тогда, когда лошади вынесли сани на поляну в горах). Внимание читателя сосредоточено на поступательном ходе событий. Автор подводит читателя к восприятию кульминационного момента повествования − встрече маршала с Марией Черни. Неожиданность и удивительность этого события в жизни человека, «который не видел и не знал ничего, кроме утомительных переходов и сражений», подготовлена предшествующим описанием событий удивительного вечера в горах. Эти события окружены «ореолом» [8] необычности, таинственности, странности, «музыки всего окружающего». Уже само начало рассказа дано в ключе противопоставления, противоречия: молодость маршала и забвение им собственной жизни, подчиненность долгу. Возникает мысль о возможности отклонения от привычного.

Таким образом, в приведенном нами фрагменте текста наблюдается повторяемость ситуации-основы (описание необычности состояния и поведения персонажа является лейтмотивом всего рассказа), однако нет полной идентичности соотносимых семантических ситуаций. Добавочный семантический элемент − это особая интенсивность продолжающегося состояния, актуализация необычности восприятия всего окружающего персонажем. Описание такого состояния представляет как бы «конденсацию» предшествующего, являясь композиционно-стилистическим приемом, подготовившим восприятие кульминации рассказа. Следовательно, актуализация того, что стоит за отрицанием в отрывке − носителе подтекста, имплицитное утверждение положительного содержания воспринимается на уровне глубинной семантической структуры всего текста художественного произведения в целом.

Таким образом, видовые формы глаголов имеют важное значение для установления зависимости между описываемой денотативной ситуацией и смысловой структурой текста. Научная новизна данной работы состоит в том, что функции видовых форм в отрицательных конструкциях не сводятся к категориальным значениям вида, а определяются главным образом той ролью, которую они играют в установлении внутритекстовых семантических связей. Материал статьи может быть использован на практических занятиях, а также при разработке учебных пособий и программ по синтаксису текста.

Литература

1. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин, − Москва: Наука, − 1981, − 139 с.
2. Иванчикова, Е.А. Видо-временной контекст в художественном повествовании // Синтаксис и стилистика. − Москва, − 1976, − 271-276 с.
3. Ильенко, С.Г. Контекст и связный текст в их лингво-методической интерпретации // Языковые единицы и контекст. Ленинград, −1973, −191-198 с.

4. Ляпон, М.В. Взаимодействие категорий отрицания и ирреальности в тексте // Синтаксис текста. −Москва, −1979, −208-213 с.
5. Малычева, Н.В. Текст и сложное синтаксическое целое: системно-функциональный анализ / Н.В.Малычева, −Ростов-на-Дону:АПСН, −2003, −180 с.
6. Мамедов, Н.Ш. Текст и языковая коммуникация / Н.Ш.Мамедов, − Баку: Мутарджим, − 2019, − 252 с.
7. Новицкая, И.М. О трех характерах связи между предложениями целого текста // Вестник ЛГУ, − 1973, № 8, вып. 2, − 106-111 с.
8. Сильман, Т.И. Подтекст как лингвистическое явление // Филологические науки, − 1969, № 1, − 85-86 с.

N.Ş.Məmmədov

Ardıcıl mətndə inkar konstruksiyalar

Xülasə

Məqalədə əlaqəli mətnin təşkilinin vasitəsi kimi tərz-zaman formalarının inkar konstruksiyalarda işlənməsi nəzərdən keçirilir. Bunu təsvir edərkən strukturun müxtəlif elementlərinin köməyi ilə həyata keçən sol və sağ tərəflərin elementlərinin əlaqələrindən istifadə edilmişdir. Gözləmə vəziyyəti təsvir edilən situasiyanın əsas komponentidir. Hərəkətin mümkün modal çalarları minimal kontekst şəraitində məntiqi cəhətdən gözləmə anı ilə müəyyən edilən əlavə məna komponenti kimi qəbul edilir. Biz gözləmə situasiyasının iki növünü fərqləndiririk: 1) situasiyanın təsviri gözlənilən hərəkətin həyata keçməsi ilə bitir; 2) gözlənilən hərəkətin həyata keçməsi onun realizasiyasının obyektiv əsasının əksinə olaraq baş vermir. Kontekst hərəkətin baş verməsi faktını göstərərək situasiyanın bitməsini göstərir. Gözlənilən hərəkətin uzun müddət olmaması vəziyyəti implisit (gizli) olaraq verilir. Təsvir olunan situasiyanın ifadəsi не + bitməmiş tərz tipli inkar konstruksiyalarını daxil edə bilər. Hadisənin baş vermə faktı əvvəlki vəziyyətin davamı ilə müşayiət olunsa da, bitmiş tərz inkarı istifadə edilir. İnkar hissənin arxasında, yəni mətnaltı daşıyıcıda aktuallaşmanı müsbət məzmunun implisit təsdiqinin mətnin semantik strukturu səviyyəsində qəbul edilməsi təşkil edir.

Açar sözlər: *mətn, semantik əlaqə, inkar, feilin tərzləri, gözlənilən hərəkət, aktuallaşma, kontekst, situasiya*

N.Sh.Mammadov

Negative constructions in a connected text

Summary

The article examines the use of aspectual forms in negative constructions as a means of organizing a coherent text. In the description, we used the distinction between left- and right-sided multiple connections carried out by various elements of the structure. The state of anticipation is the main component of the described situation. Modal shades of the possibility of action are perceived as an additional semantic component in a minimal context, logically determined by the moment of expectation. We distinguish two types of expected situations: 1) the description of the situation ends with the occurrence (realization of the expected action); 2) the implementation of the expected action does not occur contrary to the objective prerequisites for its implementation. The context conveys the completion of the situation, indicating the fact of the occurrence of the action. The state of prolonged absence of the expected action is conveyed implicitly. The linguistic expression of the described denotative situation may include negative constructions such as не + imperfective aspect. The fact of the occurrence of an event is accompanied by a continuation of the previous state, but when negated, the perfective aspect is used. The actualization of what is behind the negation in the passage − the carrier subtext, the implicit confirmation of the positive content is perceived at the level of the semantic structure of the text as a whole.

Key words: *text, semantic connection, negation, types of verb, expected action, actualization, context, situation*

Rəyçi: bio.e.d., prof. V.İsazadə

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

С.Э.ПОЛАДОВА
доцент
e-mail: poladova_sabina@mail.ru

Азербайджанский университет языков
(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.107

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ ФОНЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОГЛАСНЫХ ФОНЕМ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме. *Статья посвящена экспериментальному фонетическому анализу согласных фонем английского языка. В статье сопоставлены полученные акустические значения согласных фонем, расположенных на разных фонетических позициях в структуре слова, и определены лучшие фонетические позиции, где эти согласные проявили и лучше сохранили свои имманентные свойства. При этом для каждой фонетической позиции в структуре слова и для каждого говорящего практическое применение согласных было включено в отдельные таблицы. При акустическом анализе языкового материала использовалась компьютерная программа «Праат», предназначенная для акустического анализа речевого сигнала.*

Ключевые слова: *фонетический анализ, согласные фонемы, фонологическая система, речевой поток, смычно-взрывные согласные*

Известно что, экспериментально-фонетические методы, применяемые в современных исследованиях, предназначены помочь экспериментатору в выявлении звуковых различий, уточнении их фонетического и фонологического характера. Благодаря экспериментально-фонетическим методам можно характеризовать и дать точные определения объективных свойств того или иного звукового явления. Основной принцип акустического анализа опирается на том, что человеческая речь представляет собой беспрерывную звуковую волну, состоящую из колебания голосовых складок, которые в речевом потоке накладываются друг на друга, при этом гласные звуки характеризуются периодическими колебаниями, а согласные непериодическими колебаниями. Эти методы позволяют раскрывать такие фонетические характеристики исследуемых объектов, которые мало доступны или совсем недоступны для субъективного слухового метода. Эксперимент позволяет точно уловить такие фонетические тонкости, которые трудно или вообще не доступны на слух исследователю. В экспериментально-фонетических исследованиях должны быть решены некоторые основные задачи и выполнены требования, предъявляемые к такого рода исследовательской работе. При выборе метода экспериментального исследования нужно имеет в виду не только поставленную задачу, что, на наш взгляд, имеет немаловажное значение, но и степень владения данным методом исследования, а также умение и креативность экспериментатора правильно интерпретировать и оценить полученные акустические сведения. Успешность любого фонетического эксперимента прямо зависит от теоретической подготовки экспериментатора, так как без основательной теоретической предпосылки исследователь не может должным образом ориентироваться во множестве звуковых многообразий. Экспериментатор должен уметь отлично ориентироваться в фонологической системе изучаемого языка и иметь детальное представление о его фонемном составе. Комментируя такие требования, Л.Р.Зиндер писал, что «*даже самая совершенная аппаратура сама ничего рассказать не может, интерпретация получаемых при ее помощи акустических данных, не говоря уже о фонологической, остается за экспериментатором*» [4, с. 114].

Если экспериментатор подойдет к анализу речевого потока без учета лингвистических факторов, то он непременно окажется перед неизбежной трудности, вызванной вариативностью спектральных картин одной и той же языковой единицы. При анализе спектральных картин отдельных фонем он должен учесть лингвистические факторы (позиционные, комбинаторные, дистрибутивные, фонотактические) и это позволит ему найти те признаки изучаемых спектрограмм, которые относительно повторяют друг друга.

Материалом для экспериментально-фонетического анализа послужили английские изолированные словоформы, содержащие в своей звуковой оболочке смычно-взрывные согласные. В программу экспериментального исследования по английскому языку вошли в основном одно-, двусложные слова, а иногда многосложные слова для установления степеней фонетических изменений. Предметом фонетического являются смычно-взрывные согласные, с учетом расположения их в структуре слова, фонетического окружения, качества самого согласного звука. На первом этапе акустически исследуемые словоформы были проанализированы методом аудиовизуальных наблюдений автора и акустических показаний дикторов-информантов.

На втором этапе проводилось экспериментально-фонетическое исследование языкового материала с применением акустических компьютерных программ создания и обработки звуковых файлов. При акустическом анализе языкового материала нами было использована компьютерная программа “Praat”, которая предназначена для проведения акустических анализов речевого сигнала. Данная компьютерная программа создана и в настоящее время постоянно обновляется и совершенствуется сотрудниками-фонетистами Амстердамского университета Нидерланды. С помощью компьютерной программы “Praat” можно анализировать звуковые файлы, записанные на форматах aiff, wav и flac. Если акустический материал не относится ни к одному из названных форматов, то его можно и необходимо произвести перевод данного материала в надлежащий формат с помощью из многочисленных программ доступных в сети Интернет [5].

Для озвучивания экспериментального материала были использованы носители литературного произношения британского варианта английского языка. Соответствие произношения дикторов нормативному литературному определялись с помощью экспертной оценки. Языковой материал озвучен дикторами с назывной интонацией и в полном стиле произношения. При записи языкового материала в качестве дикторов выступали лица в возрасте от 20 до 25 лет четыре человека с незаконченным высшим образованием.

Сведения о дикторах:

Дикторы	пол	возраст	специальность	местожительство	степень владения английским языком
Диктор I	муж.	20 лет	студент	Лондон	отлично
Диктор II	муж.	22 года	студент	Лондон	отлично
Диктор III	муж.	23 года	студент	Лондон	отлично
Диктор IV	муж.	25 лет	студент	Лондон	отлично

С помощью данной программы можно получить спектрографическую и осциллографическую картинки речевого сингала. Осциллограммы и спектрограммы являются важнейшими источниками информации о трех основных параметрах каждого речевого сингала: длительности, интенсивности и частотности, которые на спектрограммах и осциллограммах подлежать визуальному наблюдению. Осциллограммы и спектрограммы резко меняются от звука к звуку, от человека к человеку, от условий реализации каждого звука в реальном речевом потоке. Изучение основных акустических характеристик отдельных речевых сигналов осложняется тем, что акустические границы

речевых сингалов в слитной речи не четко фиксируются. Успешность и четкость сегментации речевого потока на отдельные сегменты зависит от целого ряда факторов, например, от скорости произношения, от степени принадлежности речи говорящего к норме. Намекая на трудности и сложности сегментации осциллографической и спектрографической картин, Ф.Я. Вейсялли отмечает, что «*ибо нет раз и навсегда заданных кривых для того или иного звука*» [2, с. 18]. По мнению автора, «*от правильного разграничения звуков зависят результаты анализа, так как, устанавливая границы, мы тем самым разграничиваем один звук от другого и представляем вычисления значений параметров*» [2, с. 20]. Данная программа позволяет менять масштаб изображения, при этом видимая на мониторе часть анализируемого звука не должна превышать по своей длительности 10 м/сек. На этом пороге отражается частота основного тона и интенсивность речевого сигнала. Данная программа также позволяет экспериментатору выделить в звучащей речи небольшие звуковые отрезки и проводить определенные измерения лишь в его пределах. Измерение протяженности речевого сигнала можно проводить двумя способами: во-первых, после выбора речевого сегмента с помощью курсора длительность автоматически указывается внизу экрана, во-вторых, посредством выбора комбинации Editor – Query – Get selection length.

При спектрографическом и осциллографическом изучении акустических параметров звуков речи нами были описаны их объективные фонетические характеристики. К объективным характеристикам звуков речи относятся: а) частота основного тона звука (измеряется в Гц); б) амплитуда колебательных движений; в) интенсивность звука (измеряется в дб); в) спектральная картина звука (относительная амплитуда его частотности); г) длительность (время звучания) звука (измеряется в м/сек).

При сегментации словоформы, а также отдельных сегментов применялась методика, разработанная проф. Ф.Я.Вейсялли. При обработке языкового материала все акустические измерения и цифровые подсчеты также проводились в соответствии с положениями, изложенными в учебном пособии по экспериментально-фонетическому исследованию сегментного и супрасегментного уровней языков Ф.Я.Вейсялли [3, с.19].

Фонемы, по сути, являются дискретными единицами речи и, как правило, характеризуются уникальным распределением энергии в спектральной области. В спектральной картине у каждой фонемы есть область повышенной концентрации произносительной энергии, которую в фонетических источниках принято называть формантами [1, с.56]. Расположение формант, их количество и параметры помогают исследователю определить и установить каждую фонему. Физиологические отличия людей друг от друга создают отличия в высоте и тембре голоса, но характер распределение формант у фонем остается неизменным. Допустимые отличия параметров голоса у отдельных людей порождают смещения формантных областей по частоте. Однако такие фонетические изменения, которым подвергаются звуки языка, не приводят к трансформацию одной фонемы в другую. Следует учесть, что речевые сигналы варьируют от диктора от индивида к индивиду из-за физиологических особенностей артикуляторного аппарата, различий в характеристиках речи. Кроме того, многообразие физических особенностей фонемы и несовпадение физиолого-акустических и перцептивных признаков осложняет восприятие звучащей речи.

Научный результат работы обусловлен экспериментально-фонетическому анализы подверглись смычно-взрывные согласные английского языка. С помощью компьютерной программы получены осциллограммы соответствующих согласных звуков. По полученным осциллограммам нами определялись такие параметры, как абсолютная длительность и длительность смычки и взрыва согласного.

Научная новизна работы. В данном исследовании впервые осциллографически анализируемые английские согласные рассматривались в словах в сочетании с разными

гласными фонемами в позициях начала, середины и конца с целью выявления позиционного варьирования смычно-взрывных согласных в английском языке.

Прикладное значение работы заключается в исследовании аллофонов согласных, являющихся нормативными для спонтанной речи литературного разговорного стиля. Из этого вытекает необходимость применения полученных данных в преподавании теоретической и практической фонетики английского языка, в частности британского английского. Результаты исследования также могут оказаться полезными для создателей систем автоматического синтеза и анализа речи.

Литература

1. Бондарко, Л.В. Звуковой строй современного русского языка / Л.В.Бондарко, − М.: Просвещение, − 1977, − 175 с.
2. Вейсалов, (Вейсялли) Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы) / автореф. дис. … д-ра филол. наук / Ленинград, − 1980, − 35 с.
3. Вейсалов, Ф.Я. Интерпретация некоторых фонетических терминов // Тез. докл. IV Респ. конф. по актуальным вопросам обучения русскому языку в азербайджанской аудитории. − Баку, − 1973. – 19-20 с.
4. Зиндер, Л.Р. Общая фонетика и избранные статьи. − СПб.: Филологический факультет СПбГУ. − М.: Издательский центр Академия, − 2007. − 576 с.
5. https://audio.online-convert.com/convert-to-wav.

S.E.Poladova

İngilis dilində samit fonemlərin eksperimental fonetik təhlili

Xülasə

Məqalədə ingilis dilində samit fonemlərin eksperimental fonetik təhlilindən bəhs edilir. Məqalədə sözün strukturunda müxtəlif fonetik mövqelərdə yerləşən samit fonemlərin əldə edilmiş akustik dəyərləri müqayisə edildi və bu samitlərin təzahür etdiyi və immanent xüsusiyyətlərini daha yaxşı qoruduğu ən yaxşı fonetik mövqeləri təyin edildi. Eyni zamanda sözün quruluşundakı hər bir fonetik mövqe üçün və hər bir diktor üçün, samitlərin praktik tətbiqi ayrıca cədvəllərə daxil edildi. Linqvistik materialın akustik təhlilində nitq siqnalının akustik təhlilini aparmaq üçün nəzərdə tutulmuş "Praat" kompüter proqramından istifadə edilib.

Açar sözlər: *fonetik təhlil, samit fonemlər, fonoloji sistem, nitq axını, kipləşən-partlayışlı samitlər*

S.E.Poladova

An experimental phonetic analysis of consonant phonemes in English

Summary

The article deals with the experimental phonetic analysis of consonant phonemes in English. In the article, the obtained acoustic values of consonant phonemes located in different phonetic positions in the word structure were compared and the best phonetic positions where these consonants manifested and better preserved their immanent properties were determined. At the same time, for each phonetic position in the word structure and for each speaker, the practical application of consonants was included in separate tables. In the acoustic analysis of linguistic material, the "Praat" computer program, which is designed for conducting acoustic analyzes of the speech signal was used.

Key words: *phonetic analysis, consonant phonemes, phonological system, speech flow, occlusion-explosive consonants*

Rəyçi: prof. F.Veysəlli

Redaksiyaya daxil olub: 27.03.2024

О.Дж.ХАЛИЛОВА

Л.М.МАМЕДОВА

Ш.М.КУЛИЕВА

Азербайджанский медицинский университет
(г. Баку, ул. Бакиханова, д. 23)

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ РУССКОГО ЯЗЫКА

Резюме: *В статье проанализированы взгляды ученых на предмет фразеологии и определение фразеологизмов. Правильное и уместное использование фразеологизмов придает речи неповторимое своеобразие, особую выразительность, меткость, образность. Нами выделены определенные группы фразеологизмов с точки зрения их происхождения. Даны сравнения одних и тех же фразеологических единиц в различных языках. Описаны источники происхождения фразеологизмов, пути их заимствования из других языков.*

Ключевые слова: *идиома, фразеологический оборот, крылатые слова, фразеологические единицы, происхождение*

Фразеологические единицы, отражают национальную специфику языка, его самобытность. Во фразеологии запечатлен богатый исторический опыт народа, в ней отражены представления, связанные с трудовой деятельностью, бытом и культурой людей. Изучение фразеологии составляет необходимое звено в усвоении языка, в повышении культуры речи.

Фразеологизмы существуют на протяжении всей истории языка. Уже с конца XVIII века они объяснялись в специальных сборниках и толковых словарях под различными названиями (крылатые выражения, афоризмы, идиомы, пословицы и поговорки). Еще М.В.Ломоносов, составляя план словаря русского литературного языка, указывал, что в него должны войти «фразесы», «идеоматизмы», «речения», то есть обороты, выражения [3].

Создание базы для изучения устойчивых сочетаний слов в современном русском литературном языке принадлежит В.В.Виноградову. Именно им впервые была дана классификация фразеологических оборотов русского языка с точки зрения их семантической слитности и намечены пути их дальнейшего изучения. С именем академика В.В.Виноградова связано возникновение фразеологии как лингвистической дисциплины в русской науке [1].

В настоящее время фразеология продолжает активно развиваться. Однако до сих пор среди исследователей нет единого мнения в вопросе определения фразеологизмов в современном языкознании. Некоторые ученые (А.И.Ефремов, С.И.Ожегов) считают целесообразным разграничивать понятие фразеологии в узком и широком смысле слова. В узком смысле к фразеологии они относят только идиомы (устойчивые сочетания, значения которых не определяются значениями входящих в них слов). В широком смысле в состав фразеологии включают все устойчивые выражения, в том числе пословицы, поговорки и «крылатые слова». Согласно лингвисту Н.М.Шанскому, понимающему фразеологию в широком смысле, фразеологический оборот представлен как «воспроизводимая в готовом виде языковая единица, состоящая из двух или более ударных компонентов словного характера, фиксированная, то есть постоянная по своему значению, составу и структуре» [6].

Цели и задачи:

Незнание источника фразеологических единиц русского языка приводит к искаженному и неуместному употреблению устойчивых словосочетаний, что является показателем низкой языковой культуры. Цель данной статьи выделение определенных групп фразеологизмов с точки зрения их происхождения. Следовательно, основной задачей данной проблемы является дать представление о происхождении фразеологизма, а также специальный и комплексный лексико-семантический анализ фразеологизмов русского языка.

С точки зрения происхождения фразеологические единицы русского языка делятся на исконно русские и заимствованные. Основную массу употребляющихся в настоящее время фразеологических оборотов составляют устойчивые сочетания слов исконно русского происхождения (ищи ветра в поле, водой не разольешь) [6]. В зависимости от времени появления исконно русские фразеологизмы делят на три группы: общеславянские, восточнославянские и собственно русские.

Общеславянские фразеологизмы унаследованы русским языком из праславянского языка. В подавляющем большинстве такие фразеологизмы известны во всех славянских языках и сейчас [6]: – русский – водить за нос; – украинский – водити за ніс; – болгарский – водя за носа. Восточнославянские фразеологизмы возникли в эпоху существования древнерусского языка как свидетельство языковой общности русского, украинского и белорусского народов. Эти фразеологизмы встречаются во всех восточнославянских языках [6]: – русский – под горячую руку; – украинский – під горячу руку; – белорусский – под гарачую руку. Собственно русские фразеологизмы возникли в русском языке в эпоху раздельного существования русского, украинского и белорусского языков.

Они являются специфической особенностью русской речи и не встречаются, ни в одном из восточнославянских языков, кроме случаев их заимствования из русского языка. Именно эти фразеологизмы характеризуют глубоко своеобразные процессы и национальный характер фразеологической системы русского языка. Специфика русских фразеологизмов хорошо видна при сопоставлении с фразеологизмами других языков, соотнесенных с ними по смыслу [6]: – по-русски – делать из мухи слона, – по-польски – делать из иглы вилы, – по-чешски – делать из комара верблюда, – по-английски – делать из кротовины гору.

Устное народное творчество – богатый источник русской фразеологии. Из народных сказок пришли фразеологизмы: сказка про белого бычка (бесконечное повторение одного и того же), при царе Горохе (очень давно), Лиса Патрикеевна (очень хитрый человек) и др. Значительная часть фразеологизмов русского языка возникает на базе пословиц и поговорок. При этом обычно происходит выделение фрагмента из состава пословицы или поговорки. Например: бабка надвое сказала («неопределенный ответ» из пословицы: «Бабушка гадала да надвое сказала: либо дождик, либо снег, либо будет, либо нет»); пожалел волк кобылу («о мнимой жалости» из пословицы: «Пожалел волк кобылу, оставил хвост да гриву»); без царя в голове («несерьезный человек» из поговорки: «Свой ум – царь в голове»).

Значительную группу русской фразеологии составляют фразеологизмы, заимствованные или калькированные из других языков. По мнению Н.В.Телия, большое количество заимствованных фразеологизмов в русском языке представляют собой фразеологические кальки, то есть такие иноязычные выражения, которые переводятся пословно, хотя некоторые из них употребляются и без перевода: из латинского языка – terra incognita, alma mater, nota bene и др.; из итальянского – finita la commedia; из французского cest la vie, cherchez la femme и др. Путем буквального перевода иноязычного выражения возникли фразеологизмы: время – деньги, синий чулок, летающая тарелка (из

английского языка); соломенная вдова, так вот где собака зарыта (из немецкого языка); медовый месяц, черный рынок, идея фикс (из французского языка) [5].

Во фразеологизме «как кур во щи попал» (попал в неожиданную неприятность) слово «кур» обозначает «петух», а словосочетание «во щи» произошло из «ощип» (ощипать). В результате процесса переразложения народной этимологии данная фразеологическая единица трансформировалась. Изменения во фразеологизме могут касаться семантики и структуры. Так, фразеологизм «как пить дать» (наверняка) в XIX в. имел значение «быстро, легко»; фразеологизм «скатертью дорога» (пожелание убираться, куда угодно) раньше имел значение «дороги ровной, как скатерть, как стол, пожелание счастливого пути» [2].

Научные выводы работы: О минувших периодах истории мы судим не только по сохранившимся до наших дней памятникам культуры, но и по языку, в котором отразились многие явления жизни русского народа. С помощью фразеологизмов люди могли воссоздать соответствующие действительности картины, ситуации, события. Сегодня мы воспроизводим эти устойчивые выражения, порожденные давно ушедшими в прошлое обычаями. Знание происхождения фразеологических единиц позволит нам сознательно употреблять их в своей речи и даст возможность лучше постигнуть богатство родного языка.

Научная новизна выбора темы данной статьи обусловлена тем, что в ней исследовано формирование значения фразеологизмов в русском языке, особенностей их лексикографической разработки в одноязычных специальных и двуязычных словарях. В ней впервые выявлены общие и национально-специфические особенности реализации значения фразеологических единиц.

Практическое значение заключается в том, что основные положения и результаты исследования могут быть использованы на лекциях и семинарских занятиях по лексике и фразеологии русского языка.

Литература

1. Виноградов, В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977. –140-161 с.
2. Крапотина, Т.Г. К вопросу о семантической и структурной трансформации фразеологизмов // Русский язык в школе. – 2001. №2. − 83-86 с.
3. Ломоносов, М.В. Полное собрание сочинений. Том седьмой. Труды по филологии (1739-1758 гг.). – М. Издательство Академии наук СССР, − 1952. – 124-132 с.
4. Телия, Н.В. Русская фразеология в контексте культуры / Н.В.Телия, – М.: Языки русской культуры, − 1999. – 336 с.
5. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И.Молотова. – М.: Советская энциклопедия, − 1968. – 543 с.
6. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.М.Шанский. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 1985. –160 с.

O.C.Xəlilova, L.M.Məmmədova, Ş.M.Quliyeva

Rus dilinin frazeoloji vahidlərinin mənşəyi

Xülasə

Məqalədə dilşünas alimlərin frazeologiya və frazeoloji vahidlərin tərifi ilə bağlı fikirləri təhlil edilmişdir. Frazeoloji vahidlərin düzgün və uyğun istifadəsi nitqə özünəməxsus orijinallıq, xüsusi ifadəlilik, dəqiqlik, dolğunluq və parlaqlıq verir. Frazeoloji vahidlərin müəyyən qruplarını mənşəyi baxımından ayırmışıq. Eyni frazeoloji vahidlərin müxtəlif dillərdə müqayisələri verilir. Məqalədə frazeoloji vahidlərin mənşəyi, mənbələri, digər dillərdən alınma yolları təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *idiom, frazeoloji birləşmə, qanadlı sözlər, frazeoloji vahidlər, idiom, mənşəyi*

O.J.Khalilova, L.M.Mammadova, Sh.M.Kuliyeva

The Origin of Phraseological units of the Russian Language

Summary

The article analyzes the views of scientists on the subject of phraseology and the definition of phraseological units. The correct and appropriate use of phraseological units gives speech a unique originality, special expressiveness, accuracy, imagery. We have identified certain groups of phraseological units in terms of their origin. Comparisons of the same phraseological units in different languages are given. The sources of the origin of phraseological units and the ways of their borrowing from other languages are described.

Key words: *phraseological turnover, winged words, phraseological units, origin*

Рецензент: д.ф.филол. Х.А.Аббасова

Redaksiyaya daxil olub: 06.05.2024

G.M.BAĞIROVA
e-mail: @bagirova-79@list.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.115

ROMAN QARİNİN "ÇİNGİZ XAİMANIN RƏQSİ" ROMANINDA POSTMODERNİST ELEMENTLƏR

Xülasə. *Əsrlər boyu ənənələrinə sadiq qalan fransız ədəbiyyatının müasir tendensiyalar əsasında formalaşmasında şübhəsiz ki, Roman Qarinin xidmətləri danılmazdır. Yazıçının Fransa müqavimət hərəkatında iştirakı onun ədəbi fəaliyyətinin də istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Bu baxımdan, "ikili" şəxsiyyəti ilə ədəbi mühitdə maraq doğuran yazıçının yaradıcılığının postmodernist aspektdən tədqiqi aktual hesab olunur.*
Məqalədə Roman Qarinin yaradıcılığına keçid etmədən əvvəl fransız postmodernizmindən bəhs olunur. Daha sonra Roman Qarinin "Çingiz Xaimanın rəqsi" romanındakı postmodernist elementlər təfsilatı ilə təhlil edilir.

Açar sözlər: *postmodernizm, fransız ədəbiyyatı, ironiya, qrotesk, Holokost*

XX əsr planeti bürümüş ekoloji, sosial, mədəni, ideoloji böhran dövründə əvvəlki elmi fikirlərin, ideal istiqamətlərin tükəndiyi və bütövlükdə həyat tərzi ilə düşüncə arasında uçurum yarandığı, mədəni eraların dəyişməsi və yeni dünyagörüşün formalaşması, elm mərkəzli və antroposentrik ideyaların çoxəsrlik mütləqləşdirilməsinin sona çatdığı bir dövr idi.

Görkəmli riyaziyyatçı mütəfəkkir N.N.Moiseev müasir dünyagörüşün universallarını məşhurlaşdıran "Universum. Məlumat. Cəmiyyət" əsərində inandırıcı şəkildə sübut edir ki, bizim təbii təkamül nəticəsində formalaşmış mənəvi dünyamız və biosferdəki davranışımız artıq cəmiyyətin qərq olduğu həyat şəraitinə uyğun gəlmir. *"Sivilizasiyanın gücünün davamlı olaraq yüksəlməsi şəraitində neandertal təfəkkürünü saxlamaq bəşəriyyətin mövcudluğu üçün təhlükəli hesab olunur"* [9, s. 16]. Bununla da, alim yeni əxlaqın, yeni qlobal ideoloji kateqoriyaların formalaşmasının həyati zərurətini sübut edir.

Əsrlər boyu ənənələrinə sadiq qalmış fransız ədəbiyyatında XX əsr xüsusilə yaddaqalan dövr kimi səciyyələndirilir. Məşhur fransız filoloqlarından biri olan R.Bartın tələbəsi Antuan Kompanyon "Nəzəriyyənin iblisi" kitabında iddia edir ki, *"ədəbiyyatın tarixi təkamülünün əsasını artıq statiklik (ənənə) deyil, dinamiklik təşkil edir. Belə ki, hətta boşluğun dinamikası estetik cəhətdən sabitlikdən daha vacibdir"* [8, s. 243]. Müasir bədii şüur sabitlik və ondan imtinanın mürəkkəb dialektikası və onların qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunur. Statiklikdən imtina çox vaxt ənənənin yenilənməsinə, yenidən qiymətləndirilməsinə, dərinləşməsinə və bədii bütövlükdə bir-birini işıqlandıran çoxistiqamətli ənənələrin "estetik cəhətdən ayrılma"sına (Q.Qadamerin təbirincə – G.B.) imkan verir.

Məlumdur ki, XX əsrin əsas tendensiyalarından olan postmodernizm nəzəriyyəsi Jan-Fransua Liotar, Jan Lakan, Mişel Fuko, Jak Derrida, Rollan Bart kimi fransız filosoflarının əsərlərində daha dolğun, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Lakin heç bir ölkədə postmodernizmin paradoksları Fransadakı kimi "klassik" ifadəyə malik

olmamışdır. Tədqiqatçı L.Q.Andreev fransız postmodernizminə fərqli rakursdan yanaşaraq maraqlı sualla çıxış edir. "...Fransız postmodernizminin nəzəriyyəçilərini hamı tanıyır, bəs fransız postmodernizm ədəbiyyatını kim bilir [1, s. 316]?" Həqiqətən, Fransada postmodernist hesab edilən müəlliflərin dairəsi son dərəcə dardır.

ABŞ-dan fərqli olaraq, Fransada postmodernizm anlayışına mənfi münasibət hələ də qalmaqdadır. Bir çox fransız tənqidçiləri postmodernizmi konseptual uydurma, bir növ "şüar", "azad işarə" kimi qəbul edirlər. Bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edən tədqiqatçı Mark Qontar soruşur: *"ABŞ-dan gətirilən şüarın arxasında hansısa sosial-mədəni reallıq var?... Yoxsa bu, sadəcə nəzəri fərziyyədir [5, s. 283]?"* Fransada postmodernizmin rədd edilməsinə istehza ilə yanaşan Antuan Kompanyon isə "Postmodernliyin beş paradoksu" əsərində *"onu biz icad etməmişik, halbuki biz müasirliyin və avanqardın "ataları" hesab olunurduq"* [3, s. 146] fikrini bildirir.

Postmodernizm termini Fransaya XX əsrin birinci yarısında gəlib. Fransada bu terminin ümumi qəbul edilmiş anlayışının və istifadəsinin olmaması, ABŞ və Fransada postmodernizmin fərqli semantik dərki ona gətirib çıxarır ki, Fransada modernist adlandırılan müəlliflər – A.Rob Qriye, M.Kundera, M.Byutor, S.Beket Amerikada postmodernist hesab olunurlar.

Postmodernizm, postpostmodernizm, neo-modernizm, sürmodernizmin paradokslarından biri də ondan ibarətdir ki, necə adlandırılmasından asılı olmayaraq bu anlayış müasirliyə xüsusi önəm verir və müasir ədəbiyyat anlayışını bu və ya digər şəkildə müəyyən edir. Hendrik van Qorp və Dark Delabastitanın "Ədəbiyyat və mədəniyyət terminləri lüğəti"ndə modernizm və postmodernizm arasındakı əlaqəyə işarə edərək deyilir: "Ədəbi postmodernizm adətən modernizmlə müəyyən edilsə də ondan ayrılır *("avec lequel il romp autant qu'il le prolonge")* [6, s. 383].

Postmodernizm bədii ədəbiyyatda təşəkkül tapdığı ilk gündən qəlibləşmiş hər şeyə dualist yanaşaraq, əvvəlki cərəyanları, metodları, konsepsiyaları özünə uyğunlaşdırmağa, keçmiş və bugünü müxtəlif priyomlarla birləşdirərək universal ədəbiyyat yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Dünya ədəbiyyatı tarixində hər yazıçıya bir dəfə verilə bilən Qonkur ədəbiyyat mükafatını iki dəfə alan müasir fransız yazıçısı və mistifikatoru Roman Qarinin (psevdo Emil Ajar) əsərləri tez-tez ekzistensializm və ənənəvi yazı üslubları ilə əlaqələndirilsə də, bəzi tənqidçilər onun əsərlərini məhz postmodernizm kontekstində şərh edirlər. Yazıçının ənənəvi humanizm mövzusu, süjet və qəhrəmanları, dövrün axtarışları və eksperimentləri çağdaş epoxada postmodernist prinsiplərlə çulğalaşaraq müəllifin yaradıcılığına yeni çalarlar əlavə etdi.

1965-ci ildə yazdığı "Skanarel üçün roman və personaj axtarışı" ("Pour Sganarelle recherche d'un roman et d'un personnage") əsərində "Kafka bizi anlaşılmaz ümidsizliyə, Sartr isə heçliyə bağlayır" [4, s. 62] deyən R.Qari totalitar romandan fərqli olaraq total roman ideyasından çıxış edir. *"J'aime Sartre presque physiquement... C'est de la grande tradition... C'est la France, la grande France traditionnelle"* [4, s. 60] – *"Mən demək olar ki, Sartrı fiziki cəhətdən sevirəm... Bu, böyük ənənədir... Bu, böyük ənənəsi olan Fransadır". (G.B.)* sözləri ilə Sartr sevgisini etiraf edərək, qərəzli ədəbiyyatı yeni romanla qarşı-qarşıya qoyan Qari eyni zamanda oxucunu özünə tabe etdirən, insanı və romanı bir situasiyaya bağlayan, onları məhdudlaşdıran hər hansı birtərəfli güc ideyasına etiraz edir. Ənənəçi Qari 1967-ci ildə XX əsrin yeni ədəbi texnikalarına uyğun "Çingiz Xaimanın rəqsi" romanını yazdı. Müasir fransız ədəbiyyatşünası Pyer Bayar "II était deux fois Romain Gary" (" O, iki dəfə Roman Qari olmuşdur") əsərində bildirir ki, "Çingiz Xaimanın rəqsi" əsərində *Qari həm milli yəhudi ənənəsinə əməl edir, həm də ondan kənara çıxır"* [2, s. 83]. Təkcə Holokostdan deyil, ümumiyyətlə yəhudilikdən və insanlıqdan bəhs edən bu romanda postmodernizmin qara yumor texnikasına müraciət edən Roman Qari əsərin xaotik kompozisiyasında parçalanma, sitatlar burulğanı, müxalif fikirlərin birləşməsi kimi üsullardan istifadə etməklə məhv edilmiş dəyərlərin absurd dünyasında hər şeyin ekvivalent və bərabər dəyərli olduğunu göstərir. XX əsrin ikinci yarısında insan şüurunda qlobal ideoloji böhranın modelləşdirilməsi, mədəni ənənənin rasional də-

yərlərinə inamın itirilməsi əsərin əsas ideyasını təşkil edir. Detektiv janrda yazılan romanda Qari Holokostun Avropa sivilizasiyası üçün yaratdığı problemlərə dair geniş təhlillər aparır. Müharibədən sonrakı Almaniyanın Holokostu xatırlamaq və ya ondan dərs götürmək istəməməsinə satirik münasibət göstərən mistik Çingiz Xaima obrazı, alman mədəniyyətinin "psixoloji müayinəsi" üçün polis araşdırmasından istifadə edir. Kiçik bir Alman şəhərciyində ardıcıl qətillərlə bağlı araşdırma yerli polisi Almaniyanın qanlı keçmişinə aparır. Alman vəhşiliyinin yüksək spekulyativ psixoloji təhlili və Qarinin satirasının məqsədi yumor olmasa da, kütləvi qatillərin və onlara məhəl qoymayan cəmiyyətlərin yumor və istehza üçün uyğun bir mövzu olduğunu göstərmək yazıçının şüurlu seçimidir.

Alman leytinantı Şatzın yəhudi komediya ustası Çingiz Xaimanı öldürməsi və daha sonra onun ruhu ilə hesablaşması almanların yəhudilərlə üzləşməli olduğu gerçəyini ifadə edir. Holokostun acı şərhi ilə 1960-cı illərdə Avropadakı bir çox yəhudinin hiss etdiyi yadlaşma hissi arasındakı paralellər Xaimanı valehedici xarakterə çevirir. Ortaq təcrübələri əsasında və qarşılıqlı antaqonizm tarixi ilə bağlı olan Şatz və Xaima nə qədər düşmən olsalar da, yaxınlıq və həmrəylik nümayiş etdirirlər.

"Çingiz Xaimanın rəqsi" romanı bəşəriyyətin taleyi haqqında alleqorik hekayədir. Əsərin təməlində gülüş elementi dayanır. Bu gülüş (sarkazm, başqa sözlə qara yumor - G.B.) vasitəsilə müəllif əsərin alt qatlarındakı əsil mənanı anlamaq üçün oxucudan xüsusi intellektual hazırlıq tələb edir. Qari öz total romanında məhz bəşəriyyətin tarixindən və taleyindən bəhs etdiyi üçün mədəniyyətin müxtəlif təbəqələrinə xas olan komiksin müxtəlif formalarından istifadə edir: yumoristik xalq mədəniyyəti, burlesk, qrotesk, pastiş və s. Gülüş və faciənin – tragifars, burlesk faciəsinin birgə mövcudluğu R.Qarinin romanında təcəssüm tapmış XX əsr ədəbiyyatı üçün xarakterik olan xüsusi simbiozdur.

Bədii ədəbiyyatda ironiyanın funksiyası reallığa kölgə salmaq, yalanı üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Roman Qari "Çingiz Xaimanın rəqsi" romanı vasitəsilə məhz alman-yəhudi reallığını postmodern ironiyaya məruz qoyur. Əgər yazıçının ilk romanlarında həqiqətin əbədi formalaşması nöqteyi-nəzərindən mütləq inkar edilmiş qeyri-kamil reallığa əbədi cəhddə romantik istehza var idisə, "Çingiz Xaimanın rəqsi"ndə romantik ironiyadan daha çox həqiqətin mümkünsüzlüyü nöqteyi-nəzərindən postmodern ironiya var.

Yazıçının müraciət etdiyi dövrə qarşı "səlib yürüşü"ndə qroteskin sərhədləri qeyri-adi şəkildə genişlənir. Qari ekzistensial qrotesk ilə parodiyanı birləşdirməklə absurdluq yaradır. Ədəbiyyatşünas alim Tlostanovanın fikrincə, "*Qarinin romanındakı qrotesk hər şeyin absurdluğunu ən aydın şəkildə ortaya qoyur*" [11, s. 424]. Üstəlik, romanın təhkiyə quruluşu da teatraldır. Səhnələrdə, dialoqlarda təqdim olunan dünya, bəşəriyyətin bütün tarixi absurd və fars teatrına çevrilir. Hadisələrin çoxu obrazların şüuraltında baş verdiyi üçün arxetiplər və mifologiya səhnələşdirilir, mədəni stereotiplər absurd qrotesk ruhunda təqdim olunur, siyasi tezislər parodiya edilir, dialoqlarda qanunlar mifləşdirilir və bununla da, qrotesk səhnələr psevdomənəviyyatı, psevdomənəviyyatı, psevdoromantizmi açır.

"Çingiz" almanlar tərəfindən qəhrəmana verilən təxəllüsdür. Əsərin süjetində Çingiz Xaima özü də qroteskə çevrilir. O nə diri, nə də ölüdür: vurulub, lakin ölən və dirilən insan kimi alman şüuraltında yaşayır. O, aqressiv yumoru, sərtliyi və qəddarlığı ilə hər şeyin qeyri-müəyyənliyinin, yaradılışdan əvvəlki dünyanın xaosunun təcəssümüdür. Hibrid formalarla, absurdluq və karnaval estetikasını birləşdirməklə Qari qroteski universal bir kateqoriyaya çevirir. Romanda qrotesk mövcudluğun paradoksunu və daima dəyişən reallığın disharmoniyasını vurğulayır; qaçılmaz ziddiyyətlərin irrasional şəkildə aradan qaldırılması və həqiqəti dərk etməyin xüsusi (irrasional – G.B.) üsulu kimi romantik qroteskin spesifikliyini əxz edir və nəhayət, Qarinin qrotesk modeli reallığı virtual müstəviyə köçürür.

Postmodernizmin ikiqat kodlaşdırma prinsipini qabaqlayan R.Qarinin bədii mətninin əsas xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, əsərdə populyar mədəniyyətin bir hissəsinə çevrilən romantik ədəbiyyatın klişeləri və düşüncə stereotipləri, müasir nəzəriyyələr, elmi fi-

kirlər parodiya olunur; həmçinin əsərdə özünü parodiyadan da danışmaq mümkündür. Yadlaşma, şəxsiyyətin parçalanması kimi modernist kodların parodik şəkildə yenidən düşünülməsi artıq İ.P.İlinin təbirincə desək "ikiqat kodlaşdırma zamanı pastişə çevrilir" [7, s. 118].

Faktiki faciəvi material (yəhudi soyqırımı – G.B.) və onun fantastik təcəssümü romanda xüsusi effekt yaradır: mətnə kollaj prinsipinə uyğun olaraq qrotesk çevrilmə ilə daxil edilən faciəvi həyat materialı özünəməxsusluğunu itirir. Beləliklə, real həyatla bədii mətn arasındakı xətt bulanıqlaşır.

İngilis romantik şairi Şelli yazırdı ki, *"Şairlər yaxınlaşan gələcəyin yaratdığı kölgələri əks etdirən nəhəng güzgülərin şüşəsidir"* [10, s. 206]. Bu nəzər nöqtəsindən çıxış etsək deyə bilərik ki, Roman Qarinin "Çingiz Xaimanın rəqsi" əsərindəki qrotesk güzgülərində əsrin sonlarına xas olan ideyalar, bədii dil və dünyagörüşləri ustalıqla əks olunub.

İşin elmi nəticəsi: Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, Roman Qari "Çingiz Xaimanın rəqsi" əsəri ilə müharibədən sonrakı Almaniyanın tarixindəki real hadisələrin təsvirləri ilə müasir yəhudi kimliyini birləşdirərək yəhudi-alman münasibətlərinə dair qəliz şərhlərdən birini yaratmışdır.

İşin elmi yeniliyi: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında R.Qarinin yaradıcılığının tədqiqi, həmçinin "Çingiz Xaimanın rəqsi" əsərinin postmodernizmin nəzəri prinsipləri əsasında təhlili məqalənin elmi yeniliyinin göstəricisi hesab oluna bilər.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə "Müasir Fransız ədəbiyyatı", "Fransız ədəbiyyatında postmodernizm" kimi əsas və seçmə fənlərin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Андреев, Л.Г. Чем же закончилась история второго тысячелетия? (Художественный синтез и постмодернизм) / Зарубежная литература второго тысячелетия 1000-2000. − М., − 2001.
2. Bayard, P. Il était deux fois Romain Gary / P.Bayard, − P., − 1990.
3. Compagnon, A. Les cinq paradoxes de la modernité. − P., le Seuil, − 1990.
4. Gary Romain. Pour Sganarelle. Recherche d'un roman et d'un personnage. − P., 1965.
5. Gontar, M. Le postmodemisme en France: Définition, critères, périodisation / Le temps des letters: Quelles périodisations pour l'histoire de la littérature française au XX-ème siècle? Rennes. − 2001.
6. Gorp van H., Delabastita D. Dictionnaire des termes littéraires. − P., − 2001.
7. Ильин И.П. Двойной код / Западное литературоведение. Энциклопедия. М, − 2004.
8. Компаньон, Л. Демон теории / Л.Компаньон, − М., − 1998.
9. Моисеев, Н.Н. Универсум. Информация. Общество / Н.Н.Моисеев, − М., − 2001.
10. Николаевна, Ш.Э. Современная французская проза рубежа веков: модификация романной формы / Ш.Э.Николаевна, − Москва, − 2009, − 452 с.
11. Тлостанова, М.В. Гротеск в литературах Запада XX века / Художественные ориентиры зарубежной литературы XX в. − М., − 2002.

G.M.Bagirova

Postmodernist Elements in Romain Gary's Novel "The Dance of Genghis Cohn"

Summary

An outstanding representative of French literature of the 20th century, Romain Gary's literary career is distinguished by its variety and color. The writer periodically presents the problems of the time he lived in and the Jewish identity to which he belongs. Also in his works "The dance of Genghis Cohn" highlighted the German-Jewish problem in a unique way. Using various principles of the postmodern novel, Romain Gary has created an interesting novel. From this point of view, the article first gives brief information about postmodern literature, and then analyzes the novel.

Key words: *Postmodernism, French literature, irony, the grotesque, the Holocaust*

Г.М.Багирова

Постмодернистские элементы в романе Ромена Гари «Пляска Чингиз-Хаима»

Резюме

Литературная карьера выдающегося представителя французской литературы XX века Ромена Гари отличается разнообразием и красочностью. Писатель периодически представляет проблемы времени, в котором он жил, и еврейской идентичности, к которой он принадлежит. Также в своем произведении «Пляска Чингиз-Хаима» уникальным образом осветил немецко-еврейскую проблему. Используя различные принципы постмодернистского романа, Ромен Гари создал интересный роман. С этой точки зрения в статье сначала даются краткие сведения о постмодернистской литературе, а затем анализируется роман.

Ключевые слова: *Постмодернизм, французская литература, ирония, гротеск, Холокост*

Rəyçi: f.f.d., dos. R.F.Əsaszadə

Redaksiyaya daxil olub: 14.05.2024

S.A.ƏLİYEVA
e-mail: hacihasanzade.sevinc@gmail.com
dissertant, baş müəllim

ADPU-nun Şəki filialı
(Şəki şəh., M.Ə.Rəsulzadə küç., 305)

:10.62021/0026-0028.2024.2.120

CEYMS COYS AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLARININ GÖZÜ İLƏ

Xülasə. *Modernizmin görkəmli simalarından biri olan irland yazıçısı Ceyms Coysun yaradıcılığına, onun əsərlərinin tədqiqinə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında böyük maraq göstərilmişdir. Bunun da başlıca səbəbi yazıçının yaradıcılığını təhlil edərək modernizm ədəbi cərəyanının xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, onun əsərlərini geniş oxucu kütləsinə təqdim etmək olmuşdur.*
Bu baxımdan məqalədə Ceyms Coysun yaradıcılığını tədqiq edən ədəbiyyatşünasların araşdırmaları təhlil olunur, onların yazıçının yaradıcılığına münasibətləri təqdim edilir. Cavidə Məmmədova, İradə Musayeva, Azər Turan və Cavanşir Yusiflinin mövzu ilə bağlı yazdığı məqalələr tədqiqata cəlb edilir.

Açar sözlər: *modernizm, müqayisə, simvolizm, obraz, məqalə*

Böyük Britaniya ədəbiyyatının tədqiqatçılarından olan Cavidə Məmmədova Ceyms Coysun yaradıcılığını da dərindən araşdırmışdır. O, C.Coysun insana tamamilə fərqli aspektdən yanaşaraq, onu hiss və düşüncələri fonunda təsvir etməklə ədəbiyyatda yeni tip obraz yaratmasına münasibət bildirərək, bu məsələ ilə bağlı vurğulamışdır: *"Ceyms Coys ətrafda baş verən hadisələrin təsiri ilə insan psixikasında yaranan dəyişiklikləri, anlaşılmaz şəkildə növbələşən hissləri, düşüncələri təfərrüatlarına qədər təsvir etməklə oxucuları üçün həm insan varlığına yeni istiqamətdən baxmaq və düşünmək imkanı yaradır, həm də onların ictimai hadisələrin mahiyyətini anlamalarına yardım edir"* [4, s. 252].

Ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan və İrlandiya ədəbi mühitində mövcud olan ortaq xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edən alim "XX yüzyılın başlarında Azerbaycan ve İrlanda edebiyatında ulusal özgürlük düşüncesinin sanatsal yansıması" başlıqlı məqaləsində milli istiqlaliyyətin hər iki xalq üçün böyük önəm daşımasının bir ideologiya olaraq ədəbiyyata sirayət etməsini bu iki ölkənin ədəbiyyatlarında oxşar cəhətlərin mövcudluğunun başlıca səbəbi kimi qəbul edərək C.Coysun bir çox əsərlərini C. Məmmədquluzadə, Ə. Haqverdiyev kimi yazarların əsərləri ilə müqayisəyə cəlb etmiş, bu mövzuya özünəməxsus yanaşma tərzi nümayiş etdirmişdir [3, s. 51].

Cavidə Məmmədovanın qənaətincə, yazıçının əsərlərinin süjet xəttinin aparıcı istiqamətlərindən biri də tarixi həqiqətlər, İrlandiya məsələsi olmuşdur [4, s.253]. Müəllif yazıçının "Sənətkarın gənclik portreti" avtobioqrafik romanında İrlandiya tarixində önəmli yer tutan simalardan biri, Çarlz Parnelli konkret bir obraz kimi təqdim etmədən, sadəcə xəyali fonda təsvir edərək onun irland xalqının azadlığı yolunda göstərdiyi xidmətləri ustalıqla təsvir etməsini yüksək yaradıcılıq keyfiyyəti kimi qiymətləndirmişdir. Onun məqalələrində Vətənin taleyi, imperializmin məngənəsində xalqların əzilməsi məsələsi həm C.Coys, həm də C.Məmmədquluzadəni narahat edən ortaq yaradıcılıq xüsusiyyəti kimi təqdim edilmişdir.

O, C.Coysun "Dublinlilər" hekayələr toplusuna daxil olan bir çox əsərləri C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu", "Quzu", "Usta Zeynal" və digər hekayələrlə müqayisə edərək vurğulamışdır ki, hər iki sənətkar sosial-siyasi problemləri tam olaraq qabartmadan qəhrəmanların taleyi fonunda təsvir etməklə cəmiyyətdə hökm sürən ətalətdən və milli əsarətdən çıxış yolu axtarmağa cəhd etmişdir.

Müəllif C.Coysun "Sənətkarın gənclik portreti" romanı ilə C.Məmmədquluzadənin "Xatiratım" memuarını mövzu, janr və üslub baxımından fərqli olmalarına rəğmən müqayisəyə cəlb edərək sözügedən əsərlərdə hər iki yazarın uşaqlıq illərini, onların hiss və həyəcanlarını, həyatın reallıqlarını dərk etməsini və s. təsvir etməsini ortaq xüsusiyyət olaraq göstərmişdir. O, *"C.Məmmədquluzadənin islam fanatizminə, "dindar" dinsizlərə qarşı etirazını eynilə C.Coysun ömrünün sonuna qədər katolik kilsəsinə olan münasibətində müşahidə etmək mümkündür"* – deyərək onların uşaqlıq illərindən bəri din və üzdəniraq "din xadimləri" ilə bağlı düşüncələrinin təxminən eyni olduğunu vurğulamışdır [5, s. 267].

Müəllifə görə, ötən əsrin əvvəllərində həm ingilis, həm də Azərbaycan cəmiyyətində mövcud olan cəhalət, insanın özünün-özünə yadlaşması, dinin mövhumat dərəcəsində qavranılması məhz imperializmin acı nəticəsidir. Bu baxımdan C.Məmmədova C.Coysun "Ölülər" hekayəsi ilə C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" pyesini müqayisə etmiş, hər iki əsərin fərqli janrlarda yazılmasına və fərqli süjet xəttinə malik olmasına baxmayaraq, eyni ədəbi-fəlsəfi mahiyyət kəsb etdiyini diqqətə çatdırmışdır.

Həm C.Coysun, həm də C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında simvollardan istifadənin xüsusiyyətlərinə diqqət çəkən müəllif onların əsərlərində qorxu hissinin özünəməxsus şəkildə təsvir edilməsinin də rəmzi xarakter daşıdığını iddia etmiş, bu hissi birbaşa Z.Freydin tədqiqatları ilə əlaqələndirmişdir [3, s. 55]. Məqalədə rəng simvolizmi də şərh edilərək "Sənətkarın gənclik portreti" romanında yaşıl rəng İrlandiyanın azadlıq uğrunda mübarizəsinin simvolu kimi təsvir edilmişdir. Eləcə də, onun məqalələrində coyssayağı "epifaniya" termini həm dini, həm də elmi aspektdən təqdim edilmiş, C.Coysun və C.Məmmədquluzadənin əsərlərində epifaniya olaraq qəbul edilən məqamlar nəzərə çatdırılaraq müqayisə edilmişdir [5, s. 265].

Digər tərəfdən, hər iki yazıçının avtobioqrafik səpkidə qələmə aldıqları əsərlər vasitəsilə cəmiyyətdəki eyni problemləri təqdim etmələri də onun məqalələrində ortaq yaradıcılıq xüsusiyyəti kimi qeyd edilmişdir. Hər iki sənətkarın əsərlərini müqayisəli şəkildə təhlil edən müəllif yazıçıların yazıb-yaratdıqları dövrdə istər Britaniya, istərsə də Azərbaycan mühitinin iflici və ya qaranlıq dünyanı xatırlatdığını vurğulamışdır. Bu baxımdan C.Coysun "Sənətkarın gənclik portreti" və C.Məmmədquluzadənin "Xatiratım" avtobioqrafik əsərlərini müqayisə edərək coğrafi məkan olaraq çox uzaq yerləşsələr belə, məhz bu nöqteyi-nəzərdən hər iki ölkədə insan talelərinin eyniyyət təşkil etməsi qənaətinə gəlmişdir [2, s. 24]. Təsadüfi deyil ki, sözügedən yazarlar yaşadıqları cəmiyyəti "ölülər" aləmi, "dəli yığıncağı", "iflic mərkəzi" kimi səciyyələndirmişdir [5, s. 268].

Müəllif C.Coysun "Dublinlilər" hekayələr toplusu ilə Ə.Haqverdiyevin "Marallarım" hekayələr toplusunu da müqayisəyə cəlb etmiş, hər iki əsərdə xoşbəxt olmayan, nöqsanlarla dolu olan cəmiyyətin məhz düşüncəsizlik və yanlış fikirlərin nəticəsi olaraq törədiyi fikrini təsdiqləmişdir.

Məlumdur ki, bir çox tədqiqatçılar C.Coysun "Uliss" romanında istifadə etdiyi üslub və dil xüsusiyyətlərinin olduqca mürəkkəb olduğunu iddia etmişdir. Lakin C.Məmmədova iddia edilən bu fikirlərlə razılaşmamış, yazıçının əsərlərini anlamaq üçün onun istifadə etdiyi simvolik dillə, müxtəlif kodlarla, psixoanaliz nəzəriyyəsilə tanış olmağın vacibliyini vurğulamışdır [6, s. 307].

Yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, Cavidə Məmmədovanın mövzu ilə bağlı araşdırmaları öz orijinallığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ceyms Coys yaradıcılığının tədqiqatçılardan biri olan Azər Turan da özünün "Modernizm dalğası" məqalələr silsiləsinə daxil olan "Ceyms Coys və Əli bəy Hüseynzadə" adlı araşdırmasında Ə.Hüseynzadənin "Siyasəti-fürusət" əsərini C.Coysun "Uliss" romanı ilə bir çox oxşar xüsusiyyətlərinə görə müqayisəyə cəlb etmişdir. Belə ki, sözügedən əsərlərin mətnlərinin alt qatlarında şüur axınının olması, hadisələrin bir gün içərisində baş verməsi, yəhudi məsələsinin ön plana çəkilməsi, bu əsərlərdə yazıçıların C.Sviftin "Qulliverin səyahəti" romanının dördüncü hissəsində təsvir edilmiş atlar ölkəsinə eyham vurmaları müqayisə nöqteyi-nə-

zərindən diqqətə çatdırılmışdır. Hər iki əsərdə güzgü və ya ayna arxetipindən istifadə modernizmin əlamətlərindən biri və əsərlərdəki ortaq cəhət kimi göstərilmişdir.

"Uliss" və "Siyasəti-fürusət" əsərlərində hadisələrin cərəyan etdiyi məkanların da (müvafiq olaraq Dublin şəhəri və mağara) rəmzi məna daşıdığını vurğulayan müəllif Dublini dünyanın, mağaranı isə 2500 illik zamanın simvolu kimi təqdim etmişdir. "Uliss" in 15-ci epizodunun, "Siyasəti-fürusət" əsərinin isə bütöv şəkildə dramaturji üslubunu ön plana çəkmiş müəllif əsərlərin istinad etdiyi mifoloji qaynaqların da eyni – Homerin "Odissey" poemasından olduğunu xüsusi olaraq göstərmişdir [9].

Ədəbiyyatşünaslarımızdan İradə Musayeva da C.Coysun "Uliss" romanını tədqiqata cəlb edərək onun haqqında "Ceyms Coysda Dublinin Allahı olmaq iddiası..." başlıqlı 10 məqalədən ibarət silsilə yaratmış, bu silsilədən isə onun "Ceyms Coysun "Uliss" romanı və ədəbiyyatda devrim" adlı kitabı ərsəyə gəlmişdir. O, "Uliss" əsəri ilə bağlı qeyd etmişdir: *"Müəllif elə bir həyat parçası seçib ədəbiyyatlaşdırdı ki, zaman və məkan yadlığı hiss etmədən romana oxucu kimi daxil olub, əsərin qəhrəmanı kimi çıxa bildik"* [10].

Romanının baş qəhrəmanının şüur olduğunu iddia edən İ.Musayeva əsərdə vahid süjet xəttinin olmamasına rəğmən, əsərin hadisələrin deyil, şüur axınının süjetindən ibarət olduğunu vurğulayaraq, ona "şüur hərəkəti"nin ekspozisiyası, kuliminasiyası və finalı şəklində quruluş sxemi tərtib etmişdir.

Sözügedən silsilədə roman həm modernizm, həm də postmodernizm nöqteyi-nəzərindən də təqdim edilmişdir. Buna başlıca səbəb kimi əsərin mənalandırma və yozma oyunları ilə zəngin olması, onların da müasir dövr üçün izah tələb etməsi göstərilmişdir.

Ceyms Coysun fəlsəfi fikirlərinin Azərbaycan ədəbiyyatının Xaqani, Nəsimi, Füzuli kimi klassikləri ilə müqayisəyə cəlb edilməsi də müəllifin mövzuya özünəxas şəkildə yanaşmasına dəlalət edir. Belə ki, o, Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasında Qeysin dünyaya gəlməsi, bununla da özünü əsir kimi hiss edərək fəqan etməsi hissəsini C.Coysun "Uliss" romanında *"Wombed in sin darkness I was too, made not begotten"* [1, s. 46]: *"Qaranlıq bir günah bətnindəydim mən də, vücuda gətirilməmişdən"* sətirləri ilə müqayisə edərək oxşar əlamətləri təqdim etmişdir.

Silsilənin "Coysla Xaqanini nə birləşdirir?" adlı ikinci məqaləsində [11] C.Coysun romanındakı ölüm ilə bağlı olan düşüncələrini Xəqani Şirvaninin "Mədain xərabələri" qəsidəsində [7, s. 381-384] ifadə etdiyi fikirlərlə müqayisəyə cəlb edən müəllif həm C.Coysun, həm də X.Şirvaninin insanın puçluğu, onun son aqibətinin eyni olduğunu təsvir etməsini onların yaradıcılığında ortaq cəhət kimi qəbul etmişdir.

Məqalələr silsiləsində İ.Musayeva yazıçının simvolizmdən istifadəsini də işıqlandırmağa çalışmışdır. Belə ki, romanda bəzi əşya və anlayışların çox fərqli mənaları təqdim etdiyi, fərqli kontekstlərdə qabardıldığı ön plana çəkilərək "sabun" kimi adi təmizlik vasitəsinin əsərdə "təmizlik və paklıq", "xoş ovqat", "insana əzab verən hər hansısa bir xatirənin qoxusu", "ölüm", "meyit", "qəbiristanlıq" və s. kimi bir-birinə zidd anlamları ifadə etmək üçün əsas vasitə olaraq istifadəsini şərh etmiş, "Coys üslubu" anlayışı çərçivəsində "qəfil göz sataşması", "təsadüfi rastlaşma", "anidən xatırlama" və bu kimi digər məqamların, əslində, yazıçının özü tərəfindən qəsdən seçildiyini vurğulamışdır [11].

Sözügedən silsilənin üçüncü məqaləsində [12] İ.Musayeva "Uliss" romanında insanın doğulandan məzara qədər qət etdiyi yola – "səyahətə" diqqət çəkərək yazıçının romanda cəhənnəm yaratmaq istədiyini iddia etmiş, C.Coysun bu yanaşmasını isə o, Qurani-Kərimdə təsvir edilmiş ölüb qurtara bilməyən kafirlərlə müqayisə etmişdir. Blum obrazının timsalında isə yazıçının olum və ölüm, günah və cəza və bu kimi qavramlarla bağlı fəlsəfi düşüncələrinin əks olunduğunu qeyd etmişdir. Belə ki, onun fikrincə, Blum obrazının nitqi sanki Hamletin monoloqu ilə səsləşdiyindən Şekspirin "Olum ya ölüm" konsepsiyası C.Coysun həmin mövzu ilə bağlı düşüncələri üst-üstə düşür.

İ.Musayeva silsilənin dördüncü məqaləsində [13] C.Coysun Allaha, dinə olan münasibətini özünəməxsus şəkildə şərh etməyə çalışaraq göstərmişdir ki, yazıçının bu əsərində insan ya öz şüuru ilə üzbəüz qalaraq ilahi aləmlə olan münasibətini aydınlaşdırmaq istəmiş, ya da yazıçı məsləyə ateizm nöqteyi-nəzərindən yanaşmışdır. Əsəri "düşüncələrin romanı" adlandıran müəllif yazıçının novatorluğunu onun modern sənətə xas olaraq düşüncəyə bir obraz kimi yanaşsa da, bu obrazı şüur axınının ixtiyarına verməsində görür.

"Coysvarı iblislik" ifadəsindən istifadə edərək müəllif onun yaratdığı iblis obrazını A.F.Höte, M.Y.Lermontov, H.Cavid, M.Bulqakov kimi yazarların yaratdığı iblis obrazı ilə müqayisə etmiş və maraqlı bir nəticəyə gəlmişdir. Belə ki, o vurğulamışdır ki, yuxarıda adları qeyd edilən qələm ustalarının əsərlərində demək olar ki, iblis real fiziki varlıq kimi təzahür edərək meydanda fitnə və fəsad törədir. Halbuki C.Coysun yaratdığı iblis obrazların şüurlarında onlara vəsvəsə verərək düşüncələrini zəhərləyir.

Silsiləsinin beşinci yazısında [14] müəllif C.Coysun "Uliss" romanını qələmə alarkən subyektivlikdən tam uzaq olduğu, lakin İrlandiya sevgisinin bu məsələdə istisnalıq təşkil etdiyi qənaətinə gəlmişdir.

İ. Musayeva C.Coysun simvolikasını özünəməxsus şəkildə şərh edərək əsərdə alleqorik satirizm olduğunu qeyd etmişdir. Belə ki, onun fikrincə, romanda insansevərlik arxa planda təqdim edilir, əvəzində isə bitkisevərlər, heyvansevərlər, tarixsevərlər ön plana gətirilir.

"İrlandiyanın yeni Məsihi" başlıqlı məqaləsində müəllif C.Coysun bu romanı qələmə almaqla nəinki yeni tipli ədəbi nümunələr ərsəyə gətirdiyini, həm də yeni tip oxucu kütləsi – "Uliss" oxucusu yaratmağa müvəffəq olduğunu nəzərə çatdırmışdır [15]. Eləcə də o, "Uliss" romanının kontekstində C.Coys üslubunda realizm, romantizm, sentimentalizm və s. Xüsusiyyətlərinin özünü büruzə verdiyini konkret nümunələrlə izah etmişdir [16].

Silsilənin "Allahı inkar edə-edə Allaha doğru yürüyən adam – Ceyms Coys" adlanan sonuncu məqaləsində İ.Musayeva sözügedən əsəri *"Modern ədəbiyyatın, postmodern estetikanın, yeni roman təfəkkürünün ilk nümunələrindən olan "Uliss""* şəklində şərh etmişdir [17].

İ.Musayevanın yuxarıda təqdim etdiyimiz bu araşdırması Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında C.Coysun yaradıcılığının tədqiqi sahəsində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

C.Coysun yardıcılığına tənqidçi Cavanşir Yusifli də öz "Ceyms Coys və onun "Uliss" romanı" məqaləsində münasibət bildirərək yazıçının xidmətlərini T.Eliotun poeziyada və tənqiddə göstərdiyi xidmətlərlə müqayisə etmişdir. C.Yusifli "Uliss" romanın qələmə almasının səbəblərini ümumi və konseptual olmaqla 2 qrupa bölərək 1-ci səbəb kimi bəşər övladının irrasional mahiyyətinin araşdırılması istəyini göstərmiş, 2-ci səbəb kimi isə yazıçının insan düşüncələrinin özəyinin axtarışında olması ilə əlaqələndirmişdir. O həm də diqqətə çatdırmışdır ki, özünəqədərki bütün üslubları parodiya etmiş C.Coysun ədəbiyyat aləminə yeni nəfəs gətirmiş üslubunun özünəməxsusluğu onun ərsəyə gətirdiyi obrazlarının özlərinin-özlərinə çatmaq, özlərini tapmaq arzusunda əksini tapmışdır [18].

İşin elmi nəticəsi: Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm ədəbi cərəyanının mövcud olması məsələsi ədəbiyyatşünaslar arasında daim mübahisə doğuran məsələlərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan yuxarıda araşdırmalarını təqdim etdiyimiz ədəbiyyatşünaslarımızın Ceyms Coysun yaradıcılığını tədqiq edərək modernizmin aparıcı xüsusiyyətlərini təhlil etməsi, həmin xüsusiyyətlər ilə XX əsrin ilk yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış bir çox əsərləri müqayisəyə cəlb edərək sözügedən cərəyanın əsas cəhətlərini bu nümunələrdə araşdırması qeyd edilən mübahisəli məsələnin aydınlaşdırılmasında böyük rol oynayır və ədəbiyyatşünaslığımız üçün böyük töhfədir.

İşin elmi yeniliyi: Ceyms Coysun yaradıcılığına Azərbaycan ədəbi mühitində maraq böyük olmuşdur. Təqdim etdiyimiz bu məqalə ədəbiyyatşünaslarımızın yazıçının yaradıcılığına, eləcə də onun yaradıcılığı kontekstində modernizm ədəbi cərəyanına münasibətini, onun əsərləri ilə ədəbi nümunələrimizi müqayisə edərək gəldikləri nəticəni ümumi şəkildə şərh edir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Fikrimizcə, təqdim olunan məqalə modernizm ədəbi cərə-yanının əsas cəhətlərinin aydınlaşdırılması, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında sözügedən cərəyanın xüsusiyyətlərinin araşdırılması sahəsində istinad oluna biləcək bir mənbə kimi qəbul edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Joyce, J. Ulyses. Global Grey ebooks, 2018.
2. Memmedova, C. Celil Memmedguluzade ve James Joyce'un Yaratıcılığında İnsan ve Ortam Sorunu // "International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art" Volume:3, Issue:4, June, July/Summer/2018, − s. 21-32.
3. Memmedova, C. XX yüzyılın başlarında Azerbaycan ve İrlanda edebiyatında ulusal özgürlük düşüncesinin sanatsal yansıması // "TİDSAD Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi" / "The Journal of Turk & Islam World Social Studies", Yıl: 6, Sayı: 22, Eylül 2019, s. 49-61.
4. Məmmədova, C. Ceyms Coysun avtobioqrafik əsərlərində tarixi həqiqətlərin bədii əksi // "Filologiya məsələləri" jurnalı, № 8, 2020-ci il, − s. 252-258.
5. Məmmədova, C. Cəlil Məmmədquluzadənin və Ceyms Coysun avtobioqrafik əsərlərində ortaq yaradıcılıq prinsipləri // "Filologiya məsələləri" jurnalı, № 9, 2021-ci il, − s. 262-271.
6. Məmmədova, C. Ceyms Coysun romanlarının ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri // "Filologiya məsələləri" jurnalı , № 10, − 2021-ci il, − s. 305-313.
7. Şirvani, X. Seçilmiş əsərləri / X.Şirvani, − Bakı: Lider, − 2004.
8. https://www.globalgreyebooks.com/ulysses-ebook.html
9. https://www.avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=57840
10. https://kulis.az/xeber/edebi-tenqid/xeber__-18994
11. https://www.kulis.az/news/19035
12. https://www.kulis.az/news/19124
13. https://www.kulis.az/xeber/edebi-tenqid/xeber_-19196
14. https://kulis.az/xeber/edebi-tenqid/xeber__-19284
15. https://kulis.az/xeber/edebi-tenqid/xeber____-19420
16. https://kulis.az/xeber/irade-musayeva/edebi-tenqid/xeber____-19653
17. https://kulis.az/xeber/edebi-tenqid/xeber_____-20129
18. https://web.archive.org/web/20170215115645/http://sim-sim.az/slider/cavansir-yusifli-ceyms-coys-v%c9%99-onun-uliss-romani/

S.A.Aliyeva

James Joyce Through the Eyes of Azerbaijani Literary Critics

Summary

Great interest has been shown to the works of the Irish writer James Joyce, who is one of the prominent figures of modernism, as well as to the study of his works in Azerbaijani literary studies. The main reason for this was to clarify the features of the modernism literary trend by analyzing the writer's creativity, and presenting his works to a wide audience.

From this point of view, the article analyzes the research of literary critics who studied James Joyce's work, and presents their attitude to the writer's creative activity. The articles written by Javida Mammadova, Irada Musayeva, Azer Turan and Javanshir Yusifli on the topic are investigated in the research.

Key words: *modernism, comparison, symbolism, character, article*

С.А.Алиева

Джеймс Джойс глазами азербайджанских литературных критиков

Резюме

В азербайджанском литературоведении проявляется большой интерес к творчеству ирландского писателя Джеймса Джойса, одного из видных деятелей модернизма, к изучению его .

Основной причиной этого было выяснение особенностей литературного направления модернизма путем анализа творчества писателя и представление его произведений широкой аудитории.

С этой точки зрения в статье анализируются исследования литературоведов, изучавших творчество Джеймса Джойса и представлено их отношение к творчеству писателя. В исследование включены статьи Джавиды Мамедовой, Ирады Мусаевой, Азера Турана и Джаваншира Юсифли.

Ключевые слова: *модернизм, сравнение, символика, образ, статья*

Rəyçilər: filol.e.d., dos. L.H.Səmədova
filol.f.d.,dos. C.A.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2024

S.H.HƏSƏNOV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: hasanovseyfal@gmail.com

AMEA-nın Folklor İnstitutu
(Bakı şəh., İçərişəhər, Kiçik qala, küç., 31)

:10.62021/0026-0028.2024.2.126

AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN AZSAYLI XALQLARIN FOLKLORUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ: REALLIQLAR, PERSPEKTİVLƏR

Xülasə. *Məqalədə Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların folklorunun öyrənilməsi ilə bağlı qısa tarixi ekskurs təqdim olunur, bu sahədə mövcud vəziyyətdən, problemlərdən danışılır. Azsaylı xalqların folklorunun öyrənilməsi sahəsində qarşıda duran ən aktual vəzifə kimi aparılan folklor əsərlərinin toplanması və öyrənilməsi, daha əvvəl yazıya alınmış və müxtəlif ölkələrin muzeylərində, şəxsi kolleksiyalarda və s. saxlanılan əsərlərin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi ilə bağlı məqsədyönlü işin təşkili ön plana çəkilir.*

Açar sözlər: *şifahi xalq yaradıcılığı, azsaylı xalqların folkloru, folklorun toplanması və tədqiqi, folklorşünaslıq işinin təşkili*

Vacib məsələlərdən biri kimi fərqli tarixi dönəmlərdə fərqli səbəblərdən folklor əsərlərinin, ilk növbədə də şifahi epos nümunələrinin strukturuna, poetikasına, ideya məzmununa edilmiş əlavə, ixtisar və təhriflərin aradan qaldırılması, bu əsərlərin ilkin variant və ya versiyalara maksimal dərəcədə yaxın şəkildə bərpa edilməsi zərurəti vurğulanır.

XX əsrin sonunda yer kürəsinin altıda birini təşkil edən nəhəng geosiyasi məkanda global tarixin gedişinə təsir edə biləcək dərəcədə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Dünyanın iki güc mərkəzindən biri, ifrat dərəcədə ideolojiləşdirilmiş kommunizm utopiyasının hökmranlıq etdiyi dövlət – SSRİ əslində ilk işartıları hələ 60-cı illərdə üzə çıxmış, daha sonrakı dövrlərdə müxtəlif intensivlikdə özünü göstərmiş proseslərin məntiqi nəticəsi olaraq, parçalanıb dağıldı, milli özəlliklərin, adət-ənənlərin, milli mədəniyyətlərin "Kommunizm qurucusunun əxlaq kodeksi" ilə əvəzlənməsi, yüzlərlə xalqın və millətin "vahid sovet xalqı"na çevrilməsi uğrunda mübarizə, vahid sosialist mədəniyyətinin yaradılmasının strateji məqsəd elan olunması, millətlərarası münasibətlər sahəsində insanları ümummilli faciələrə sürükləyən siyasət, sosialist iqtisadi modelinin doğurduğu kütləvi səfalət həm mərkəzdə, həm də periferiyalarda müqavimət hərəkatının güclənməsinə səbəb oldu, yüzlərlə millətin və xalqın "könüllü ittifaq"dan imtina edib, "kökə qayıtmaq" zərurətini dərk etməsinə gətirib çıxardı.

Təbii ki, xalqların və millətlərin şüurunda baş verən bu oyanış bütün digər milli yaddaş saxlancları ilə yanaşı, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə olan marağı da gücləndirdi, bu sahədə araşdırmaları görünməmiş dərəcədə aktuallaşdırdı. Milli mədəniyyətləri öyrənən elm adamları haqlı olaraq hesab edirlər ki, bəşəriyyət "...bu gün keçmişi öyrənməklə, onun keçdiyi yolu araşdırmaqla, gələcəyi işıqlandıran ən böyük çırağa yiyələnmiş..." olur [3, s. 12].

Məhz bu dövrdə folklor əsərlərinin toplanması və eyni zamanda daha əvvəllər toplanmış, yazıya alınmış, lakin müxtəlif səbəblərdən, əsasən də ideoloji baxımdan, "zamanın nəbzi ilə düz gəlməmiş", dövriyyədən çıxarılmış folklor nümunələrinin öyrənilməsi, nəşri, təbliği sahəsində əhəmiyyətli addımlar atılmağa başlandı.

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən artan intensivliklə gedən bu proses ilk növbədə, o dövrün terminologiyasından istifadə etsək, müttəfiq və muxtar respublikaların, milli mahal və vilayətlərin titul millətlərinin və xalqlarının folklorunu əhatə edir, folklorşünaslıq elmi də əsasən bu çərçivələrlə hüdudlanırdı. Sovetlər dönəmində təbii kimi qəbul edilən və rəsmi olaraq dəstəklənən bu cür yanaşma sonralar da sanki ətalət qanunlarına uyğun davam etdirilirdi.

Məlumdur ki, SSRİ məkanında etalon rolunu oynayan ən əhəmiyyətli və ən mükəmməl folklor nümunələri, əlbəttə ki, dövlətyaradıcı xalq kimi qəbul və təqdim olunan rus xalqına mənsub sayılırdı. "İqor polku haqqında dastan", rus bılinaları, nağılları, xalq nəğmələri və s. mədəniyyətşünaslığın və tarixşünaslığın başqa sahələri ilə bağlı olduğu kimi, ədəbiyyat və şifahi xalq yaradıcılığı sahələrində də bütün müttəfiq və muxtar respublikaların orta məktəb proqramlarına salınmış, elmi araşdırmaların prioritet istiqaməti kimi qeyri-rəsmi status qazanmışdı. Rus folklorunun digər millətlərin folkloruna birmənalı qəbul edilməli olan müsbət təsiri müxtəlif səviyyəli dissertasiyaların (bu qəbildən olan dissertasiyalar müdafiə prosesində də əlavə suallar doğurmur, SSRİ AAK-ında tez də təsdiqlənirdi), monoqrafiyaların, məqalələrin mövzusu olurdu.

Müteffiq və muxtar dövlətçilik qurumlarının titul millət və xalqlarının mədəniyyətlərinə və tarixlərinə gəlincə isə, bu prinsip, prioritetlərin qorunması şərti ilə yerlərdə də tətbiq olunurdu. Elmi qurumların işinin planlaşdırılması, müxtəlif ekspedisiyaların fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi, nəşr siyasəti və digər vacib məqamlarla bağlı məhz bu prinsip rəhbər tutulurdu.

Azsaylı xalqlara gəlincə isə, onların mədəniyyətlərinin inkişafına qayğıdan, milli bərabərlikdən danışılsa da, gerçəkdə "azsaylı xalq" təyininin təsir dairəsinə aid edilən bütün qeyri-titul xalqlar və etnik icmalar sanki dünəni olmamış, "göydən səbətlə düşmüş", yaradıcılıq potensialından məhrum və mövcudluqlarına görə kiməsə borclu olan etinasız kütlə kimi təqdim edilməyə başlanırdı. Təbii ki, eyni münasibət bu xalqların mədəniyyətlərinə, o cümlədən də onların folklorunun öyrənilməsinə şamil edilirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, "vahid sovet xalqı" ideologiyasının süqutundan sonra ictimai şüurda baş verən oyanış milli tarixə, milli mədəniyyətə, o cümlədən də etnik folklora olan marağı artırdı. İlkin mərhələdə bir növ xaotik şəkildə təzahür edən, çox vaxt metodoloji təminatı olmayan bu maraq heç də həmişə müsbət nəticələrə gətirib çıxarmadı. Məsələ bundadır ki, epik əsərlərin, ilk növdədə də xalqın tarixi portretinin təsviri baxımından olduqca vacib sayıla bilən qəhrəmanlıq eposu nümunələrinin yazıya alınmalarına qədərki həyatı heç də həmişə təkamül səciyyəli olmamış, müxtəlif ideoloji və siyasi amillərin təsiri altında bu qədildən olan nümunələrin dövriyyədən çıxarılması, bunu etmək mümkün olmadıqda isə onun ana ideyasının dəyişdirilməsi, obrazlar sisteminin, poetik özəlliklərinin destrukturlaşdırılması və nəticədə milli yaddaşdan silinməsi cəhdləri də olmuşdur. Bunu Qafqaz xalqları qəhrəmanlıq eposunun bəzi nümunələrində, o cümlədən də ləzgi qəhrəmanlıq eposu nümunəsində aydın görmək olur.

Bu qəbildən olan folklor nümunələri həm keçmişdə, həm də ən yeni dövrdə əsassız "redaktələrə" məruz qalmış, onların ideyasına, məzmununa və süjet xətlərinə, obrazlı sistemlərinə yersiz müdaxilələr, əlavə və ixtisarlar edilmişdir ki, bütün bunlar əsərin həm ana xəttinin, həm də yardımçı süjet xətlərinin təhrifinə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə folklorşünaslıq elmi daha bir problemlə – xalq yaradıcılığı əsərlərinin subyektiv, çox vaxt da yolverilməz "redaktə", əlavə və təhriflərdən təmizlənməsi problemi ilə qarşılaşdı. İlk baxışdan həlli asan görünən bu problem əslində cox ciddi, o qədər də tez gözə çarpmayan, subyektiv müdaxilə izlərinin məharətlə gizlədildiyi bir vəziyyət də ala bilirdi.

Söhbət minillər boyu yaranmış, bir çox folklorşünas alimlərin də qeyd etdikləri kimi, xalqın, millətin özünü və ətraf aləmi, eləcə də bu aləmdə öz yerini dərk etmək cəhdi kimi dəyərləndirilən folklor nümunələrinin (bu halda söhbət təkcə şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən deyil, ümumiyyətlə xalq sənəti nümunələrindən, musiqi folklorundan, tarix və tarixi şəxsiyyətlər barədə rəvayətlərdən və s. də gedə bilər) milli özünüdərkdə, milli kimlik şüurunun formalaşmasında, milli dəyərlərin qorunmasında və təbliğində müstəsna əhəmiyyətini bir daha qabartmaq zərurətindən, bu əsərləri sonradan edilmiş əlavələrdən və yorumlardan, məqsədsiz və ya "xeyirxah məqsədlərlə" edilmiş dəyişikliklərdən təmizləməkdən, onların ilkin, həqiqi xalq yaradıcılığının nümunəsi olan anavariantları ilə maksimal eyniyyətinə nail olmaqdan gedir.

Ümumilikdə aktual olan bu cür yanaşma tarixən multikultural toplum kimi formalaşmış, multikultural dəyərlərin milli dəyərləri üzvi şəkildə tamamladığı, multikulturalizmin dövlət siyasəti elan edildiyi, öz multikultural ənənələrini, onları qorumaq və inkişaf etdirmək təcrübəsini dünya xalqları ilə həvəslə bölüşən, multikulturalizm modeli dünya xalqları tərəfindən bir örnək kimi qəbul edilən müasir Azərbaycan cəmiyyəti üçün də olduqca təbii və vacibdir.

İndiki halda qeyd edilməlidir ki, ümumilikdə götürüldükdə həm Cənubi Qafqazda, həm də Qafqaz diyarının şimal torppaqlarında yaşayan və Qafqaz dövlətlərinin titul əhalisi fonunda "azsaylı" təyini ilə işarələnən etnik birliklərin mədəniyyətlərinə və mədəniyyət tarixlərinə münasibət heç də dövrün tələbləri səviyyəsində deyildir.

Bütün bunları xatırlatmaq bizə ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların folklorunda, mədəniyyətində tarixən yaranmış boşluğun səbəbini və miqyasını təsəvvür etməyə və beləliklə, hər bir xalqın tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı nümunələrin toplanması, tədqiqi və təbliği istiqamətində prioritetləri düzgün müəyyənləşdirməyə, fəaliyyətimizi doğru planlaşdırmağa, çoxmillətli Azərbaycan xalqının mənəvi sərvəti xəzinəsini daha da zənginləşdirməyə imkan verər.

Sovetlər dönəmində və hətta ondan da əvvəl bəzən rəsmi və ya da qeyri-rəsmi hesab olunurdu ki, millətlərin, xalqların bəziləri bu və ya digər dərəcədə qədim tarix və mədəniyyətlərini təsdiq edəcək izlər qoymuş, digərləri isə azsaylı olmaları səbəbindən və ya başqa səbəblərdən müstəqil tarixə, bu və ya digər dərəcədə zəngin mədəniyyətə sahib ola bilməmişlər. Adı çəkilən məsələ ilə bağlı vəziyyətin doğrudan da belə olduğuna əmin olmaq üçün sadəcə orta məktəb dərsliklərinin strukturuna diqqət etmək yetərli idi. Məsələn, tarix kitablarında materialın 70-80 faizi SSRİ tarixi başlığı altında təqdim olunan Rusiya (daha geniş götürsək, slavyan xalqları) tarixindən ibarət olurdu. Yerdə qalan hissə isə müttəfiq respublikaların titul xalqlarının tarixini ehtiva edirdi. Azsaylı xalqların tarixi isə olmamış sayılır, onların adları sadəcə bu və ya digər inzibati ərazi vahidi əhalisinin etnik tərkibini göstərən məlumatlarda çəkilirdi. Eyni vəziyyət ümumilikdə mədəniyyət sahəsində, o cümlədən də şifahi xalq yaradıcılığı sahəsində mövcud idi.

Misal olaraq uzun əsrlər boyu xalqın söz yaddaşında yaşamış ləzgi xalqının müxtəlif düşmənlərə qarşı minilliklər boyu davam etmiş mübarizəsinin salnaməsi, xalqın əyilməz ruhunun mücəssəməsi, həm milli yaddaş nümunəsi, həm də vətənpərvərlik tərbiyəsi məktəbi kimi olduqca dəyərli bir əsər olan "Şarvili" qəhrəmanlıq eposunu göstərmək olar. Bu epos dünya epik folkloru nümunələri sırasında bəlkə də ən mürəkkəb, ən keşməkeşli tarixə malik əsərlərdən biridir. Ana xətti, nüvəsi hələ bizim eramızdan əvvəl, monoteizmə qədərki dövrdə formalaşmağa başlamış, sonradan müxtəlif dini cərəyan təmsilçilərinin (ilk növbədə Alban pravoslav kilsəsinin və paralel olaraq atəşpərəstliyin, daha sonra isə ərəb xilafəti ideologiyasının və təəssüf ki, "Roma Papasından daha çox katolik olmağa" çalışan yerli müsəlman din xadimlərinin), ən sonda isə rus istilasının, sovet düşüncə tərzinin və s. təsir və təzyiqlərinə məruz qalmış "Şarvili" hər cür qadağalar, transformasiyalar və təhriflər burulğanından çıxa bilmiş və bizə anavariantından müxtəlif dərəcədə uzaq düşmüş ayrı-ayrı nağıllar, rəvayətlər, nəğmələr şəklində də olsa gəlib çıxmışdır. Bütün deyilənlərə rəğmən əsər xalqın tarixi yaddaşındakı yerini qoruyub saxlamış, obrazlar sistemini, epik qəhrəmanın mübarizəsinin mahiyyətini, onun rəhbər tutduğu milli və mənəvi dəyərləri, etik normaları, xalqın istək və arzularını neçə-neçə nəsillərə çatdıra bilmişdir.

Yeni dövr köklü dəyişikliklər dövrü olaraq, azsaylı xalqların mədəniyyətlərinə münasibət sahəsindəki tənasübsüzlüyün aradan qaldırılmasını, mövcud boşluqların doldurulmasına xidmət edən məqsədli layihələrin həyata keçirilməsini tələb edir və bunun üçün müvafiq zəmin yaradır.

Azsaylı kimi təqdim olunan xalqların, indiki halda isə bir çox Qafqaz xalqlarının, mədəniyyətlərindəki lakunaları aradan qaldıra biləcək nümunələrin − müxtəlif muzeylərdə, elmi mərkəzlərin arxivlərində, fərdi kolleksiyalarda saxlanan çoxsaylı abidələrin, müxtəlif məişət əşyalarının, silah növlərinin, bizə kimi gəlib çatmış xarabalıqların və ən əsası əlyazmaların

obyektiv tədqiq olunmadığı və yaxud fərqli elmətrafı dairələrin öz havadarlarının maraqlarına uyğun manipulyasiyaları nəticəsində aidiyyətsiz olaraq "özəlləşdirildiyi", saxta tarixlər yaradıldığı (buna ən bariz nümunə kimi Qafqaz Albaniyasının tarixi ilə bağlı baş vermiş və verməkdə davam edən "ekvilibristika"nı göstərmək olar) bir zamanda uzaq tarixə, qədim mədəniyyətlərə, o cümlədən də bunların əsas daşıyıcılarından biri olan şifahi xalq yaradıcılığına diqqət artırılmalı, bu sahədə elmi obyektivliyin təmin edilməsi prioritet məqsəd olmalıdır.

Təbii ki, respublikamızda yaşayan xalqların nisbətən az öyrənilmiş folklor nümunələri araşdırılarkən bu sahədə müəyyən uğurları, təcrübəsi olan folklorşünaslıq məktəblərinin, bizim halda isə Azərbaycan folklorşünaslıq məktəbinin, imkanlarından bəhrələnmək də vacib şərtdir. Folklorşünaslıq sahəsində, o cümlədən də türk və Qafqaz xalqlarının folkloru sahəsində dəyərli araşdırmaların müəllifi akademik V.Jirmunskinin də göstərdiyi kimi, "... Homerin eposu, german drujina eposu və alman feodal eposu, fransız və ispan epik nəğmələri, rus bılinaları, cənubi slavyanların qəhrəmanlıq nəğmələri, türk və monqol xalqlarının qəhrəmanlıq eposu, Şimali Qafqaz xalqlarının nartlar haqqında epik rəvayətləri və karel-fin "Kalevala"sı – müxtəlif tarixi mərhələləri və xalq epik yaradıcılığının milli-özünəməxsus formalarını təmsil etmələrinə rəğmən, müqayisə edilərkən, bütün fərqliliklərinə baxmayaraq, tədqiqatçıların dəfələrlə qeyd etdikləri kimi, əhəmiyyətli oxşarlıqlar da aşkarlayırlar" [2, s. 10].

XXI əsrin gerçəklikləri göstərir ki, indiyə kimi yazıya köçürülməmiş şifahi yaradıcılıq nümunələrinin əhəmiyyətli hissəsi artıq itirilmiş sayılmalıdır. Ən qısa zaman ərzində zəruri addımlar atılmazsa, bəşəriyyət öz mədəni irsinin daha bir hissəsindən həmişəlik məhrum olacaq. Eyni sözləri nə vaxtsa yazıya alınmış, lakin kiçik tirajla da olsa çap edilməmiş, müxtəlif ölkələrin muzey fondlarında, əlyazma saxlanclarında, şəxsi kolleksiyalarda və s. qorunmaqda olan, bəzən də məqsədli şəkildə elmi ictimaiyyətdən gizlədilən (məsələn, Matenadaranda saxlanan Qafqaz Albaniyası tarixinə aid əlyazmaları kimi) materialın elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi ilə bağlı da demək olar.

Bütün bu elmə məlum olmayan mədəniyyət abidələrinin aşkarlanması və öyrənilməsi bəşər mədəniyyətinin inkişafına dəyərli töhfə verər, cəmiyyətdə tolerantlığın, insanpərvərliyin, milli bərabərliyin bərqərar olmasına xidmət edərdi. Tanınmış folklor nəzəriyyəçisi R.Veymanın "Ədəbiyyat tarixi və mifologiya" monoqrafiyasında qeyd etdiyi kimi, "keçmişin folklor irsi arxaik sükunət deyil, təsirli mənəvi gerçəklikdir: bu irs arxivdə yox, xalqın həyatında qorunub saxlanır; o sadəcə nəsildən nəslə ötürülmür və əxz edilmir, ictimai həyatın funksiyası səviyyəsinə yüksələrək, bütün cəmiyyətin sərvətinə çevrilir" [1, s. 104-105].

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə Azərbaycan folklorunun tərkib hissəsi kimi başa düşülən ökrədə yaşayan azsaylı xalqların şifahi yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsində qarşıda duran vəzifələrə toxunulur, bu sahədə yaranmış boşluqların xarakteri, onların yaranma səbəbləri haqqında danışılır. Bu istiqamətdə ən qısa zaman ərzində zəruri addımların atılması zərurəti xüsusi olaraq vurğulanır.

Elmi yeniliyi. Məqalədə folklorşünaslığımızda yeni sayıla bilinəcək bir istiqamətin – Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların folklorunun öyrənilməsinin elmi-metodik əsasları öz plana çəkilir. Multikultiral cəmiyyət kontekstində şifahi xalq yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsində prioritetlər müəyyənləşdirilir, onların həyata keçirilməsi yolları təklif olunur. Azsaylı xalqların folklorunun əlahiddə götürülmüş halda deyil, çoxmillətli Azərbaycan xalqının mənəvi sərvəti xəzinəsini daha da zənginləşdirməyə imkan verəcək bir dəyər kimi öyrənilməsi əsas elmi-metodoloyi prinsip kimi irəli sürülür.

Elmi nəticəsi. Məqalədə azsaylı xalqların folklorunun öyrənilməsi və təbliği ilə bağlı boşluqlar göstərilir və bu boşluqların aradan qaldırılmasının yolları təklif olunur. Minillər boyu formalaşmış, xalqın ətraf aləmdə öz yerini dərk etmək cəhdi kimi dəyərləndirilən folklor nümunələrini yazıya alınması, öyrənilməsi ilə yanaşı, onların sonradan edilmiş əlavələrdən, məqsədsiz və ya "xeyirxah məqsədlərlə" edilmiş dəyişikliklərdən təmizlənməsi, anavariantları

ilə maksimal eyniyyətinə nail olunması zərurəti haqqında nəticə araşdırmaçılardan yeni bir elmi yanaşma tərzi tələb edir.

Praktiki əhəmiyyəti. Məqalə Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların folklorunda, mədəniyyətində tarixən yaranmış boşluğun səbəblərini və miqyasını az da olsa təsəvvür etməyə və, deməli, bu boşluqların aradan qaldırılması yolları üzərində düşünməyə imkan verir. Ən əsas praktik nəticə kimi vurğulanır ki, göstərilən sahələr üzrə işin kompleks təşkili çoxmillətli xalqımızın ümumi mənəvi sərvət xəzinəsini daha da zənginləşdirməyə imkan verər.

Ədəbiyyat

1. Вейман, Р. История литературы и мифология. Очерки по методологии и истории литературы / Р.Вейман. − Москва: Прогресс, − 1975.
2. Жирмунский, В. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки / В.Жирмунский. − Москва: Гослитиздат, − 1962.
3. Seyidov, M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən / M.Seyidov. − Bakı: Elm və təhsil-1, − 2018.

S.H.Hasanov

Studying Minority Folklore: Realities and Prospects

Summary

This article delves into the current state of knowledge regarding the folklore of minority peoples residing in Azerbaijan. It aims to shed light on the existing challenges within this realm and delve into their historical causes.

In addition to purposeful collecting and research efforts, the author highlights the importance of utilizing samples of folk art previously collected and preserved in the form of manuscripts stored in museums across various countries, as well as in private collections. Another highlighted priority is the meticulous task of identifying and rectifying additions, deletions, and distortions that have been introduced into the structure, poetics, and ideological content of oral epic samples across different historical periods.

Key words: *oral folk creativity, folklore of minority peoples, collection and research of folklore, organization of folklore work*

С.Г.Гасанов

Изучение фольклора малочисленных народов: реальность и перспективы

Резюме

Статья посвящена состоянию изученности фольклора проживающих в Азербайджане малочисленных народов. В ней выявляются существующие в этой области проблемы, говорится об их исторических причинах.

В числе актуальных направлений работы по изучению фольклора малочисленных народов автор называет не только целенаправленную собирательскую и исследовательскую работу, но и работу по введению в научный обиход ранее собранных и хранящихся в виде рукописей в музеях разных стран, в частных коллекциях образцов народного творчества. В качесте первоочередных также выделяется работа по выявлению и устранению относящихся к разным историческим периодам, внесенных в различных целях в структуру, поэтику, идейное содержание образцов устного эпоса добавлений, изъятий, искажений, восстановлению их в максимально приближёном к первщначальрым вариантам и версиям виде.

Ключевые слова: *устное народное творчество, фольклор малочисленных народов, собирание и изучение фольклора, организация фольклороведческой работы*

Rəyçi: dos. K.Ə.Hacıyev

Redaksiyaya daxil olub: 02.04.2023

S.B.MƏMMƏDOV
e-mail: memmedov.subhan@gmail.com

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)

:10.62021/0026-0028.2024.2.131

"AVESTA", ZƏRDÜŞTÇÜLÜK VƏ NOVRUZ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİNİN FOLKLORUMUZDA YERİ

Xülasə. *Bu yazıda bəşəriyyətin müjdəçisi, tarixi Azərbaycan ərazisində doğulduğu bilinən, bəşər mədəniyyətinə və dünyagörüşünə sistemli və davamlı təsir göstərən Zərdüştdən, Şərq ruhunu ifadə edən Novruz bayramından və onun zərdüştiliklə tarixi bağlılığı, zərdüştilik bayramları ilə Novruzun fərqli və oxşar cəhətləri, bəzən onların bir-birinə qarışması problemi və bütün bunların folklorumuzdakı mövqeyi, atalar sözləri və məsəllərimizdə, nağıl və dastanlarımızda və s. digər folklor nümunələrimizdə zərdüşti dünyagörüşünün izləri, bu baxışların milli-mədəni tariximizdə oynadığı rol və onların buraxdığı dərin izlər və s. bu kimi məsələlərdən bəhs edəcəyik.*

Açar sözlər: *"Avesta", Zərdüşt, Novruz, Hörmüz, ədəbiyyat*

Möhtəşəm abidəmiz olan "Avesta" və zərdüştçülük dini-ideoloji fəlsəfəsinin Avropa xalqlarına olduğu kimi Şərq xalqlarına, xüsusən Azərbaycan xalqına, onun folkloruna və bədii ədəbiyyatına da xüsusi təsiri olmuş, bir sıra şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində − nağıllarda, dastanlarda, bayatılarda, atalar sözlərində, zərb-məsəllərdə, xalq tamaşalarında və s. öz izlərini buraxmışdır. Zərdüştün Azərbaycan torpaqlarından çıxdığını nəzərə alsaq, bu möhtəşəm abidənin ədəbiyyatımızda buraxdığı izlər çox təbiidir və hətta digər şərq xalqlarına nisbətən Azərbaycan xalqı bu məsələdə daha çox şanslıdır desək, yanılmarıq.

Bu gün də dilimizdə geniş şəkildə işlədilən bir sıra atalar sözlərində zərdüştlük fəlsəfəsinin, adət-ənənələrinin izlərini görürük. Belə ki, zərdüştçülükdə dəfn ayinləri ölünün basdırılması ilə icra edilməzdi. Onu öncə yüksək bir yerə, məsələn, bir evin damına açıq şəkildə qoyarlarmış. Qırx gün ərzində leş yeyən quşlar, qarğa-quzğunlar ölünün ətini yeyib qurtardıqdan, onun sümükləri ətindən təmizləndikdən sonra ölü sahibləri yerdə qalan sümükləri xüsusi bir yerdə saxlarlarmış. Çünki "inanca görə, insan odun, suyun və torpağın təmizliyini qorumalıdır. Odu və torpağı meyitlərlə murdarlamaq olmazdı. Buna görə də cəsədləri yüksəkliklərdəki daşlıq yerlərdə, yaxud belə yerləri xatırladan daxma (sükut qülləsi) adlı daş tikililərdə qoyurdular ki, qurd-quşa yem olsun. Sümüklər də torpağı murdarlamamaqdan ötrü xüsusi yerlərdə saxlanırdı" [4]. Bu gün də dilimizdə işlənən "Ət əmanətdi, sümük daimi", "Əti sənin, sümüyü mənim", "Ətinə qıysa da, sümüyünə qıymaz", "Ətini yeyər, sümüyünə göz dikər", "Ətimi yedirtsə də, sümüyümü çölə atmaz" kimi atalar sözləri zərdüştçülük dəfn ayinləri ilə bağlı olan ata sözləridir. Yaxud "Ocaq anamızdır, müqəddəsdir", "Ocaqdan qarşıla, ocaqdan da yola sal", "Od imandandır", "Od qoyup otluğa, Allah-Allah dimə", "Oda su tökməzdər", "Oda yanmayan balasına da yanmaz", "Odu suyun yanında qoymazlar" kimi atalar sözləri zərdüştçülük dininə görə odun müqəddəsliyi inancına dayanır [1, s.179-181, 327-328]. Odun qədimdən müqəddəs sayılması, insanı hər cür pisliklərdən, şərdən təmizləyəcəyinə, xeyirin qələbə çalacağına inam ifadə olunub. Bu, Azərbaycan ruhudur − bu gün də dünya mədəniyyətinin özülündə durur [4].

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın ən mötəbər qaynaqlarından biri də xalq oyun və tamaşalarıdır ki, bunlar da bilavasitə zərdüştçülük adət-ənənələri ilə bağlıdır. Bu xalq oyun və tamaşaları yazın gəlişi, təbiətin oyanması, məhsuldarlıq və s. kimi təbiət hadisələri ilə bağlı olan və dünyanın

bir çox xalqlarında qeyd edilən bayram və mərasimlərdir. Özündə çox zəngin xalq adət-ənənələrini ehtiva edən belə bayramlardan biri də çox qədim tarixə malik olan Novruz bayramıdır.

Ümumiyyətlə, Novruzun mənşəyi, necə yaranması və müasir şəklini alması məsələsi olduqca maraqlı bir prosesdir. Bu prosesdə zərdüştçülük dini dünyagörüşünün, adət və ənənələrinin oynadığı rolu müəyyənləşdirmək və bu prosesin mədəniyyət tariximizdə buraxdığı izləri araşdırmaq dissertasiyamızın mövzusu gərəyi olduqca aktual bir məsələdir.

Novruzun mənşəyinin araşdırılması baxımından qədim zərdüştçülük ayinləri ilə bağlı bir sıra xalq mərasim oyunlarının nəzərdən keçirilməsi vacibdir. Məlumdur ki, digər mədəniyyət hadisələri kimi Novruz da özündən əvvəlki mədəni irsi qorumaqla bərabər, özündən sonrakı mədəniyyətdən, yəni zərdüştçülük adət və ənənələrindən də bir şeylər əxs etmişdir. Qeyd edək ki, zərdüştçülük mərasim oyunları ilə Novruz mərasim oyunlarının ortaq, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin araşdırılması baxımından bu çox vacibdir.

Təbiətdəki bir mövsümün o biri mövsümlə əvəz olunması və bununla əlaqədar kənd təsərrüfatı işlərinin gedişi məhz bu baxımdan, ilahi qüvvələrin təsiri kimi izah olunmuş və buna müvafiq yarı ibadət xarakterli tamaşalarla qeyd edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə həmin şənliklər başqalaşdırılıb, müxtəlif təsirlərə məruz qalıb, başqa-başqa adlarla adlandırılmışsa da, xalq bu bayramların ilkin mahiyətini və icra tərzini uzun müddət qoruyub saxlamışdır. Uzaq keçmişin qaynaqlarından əldə edilən natamam məlumatlar, əlbəttə, həmin mərasimlər haqqında bütöv təsəvvür yarada bilmir. Bununla belə indi bizə bəlli olan bir sıra el tamaşalarımızın ilkin yaranma dövrünü, izini bu qədim şənliklərdə axtarmaq lazımdır [10].

Beləliklə, zərdüştçülük dini dünyagörüşü və adət-ənənələri ilə bağlı aşağıdakı mərasim oyunları mövcuddur:

"Azərcan" mərasim oyunu, şənliyi əsasən ən qədim Azər şənliklərindəndir. Ulu əcdadımızın ən müqəddəs şənliyi insan bədəninə və canlı təbiətə "görünməz alov", hərarət bəxş edən od-alov tanrısına həsr olunurdu. Əski inama görə, onların hərəsi ayrı-ayrılıqda, yəni atəşin beş təcəssümünü ağac gövdəsində yatan alova, insana, təbiətə hərarət bəxş edən istiliyə, atəşgah və ocaqlarda alovlanan oda, hər şeyi yandırıb pak edən şimşək alovuna və səmada yanan atəş günəşə həsr olunurdu.

Soyuq günlər zamanı keçirilən bu bayramın iştirakçıları bədənə istilik verən şeylər – qozfındıq, yağlı və ətli xoreklər, sarımsaq yeyib açıq havaya çıxır, mərasim və oyunlarla soyuğa qarşı hazır olduqlarını nümayiş etdirirdilər. Qırqovul quşu bu bayramın rəmzi sayılmışdır.

Tarixdə **"Azər bayramı"** və **"Azərçəşn"** adı ilə məlum olan həmin şənlikləri **Şəhrivar, Səddə, Çıraqan, Mehrigah** və **Azərgah** adlandırırdılar.

Bizə bəlli olan və maraqlı sayılan mərasimlərdən **"Sucəddin"** tamaşalar içərisində xüsusi yer tuturdu. Bu söz "su əcdadımızdır" mənasındadır.

"Kahəmbər" – ətirli, qoxulu məkan deməkdir. Atəşə tapınma dövründə Azərbaycan ərazisində bir il ərzində keçirilən və ümumi sayı 6-ya və yaxud 7-yə çatan xüsusi mərasim şənliklərinin adıdır. Əsası Zərdüşt tərəfindən qoyulmuş hərəsi 5 gün davam edən bu şənliklərin (yazılana görə) ayrı-ayrılıqda səmanın, torpağın, suyun, bitki və heyvanın, insanların yaranmasına həsr olunmuşdur. Bir başqa yazıda həmin kütləvi bayramlar **"Hümbər"** adlandırılır.

Zərdüşt dövründə mərasimlərdə **"Dəstəbənd"** yallı oyunlarına əsas yer verilmişdir. Hətta buna şair Nizami Gəncəvinin əsərlərində də təsadüf edilir. Görkəmli şairimiz Zərdüşt məbədlərində tamaşa göstərən ağ və ya qırmızı geyimli gənclərin dəstələrini xüsusilə qeyd etmişdir.

Azərbaycanda keçirilən **"Pərvərdəgah"** mərasimi xüsusi olaraq dilimizdə qədimdən kök salıb. Həmin mərasim zamanı şən, gümrah və cazibədar insanlar səhərə qədər yatmır. Tonqal üstündən tullanır, nağıl, şən deyimlər söyləyir və bu kimi müxtəlif oyunlar icra edirdilər. Bəzən bu mərasimə "7 çərşənbə əhya gecəsi" deyirdilər.

Keçmişdə **"Şamon"** oyunu da böyük maraq doğururdu. Bu oyunda su ilə doldurulmuş nəhəng hovuzda əyləncələr nümayiş olunardı. Burada əlbəyaxa döyüş, güləşmə yarışı ilə bəra-

bər suda vəhşi heyvanlarla (şir, pələng, ayı, canavar, öküz və s.) pəhləvanların əlbəyaxa səhnələri tamaşaçıların böyük marağına səbəb olmuş, onları əyləndirmişdir. Bu oyunlarda incəsənət adamlarının çalıb-oynaması, rəqs etmələri ilə bərabər bəlağətli dillə, natiqcəsinə danışması bu qədim oyunun əsas cəhətlərindəndir. Bunlarla yanaşı el sənətkarlarının şamançı əlində qamı (əsa) tutması onun böyüklüyünün, məhşur ustalığının rəmzi sayılırmış. Belə sənətkarlar cadugərlik, dua oxumaqla bərabər, şer qoşmaq, nağıl söyləmək, ağı demək, saz-qopuz çalmağı mükəmməl bilirdilər. Ümumiyyətlə, "Şamon" oyunu zamanı toplaşanlar müxtəlif oyun, məzəli rəqs və s. ifa edər, mahnı oxuyar, əylənərdilər.

Qədim Azərbaycanda zərdüştilikdən başlanan kütləvi mərasim şənliklərindən biri də **"Ərdibehiştəgan"** idi. Əski inama görə, dağlara və müqəddəs odlara nəzarət edən Ərdibehişt adlı bir tanrının şəninə keçirilən böyük mərasim oyunları, şənlikləri olmuşdur. Məxəzlərdə bu kütləvi oyun və mərasimlərin adı bəzən "Ordubehişt" və "Urdubehişt" kimi də saslənirdi [10].

Erkən dövrlərdə Azərbaycan ərazisində zərdüştçülüklə bağlı keçirilən bayramlar arasında **Mehrikan** bayramı da xüsusi qeyd olunmalıdır. Məmməd Arif Dadaşzadə "Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti" adlı tədqiqatında Novruz bayramı və onun qədim adət-ənənələri haqqında məlumat verməklə yanaşı, göstərmişdir ki, "Mehrikan bayramı həmişə payız fəslinin əvvəlində, məhsulun toplanışından sonra keçirilmişdir". Orta əsr müəllifləri Mehrikan bayramından söhbət açarkən əvvəlcə onun keçirildiyi vaxtı qeyd edirlər. Əbu Reyhan əl-Biruni bu bayramın mehr ayının 16-dan 30-na kimi qeyd olunduğunu göstərir [8].

"Novruz və odlu çərşənbə şənlikləri günəşin qarşılanması ilə əlaqədar keçirilən böyük toplantılar idi. Burada iştirakçılar və tamaşaçılar alaqaranlıqdan yüksəkliklərə, dağ-təpə zirvəsinə qalxar, orada qalanmış tonqallar ətrafına yerləşərdilər. İlk günəş şüaları göründükdə tonqalları alışdırardılar, hamı günəşi salamlayıb, baş əyib onu şəninə təntənəli halay dikdəstə (mərdlik, qəhrəmanlıq kimi məzmuna malik) oyun oynayar, oxumalar ifa edib tonqal başına fırlanardılar, pəhləvanlar güləşər, xonça ilə mükafatlandırılardılar. Vaxtı ilə günəşə nəzir-niyaz kimi qəbul olunan bu mərasim xonçası iri, mis və ya gümüş siniyə düzülmüş ev və məişət üçün ən zəruri olan 7 cür nemət – çörək, duz, üzərlik, kömür, güzgü, su və yumurtadan ibarət olmuşdur. Adətə görə, xonçalar mükafatlandırılanların evlərində iki gün qalardı. Sonra hərə tonqaldan çıraq, məşəl yandırıb evlərə qayıdardılar. Həmin alovla ocaq-təndiri yandırıb, ruzi-bərəkət diləyərdilər" [10].

Professor Kamil Hüseynoğlu bir sıra Novruz adət-ənənələrinin zərdüştçülük nöqteyinəzərindən izahını verərək qeyd edir ki, bu təlimdə il iki fəsilə bölünür və belə hesab edilir ki, yayda xeyir, qışda isə şər qüvvələri üstünlük təşkil edirlər. Məhz bu səbəbdən də qışda insanlar, heyvanlar və bütün təbiət soyuq, xəstəlik və aclıqdan əziyyət çəkirlər. Qışın ortalarında şər qüvvələri o qədər güclənirlər ki, insanlar qoruyucu tanrıları köməyə çağırmağa məcbur olurlar. Hər çərşənbə günü onlar mərasimlər keçirərək, qoruyucu mələklərdən birinə müraciət etməyə başlayırlar. Nəhayət, axır çərşənbə axşamı qoruyucu mələklər və insanların ölmüş qohumlarının ruhları yerə yaxınlaşmağa başlayırlar. Novruz ərəfəsində evlərin, həyət-bacaların təmizlənməsi, yeni paltarlar alınması və s. də məhz bu "qonaqların" qarşılanması üçündür. Axır çərşənbə axşamı isə hətta kasıb adamlar belə öz qohumlarının ruhları və mələklərin şərəfinə bacardıqları səviyyədə bol süfrə açmalıdırlar. Həmçinin bu gün küsənlər barışmalı, hamı yaxşı sözlər danışmalı, mehriban olmalıdırlar ki, ruhlar və mələklər onlardan razı qalsınlar. Eləcə də ölmüş qohumların qəbri ziyarət edilməli, onların ruhuna ehsan verilməlidir. Bu səbəbdən də Cənubi Azərbaycanda axır çərşənbəyə "Ölülər bayramı" da deyilir. Axşam qaranlıq düşəndən sonra ruhlar öz evlərini və qohumlarını işıqda tanıyıb, evə tez çatsınlar deyə damların üstündə və digər hündür yerlərdə tonqal qalayıb, onun üstündən tullanırlar. Ancaq Novruz mərasimlərinin qədim mənaları unudulduğuna görə indi insanlar elə bilirlər ki, xəstəlik və azarlardan təmizlənmək üçün tonqalın üzərindən tullanırlar, halbuki zərdüştilikdə od çox müqəddəs sayılır və onu çirkləndirmək günah hesab edilir [7]. Məsələ bundan ibarətdir ki, Kamil Hüseynoğlunun "unudulma" kimi izah etdiyi bəzi adətlər, məsələn, odun üstündən tul-

lanma adəti yeni qazanılmış adət deyil, tam əksi zərdüştlükdən daha əvvəlki ənənələrlə bağlı olan adətlərdir. Bu və bu kimi adətlər bizə Şumer mədəniyyətindən miras qalmışdır. Görkəmli alim Novruz bayranımı zərdüştçülük adət və ənənələri ilə izah etməyə çalışır. Zərdüştçülüyə yad olan adət və ənənələri isə sonradan qazanılmış adətlər kimi izah edir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Novruz bayramının ölmüş insanların ruhları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Odun üstündən tullanma isə daha əski Şumer-türk mədəniyyətinin izləridir. Qədim şumerlərdə də, onların xələfi olan türklərdə də od qədimdən qoruyucu, təmizləyici, himayə edən bir varlıq kimi qəbul edilmişdir. Bu bayram baharın qarşılanması ilə əlaqədar yaz gecə-gündüz bərabərliyinə əsaslanan asrtonomik bir mədəniyyət hadisəsidir. Ancaq bir mədəniyyət hadisəsi olaraq Novruzun, əlbəttə, zərdüştçülükdən də əxs etdiyi bir sıra adətlər vardır.

Kamil Hüseynoğlu daha sonra qeyd edir ki, xeyir və şər qüvvələr arasıdakı bu mübarizə Novruz gününə qədər davam edirmiş, Novruz günü isə (20 və ya 21 mart) xeyir qüvvələri şər qüvvələrə qalib gələrək, öz qələbələrini bayram etməyə başlayırmışlar. Zərdüştçülükdə od ünsürü də məhz bu gün qeyd edilirdi. Bu isə mahiyyətcə qışın yola salınıb, baharın qarşılanması anlamına gəlir, çünki həmin gün Günəşin ekvator xəttinin cənubundan Şimal yarımkürəsinə keçməsi nəticəsində gecə ilə gündüz bərabərləşir və onun səhəri günündən etibarən isə gündüzlər uzanmağa başlayır. Təbiidir ki, daha qədim dövrlərdə insanlar gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi günü dəqiq surətdə müəyyənləşdirə bilməzdilər və ona görə də Novruz bayramı da baharın müxtəlif günlərində qeyd edilirdi. Novruzun dəqiq günü yalnız XI əsrdə məşhur astronom və şair Ömər Xəyyamın başçılıq etdiyi alimlər qrupu tərəfindən hazırlanmış yeni Günəş təqvimində təsbit edildi [7].

Novruz yeni gün, həm də xalqımız üçün yeni ildir. Novruzda torpaq qış yuxusundan oyanır, həyat yenidən canlanır və yeni həyat başlayır. Novruz gününə aparan yol 4 çərşənbədən keçir. Bunlar isə su, od, torpaq və yel çərşənbələridir. Su çərşənbəsində su mənbələrinin təzələnməyini, od − günəşin hərarətinin artmasını, torpaq – torpağın oyanışını və yel isə küləyin köməyi ilə ağacların tumurcuqlamasını bildirir. Bütün bunlar isə bütövlükdə təbiəti canlandırır və yeniləyir [9].

Novruz çərşənbələri və onların zərdüştçülük inancları baxımından izahını professor Kamil Hüseynoğlu belə verir: "Bunu da təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, indi bizim qeyd etdiyimiz dörd çərşənbə ünsürü də Novruzun yox, həmin Mitra bayramının ünsürləridir. Halbuki 1970-ci illərədək farslardan fərqli olaraq, bizdə altı çərşənbə mərasimi və ya ünsürü qeyd edilirdi. O zaman bir neçə il Novruz bizdə rəsmi səviyyədə qeyd edilməyə başlandı. Çərşənbə günləri isə xalqın yaddaşında müxtəlif bölgələrdə fərqli adlar daşıyırdı. Əsasən isə "yalançı çərşənbə", "əzəl çərşənbə", "müjdəçi çərşənbə", "gül çərşənbə", "kül çərşənbə" və "ilaxır çərşənbə" adlarından istifadə edilirdi. Buna görə də bizim folklorşünaslara bu adları sistemləşdirmək barədə göstəriş verildi. Onlar isə Novruzun tarixini və sistemini bilmədiklərinə görə mexaniki surətdə fars çərşənbə günlərini və ünsürlərini (su, od, yel və torpaq) götürdülər. Bu ünsürlər Mitra dininin yaranış ünsürləridir" [7]. Qeyd etmək lazımdır ki, dörd ünsürün müqəddəsləşdirilməsi inancı nə mitra, nə də zərdüştçülüklə birbaşa bağlı olan adətlər deyil. Bu adətlər əslində ən qədim sivilizasiya hesab edilən Şumer mədəniyyətinin günümüzdəki təzahürləridir. Məsələyə bu mövqedən yanaşsaq, zənnimizcə, daha sağlam nəticələr əldə edə bilərik.

Qədim Novruz adətlərindən olan papaq atma adəti əskidən evlərin bacasından torba sallama şəklində olmuşdur [6]. Bu ənənə bir çox bölgələrdə indi də qorunub saxlanmaqdadır. Əski zərdüştlük baxımından isə bunun izahı belə olmuşdur: "Ruhlar və mələklər "gəlib çıxandan" sonra onların şərəfinə qonaqlıq başlayır. Ruhlar öz paylarını almaq üçün qapı və bacalardan torba sallayırlar. Ev sahibləri isə bu torbalara ən yaxşı yeməklərdən qoymalıdırlar" [7].

Novruz bayramının Novruz süfrəsi və Novruz xonçası var. Çox vaxt yeddi sin süfrəsi də açılır. Yeddi sin süfrəsi sin -"s" hərfi ilə başlayan sirkə (dad və zövqə işarədir), sarımsaq (sağlamlıq), səbzə (ümid), sumax (bərəkət), sikkə (varlıq), saat (uzun ömür) və su (aydınlıq) deməkdir. Kamil Hüseynoğlu bu məsələni zərdüştçülük inanclarına görə belə izah edir: "...öl-

məz mələklərin (spentələrin) şərəfinə süfrəyə "s" (ərəb əlifbasında bu hərf "sin" adlanır) hərfi ilə başlayan yeddi nemət də qoyulmalıdır (farslar buna "həft sin", yəni "yeddi sin" deyirlər)" [7]. Deməli, süfrəyə qoyulan nemətlər əski inanclara görə, spentələrin, yəni mələklərin şərəfinə "s" hərfi ilə başlanır. Nemətlərin yeddi sayında olması da həmin müqəddəs nemətləri qoruyan yeddi mələyin sayı ilə bağlıdır. Bu səbəbdəndir ki, bayram günü süfrəni bəzəyəndə 7 cür nemət masaya qoyulur. Bunlar su (təmizlik), güzgü (paklıq mənasında, yəni insanlar ona yalandan, paxıllıqdan, xudpəsəndlikdən uzaq olsun deyə baxarlar), səməni (təbiətin oyanması), balıq (bu heyvan çox çevik olduğundan insanların da həyatda çevik olması arzulanır), alma (xoş ətirli olduğu üçün), halva (şirinlik) və fincan içərisində qoyulan qızıldır (bu da var-dövlət rəmzidir). Zənnimizcə, yeddi sin süfrə adəti Novruz bayramına zərdüştçülükdən qalma adət-ənənələrdən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Novruzda müxtəlif şirniyyatlar hazırlanar ancaq şirniyyatlar içərisində ən önəmliləri şəkərbura, paxlava, qoğal və şəkər çörəyidir. Bunlar isə ayın, ulduzların və günəşin rəmzləri hesab olunur.

Bərəkət nişanəsi olan səməni bayramın əsas atributlarından biridir. Qadınlarımız bayram ərəfəsində səməni göyərtməklə evin və ailənin ümidini, arzusunu, ruzisini göyərtmiş olurlar ki, belə inanclarımız da çox əskidən mövcud olan adətlərimizdəndir. Belə ki, səməni göyərdilməsinin izləri əski Şumer sivilizasiyasına dayanan mədəniyyət hadisəsidir.

Təbii ki, bu halda süfrədən gül-çiçək, su, güzgü, qızıl əşyaları da əskik olmur. Süfrəyə aş gətirildikdə isə ailə üzvlərinin hər birinin adına şamlar yandırılır. Adət-ənənəyə uyğun olaraq bayram günü hər kəs öz evində olmalıdır. Qəmi-kədəri unudub, şən əhval-ruhiyədə olmalı və bir-birinə xoş sözlər deməlidirlər [5].

Novruzun simvolik personajları - Keçəl və Kosadır. Bu simvolik personajların özləri də təbiətlə əlaqələndirilir. Belə ki, Keçəl təbiətin oyanışdan əvvəlki dövrünü, Kosa ruzi-bərəkəti, bitki örtüyünün cücərməsini bildirir. Bu məsələni professor Kamil Hüseynoğlu belə izah edir: "Axır çərşənbə axşamının səhəri isə insanlar onlara köməyə gəlmiş ruhlar və mələklərin yardımı ilə şər qüvvələrlə mübarizəyə başlayırlar, yəni bu mübarizəni təcəssüm etdirən mərasimlər keçirirlər. Bizdə bu mərasimlərdən ən çox tanınanı keçəllə kosa arasındakı tamaşadır. Burada keçəl təbiəti keçəlləşdirmiş qışın, kosa isə xeyir-bərəkət rəmzi olan keçinin və baharın simvollarıdır. Bu mübarizədə kosa keçələ, yəni bahar qışa qalib gəlir. Bəzi rayonlarda (məsələn, Ordubadda) qışda ağalıq edən Əhrimən "xan" kimi geyindirilir və sonda onu götürüb suya atırlar. Gürcüstanın Muğanlı kəndində isə son zamanlara qədər şər qüvvələr rolunu "keçəpapaqlar" adlanan insanlar oynayırmışlar. Onlar adamlara əziyyət verir, onları "döyüb, pullarını alırmışlar". Sakinlər isə onları yumurta ilə vururmuşlar" [7].

Bəllidir ki, ulu əcdadımız atəş, su, torpaq, hava və s. təbiət qüvvələrini şəxsləşdirib ilahiləşdirmiş və onların şəninə mərasim, ayin və tamaşalar icra etmişlər. Qədim türklər inanırdılar ki, onların yaşadığı Vətənin hamisi var. Vətən hamisi müxtəlif şəkildə təsəvvür olunur və müxtəlif adlarla adlandırılırdı. Onlar Vətən hamisini ağac, dağ, od, yer, su kimi təsəvvür edirdilər. Qədim türklər həm vətənlərini, həm vətənin yüksək dağını, həm də Vətənin hamisi olan mifoloji qatını ötükən adlandırırdılar. Türk təfəkkürünə görə dağ Vətənin hamisi idi. Bir sözlə vətənin torpağı, suyu, odu, dağı bir-birindən ayrılmazdır [10].

Zərdüştçülük adət-ənənələri şifahi xalq ədəbiyyatının digər növ və janrlarına da öz təsirini göstərmiş və bu bədii yaradıcılıq nümunələrində dərin izlərini buraxmışdır. Məsələn, əski zərdüştçü mifik dünyagörüş və ilkin bədii təxəyyül təkanları nağılların təşəkkül və yaddaşına da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Azərbaycan nağıllarının struktur–semantik mənzərəsi bu mətnlərdə bir tərəfdən qədim türk mifoloji dünyabaxışının daşındığından xəbər verir, digər tərəfdən də ənənənvi şərq mövzularının, beynəlxalq səciyyəli səyyargəzərgi motiv və süjetlərin əks olunduğunu ifadə edir. Sehrli və alleqorik nağıllarda türk mifoloji qatı (qanadlı at, sehrli su, hər şeyi yandırıb pak edən şimşək, müqəddəs dağ, ilan, ağac kultları) beynəlxalq səciyyəli motiv və süjetlərlə qaynayıb qovuşmuşdur.

Folklorumuzun epik növünə daxil olan janrlar içərisində nağılların xüsusi yeri vardır. Nağıllar da şifahi xalq ədəbiyyatının qədin janrları sırasındadır. Rəvayət, qaravəlli, lətifə, bəzən bir sıra məhəbbət dastanları, əfsanə və əsatir də çox zaman nağıl qrupuna daxil edilmişdir. Doğrudur, bu janrların oxşar, yaxın əlamətləri çoxdur. Ancaq bunları heç bir zaman eyniləşdirmək və qarışdırmaq olmaz... [2, s. 173, 174].

Bütün epik janrlar içərisində nağıllar öz əlamətlərinə görə seçilir. Nağıl bütün dünya xalqları içərisində geniş yayılmış epik janrdır. Ona görə də nağılların xüsusiyyətləri haqqında bir çox folklorşünaslar fikir söyləmişlər.

V.Q.Belinski sehr, cadu, əfsun tilsim, div, əjdaha, fantastika və sairəni nağılların əsasən əlamətlərindən saymışdır. Y.V.Çəmənzəminliyə görə, nağıllarda əsas cəhət haqqın nahaqq üzərində qələbəsindən ibarətdir. F.Köçərli göstərmişdir ki, bütün nağılların sonunda nağılçı güləş üzü ilə dinləyicilərə üzünü tutub deyir: “Onlar yedilər, içdilər, yerə keçdilər. Siz də yeyin için dövrə keçin” və s.

Əşya və təbiət hadisələrinin canlandırılması, insanlara məxsus xüsusiyyət və keyfiyyətlərin əşya və heyvanlar üzərinə köçürülməsi, cəmiyyətdə, təbiətdə çox adi görünən hadisələrin fantastik şəklə salınması, fövqəladə hadisələrlə qaynayıb qarışdırılması, gələcəyə nikbin münasibət, inam, xoş əhvali-ruhiyyə, geniş epik lövhələrin macəra və mürəkkəb hadisələrin bolluğu və s nağıllara xas olan xüsusiyyətlərdir [2, s. 174].

Nağılları təxminən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Heyvanlar haqqında nağıllar, sehrli nağıllar, tarixi nağıllar, ailə-məişət nağılları, satirik nağıllar. Mövzu ilə əlaqədar bizi ən çox maraqlandıran nağıllar sehirli nağıllardır.

Qədim nağıllar içərisində sehrli nağıllar xüsusi bir yer tutur. Bunlarda xalqın, qədim insanların, təbii qüvvələrə, vəhşi heyvanlara qarşı mübarizəsi öz bədii əksini tapmışdır. Təbii qüvvələr vəhşi heyvanlar qarşısında aciz qalan qədim insanlar bu qüvvələri həmin nağıllarda div, əjdaha şəklində təsvir etmişlər. Sehrli nağıllar Azərbaycan xalqının fantaziyasının bədii təfəkkürünün gözəl bir ifadəsidir. “Şəms və Qəmər”, “Məlikməmməd”, “Şahzadə Mütalib”, “Hatəmin nağılı”, “Qaraqaş”, “Ax-vax”, “Sehrli üzük” və b. belə nağıllara misal ola bilər.

Sehrli nağılların xarakter xüsusiyyəti odur ki, bunlarda qəhrəmanlar sehr, cadu, əfsunların köməyi ilə düşmən üzərində qələbə çalır, divlərə, əjdahalara, qırılmaz tilsimlərə qarşı vuruşurlar. Bu nağıllarda müxtəlif əfsanəvi yerlərdə, zülmət dünyasında, hətta o biri dünyada təsvir edilən hadisə, əhvalatlar, xalqın real mübarizəsi, iztirabları, xoşbəxt gələcək haqqında arzusu, düşmənlərə nifrəti kimi özünü büruzə verir [2, s. 179].

Əgər diqqət edilsə, sehrli nağıllarda rast gəldiyimiz əfsun, cadu, tilsim və s. heç də dini mistik xarakter daşımır. Bu tilsimlər, cadular içərisində xalqın istəkləri, arzuları açıq-aydın özünü göstərir. “Keçəl Məmməd”, “Gül oğlan”, “Məlikməmməd” və sair nağılların qəhrəmanları xalq içərisindən çıxmış igidlərdir. Beləliklə, Simurq quşları, göyərçinlər, pərilər, sehrli üzük, süfrə və müxtəlif əşyalar və s. köməkçi qüvvələr isə hələ acizlik göstərən bu qəhrəmanların mübarizəsini daha da reallaşdırır, xeyrin şər, ədalətin ictimai haqsızlıq üzərində qələbəsini şərtləndirir. Deməli, bu nağıllarda biz xalqın bəxt, tale, xoşbəxt həyat və sairə haqqında arzularını və ümumiyyətlə, dünyagörüşünü öyrənirik. Bu cəhətdən sehrli nağılların mühüm elmi-tarixi əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Div sehrli nağıllarda tez-tez iştirak edən qüvvələrdən cübbə, xarici görünüşü cəhətdən kobud, eybəcər, nəhəngdir, divlərin bir, yeddi, hətta 40 başı olduğu təsvir edilir. Onlar bəzən uçur, gözəl qız və oğlanları oğurlayır, əsir edir. Bəzən onların adam əti yediyi təsvir edilir. Dünyada olan ən yaxşı nemətlər, o cümlədən qızıl, gümüş, daş-qaş, guya ki, divlərin ixtiyarında olur. Uçan xalça, süfrə, sehrli üzük də divlərin əlində olur. Bəzən divlər zülmətdə yaşayırlar. Divlər qəddar, kobud, amansız olduqları qədər də qorxaq, bacarıqsız, sarsaq, sadəlövhdürlər. Məsələn, “Hax Nəzər” nağılında, qorxaq Nəzər divlərdən xalçanı, üzüyü və süfrəni götürüb qaçır. Gözəl qızları oğurlayıb aparsalar da, divlər onları özlərinə tabe edə bilmirlər. Bütün

nağıllarımızda bu qorxunc, nəhəng divlər qəhrəmanlar tərəfindən məğlub edilir. Ədalət nağılın sonunda qələbə çalır.

Div qədər qorxunc qüvvələrdən biri də əjdahadır. Əjdahalar da azman və nəhəng təsvir olunur. Bunların da 3, 7, 40 başlı olduğu göstərilir. Əjdahalara nağıllarda əsasən iki yerdə rast gəlinir. Onlar suyu kəsib xalqa əzab verirlər, bəzən də qəhrəmanın köməkçisi olan Simurq quşlarının yumurtalarında olan balaları yeyirlər. Onlar Simurqun yumurtalarını yemək, yaxud balalarını məhv etnək istəyirlər, həmişə də qəhrəman və onun köməkçiləri tərəfindən məğlub edilirlər [2, s. 180].

Sehrli nağıllar içərisində "Məlikməmməd" nağılı daha xarakterikdir. Zərdüştçülük dini-ideoloji fəlsəfi baxış və dünyagörüşünün, həmçinin adət-ənənələrinin izahı baxımından bu nağıl bizə daha çox ip ucları verə bilər. Ona görə də bu nağılın təhlilinə diqqət yetirək.

"Məlikməmməd" nağılı üzərində aparılan müşahidələr, ümumiyyətlə, sehrli nağılların xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün kifayət edər. Bu nağıl ilə ilk dəfə geniş şəkildə yazıçı və folklorşünas Y.V.Çəmənzəminli məşğul olmuşdur. Şifahi dildən yazıya aldığı bu nağılı o, iki dəfə çap etdirmiş, bir neçə məqaləsində bu barədə ətraflı söhbət etmişdir. Görkəmli folklorşünas alim P.Əfəndiyev qeyd edir: "...sehrli nağıllarda qədim insanların etiqadlarının materialist təfəkkürünün izləri qalmışdır. Sehr, cadu və əfsunların içərisində qədim insanın materialist təfəkkürünün izlərini görmək çətin deyildir. Çox diqqətəlayiqdir ki, Y.V.Çəmənzəminli də sehrli nağıllara dediyimiz həmin cəhətlərdən yanaşır, xüsusilə bu nağıllarda qədim azərbaycanlıların zərdüştçülüklə əlaqədar etiqadlarını axtarır və onun çıxardığı nəticələr də əsasən düzgündür" [2, s.180-181]. Y.V.Çəmənzəminli bu xüsusda qeyd edir: "Bütün Azərbaycan nağılları içərisində "Məlikməmməd" tip sayıldığı üçün bunun təhlili qeyrilərin də izah edir". Daha sonra görkəmli alim davam edərək bu sehrli nağılı zərdüştçülük dini və fəlsəfi görüşləri ilə əlaqələndirir. O qeyd edir ki, "Məlikməmməd"in fəlsəfəsi təbiəti ikili təsvir eləyir. Bir tərəfdə Hörmüzlə və onun xəlq etdiyi nur, əbədi həyat, haqq və ədalət, o biri tərəfdə də Əhriman və gürühi: qaranlıq dünya məhsulu olan divlər, əjdahalar, büxür, həsəd, fəna fikirlər. Bir biri ilə "əbədi çarpışmada olan bu iki qüvvə Hörmüzün qələbəsi ilə nəticələnir" [3, s. 278].

Görkəmli ədibin göstərdiyinə görə, "Məlikməmməd" nağılında hər iki tərəfdəki qüvvə-lər arasında mübarizə bu cür başlayır və sona çatır: "Ecazkar alma ağacı Padşaha daim cavanlıq hazırlayır. Lakin Əhrimənin xəlq etdiyi div buna mane olur. Mübarizə başlayır. Müvəffəqiyyət Məlikməmmədin tərəfinə keçir. Çünki o, təmiz qəlbli və zəki bir şəxsiyyətdir. İki böyük qardaş hüsn-niyyətdən məhrum olduqları üçün müvəffəqiyyət əldə edə bilmirlər [3, s. 278].

"Məlikməmməd" nağılında təsvir edilən alma ağacı hər üç gündən bir bar yetirir. Bu ağacın barını yeyən hər kəs 15 yaşında cavana çevrilir. Qocalmış padşah bu almanı yemək həsrətindədir. Ancaq gecə yarısı yetişən alma, səhər açılar-açılmaz yox olur. Məlikməmmədin igidliyi də bu əhvalatla əlaqədar başlanır [2, s. 181].

Y.V.Çəmənzəminli gənclik, ömür, səadət mənbəyi kimi verilən bu almanı "Avesta" əsərində təsvir olunan ən qədim ayin və etiqadlarla bağlamağa çalışır. O yazır ki, ""Avesta"da alma ağacına bənzər "Naara" ağacı var. Kür və Araz çayları arasında yaşayan qədim irqlərin etiqadınca, "Naara" ağacı... bütün nəbatata ruh verərmiş. Bəziləri "Naara"nı əbədi həyat bəxş edən ağaca bənzədirlər. "Məlikməmməd"dəki alma ağacı "Naara"ya çox bənzəyir. Almanı yeyən cavanlaşır və ədəbi həyata vasil olur" [3, s. 278].

Daha sonra "Məlikməmməd" nağılının fəlsəfəsi ilə zərdüştçülüyün fəlsəfəsini uzlaşdıran Y.V.Çəmənzəminli yazır: ""Məlikməmməd"də mücadilə haqq və işığın hökmranlığı ilə nəticələnir. "Avesta"nın fəlsəfəsi də bundan ibarətdir. Sami irqindən zühur etmiş dinlərin (yəhudilik, xristianlıq və müsəlmanlıq) tövhidi zərdüştilikdə yoxdur. Vəhdət əvəzində kainatda ikilik var və mübarizə hər şeyə əsas olaraq vəz olunmuşdur. Bu mübarizə getdikcə inkişaf edib böyüyür və axırda qaranlığın, div və əjdahaların, paxıl vücudların yox olub, yer üzündən qaib olması ilə qurtarır. Zərdüştilikdə dini məfkurə dünyada əbədi bir həyat, əbədi işıq, əbədi istirahət və səadət təmin etməkdir" [3 s. 278-279].

Ümumiyyətlə, “Məlikməmməd” nağılında divlər, əjdaha, qara qoç, qaranlıq dünya qaranlıq, şər qüvvələri, sehrli alma ağacı, simurq quşu, ağ qoç, işıqlı dünya isə işıqlı, xeyir qüvvələri təmsil edirlər. Hər iki tərəfin mübarizəsi və sonda işıqlı, xeyir qüvvələrin, qaranlıq, şər qüvvələr üzərində qələbə qazanması zərdüştçülük dini-ideoloji fəlsəfəsinin milli mədəniyyətimiz olan folklorumuzda və milli təfəkkür tərzimizdə buraxdığı dərin izlərin ən bariz nümunəsidir.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözləri. AMEA, Folklor İnstitutu. – Bakı: Nurlan, − 2013, − 476 s.
2. Əfəndiyev, P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / P.Əfəndiyev. − Bakı: Maarif, − 1992, − 477 s.
3. Çəmənzəminli, Y.V. Əsərləri. [3 cilddə]. / Y.V.Çəmənzəminli. – Bakı: Avrasiya Press, − 2005, − c.3. − 440 s.

İnternet materialları

4. Azərbaycan ruhunun zəngin ifadəsi. Uğur. Xalq Cəbhəsi, − 8 iyun, − 2016, − s. 13 http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2016/iyun/494638.htm
5. Milli adət və ənənə – Novruz bayramı. İ.ƏLİYEV. “Səs” qəzeti, − 2 mart, 2011, − s.10 http://www.anl.az/down/meqale/ses/2011/mart/161117.htm
6. Novruz barəsində bilmədiklərimiz. − 21 mart 2020, 00:13 https://kayzen.az/blog/ad%C9%99tl%C9%99r/25333/novruz-bar%C9%99sind%C9%99-bilm%C9%99dikl%C9%99rimiz.html
7. Novruz dünyanin ən qədim astronomik bayramidir. Kamil Hüseynoğlu https://axar.az/news/layiheler/450272.html
8. Nəbiyeva, Ü. Novruz görkəmli alimlərin tədqiqatlarinda. − Bakı Dövlət Universitetinin professor. https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/novruz-gorkemli-alimlerin-tedqiqatlarinda-1647635124
9. Xalqımızın milli simvolu olan Novruz Bayramı. MDU xəbərləri. − 20.03.2022 https://mdu.edu.az/xalqimizin-milli-simvolu-olan-novruz-bayrami/
10. Zərdüştilik mərasimləri, adət-ənənələri və qədim olimpiya oyunlarında onların səpkisi. Hüseynqulu Məmmədov, Məmməd Əliyev https://huquq.org.az/ru/publication/zrdtilik-mrasimlri-adt-nnlri-v-qdim-olimpiya-oyunlarnda-onlarn-spkisi/

S.B.Mammadov

The Place of "Avesta", Zoroasthıans and Nowruz Tradıtıons in Our Folklore

Summary

In this article, we will talk about Zarathustra, the harbinger of humanity, known to have been born in the territory of historical Azerbaijan, who has systematically and continuously influenced human culture and world views, Novruz holiday, which expresses the spirit of the East, and its historical connection with Zoroastrianism, the different and similar aspects of Zoroastrian holidays and Nowruz, the problem of sometimes mixing them up, and the position of all these in our folklore, the traces of Zoroastrian worldviews in our proverbs and parables, fairy tales and other examples of folklore, the role played by these views in our national-cultural history and the deep traces left by them, etc. such issues.

Key words: *"Avesta", Zarathustra, Nowruz, Hormuz, literature*

С.Б.Мамедов

МЕСТО АВЕСТСКИХ, ЗАРОАСТИЙСКИХ И НАВРУЗСКИХ ТРАДИЦИЙ В НАШЕМ ФОЛЬКЛОРЕ

РЕЗЮМЕ

В этой статье мы поговорим о Заратустре, предвестнике человечества, как известно, родившемся на территории исторического Азербайджана, который систематически и непрерывно влиял на человеческую культуру и мировоззрение, празднике Новруз, выражающем дух Восто-

ка, и его историческая связь с зороастризмом, разные и сходные стороны зороастрийских праздников и Навруза, проблема иногда их смешивания и место всего этого в нашем фольклоре, следы зороастрийских мировоззрений в наших пословицах и притчах, сказках и сказках. другие образцы фольклора, роль этих воззрений в нашей национально-культурной истории и оставленные ими глубокие следы и т. д. такие вопросы.

Ключевые слова: *«Авеста», Заратустра, Новруз, Ормуз, литература*

Rəyçi: filol.e.d., prof. C.Nağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2024

M.Ə.ŞIXIZADƏ
e-mail: metanetshikhi@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.140

AQATA KRİSTİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ BƏDİİ İFADƏ VƏ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ

Xülasə. *Bu məqalədə Aqata Kristinin əsərlərindəki bədii ifadə və təsvir vasitələri, o cümlədən metafora, metonimiya, frazeoloji birləşmələr və s. araşdırılır. Burada həmçinin yazıçının əsərlərindən stilistik fiqurların tərcüməsi variantları təqdim edilmişdir. Bu məqsədlə məqalədə müəllifin əsərlərinə müraciət edilir və konkret nümunələr əsasında nəzəri fikirlər əyaniləşdirilir.*

Açar sözləri*: bədii, metafor, metonimiya, frazeoloji birləşmə, tərcümə*

Aqata Kristinin əsərlərində biz danışıq dilindən götürülmüş və ya müəllifin öz təxəyyülünün məhsulu olan bədii ifadə və təsvir vasitələrinin ustalıqla istifadə edildiyini görə bilərik. Məsələn:

"Now then, there are lots of things I want to know "said Mrs. Oliver. Poirot hastened to pour oil on troubled waters" (A. Christie Third Girl) (İndi isə öyrənmək istədiyim çox şeylər var, "miss Oliver dedi.....Poirot isə sulara narahatlıqla neft tökməyə tələsirdi"). Bu nümunədə "to pour oil on troubled waters" frazeoloji birləşməsinin dilimizdə "oda yağ (neft) tökmək" ekvivalenti işlənir.

"She beat about the bush a little bus at last it all came out …… The letter with a German stamp …….. the one Charles had torn up [6, s. 180].

"The Four Suspects" – bu parçada işlənmiş beat about the bush metaforasının mənası narahat olmaq deməkdir. Burada all came out birləşməsi – hər şey aydın oldu, üzə çıxdı kimi tərcümə edilir. Bu parçanı aşağıdakı kimi tərcümə edə bilərik: O, bir az narahat oldu "lakin nəhayət hər şey aydınlaşdı. Üzərində alman markası olan məktub Carlizin cırıb tulladığı məktub idi."

"A black cloud has come between is we are constrained" [6, s.180].

Bu nümundə A.Kristi metaforik epitet yaratmışdır. Cümlənin mənası, "aramızdan qara buludlar keçib, biz çarəsiz qalmışıq" deməkdir.

Azərbaycan dilində də bu frazeoloji birləşmə geniş işlənir [2]. İki dostun arasındakı yaxşı münasibət pozularsa, bu zaman onların arasından qara bulud keçib deyilir; hətta "qara pişik keçib" ifadəsi də işlənir.

Aqata Kristinin "Strange jest" (Qəribə jest) hekayəsində bir neçə nümunəyə diqqət yetirsək: "Served him right" said Edward. Ona əcəb oldu – Edvard dedi [6, s. 186]. Müəllif burada to serve smb. right – bir kəsə əcəb olmaq birləşməsini istifadə etmişdir.

"You see, he said we`d counted on it a bit …. and Charmian herself hasn`t got a bean" [6, s. 150].

Bu kiçik parçanın mənası belədir: "Bilirsiniz, o dedi, biz bir qədər buna arxayın idik … və Çarnianın özünün heç bir çöpü də yoxdur", deməkdir. Burada işlənmiş "to count on smth" Frazeoloji birləşməsi bir şeyə arxayın olmaq, ümid etmək kimi tərcümə edilir. Count sözünün lüğəvi mənası saymaq, hesablamaq, güman etmək deməkdir.

"Hasn`t got a bean" frazeoloji birləşməsinin lüğəvi mənası "bir lobyasıda yoxdur" deməkdir. Dilimizdə bu frazeoloji birləşmə "bir çöpü də yoxdur" kimi işlənir.

"He looked at us both. He said you will be all right, my pretty pair of doves" o bizim hər ikimizə baxdı .....o dedi : [6, s. 151]. Mənim gözəl göyərçinlərim, hər şey yaxşı olacaq. Bu kiçik parçada müəllif "my pretty doves" metaforu yaratmışdır. "My pretty doves" "mənim gözəl göyərçinlərim" əzizləmə mənasında işlənən metafordur. Z.A.Kristinin "The Adventure of the Cheap Flat", "Ucuz mənzildə macəra" hekayəsində kiçik bir parçaya diqqət yetirək:

"I was well aware that in the struggle for house – room the baser side of human nature frequently triumphed over the higher and that the will – known rule of dog eat dog always applied" [6, s. 23]. Bu parçanın tərcüməsi: "Mən çox yaxşı bilirdim ki, bir evdə otaq əldə etmək üçün insan təbiətinin əsas rəzil tərəfi daha yüksəkdə olanla mübarizədə qalib gəlməkdir və onlar buna görə həmişə it kimi bir-birini yeyirlər adlanan məşhur qaydanı tətbiq edirlər".

Burada müəllif insanların bir məqsəd üçün bir-biri ilə apardığı mübarizəni itlərin bir-birilə qapışmasına bənzətmişdir və itlərə xas olan xüsusiyyəti insanlara şamil edərək maraqlı metafor yaratmışdır.

Müəllifin "Word was passed to the Customs authorities and every soul that left Ship was gone over with a toothcomb!" [6, s. 46] cümləsinin lüğəvi mənası belədir: "Vergilərin rəhbərliyinə bu barədə xəbər gəlib. Gəmini tərk edən hər bir kəs diş çubuğunun üzərindən keçib" deməkdir.

Burada müəllif "toothcomb" (dişçubuğu) sözünü metaforu kimi istifadə etmişdir. Diş çubuğu çox kiçik əşya olduğu üçün insanların gəmidən onun üzərindən keçərək qaçmaları ağlasığmazdır. Burada müəllif gəmini tərk edənlərin izinin qalmadığını, onların yoxa çıxdığını göstərmək istəmiş "to go over the toothcomb" ifadəsini məcazi mənada, frazeoloji birləşmə kimi istifadə etmişdir.

To go over toothcomb" (yoxa çıxmaq" A.Kristinin "Where there`s a will" (Vəsiyyətnamə hardadır?) hekayəsindən götürülmüş nümunəyə diqqət yetirsək, "I wonder who on earth he could be, the face was so – early Victorian, if you know wath I mean" [6, s. 249].

Verilmiş bu cümlənin mənası: "Aman Allah, bu, görəsən kim idi, üzü erkən Viktoriya dövründən qalmışdı, nəyi nəzərdə tutduğunu yəqin ki, bilirsən" deməkdir. Bu nümunədə müəllif "early Victorian" metaforunu yaradaraq mənanın daha emosional və təsirli alınmasına çalışmışdır. Bu metaforu "Victoriya dövründən qalmış qoca, yaşlı" kimi tərcümə edə bilərik.

Tərcümə olunmuş variantda bu hissə, "Mən də pəncərədə bu adamın sifətini görmüşdüm, boş şeydir, qarabasmadır" kimi tərcümə edilmişdir [6, s. 219].

Gördüyümüz kimi, tərcüməçi metaforun tərcümə variantında istifadə etməmişdir, bu amil orijinalın təhrif olunmasına və mənanın səthi çatdırılmasına səbəb olur. Fikrimizcə, tərcüməçinin əsas vəzifəsi tərcümə zamanı mümkün olan qədər mənanı orjinala yaxın, itkilərə çox az yol verərək çatdırmaqdan ibarətdir. Hər bir dildə istənilən ifadənin ekvivalentini tapmaq asan məsələ deyildir, amma bütün hallarda tərcüməçi buna cəhd etməlidir [1].

Bu hekayədə "Some victorian clothing belonging to his late uncle he replace in the comphor – scented chest in the attic" [6, s. 255] cümləsindən də müəllifin "victorian" metaforunu geyimə aid istifadə etdiyini görürük.

Hekayənin sonunda "Somebody had been playing with him – playing with him like a cat whit a mouse" cümləsində müəllif çox uğurlu bənzətmə yaratmağa müvəffəq olmuşdur [6, s. 261]. Tərcüməçi bu cümləni frazeoloji birləşmə vasitəsilə tərcümə etmişdir.

"Elə bil kimsə onu barmağına dolamışdı, ələ salmışdı" [6, s. 626]. Cümlənin lüğəvi mənası aşağıdakı kimidir: Kimsə onunla oyun oynamışdır – pişiyin siçanla oynadığı kimi.

Gördündüyü kimi, A.Kristi bu hissədə Çarlizin başına gələn oyunu pişiyin siçanla oynamasına bənzədir. Müəllif öz əsərlərində bənzətmə üsulundan geniş istifadə etmişdir. "The Adventure of the Egyptian Tomb" hekayəsində "like a flash the doctor ran to our tent" [6, s. 234] cümləsində müəllif bənzətmə yaradaraq həkimin qaçmasını işıq sürətinə, alova bənzətmişdir. Bu cümləni Azərbaycan dilinə belə tərcümə etmək olar: "Həkim işıq sürəti ilə bizim çadıra qaçdı".

"They`ll drift farther and farther apart, those two – with suspicion a ghost between them – a ghost that can`t be laid" [6, s. 181] (A.Kristi The four suspects).

"Dörd şübhəli" hekayəsindən götürülmüş nümunəyə diqqət yetirək: "Onlar bir-birindən daha çox uzaqlaşacaqlar, aralarında dayanan qarabasma kimin şübhə ilə − o ruh ki, onu məğlub etmək olmur."

Burada müəllif şübhəni qarabasmaya bənzətmişdir.

Metonimiya bədii ədəbiyyatda geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindən biridir. Metonimiyadan istifadə etməklə müəlliflər sözü nəzərdə tutduqları mənada istifadə edirlər, lakin bu zaman kontekstual məna ilə sözün lüğəti, həqiqi mənası arasında müəyyən əlaqə olur [2].

A.Kristinin "The Adventure of the cheap flat" (Ucuz mənzildə məcara) hekayəsində "There is a taxi waiting just around the corner" [6, s. 33] cümləsində "taxi" metonimiya kimi işlənmişdir.

Bu cümlə dilimizə "Orada küncdə səni taksi gözləyir" kimi tərcümə edilir.

Burada müəllif "taksi gözləyir" deyəndə sürücünü nəzərdə tutur. "Taksi" cansız əşyadır, bildiyimiz kimi, kimisə gözləyə bilməz.

A.Kristinin "Where there`s a will" (Vəsiyyətnamə hardadır?) hekayəsində "The radio, which had been playing an orchestral selection, died away with the same suddenness as before" [6, s. 246] cümləsində müəllif "radio" sözünü metonimiya kimi işlətmişdir. Bu cümlə Azərbaycan dilində "Orkestr seçimi ifa edən radio əvvəllər olduğu kimi eynilə qəfildən susdu" kimi tərcümə olunması daha məqsədəuyğundur.

Bildiyimiz kimi, radio özü musiqi ifa etmir, müəllif radioda səslənən orkestr musiqisini nəzərdə tutmuşdur. Hekayənin tərcümə variantında tərcüməçi metonimiyadan istifadə etməyib: "Radioda orkestr çalırdı. Birinci dəfə olduğu kimi bu dəfə də musiqi qəfildən kəsildi" [6, s. 617]. "A well – known soprano was singing Annie Laurie and the middle of Annie Laurie a change thing happened" [6, s. 245].

Tərcümə variantında bu hissəni tərcüməçi aşağıdakı kimi verib: "O axşam qədim, ürəyəyatımlı mahnılar səslənirdi, müğənni Enni Lori nəğməsini ifa edirdi və Enni Lori nəğməsinin yarısında qəribə əhvalat baş verdi".

Göründüyü kimi, tərcüməçi müəllifin istifadə etdiyi üslubdan istifadə etməmişdir. A.Kristi burada inversiya üsulundan və metonimiyadan istifadə etmişdir. Cümlənin birinci hissəsində mübtədanı sonda işlətmişdir. İngilis dilində bildiyimiz kimi mübtəda cümlənin əvvəlində işlənir. Adi qaydada cümlə "Annie Laurie was singing a well – known soprano" kimi olmalıdır. Lakin müəllif inversiya vasitəsilə həm də metonimiya yaratmışdır, müğənninin soprano səsə malik olduğuna bəlkə də diqqət yönəltmək istəmişdir. Cümlədə "soprano was singing" – "soprano" oxuyurdu metonimiyadır. Bildiyimiz kimi, soprano (zil səs) özü oxumur, kimsə zil səslə, soprano səslə oxuyur.

"The Kidnapped prime minister" hekayəsindən götürülmüş nümunəyə diqqət yetirsək: "One higher than the Prefet: One whose word was once law in Belguim – and shall be again. That England has sworn!" [6, s. 90].

"O, baş polis Kommusarından daha yüksəkdədir. Bu, o kəsdir ki, bir zamanlar sözü Belçikada qanun idi – və yenidən belə olacaq. İngiltərə buna and içir!"

Göründüyü kimi, müəllif bu hissədə maraqlı və emosional təsirə malik metonimiya yaratmışdır. Əlbəttə ki, London şəhərdir və and içmir. Bura da müəllif Londonun sakinlərini nəzərdə tutmuşdur.

İşin elmi nəticəsi: Dünya şöhrətli A.Kristinin yaradıcılığı daima diqqət mərkəzindədir və onun əsərləri dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Hesab edirik ki, onun yaradıcılığına aid hər bir əsərin tərcüməsinin linqvistik və üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqi ümumilikdə tərcümə işi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə A.Kristinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində üslubi xüsusiyyətləri – metafor, metonimiya hadisələrinin verilməsi tədqiq edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Nəzərə almaq lazımdır ki, tərcümə təbii dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin leksik qatının zənginləşməsinə ciddi təsir imkanlarına malikdir. Bu məqalədən xarici dili tədris edən universitetlərin magistratura pilləsində ingilis dilinin qrammatikası və üslubiyyatı fənlərinin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Q.H. Tərcümə sənəti /Q.H.Bayramov, − Bakı: Oka Ofset, − 2008, − 110-124 s.
2. Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.A.Bayramov, − Bakı: Maarif, − 1978, − 176 s.
3. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / Ə.M.Dəmirçizadə, − Bakı: Azərtədris nəşr, − 1962, − 272 s.
4. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка: Стилистика декодирования [Учеб. пособие для пед. ин-тов по спец. N 2103 "Иностр. яз."] / И.В.Арнольд. −2-е изд., перераб. − Ленинград: Просвещение. Ленингр. отд-ние, − 1981. − 295 с.
5. Hajiyeva, A.K. English stylistics: Lectures and Exercises/ A.Hajiyeva. –Azerbaijan University of Languages. − Baku: Elm və Təhsil, − 2015. − 172 p.
6. Christie, A. Selected detective stories / Agatha Christie. − Москва: Прогресс, − 1976. – 336 p.

M.A.Shikhizada

Artistic Lexical Expressive Means in Agate Kristie's Works

Summary

The article is devoted to the Artistic lexical expressive means in Agate Kristie's works. The article deals with the variants of translation stylistic devices as well. The examples have been presented from Agate Kristie's works. For this, the article provides links to the author's work and visualizes theoretical ideas based on concrete examples.

***Key words**: artistic, metaphor, metonymy, phraseological units, translation*

М.А.Шыхызаде

Средства художественной выразительности и описания в творчестве Агаты Кристи

Резюме

В данной статье исследуются средства художественного выражения и описания в творчестве Агаты Кристи, в том числе метафора, метонимия, фразеологическое сочетания и так далее. Здесь также представлены варианты перевода стилистических фигур из произведений писателя. Для этого в статье приводятся ссылки на работы автора и визуализируются теоретические идеи на основе конкретных примеров.

***Ключевые слова:** художественный, метафора, метонимия, фразеологическое сочетание, перевод*

Rəyçi: filol.f.d. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

J.S.ŞÜKÜROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: shukurova.jalya@mail.ru

AMEA-nın M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu
(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 26)

:10.62021/0026-0028.2024.2.144

MƏHƏMMƏD FÜZULİ SÖZÜNÜN QÜDRƏTİ

Xülasə. *M. Füzuli yaradıcılığı klassik ədəbiyyatımızın incisidir. Onun əsərləri sevilir, oxunur və əsrlər sonra da oxunacaq. Doğma dilinə böyük hörmət və məhəbbətlə yanaşan Füzulinin yaradıcılığı hər insan ağlı üçün əlçatan mənbə deyil. Bu mənbəni dərk etmək üçün oxucunun yüksək zövqü, dərin düşüncəsi olmalıdır. Böyük Füzuli dediyi hər sözün qədrini bilib, onu göylərə qaldırmağı bacarmışdır. İlahi gözəlliyi vəsf etməkdə əvəzsiz oan Füzuli məhz bu səbəbdən dünya söz sənətinin zirvəsində dayanır. Dərya ənginliklərində gizli qalmış gövhər kimi Füzuli sənəti də məna baxımından möhtəşəm hikmət okeanının dərinliyində pünhan qalmış məqamlarla zəngindir.*

Açar sözlər: *məna, söz sənəti, dil, bədii üslub, fəlsəfə*

Füzuli dahidir − mübahisəsiz, mübaliğəsiz; kəlamı sahilsiz ümman, fəlsəfəsi əlçatmaz bir zirvə. Hikmət dolu söz xəzinəsi əsrlərin sınağından keçərək qəlblərdə taxt salmağı bacarmış, fəlsəfəsi isə bu söz xəzinəsinə əbədi bağlanmış oxucularını öz aşiqinə çevirmişdir. Füzuli haqqında onlarla tədqiqat işi yazılmış, bundan sonra da yazılacaqdır. Yazıldıqca da bu sonsuz umman artacaq, bir qətrə belə azalmaq bilməyəcəkdir. Dahi şairin də elə ölməməzliyi, həmişə yaşarlığının səbəbi budur.

"Füzulinin sənəti, şübhəsiz ki, axırıncılardandır" [13, s. 3]. Şair özü də qələminin təkrarsızlığı gerçəkliyini qəbul edirdi. Necə ki özü deyir:

Gör nə sultanəm məni-dərviş kim feyzi-söxən,
Eyləmiş iqbalımı asari-nüsrət məzhəri.
Hər sözüm bir pəhləvandır kim bulub təyidi-həqq,
Əzm qıldıqda dutar tədric ilə bəhrü bəri,
Qanda kim əzm etsə mərsumu məvacib istəməz,
Qansı mülkü tutsa, dəyməz kimsəyə şuru şəri...! [7, s. 360]

"Füzuli nə alimdir, nə filosof: o sözün həqiqi mənasında Şairdir! Onun poeziyası dünyagörüşünün deyil, dünya duyumunun ifadəsinə xidmət edir" [12, s. 5].

Doğma dilinə böyük ehtiram və sevgi ilə yanaşan Füzuli yaradıcılığı hər insan zəkasının qavrayacağı və idrak edəcəyi bir mənbə deyildir. Bu mənbəni anlamaq üçün oxucu yüksək zövqə və dərin təfəkkürə malik olmalıdır. Böyük sənətkar dediyi hər bir kəlmənin dəyərini bilmiş, onu göylərə qaldırmağı bacarmışdır. İlahi gözəlliyin tərənnümündə əvəzsiz olan Füzulinin söz sənət aləminin zirvəsində durması da elə bu səbəbdəndir.

Füzuli yaradıcılığının çiçəklendiyi dövr Səfəvi və Osmanlı hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Məhz bu zaman kəsiyində şairin yaşadığı Bağdad şəhəri öz mədəni yüksəliş dövrünü yaşamışdır. İlk əvvəl Səfəvilərin, daha sonralar isə Osmanlı dövlətinin ərəb Bağdadında hakimiyyəti türk dilinin yüksəlişinə rəvac vermişdir. Bu dövrdə Şərqin parlaq günəşi Füzuli bir şair olaraq yetişərək genişlənməkdə olan Osmanlı imperiyasının Şərq üfüqlərində parlayan ulduz kimi səmanın dərin ənginliklərini müdhiş bir nura qərq etmiş, onun yerini heç bir varis

tuta bilməmiş, bu parlaq ulduz elə doğduğu yerdə də batmışdır. (17, s.70) Türckə yazmaqla "düşvar olanı asan" edən Füzuli bu dili ədəbiyyat dilinə çevirmişdir:

Ey feyzrəsani ərəbi-türki-əcəm!
Qıldın ərəbi əfsəhi-əhli-aləm.
Etdin füsəhayi-əcəmi İsadəm,
Mən türkzəbandan iltifat eyləmə kəm [7, s. 15]

O ki, qaldı Füzuli dilinin qəlizliyinə burada bir neçə məqamı nəzərə almaq lazımdır. Hər hansı bir dövrə aid olan yazılı abidəni anlamaq üçün ən əvvəl həmin mənbənin aid olduğu zamanın dilini və yazısını bilmək gərəkdir. Bundan əlavə tədqiqatçı yazılı abidənin dilini və yazısını oxumaqla yanaşı onun tarixinə də bələd olmalıdır. Yazılı abidəni anlamaq onun daşıdığı ədəbi mahiyyətini dərk etmək deməkdir, çünki məzmunundan və formasından asılı olmayaraq hər bir yazılı abidə bir ədəbi əsərdir [16, s. 10]. Bu fikirləri əsas götürərək qeyd etmək lazımdır ki, əvvəla şairin zamanında ərəb və fars dilləri dövrün oxucusu üçün anlaşılan bir ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Belə ki, IX əsrdən fars dilinin türk ədəbiyyatına sirayət etməsi farsların hakim mövqe tutması ilə əlaqədar olmuşdur. Bu səbəbdən də o dövrün və mühitin insanları, əsasən də ziyalı təbəqə bu dili öz doğma dilləri kimi mənimsəmişlər. Şairin "işlətdiyi ərəb və fars sözlərinin çoxu isə, o zaman danışıq dilinə keçmiş, ədəbi dildə və danışıq dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərdən ibarətdir." [2, s. 277] Yəni sözümüzün canı ondan ibarətdir ki, Füzuli öz dövrünün standartları və meyarlarına uyğun yazmış və əsərləri dillər əzbəri olmuş, əlyazmaları Şərqin bütün ölkələrində əldən-ələ gəzmiş, qəlblərdə taxt qurmağı bacarmışdır.

Füzuli dilinin çətin anlaşılan olmasının ikinci tərəfi isə onun poetik dili və bədii üslubu ilə əlaqədar olmasıdır. Hər bir savadlı şair kimi Füzuli də ərəb və fars dilində yazılan poetik sənət nəzəriyyəsinə dair traktatlar, şeirin əsas formalaşdırıcı elementlərinin təsvir edildiyi risalələr ilə tanış idi. Müasir ədəbiyyatşünaslıq elmində nəzəri problemlərin mövcud olması bu çətinliklərin əsasını təşkil edir.

Məhəmməd Füzuli kimi bir düha da sözə elə bir əsrarəngizlik, elə bir sehr qatmış ki, onun poetikası qarşısında deyilən hər hansı bir fikir aciz və gücsüz qalmışdır. Musa Adilovun təbirincə desək "bütün yüksək, ali sözləri Füzuli işlədib, bunların xıltı bizə qalıb. Biz də bu xıltla kifayətlənirik." [1, s. 9]

Füzuli yaradıcılığından bir çox əsər və tədqiqat işləri yazılmışdı. Lakin bu əsərlər Füzuli sözünün və şeirinin dərinliyinə qədər dərk olunması üçün kifayət etməmişdir. Bunun da səbəbi Füzuli poetikasının qarşısında duran bir çox problemlərin mövcud olmasıdır. Bu problemlər isə bizə sovet dönəmindən miras qalaraq həm ədəbiyyatımıza, həm mədəniyyət və incəsənətimizə sirayət etmişdir.

Baxmayaraq ki, "Yunan-Roma ədəbiyyatının əsas nümunələri VII-IX əsrlərdə ərəb dilinə də tərcümə olunmuşdur və nəticədə ərəb dilində müsəlman ədəbiyyat nəzəriyyəsi -Şərq poetikası və onun terminoloji bazası" [4, s. 11] yaransa da hələ sovet dönəmindən ədəbiyyatımız yunan Avropa sistemi əsasında öyrənilmiş, "hətta səhv olaraq Avropa və Şərq poetik kateqoriyaları bir yerdə qruplaşdırılmışdır." [8, s. 24]

Sovet boyunduruğundan azad olmağımıza baxmayaraq Avropa və rus ənənələri çərçivəsindən tam çıxmaq, ədəbiyyatımızı təzyiq altında saxlayan, şərq ənənələrinə zidd olan meyllərdən azad olmaq hələ də tam mümkün olmamışdır.

Füzuli ilə müasir dövrümüz arasında bizi dörd əsrdən çox zaman kəsiyi ayırır. Füzuli irsini araşdırarkən bu böyük zaman kəsiyi bizi məhz həmin vaxta kökləməli, həmin dövrün təfəkkür və düşüncə tərzinə istiqamətləndirməlidir. Burada ən vacib və ən mühüm olan Şərq poetik vasitələrini öyrənilməsində ənənəvi bir boşluğun mövcudluğudur.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin qolu sayılan poetika uzun bir təkamül yolu keçərək sənət səviyyəsinə yüksəlmişdir. Şərq poetikası isə poetikanın banisi sayılan Aristotelin yalnız yunan

ədəbiyyatının özəlliklərini ümumiləşdirdiyi "Poetika" əsərində səsləndirdiyi fikirlərdən daha fərqlidir. Bunun əsasında klassik şərq ədəbiyyatının yaratdığı suallara cavab tapmaq qeyri mümkün hesab edilir. Döğrudur, sovet dönəminin müəllifləri klassik Azərbaycan şairlərinin söz haqqında fikirlərinin çox maraqlı və hikmətli olduğu qənaətində olduqlarını qeyd etsələr də, Azərbaycan şairlərin orijinal mülahizələrinin Aristotel poetikasından ayrı götürülməməsini də tövsiyyə etmişdilər.

Fikrimzcə klassik yunan mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan şairlərimiz bu mədəniyyətin nəzəri görüşlərindən faydalansalar da daha yüksək və əlçatmaz bir sənətkarlıq nümunələri yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Bunun da başlıca səbəbi "ərəb bəlağətinin heç də təkcə yunan sistemindən qidalanan bir sahə olamadığı" məsələsidir. [11, s. 79]

Şərq poetikası daim öz zənginliyi, rəngarəngliyi ilə seçilmişdir. Onun insan idrakına, mənəvi aləminə nüfuzunun nə qədər sirayət etdiyi həmişə maraq və təəccüb doğurmuş, hələ də təəccüb doğurmağa davam edir. Göründüyü kimi sovet dönəmində yazılan ədəbiyyat nəzəriyyəsinə əsaslanaraq Füzuli irsini, Füzuli poetikasını öyrənmək mümkün olmamışdır. Sovet dönəmində bu sahə Yunan-Avropa sistemi əsasında öyrənildiyi üçün klassik ədəbiyyatımız, klassik poeziyamız da sonuna qədər tədqiq edilməmiş qalmışdır. Haqqında bu qədər gözəl fikirlər deyilən söz sənətinin öyrənilib tədqiq edilməsi bir çox çətinliklər ilə üzləşmişdir.

Hər bir mədəniyyətin özünəməxsus cəhətləri olduğu kimi onları digər mədəniyyətlərdən fərqləndirən xüsusiyyətləri də mövcuddur. Lakin bu onların eyniliyi və yaxud da eyni müstəvi altında araşdırlımasına gətirib çıxarmamalıdır. Hər bir mədəniyyət öz kontekstində öyrənilməli və tədqiq olunmalıdır. Şərq poetikası məhz elə islam mədəniyyətindən qaynaqlanmışdır. Ritm və təqlid kateqoriyaları əsasında formalaşan Yunan-Avropa məktəbindən fərqli olaraq Şərq poetikası daha çox şaxəli, mürəkkəb və çətin bir sahədir.

Elə buna görə də bir çox klassiklarımızın, o cumlədən M.Füzuli əsərlərinin bədii xüsusiyyət və incəlikləri kölgə altında qalmışdır. "Məhəmməd Füzulinin (digər görkəmli klassiklərimizin) dil və üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılmamasına səbəb XVI əsrdə Şərq, hazırda isə Avropa poetikasının (anlayışlarının, terminlərinin, görüşlərinin) təfəkkürümüzdə hakim olmasıdır." [1, s. 4]

Füzuli dilinin qəlizliyinin səbəblərindən biri kimi də şairin orjinallığı və təkrarsızlığını göstərmək olar. Sənətkar klassik Azərbaycan ənənələrini davam etdirsə də, Şərq ədəbi məktəbinə bağlı olsa da, bu məktəbin bir nümayəndəsi kimi yüksəlsə də heç kimi təkaralamamış, öz dəsti-xəttini yaratmışdır. Füzuli öz sələflərinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuş, lakin onları təqlid etməmiş, özünə yeni bir yol çizmişdı. Şair "əsl dahi kimi tapdanmış yollar ilə gedə bilməzdi. Ona görə də o poeziyada yeniliyi dəyərləndirən biri kimi hər bir sənətkarın özünəməxsus yaradıcı bir obraza sahib olmasını vacib hesab edirdi."[15, s. 9] Bənzərsiz, təqlidsiz bir yazı isə oxucunun qulaqlarına tanış gəlməyə bilər. Ədəbiyyata yeni bir ruh qatan şair bir inqilab yaratmış, buna görə də oxucusunu öz orjinallığl ilə çətinliyə salmışdı. Mühafizəkar oxucu isə qulaqlara yad olan hər hansı yeniliyi qəbul etmə və qavrama problemi yaşayır. "Yaradıcılıqda nə varsa, hamısı orijinal olmalıdır.- Füzulinin qənaəti belədir, həm də bu qənaət şairin nəzəri əqidəsinə çevrilmişdir." [5, s. 103]

Şairin düşüncə tərzi qəlblərdə təlatüm, beyinlərdə inqilab yaratmışdır. Bu sənəti ən incə məqamlarına qədər mənimsəyən şair ənənəvi fars şeir qəliblərindən çıxaraq "nəzmi-nazik türk ləfzi ilə" əbədiyyətə qədər yaşayacaq bir sənət qoymağa müvəffəq olmuşdur. F.Köçərlinin təbirincə desək, "Əgər ki, ondan müqəddəm türklərdən də bəzi mötəbər şairlər olubdur, vəli onun kimi müqtədir və cəmi lisana malik və camei-fünuni-nəzm və nəsr olmayıbdır. Və həqiqətdə demək olur ki, türk dilinə rövnəq verən və onu xarü-xaşakdan təmizləyib bir göyçək və şəfalı çəmənə bənzədən Füzuli olubdur" [9, s. 58].

Fars və ərəbdilli sözlərin geniş istifadə edilməsi ilə yanaşı, əruz vəzninin türk şeiri üçün istifadəsini bu çətinliklərin əsas səbəblərindən saymaq olar. "Belə ki, Füzuli Azərbaycan əruzunda işlənən on iki bəhrin onunu öz yaradıcılığında tətbiq etmişdir. Eyni zamanda o, ərəb

əruzuna məxsus olan, digər xalqların poeziyasında nadir hallarda işlənən, məsələn, kamil bəhrinə, yenə də ancaq və ancaq ərəb əruzunda işlənən münsərih bəhrinin müftə'ilün fA'ilAtü müftə'ilün fə' növünə müraciət edir" [10, s. 4].

Bütün həyatını şeirə, sənətə fəda edən Füzulinin hər bir misrasında ürfan, süluk, kəlam, fiqh, hədis, təfsir elmlərinin izləri hiss olunur. Dahi sənətkarın əsərlərində şiəliyin, imamətin təbliği açıq-aydın sezilir.

Ey padşəhi-səriri-lovlak,
Məqsudi vücudi-xakü əflak!
Olmuş əflak xaki-rahin,
Çəkmiş əflakı xak cahin.
Ey raqimi-nüsxeyi-məani,
Mə'mureyi-elmi-dinə bani! [6, s. 178]

Füzuli həqiqət yolunun yolçusudur. Bu yola onu aparan eşqdir. Şair hər eşqin əvvəlində və sonunda haqqın durduğuna əmindir. Lakin şairin sənətinin qayəsini təşkil edən bu eşqin zümzüməsini sonuna qədər dərk edə bilməmişik. "Füzulinin bütün gizli, dəruni, müqəddəs hissləri məhz bu iki anlamda öz ifadəsində tapır; dünya işlərinə, həyata və ümumiyyətlə kainata münasibəti də, Yaradana – Allaha və Yaradana – Allahın öz yaratmışlarına sevgisi də, axirət evinə baxışı da bu iki məfhumda Füzuli üçün birləşib vəhdət təşkil etmişdir" [14, s. 70].

Füzuli sözünün dəyəri onun poeziya dilinin həm məna baxımından, həm də mənanın necə ifadə olunması baxımından fərqliliyindən irəli gəlir. Ölməz sənətkarın dilini heç bir şairin dili ilə qarışdırmaq olmaz.

Bax elə Füzuli sözünün qiyməti də, dəyəri də, müasir dövrümüzdə sevilməsi də şeirdə ustalılqla işlətdiyi söz və məna təkararlarıdır. "Füzulinin bu dərəcə önəm verdiyi sözü işlətmə texnikasının bir yönü olan təkrarlar, həmən belirtelim ki, onun şiirlerinde pek çok örneği görülen, dilbilgisindeki ikileme denilen kuruluşlar değildir." [3, s. 10]

Füzuli hər kəlməsi ilə, hər fikri ilə öz təkarasızlığını sübut edir. Onun şeirlərini heç bir şairin qələminin məhsulu ilə qarışdırmaq olmaz. Füzuli öz adını ölümsüzləşdirən bir dühadır.

Mövzunun aktuallığı: M.Füzuli yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının, habelə Şərq poeziyasının ən incə məqamlarını özündə ehtiva edən bir sənət nümunəsidir. Şair işlətdiyi söz və məna təkrarları və bənzətmələri ilə əsrarəngiz bir irs qoyub getmişdir. Böyük sənətkarın hər bir misrası bir musiqilik, bir ahəngdarlıq nümunəsidir. Oxunduqca yeni-yeni suallar, şərh olunmağı gərəkən məqamları ilə zəngin bu irs həmişə tədqiqata cəlb ediləcək bir mənbədir.

Mövzunun yeniliyi: Füzuli həmişə diqqət mərkəzində olub. Onun yaradıcılığı çox şaxəli, poetikası isə öz rəngarənliyi və zənginliyi ilə həmişə seçilmişdir. Məqalədə şairin dilinin çətinlikləri, onun şeirinin məzmun və fəlsəfəsinin qavranmasında yaranan problemlər araşdırılıb. M.Füzuli dilinin çətinlikləri haqqında yeni müddəalar irəli sürülərək bu problemlərin qaynaqlandığı səbəblər haqqında ətraflı söhbət açılmışdır. M.Füzuli yaradıcılığı şairin həm söz möcüzəsinin, həm də bədii təfəkkürünün inikasıdır. Şair qəlbinin, düşüncəsinin, duyğularının qarşılıqlı sintezindən mükəmməl bir nizam yaradaraq ölməzlik yaratmışdır.

Mövzunun praktik əhəmiyyəti: M.Füzuli poeziyası klassik Şərq poetikasının əsasında araşdırılmalıdır. Şairin ruhunu, dil-üslub incəliklərini və o cümlədən sənətkarlıq məharətini müəyyənləşdirmək üçün müsəlman Şərq poetikasına müraciət etmək lazımdır. Yəni Füzuli sözünün fəlsəfəsini anlamaq və dərk etmək üçün yunan-Avropa qəlibləri yararsızdır.

Ədəbiyyat

1. Adilov Musa. M.Füzuli üslubu və poetik dili. VII c. Elm və təhsil.
2. Araslı, Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı-Azərbaycan uşaq və gənclik ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1958.

3. Dilçin, C. Füzulinin şiirlerinde söz tekrarlarına dayanan bir anlatım özelligi // Türkoloji dergisi, − 1992.
4. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı-Mütərcim 2008
5. Əliyev S. Füzuli poetikası. Bakı-Yazıçı 1986.
6. Füzuli, M. Əsərləri / M.Füzuli, − Bakı, − c.2, − 1958.
7. Füzuli, M. Əsərləri. [VI cilddə] / M.Füzuli, − Bakı, − c.1. − 2005.
8. Həmid M. Orta əsrin bədii təfəkkürü və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı (Füzuli yaradıcılığı əsasında) Ozan-Bakı 1996
9. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı / F.Köçərli, Bakı, − c.1. −2005.
10. Quliyev, T. Anadilli əruz vəznli şeirimizin poetik inkişaf yolu // Ədəbiyyat qəzeti, 06 sentyabr 2022-ci il.
11. Quliyeva M.Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı-2010
12. Məhəmmədi M. Ön söz// Mustafa N. Füzulinin poetik semantikası. − Bakı, − 1994.
13. Paşayev, M. Füzuli sənətkarlığı / M.Paşayev, − Bakı, − 2018.
14. Rüstəmova, A. Ön söz. M.Füzulinin seçilmiş əsərləri / A.Rüstəmova, − Çaşıoğlu, − 2004.
15. Гулузаде М. Основные мотивы лирики Физули. Литературный Азербайджан. 1958, №12
16. Конрад, Н. Запад и Восток / Н.Конрад, − Москва, − 1972.
17. Gibb E.J.W/ A history of Ottoman poetry, vol.I. London, 1900

J.S.Shukurova

The Power of Muhammad Fuzuli's Words

Summary

M.Fuzuli is the pearl of our classical literature. His works are loved, read and will continue to be read even centuries later. The work of Fuzuli, who treats his native language with great respect and love, is not a source accessible to every human mind. To understand this source, the reader must have high taste and deep thinking. The great artist knew the value of every word he spoke and managed to lift it to the skies. It is for this reason that Fuzuli, indispensable in praising the divine beauty, stands at the top of the world's verbal art.

Kay words: *meaning, word art, language, artistic style, philosophy*

Ж.С.Шукурова

Сила слов Мухаммада Физули

Резюме

М.Физули – жемчужина нашей классической литературы. Его произведения любят, читают и будут читать даже спустя столетия. Творчество Физули, который с большим уважением и любовью относится к своему родному языку, не является источником, доступным каждому человеческому разуму. Чтобы понять этот источник, читатель должен обладать высоким вкусом и глубоким мышлением. Великий Физули знал цену каждому сказанному им слову и сумел вознести его до небес. Именно по этой причине незаменимый в восхвалении божественной красоты Физули стоит на вершине мирового словесного искусства.

Ключевые слова: *смысл, искусства слова, язык, художественный стиль, философия*

Rəyçi: filol.e.d. N.Göyüşov

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2024

Ş.Ə.UMUDOVA
doktorant
e-mail: shems.umudova96@mail.ru

Qərbi Kaspi Universiteti
(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 31)

:10.62021/0026-0028.2024.2.149

MİLAN KUNDERA – "GÜLMƏLİ MƏHƏBBƏTLƏR" HEKAYƏSİNDƏ MƏHƏBBƏT İDEYASI

Xülasə. *Çexoslovakiyanın Brno şəhərində anadan olan Milan Kundera 1948-ci ildə Çexiya kommunist rejimi qurulanda tələbə idi, daha sonra Praqadakı Təkmil Kinematoqrafiya Araşdırmaları İnstitutunda fəhlə, caz musiqiçisi və professor kimi çalışıb. O, "Zarafat", "Həyat başqa yerdədir", "Əlvida valsı", "Gülüş və unudulma kitabı", "Varlığın dözülməz yüngüllüyü" və "Ölməzlik" romanlarının və "Gülməli məhəbbətlər" adlı hekayələr toplusunun müəllifidir – hamısı əslən çex dilindədir. Onun ən son romanları olan "Yavaşlıq", Şəxsiyyət" və "Cahillik", eləcə də "Roman sənəti" və "Xəyanət edilən vəsiyyətlər" adlı qeyri-bədii əsərləri ilk olaraq fransız dilində yazılmışdır. Müəllifin sonrakı romanlarında işləyəcəyi mövzuların özəyini, eləcə də bu mövzuların işlənməsində orijinal və yenilikçi povest üsullarını Kunderanın böyük zövqlə yazdığı "Gülməli məhəbbətlər" əsərində tapmaq mümkündür. Yazılmasına on il vaxt sərf olunan hekayə kitabının həm məzmun, həm də forma baxımından çox fərqli mahiyyət daşıdığını söyləmək olar. "Kunderanın hekayələrində kişilər "erotik gücə olan ehtirasları" ilə qadınları təqib edirlər. Evli, subay, yaşlı və gənc kişilər sosial çətinliklərə dözür, vaxt itkisini, iqtisadi çətinlikləri qəbul edərək qadınları cəlb etməyə çalışırlar. Kundera bu marafon zamanı qarşılaşdıqları universal problemləri gözəl şəkildə əks etdirir. "Gülməli məhəbbətlər"də ifadə gücünün və estetik səviyyənin ucaldılması ilə yanaşı, bu ümumbəşəri hadisəni müvəffəqiyyətlə – yumorla – əks etdirməkdən söhbət gedir.*

Açar sözlər: *məhəbbət, insan psixologiyası, cəmiyyət, kompleks münasibətlər, Milan Kundera*

"Bilirəm ki, sən həmişə düz oğlan olmusan və bununla fəxr edirsən. Ancaq özünüzə bir sual verin: Niyə həqiqəti deyirsiniz? Bizi nə məcbur edir? Bəs səmimiyyət niyə fəzilət hesab edilməlidir? Tutaq ki, bir dəli ilə rastlaşırsınız. Kim iddia edir ki, o balıqdır və biz hamımız balığıq. Onunla dalaşacaqsan? Onun qabağında soyunacaqsan ki, mən balıq deyiləm, üzgəcim yoxdur, ona deyəcəksən? Qardaşı susdu və Eduard sözünə davam etdi: "Əgər sən ona yalnız həqiqəti söyləsəydin, həqiqətən nə düşünürsən, bu, bir dəli ilə ciddi müzakirə aparmağa razı olman demək olardı. Özün dəlisən. Ətrafımızdakı dünya ilə də eynidir. Əgər sən onun üzünə həqiqəti söyləməkdə israrlı olsaydın, bu onu ciddiyə aldığını ifadə edərdi. Və bu qədər qeyri-ciddi bir şeyi ciddiyə almaq özün bütün ciddiliyini itirmək deməkdir. Mən olmamaq üçün yalan danışmaq lazımdır. Mən dəliləri ciddi qəbul edirəm və özüm də dəli olmayacağam". Kundera həmçinin bildirib ki, o, "bütün romantik biznesinin başlanğıc nöqtəsi" olan bu qısa hekayələri yazmaqla yazıçı kimi peşəsini tapıb. Əsas mövzular da sonrakı romanların əsas mövzularını elan edir."Gülməli məhəbbətlər" başlığı onun romantik yalanın həmişə ciddi şəkildə bağladığı sevgi ideyası ilə "...eşq macərası gülünc, təsadüf və təsadüflərdən ibarət idi" fikri arasında müşahidə etdiyi uyğunsuzluğu gözəl yekunlaşdırır. O məhəbbəti ciddilikdən və mənadan məhrum olan xəta hesab edir" [1, s. 87]. Müəllif bu uyğunsuzluğu həm də onun personajlarının özlərini təmsil etmələrinin ciddiliyi ilə özlərinə rəğmən girişdikləri antikalar arasında "kənardan tətbiq edilən; onları heç bir şəkildə xarakterizə etməmələri; onların qəribəliklərinə görə heç bir şəkildə məsuliyyət daşımadıqlarını; kim bilir hardan, kim bilir hansı xarici qüvvələr tərəfindən özləri yönləndirilərək onları sürükləyirlər. Niyə qaydaları və məqsədi onlardan qaçan bir oyuna borc verirlər? Çünki "o öz-özünə deyirdi ki, qarşılaşdığı bütün bu insanlar ancaq bir-birini əvəz edə bilən, möhkəm mahiyyəti olmayan varlıqlardır; lakin ən

pisi odur ki, o, bu kölgə şəxsiyyətlərin yalnız özüdür, çünki o, bütün zəka resurslarını onlara uyğunlaşmaq və təqlid etmək üçün tükətmişdir". Sevgi özgələşdirsə belə, onun personajları başqalarının gözü ilə mövcud olmağa kömək edə bilməz. Kundera "Xəyanət edilmiş vəsiyyətnamələr"də dedi; "O zaman dərindən, acgözlüklə arzuladığım yeganə şey aydın və məyus bir baxış idi. Nəhayət ki, roman sənətində tapdım. Buna görə də insan özü haqqında bu aydın və məyus baxışı qəbul edəndə oyundan uzaqlaşa bilir. "Varlığın dözülməz yüngüllüyü" Kundera Nitsşenin dəliliyini dünyadan uzaqlaşma kimi təyin edərkən: "Bu, 1889-cu ildə baş vermişdi və Nitsşe artıq Tereza'yı sevdiyim kimi orada uzaqlaşdı, ikisini də yan-yana görürəm: hər ikisi də insanlığın ağa və təbiət sahibinin daha əvvəl yürüşünü davam etdirdiyi yoldan çıxır. Oyundan geri çəkilmə və ya vəziyyətdən alınan məsafə, kimi ritorik təsirlərlə hekayə for-masında da mövcuddur; Hərəkəti hərəkətsizləşdirməyə və başqa bir rəvayət tərzinə, yəni uzaqlaşmaya səbəb olur [1, s. 121].

"Gülməli məhəbbətlər" (çex. Směšné lásky) Milan Kunderanın 1959-1968-ci illər arasında, yəni ilk romanı olan "Zarafat"dan sonra yazdığı yeddi qısa hekayədən ibarət topludur. Çex dilində və Bohemiyan tərzdə yazılmışdır. Kolleksiya 1970-ci ildə Fransua Kerelin tərcüməsi əsasında nəşr edilib və müəllif tərəfindən 1986-cı il nəşri üçün yenidən işlənib. Bu romandakı bütün qısa hekayələr arasında qırmızı bir xəttin keçdiyini görəcəksiniz: sevgiyə münasibətimizi düşünməyə məcbur oluruq və sevgi nədir? – bu sual bizi əsər boyu düşündürür. Gündəlik həyatın absurdluğu üzərində düşünmək istəsəniz, həm də sizə təsir edən və sizə müdaxilə edən bütün münasibətlərin mahiyyətini, aralarında heç bir əlaqə olmadığı kimi dərk etməyə çalışırsınızsa, bu kitab sizin üçün hazırlanmışdır. Personajlar ayrılır, bir-birini canlı izləyir və əks etdirir. Kundera insan ruhunun incəliklərini necə də yaxşı bilir! O, dəqiq və səmərəli qələmi ilə həyatı aydınlığı ilə yazır. O, insanın ziddiyyətlərə və işgəncələrə məruz qalan səhnələrə də genişliyi ilə yer verir. Xüsusilə kişi və qadın münasibətləri ilə maraqlananlar üçün narahat edici səhnələr mövcuddur. Əsərin məzmunu sanki bugünkü cəmiyyətə uyğunlaşdırılıb qələmə alınmışdır [2, s. 3]. Çox vaxt bu kolleksiyanın "Milan Kunderanın bütün romantik yaradıcılığının başlanğıc nöqtəsi" olduğu qəbul edilir. Əsas mövzular sevgi və sədaqət, şəxsiyyət, varlıq və görünmə və s. Kundera erotizmin ovsunlanmış portretini çəkir. Personajlar qərq olduqları komik və yüngül situasiyalardan və bu vəziyyətlərə ciddi yanaşmalarından kənardırlar. Kolleksiya bir ahəngə malikdir, mürəkkəb və balanslaşdırılmış struktura malikdir və əsərin marağı təkcə onun gənclik əsəri olması ilə bağlı deyil [4, s. 2]. "Əgər biz ancaq bildiyimiz şeylərə görə cavabdeh olsaydıq, axmaqlar əvvəlcədən bütün günahlardan keçərdilər. İnsan bilməlidir. İnsan öz cahilliyinə görə məsuliyyət daşıyır. Cahillik səhvdir" [5, s.2]. Kunderanın bestsellerlərindən biri olan "Gülməli məhəbbətlər" onun qara yumorundan istifadə edərək cinsi siyasət və şirniklendirmənin tanış mövzularını təsvir edən qısa hekayələr toplusudur. Hər bir hekayə personajların gözləntilərindən bir faciəli nüans zərbəsi ilə qeyd olunur. Fəlsəfə, erotizm, kinizm və yumorla zəngin olan yeddi bədii hekayədən ibarət bu kolleksiya, Kunderanı yüksək formada təzahür edir. Burada onun bəzi digər işləri ilə müqayisədə bürokratik siyasi istinadlar demək olar ki, yoxdur [1, s. 18].

Elmi nəticəsi: Milan Kundera'nın "Gülməli məhəbbətlər" əsəri məhəbbət, cinsiyyət münasibətləri, insan psixologiyası və mədəniyyət kimi mövzulara diqqət yetirir. Elmi nəticələr də bu mövzuların təhlilinə əsaslanır. Bu əsərin elmi nəticələri ümumiyyətlə, məhəbbətin subjektivliyi, insanların məhəbbət və cinsiyyət arasında qarışıq əlaqələri, mədəni və sosial normların insanların məhəbbət davranışlarına təsiri və insanların məhəbbətə münasibətləri kimi mövzuları təhlil edir.

Elmi yeniliyi: Milan Kundera'nın "Gülməli məhəbbətlər" hekayəsində məhəbbət ideyası ilə bağlı elmi yeniliklər çoxsaylıdır. İşlədiyi konseptlər və təqdim etdiyi fikirlər, insanın məhəbbətə münasibətini və bu münasibətin mövcud olan mədəni və sosial kontekst içindəki təsirini təhlil edərək məhəbbətə yanaşmaqda yeni perspektivlər açır. Elmi yeniliklərin bir hissəsi, Kundera'nın təsvirləri və məqaləsində irəliləyən konseptlərindən birində məhəbbətin so-

yuq və rasional tərəflərini dəstəkləməsidir. O, məhəbbətin anlamının yalnız romantik və həssas hisslərə əsaslanmadığını, həmçinin məntiqi və fərdi özünə qənaət etmə prosesinə də aid olduğunu göstərir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: Milan Kundera'nın "Gülməli məhəbbətlər" hekayəsində təqdim etdiyi məhəbbət ideyasının tətbiqi əhəmiyyəti və iqtisadi səmərəsi müxtəlif düzənlərdə baş verir. "İnsan münasibətləri və psixoloji": Kundera'nın əsəri, insanların birbirilə olan münasibətlərində və psixologiyasında məhəbbətin necə təsir etdiyini anlamağa kömək edir. "Sosial münasibətlər və mədəniyyət": Kundera, məhəbbətin sosial və mədəni normalara və dəyərlərə necə təsir etdiyini vurğulayır. "İqtisadi təsir": "Gülməli Məhəbbətlər", məhəbbətin insanların iqtisadi həyatına necə təsir etdiyini də təhlil edir.

Ədəbiyyat

1. Kundera, M. Gülünesi aşklar / M.Kundera. − Can yayınları, − 2002.
2. http://www.kundera.de/english/Bibliography/Laughable_Loves/laughable_loves.html
3. https://www.allenandunwin.com/browse/books/fiction/Laughable-Loves-Milan-Kundera-9780571206926
4. https://astrofella.wordpress.com/2019/08/28/laughable-loves-milan-kundera/
5. https://books.google.az/books/about/Laughable_Loves.html?id=ZpupPwAACAAJ&redir_esc=y
6. https://pdfcoffee.com/milan-kundera-laughable-loves-pdf-free.html

Umudova Shams Afghan

Milan Kundera – The Idea of Love in the Story "Laughable Loves"

Summary

Born in Brno, Czechoslovakia, Milan Kundera was a student when the Czech communist regime was established in 1948, and later worked as a laborer, jazz musician and professor at the Institute for Advanced Cinematographic Studies in Prague. His books were banned after the Russian occupation in August 1968. She and her husband settled in France in 1975, and in 1981 became French citizens. He is the author of the novels "Joke", "Life is Elsewhere", "Goodbye Waltz", "Book of Laughter and Forgetfulness", "The Unbearable Lightness of Being" and "Immortality" and a collection of short stories "Laughable Loves" – all originally in Czech. His most recent novels, Slowness, Personality, and Ignorance, as well as his non-fiction works, Roman Art and Betrayed Will, were first written in French. The core of the themes that the author will work on in his later novels, as well as the original and innovative narrative methods in the development of these themes can be found in Kundera's "Laughable Loves", written with the greatest pleasure and delight. It can be said that the story book, which took ten years to write, is very different in terms of both content and form. In Kundera's stories, men persecute women with their "erotic passions." Married, single, old and young men face social difficulties, accept the loss of time and economic difficulties and try to attract women. Kundera beautifully reflects the universal challenges they face during this marathon. "Laughable Loves" is about raising the power of expression and aesthetics, as well as the successful depiction of this universal event – with humor.

Ш.А.Умудова

Милан Кундера - Идея любви в рассказе «Смешная любовь»

Резюме

Родившийся в Брно, Чехословакия, Милан Кундера был студентом, когда в Чехии был установлен коммунистический режим в 1948 году, а затем работал рабочим, джазовым музыкантом и профессором в Институте повышения квалификации кинематографистов в Праге. Его книги были запрещены после российской оккупации в августе 1968 года. Она и ее муж поселились во Франции в 1975 году, а в 1981 году стали гражданами Франции. Автор романов «Шутка», «Жизнь в другом месте», «Прощальный вальс», «Книга смеха и забвения», «Невыносимая легкость бытия», «Бессмертие», сборника рассказов «Веселая любовь», – все изначально

на чешском языке. Его последние романы «Медлительность, личность и невежество», а также «Искусство романа» и «Преданные заветы» сначала были написаны на французском языке. Ядро тем, над которыми автор будет работать в своих поздних романах, а также оригинальные и новаторские повествовательные приемы в развитии этих тем можно найти в «Веселых любовях» Кундеры, написанных с величайшим удовольствием и восторгом. Можно сказать, что книга рассказов, на которую ушло десять лет, очень отличается как по содержанию, так и по форме. В рассказах Кундеры мужчины преследуют женщин своими «эротическими страстями». Женатые, холостые, пожилые и молодые мужчины сталкиваются с социальными трудностями, мирятся с потерей времени и экономическими трудностями и пытаются привлечь женщин. Кундера прекрасно отражает универсальные проблемы, с которыми они сталкиваются во время этого марафона. «Веселая любовь» – это повышение выразительности и эстетики, а также удачное изображение этого вселенского события – с юмором.

Rəyçi: prof. G.Abdullabəyova

Redaksiyaya daxil olub: 27.03.2024

С.Л.ГАСАНОВА
e-mail: kentavr9@yandex.ru

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

:10.62021/0026-0028.2024.2.153

«СЕФЕРНАМЕ» ИСМАИЛ БЕКА КУТКАШЕНЛЫ КАК ПЕРВОЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ, НАПИСАННОЕ В ЖАНРЕ «ПУТЕВЫХ ЗАМЕТОК»

Резюме. *В статье рассматривается творчество выдающегося азербайджанского писателя и публициста Исмаил бека Куткашенлы. Автор статьи изучает произведение «Сефернаме», анализирует его основные аспекты и указывает, что «Сефернаме» является первым произведением в азербайджанской литературе, написанном в жанре путевых заметок и представляет собой ценный источник информации о Хадже, особенностях паломничества, религиозных ритуалах и образе жизни арабов. Также указывается, что каждый раздел «Сефернаме» посвящен различным городам в Азербайджане, Грузии, Турции и Ближнего Востока. Автор подчеркивает, что произведению «Сефернаме» со стороны исследователей не уделялось достаточно большого внимания и это произведение должно изучаться в самых различных аспектах.*

Ключевые слова: *И.Куткашенлы, «Сефернаме», путевые заметки, паломничество, жанр, Хадж, Ближний Восток*

Азербайджанская литература во все времена славилась своими гениями, создавшими шедевры непреходящего значения и обогатившими своими произведениями всю мировую культуру. С этой точки зрения творчество Исмаил бека Куткашенлы является феноменом, заслуживающим особого внимания. Имя Исмаил бека Куткашенлы занимает особое место в азербайджанской литературе. Произведение Исмаил бека Куткашенлы – повесть «Рашид бек и Саадет ханум» является первым образцом прозы и азербайджанской сентименталистской литературы, а произведение «Сефернаме» по сути заложило основу для развития нового явления в публицистике – жанра путевых очерков. Творчество И.Куткашенлы всегда привлекало внимание исследователей. Так, повесть «Рашид бек и Саадет ханум» впервые была исследована С.Мумтазом, и в периодической печати 30-х годов прошлого столетия были опубликованы статьи о жизни и творчестве И.Куткашенлы [1, с. 2].

Впоследствии к творчеству И.Куткашенлы обращались многие видные ученые-А.Мирахмедов, Э. Мамедов, Н.Мамедов, Н.Таир-заде, К.Керемов, Я.Гараев. Большой интерес к творчеству И.Куткашенлы проявляли также польские ученые-Богдан Барановский, Анджей Ходубский и др. Т.е. мнение, что творчество и сама личность И.Куткашенлы были обделены вниманием литературной общественности несправедливо. И вместе с тем, в деятельности и творчестве И.Куткашенлы остается много моментов, остающихся неясными по сей день. В этом плане изучение путевых очерков И.Куткашенлы целесообразно и представляется задачей исключительной значимости. И.Куткашенлы – первый азербайджанский генерал-писатель – публицист, первый действительный член Кавказского Отделения Русского Императорского Географического Общества и Кавказского Сельскохозяйственного Общества. Свои путевые очерки – «Сефернаме» (“səfər”– путешествие, поездка, азерб.) царский генерал Гаджи Исмаил бек Куткашенлы создал во время паломничества в Мекку. «Сефернаме» является первым, классическим образцом жанра путевого очерка в азербайджанской литературе. Путевой очерк – (так-

же травело́г от англ. travelogue от travel – «путешествие», по образцу monologue – «монолог») – очерк, в основе которого лежит описание каких-либо событий, происшествий, встреч с людьми, которые происходят во время путешествия автора или художественно оформленный путевой дневник. Прослеживая эволюцию путевых записок, следует отметить широту и многообразие взглядов на сущность этого жанра. Г.Н.Поспелов в исследовании «Теория литературы» не причисляет путешествие к жанровой литературной системе. Он утверждает, что это форма, в которой может реализоваться любой эпический жанр [5, с. 49]. По определению Г.Д. Гачева, «закрепившиеся формы суть отвердевшее содержание», а возникновение новых жанров обусловлено установлением за отдельными формами определенных тем, связанных между собой «устойчивой совокупностью мыслей и чувств» [6, с. 21].

Жанр путевых записок имеет свою специфику, которая проявляется в принципах отбора материала и особенностях повествования, в своеобразии хронотопа, в образе автора. У жанра путевых записок есть свой предмет изображения, собственное жанровое содержание и форма. В основе путевых записок лежит описание перемещения в пространстве и времени путешествующего героя, повествование о происшедших во время путешествия событиях, о впечатлениях путешественника, представлены его размышления по поводу увиденного и конечно же, широкий информационно-познавательный план. Значительное место в композиции путевых очерков принадлежит интертекстуальным связям, направленным на осуществление культурного диалога с целью расширения границ художественного пространства путевого произведения. В русской литературе жанр путевых заметок больше распространился в период сентиментализма. Что касается творчества И.Куткашенлы, то по мнению азербайджанских и зарубежных исследователей в исследованиях творчества И.Куткашенлы необходимо опираться на следующие моменты. Прежде всего, необходимо признать, что литературное наследие И.Куткашенлы не ограничивается произведениями, известными нам в настоящее время, следовательно, работа в указанном направлении должна быть усилена; в частности, не отрицая роль и заслуги переводчика Салим бека Бехбудова, качество сделанного им перевода должно быть всесторонне проанализировано и оценено группой специалистов и в случае необходимости перевод может быть переработан заново или произведение может полностью переведено вновь. Далее, в учебниках литературы для общеобразовательной школы и вузов жизни и творчеству И.Куткашенлы должно быть отведено больше места. Наконец, произведение «Сефернаме» должно быть включено в учебники по теории журналистики и должно изучаться в нескольких аспектах- с точки зрения жанра, языка, литературного стиля и авторской позиции. Кроме того, работа по сбору материалов по творчеству И.Куткашенлы не должна ограничиваться архивами Баку, но и проводиться также в Москве, Санкт-Петербурге, Варшаве, Тбилиси. Наконец, исследователям необходимо отказаться от публикаций непроверенных данных, которые затрудняют изучение творчества И. Куткашенлы.

И.Куткашенлы в своих письмах обращался к самым различным проблемам своего времени задолго до написания «Сефернаме». Эти письма служат ярким подтверждением публицистического таланта писателя, его умения наблюдать и делать глубокие, логические выводы. Безусловно, проблем и «белых пятен» в исследованиях связанных с автобиографией и деятельностью И. Куткашенлы достаточно много. К этим «белым пятнам» можно отнести период военной службы в Варшаве, его деятельность в Шамахы, место и роль повести «Рашид бек и Саадет ханум» в азербайджанской литературе и многие другие. Вместе с тем, произведение «Сефернаме», являющееся первым и классическим образцом жанра путевых очерков в азербайджанской публицистике представляет особый интерес. Следует отметить, что в азербайджанской литературной критике «Сефернаме» единодушно признавалось серьезным явлением и исследователя-

ми, в частности А.Мирахмедовым, А.Таирзаде была проведена большая работа по изучению творчества И.Куткашенлы. А.Таир-заде были обнаружены новые части «Сефернаме». И.Эфендиевым, Дж.Гахрамановым, Х.Алимирзоевым и др. учеными были опубликованы интереснейшие статьи по творчеству И.Куткашенлы. Благодаря работе, проведенной польскими исследователями Б.Барановским и А.Ходубским, по выражению А.Мирахмедова, «был пролит свет» на многие серьезные моменты жизни и творчества И. Куткашенлы.(4, с.11) Произведение «Сефернаме» И. Куткашенлы должно рассматриваться не только как основа жанра путевых заметок в азербайджанской публицистике но также произведение, имеющее особый вес с научно-литературной точки зрения.

Произведение, написанное писателем после паломничества в Мекку и условно названное исследователями «Сефернаме», написано на прекрасном азербайджанском литературном языке. (Некоторые исследователи представляют это произведение как «путевые заметки» и анализируют его в соответствии с этим названием). Профессор Яшар Гараев высоко оценивая «Сефернаме», назвал его «памятником исторической, культурно-общественной мысли [3, с. 29] Я.Гараев писал: «Путевые заметки» И.Куткашенлы созданы в духе и русле «записок», широко распространенных и в Европе и на Востоке. Это произведение, написанное на родном языке, является первым и очень ценным, уникальным научно-публицистического стиля XIX столетия. [3, с. 112] Эта мнение разделяет И.Эфендиев, отмечавший, что И.Куткашенлы «принес в литературу новую тематику, новые идеи, новые формы и новый стиль и новые выразительные средства [4, с. 71]. Почему именно путевые очерки? Скорее всего, потому что, путевые очерки – жанр, предоставляющий автору чрезвычайно широкие возможности для самовыражения. В путевых очерках автор проявляет себя с самых различных сторон, отражаются самые различные, очень интересные сведения – историко-географические, этнографические, картографические и многие другие. И конечно же, всё увиденное и все впечатления представлены в «Сефернаме» через призму, каковой безусловно, является личность автора произведения.

Тема «Сефернаме» связана с паломничеством И.Куткашенлы в Мекку. Безусловно, это паломничество к главной святыне Ислама обогатило внутренний мир автора, оказало исключительное влияние на его мировоззрение. Исследователям удалось воссоздать весь маршрут пройденный автором. Проследить весь его путь, начавшийся в Шамахы и завершившийся на Ближнем Востоке. (Здесь необходимо отметить, что в «Сефернаме» упоминается более 300 географических названий – городов, селений, крупных и сравнительно небольших населенных пунктов, крепостей, мостов, морских портов, гор и рек). Караван паломников, продвигаясь вперед к назначенной цели-великой святыне-оставлял у И.Куткашенлы ярчайшие впечатления. И конечно же, увиденные в пути сцены быта, образ мысли местного населения, образцы материальной культуры местных народов – все это оживает перед глазами читателя словно кинолента. Будучи разносторонней личностью (И.Куткашенлы прекрасно владел кистью, обладал подлинно научным мышлением и умением анализировать увиденное) писатель как профессиональный дипломат, умел создавать контакт, наладить общение с окружающими. В этом произведение он проявляет себя как и военный. Попав в определенный жилой пункт он росматривает местность как военный. Обязательно думает о пресной воде. Все эти качества удивительной личности, разносторонность интересов его художественное мастерство вызывают огромное восхищение.

В «Сефернаме» автор упоминает имена более 120 человек, среди которых есть исторические личности, представители духовенства, военные, гражданские лица, описывает свои встречи, общение с ними, ведет беседы на самые различные темы. Пожалуй, именно в этих беседах личность автора, его глубокий внутренний мир

раскрывается наиболее полно. И именно эти беседы, представленные автором с огромным публицистическим талантом, делают «Сефернаме» произведением еще более увлекательным и познавательным.

Так, отдельные, неизвестные ранее разделы «Сефернаме» были обнаружены А Мирахмедовым и А.Талыб-заде, оформлены и впоследствии изданы на латинице и кириллице. Разделы «От Шамахы до Куткашена», «От Куткашена до Трабзона», «На берегах Красного моря», «От Египта до Суэца», «От Суэца до Джидды», «От Медины Минавер до Дамаска» («Медина Минавер-благословенная Медина), «Шам-е-Шариф» («Достославный Дамаск»), «От Дамаска до Бейрута», «От Иерусалима до Измира» –все эти части произведения создают достаточно полное впечатление о пройденных автором путях и увиденных им картинах и вместе с тем подчинены основной цели-раскрытию главной мысли произведения. Объем статьи не позволяет представить полный и всесторонний разбор произведения «Сефернаме». Однако, даже поверхностный разбор каждой из частей представляет интерес сразу в нескольких аспектах. «Сефернаме» охватывает записи связанные с 200 днями путешествия (более шести месяцев) и по сути может рассматриваться как своего рода своеобразный «источник», в котором раскрывается мировоззрение автора, его глубокая любовь к родному народу, родному языку, умение мастерски создавать общение, контакты, его поразительная наблюдательность. В «Сефернаме» высокий профессионализм И.Куткашенлы как дипломата и военного проявляется в полной мере. Так, в разделе под названием «От Шамахы до Куткашена» автор раскрывает свою заветную цель – с помощью всемогущего Аллаха совершить хадж – паломничество в священную Мекку. Проработав четыре года в Шамахы на высоких государственных постах, И.Куткашенлы завоевал большой авторитет среди местного населения и люди провожали его в хадж до границы с соседним районом – реки Ахсу. В селении Мачахи, расположенном в долине Тирджан, И. Куткашенлы счел своим долгом посетить могилы своих предков. Селение Мачахи, ее природу публицист описывает одним-двумя предложениями, очень емкими и точными.

В разделе «От Куткашена до Трабзона» автор делится с читателем своими грустными и в тоже время сладостными воспоминаниями о родном Куткашене, вспоминает расставание с садом, который был заложен им самим. Город Гянджа также напоминает И.Куткашенлы сражения, в которых он принимал участие будучи офицером. Здесь же И.Куткашенлы впервые упоминает имя своей супруги – Гаджи Бикя. Сила пера И.Куткашенлы проявляется наиболее ярко в следующих словах: «Шейх Низами, посетив Твою могилу и помолившись за упокой твоей души, прошу лишь об одном – даруй нам, нашим книгам, лишь малую крупицу своей мудрости, ибо достигнуть твоего уровня не возможно.» [4, с. 29] Далее следуют описания новых мест, таких как Шамкир, Товуз, Зайам, Салахлы, Тифлиса, Гори и др.

В разделе «На берегах Красного моря» большая часть текста к сожалению утеряна либо приведена в негодность. Вместе с тем, быт арабов-бедуинов, их образ жизни, структура прибрежных строений, особенности жилищ, наконец, особенности местного климата представлены достаточно широко.

Из раздела «От Египта до Суэца» становится ясно, что наместник Египта построил постоялые дворы для паломников и создал необходимые условия для их лошадей и повозок. Интересно описание самого Суэца, указывается что в период Хаджа город Суэц очень многолюден, здесь нет своей воды и чистую питьевую воду доставляют сюда из колодцев, расположенных за несколько километров от самого города.

«От Суэца до Джидды» – в этом разделе описано прибытие паломников на кораблях. Отмечается, что у причаливших кораблей на берегу собираются бедуины, продающие прибывшим паломникам питьевую воду, местные фрукты, а также перламутр и кораллы.

С точки зрения содержания и объема, а также стиля языка раздел «Из светлой Медины до Дамаска» значительно отличается от других разделов «Сефернаме». В этом разделе (самом объемном) описаны ритуалы Хаджа, маршруты, дороги, по которым сюда добираются паломники из разных стран, описаны встречи, беседы с попутчиками, представлены комментарии со ссылкой на научную и религиозную литературу, высказываются интересные мысли, суждения. Цитаты, приводимые Куткашенлы в названном разделе, с одной стороны, способствуют более полному раскрытию затрагиваемой темы, с другой, – указывают на глубокие знания автора в области исламской культуры, религиозно-схоластических течений в Исламе, также раскрывают определенные противоречия в мировоззрении автора, связанные скорее всего с его становлением и влиянием западной и русской культуры. В своей статье «Удивительная судьба» А.Мирахмедов высказывает очень обоснованную точку зрения: «И.Куткашенлы как писатель и мыслитель будучи тесно связанным с западноевропейской и русской культурой, настолько же (а может быть даже теснее) был привязан к культуре Ближнего Востока, и вместе с тем, был приверженцем не только прогрессивных сторон восточной философии, Фирдоуси и Саади, но также проявлял глубокий интерес к религиозно-схоластическим аспектам Ислама.

Раздел «Достославный Дамаск» («Шам-е –Шариф») – был обнаружен кандидатом филологических наук А.Талыб-заде. Автор описывает здесь состояние паломников, под палящим солнцем Мекки живущих мечтой о «тумане, тучах и дожде», говорит о том, что их надежда сбылась именно в Дамаске и вместе с тем описывает тяготы, вызванные обильными осадками. Груженые верблюды, вязнущие в грязи и теряя равновесие, валящиеся с ног, волнение и суета царящие среди паломников – все эти впечатляющие, запоминающиеся картины автор доносит до читателя живым, разговорным языком. «Мы слышали много похвал священному городу Дамаску, однако там он показался не столь прекрасным». – говоря это автор искренен и объективен в своих оценках и не забывает убедить в сделанных выводах и своего читателя. И.Куткашенлы упоминает неаккуратные дома и лавки, грязные улицы, полуразвалившиеся в некоторых местах стены. В то же время, писатель подчеркивает красоту внутреннего убранства домов – бассейны, фонтаны, отделку мрамором, цветные витражные стекла.

Раздел «Шам-е-Шариф» – «Достославный Дамаск» запоминается еще одной особенностью. В Дамаске И.Куткашенлы встречался со многими известными личностями – представителем России в Дамаске Леонидом Талантениди, а также с Исхаг Паша, Халил беком, Мухаммед Паша, начальником Генштаба Давуд Паша, шейх Ибрагим эфенди Фараги, Хамид беком Гарслы и др.. И.Куткашенлы с огромной любовью осматривавший достопримечательности Дамаска, не является простым наблюдателем, он раскрывает свое отношение ко всему увиденному.

В разделе «От Дамаска до Бейрута» описаны три дня поездки. В этом разделе описаны впечатления автора от пребывания в Бейруте, описан сам город, его святыни а также встречи с официальными лицами, находящимися здесь по делам службы.

Раздел «От Дамаска до Бейрута» является последней, неоконченной частью «Сефернаме». Этот раздел охватывает приблизительно полтора месяца всего путешествия. Интересный момент – автор здесь представляет план своей поездки в Иерусалим, написанный на русском языке. Пребывание в Яффах, встреча с консулом господином Мир Абутом, конная прогулка на арабских скакунах, визит в Рамлу и Римский монастырь – все это описано очень красивым и богатым слогом, И конечно же, вызывает удивление тот факт, что в исследованиях, связанных с историей азербайджанского языка а также с историей азербайджанской публицистики, «Сефернаме» И.Куткашенлы упоминается крайне редко.

В разделе «От Иерусалима до Измира» (втором по объему во всем произведении) И.Куткашенлы описывает населенные пункты, крепости, мечети, церкви, монастыри, площади и базары, очаги древней культуры, уделяет особое внимание своеобразию религиозных центров, объединяющих в себе характерные элементы исламской и христианской культуры, описывает наиболее интересные ритуалы, комментирует прочитанные книги по истории религии и местного фольклора. В этом разделе также описаны встречи автора с известными личностями, проведенные с ними переговоры, высказывается мнение автора по самым различным вопросам.

Основываясь на приведенных выше фактах можно с уверенностью утверждать, что в своем произведении «Сефернаме» И.Куткашенлы сумел продемонстрировать всю красоту, живость, богатство, поистине безграничные возможности азербайджанского языка. И.Куткашенлы оставил неизгладимый след в истории азербайджанской литературы и отечественной публицистики как выдающийся писатель, просветитель, меценат.

Следует указать, что утеряна часть произведения, описываюшая посещение святыни в Мекке. По мнению исследователей, эту часть рукописи или вырвали работники мечети, где многие годы хранилось это произведение, или же она затерялась.

Творчество И.Куткашенлы, в частности, произведение «Сефернаме» продолжает привлекать внимание исследователей как с литературной, так и сточки зрения идейного содержания, композиции, языка, стиля, проблем творчества, сохраняют свою актуальность.

Актуальность темы. Исследованию «Сефернаме» Исмаил бека Куткашенлы как первое в азербайджанской литературе произведение, написанное в жанре «путевых заметок» не уделялось достаточно большого внимания и это произведение должно изучаться в самых различных аспектах.

Научная новизна. В данной статье изучается творчество выдающегося азербайджанского писателя и публициста Исмаил бека Куткашенлы, впервые так подробно изучается произведение «Сефернаме», анализируются его основные аспекты и указываются, что «Сефернаме» является первым произведением в азербайджанской литературе, написанном в жанре путевых заметок и представляет собой ценный источник информации о Хадже, особенностях паломничества, религиозных ритуалах и образе жизни арабов.

Практическаязначимость. Материалы и результаты могут использоваться в дальнейших исследованиях творчества Исмаил бека Куткашенлы, в работах по сравнительному литературоведению.

Литература

1. Mümtaz, S. Rəşid bəy və Səadət xanım hekayəsi mühərriri Qutqaşınlı İsmayı bəyin həyatı // Ədəbiyyat qəzeti, − 8 iyun 1936.
2. Qasımzadə, F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / F.Qasımzadə, − Bakı, − 1974, − 372 s.
3. Qarayev, Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzilliklər. (İki min ili tamamlayan iki yüz il-XIX və XX yüzillər) / Y.Qarayev, − Bakı: Elm, − 2002, − 740 s.
4. Qutqaşınlı, İ. Əsərləri. Red, müqəddimə və qeydlər Ə.Mirəhmədov / İ.Qutqaşınlı, − Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, − 1967, − 113 s.
5. Поспелов, Г.Н. Теория литературы / Г.Н.Поспелов. − М.: Высшая школа, − 1978, − 351 с
6. Гачев, Г.Д. *Национальные образы мира* / Г.Д.Гачев, − М., − 1988, − 450 с.

S.L.Hasanova

İsmayıl bəy Qutqaşınlının “Səfərnamə” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında “səyahət qeydləri” janrında yazılmış ilk əsər kimi

Xülasə

Məqalədə görkəmli Azərbaycan yazıçısı və publisisti İsmayıl bəy Qutqaşınlının yaradıcılığı işıqlandırılır. Məqalə müəllifi “Səfərnamə” yol qeydlərini tədqiq edir, onun əsas aspektlərini analiz

edib oxucuya çatdırır. Azərbaycan ədəbiyyatında bu üslubda yazılan ilk əsərdi. "Səfərnamə"də həcc ziyarəti zamanı keçilən yol barədə dəyərli məlumatlar verilir. Əsərin hər bölməsində müəllifin qonaq olduğu şəhərlər, qəsəbələr haqqında məlumat verilir. Xüsusi qeyd etməliyik ki, İ.Qutqaşınlının "Səfərnamə" əsəri az tədqiq edilib və oxucuya müxtəlif aspektlərdə çatdırılmalıdır.

Açar sözlər: *İ.Qutqaşınlı, "Səfərnamə", yol qeydləri, ziyarət, janr, Həcc, Yaxın Şərq*

S.L.Hasanova

Ismail bey Kutkashenli's "Sefername" as the First Work in Azerbaijani Literature Written in the Genre of "Travel Notes"

Summary

In the article the creative work by outstanding Azerbaijani writer and publicist Ismayil bek Kutkashenli is spoken about. The author of article studied the work "Sefername" by I. Kutkashenli, analysed the main aspects of this work and points out that "Sefername" is the first work , written in genre of travelogue and it can be considered as source of very interesting information about the Hadj and all peculiarities of this pilgrimage, religious rituals and Arabian mode of life. Its also pointed out that all parts of "Sefername" are dedicated to different cities in Azerbaijan, Georgia, Turkey and Arabian countries. The author also points out that "Sefername" wasn't paid serious attention by researchers and should be studied from different aspects.

Key words*: I.Kutkashenli, "Sefername", travelogue, pilgrimage, genre, Hadj, Middle East*

Rəyçi: filol.e.d., prof. M.Q.Qocayev

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

Т.Г.ДЖАФАРОВ
доктор филологических наук, профессор
e-mail: telman_jafarov@mail.ru

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

:https://orcid.org/0000-0002-4429-654X

:10.62021/0026-0028.2024.2.160

ТЮРКСКИЙ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ТИП В КОНТЕКСТЕ ДИСКУССИЙ ОБ ИСТОРИИ МИРОВЫХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Ключевые слова: *Н. Данилевский, «Россия и Европа», культурно-исторический тип, крестовые походы, славяне*

Термин «культурно-исторический тип» принадлежит Николаю Данилевскому, русскому философу, учёному-естественнику, жившему в XIX веке. В книге «Россия и Европа» (1869) им была выдвинута теория культурно-исторических типов [8]. В качестве философа истории Н. Данилевский явился родоначальником теории цивилизаций (синоним: теория «локальных цивилизаций»), автором первого её варианта – теории культурно-исторических типов» [8, 6]. Исходя из этой характеристики, С.И.Бажов – автор предисловия к последнему изданию указанной книги – называет историю «биографией» самобытных и независимых культурно-исторических типов (цивилизаций), а также перечисляет указанные в книге Данилевского десять «полноценных» культурно-исторических типов: 1) египетский; 2) китайский; 3) ассирийско-вавилонско-финикийский, халдейский или древнесемитический; 4) индийский; 5) иранский; 6) еврейский; 7) греческий; 8) римский; 9) новосемитический или аравийский; 10) германо-романский или европейский, и два американских типа: мексиканский и перуанский, погибших «насильственной смертью» до завершения цикла развития. Также Н. Данилевский размышляет о будущем русско-славянском культурно-историческом типе [8, 8].

Данная книга Н. Данилевского привлекает наше внимание с точки зрения: 1) произошедших за последнее время изменений представлений о культурно-исторических типах; 2) необходимости нового прочтения теории цивилизаций; 3) выявления значения книги «Россия и Европа» для рационального понимания и завершения дискуссий о характере сегодняшнего миропорядка, о его перспективах; 4) вероятной уязвимости данной теории, несомненно, повлиявшей на последующие за ней концепции развития цивилизаций.

Чтобы обосновать и мотивировать ответы на эти вопросы, прежде обратимся к V главе книги [8, с. 125-150], где представлены и прокомментированы пять законов движения и развития культурно-исторических типов. *По первому закону* Н. Данилевского, «всякое племя или семейство народов, характеризуемое отдельным языком или группой языков…» владеет «самобытным культурно-историческим типом». *По его второму закону*, любой самобытный культурно-исторический тип может зарождаться и развиваться, имея политическую независимость. *По третьему закону* Н. Данилевского, каждый культурно-исторический тип самобытен, неповторим, однако он «вырабаты-

вает» свою цивилизацию «при большем или меньшем влиянии чуждых, ему предшествовавших или современных цивилизаций». *Четвёртый закон* культурно-исторических типов, по мнению русского учёного, предполагает, что присущие каждому типу этнографические элементы «достигают полноты, разнообразия и богатства» при существовании федерации или политической системы государств… Свой *пятый закон* автор строит на том, что после неопределённо продолжительного роста культурно-исторические типы достигают бурного развития и процветания, но за короткий срок происходит их истощение и угасание.

Комментируя первые два закона, Н. Данилевский не сомневается в их закономерности. При этом вызывает сомнение утверждение русского учёного о том, что ко времени выдвижения им теории культурно-исторических типов, т.е. ко второй половине XIX века, «все же прочие сколько-нибудь значительные племена не образовали самобытных цивилизаций», в числе которых он называет и тюркские племена, которые, по мнению учёного, «живя в странах, малоудобных для культуры, не вышли из состояния дикости или кочевничества». Якобы «эти племена остались на степени этнографического материала, т.е. вовсе не участвовали в исторической жизни или возвышались только до степени разрушительных исторических элементов» [8, с. 127]. Это утверждение было выдвинуто в тот исторический период, когда ещё всю Европу, христианский мир объединяла борьба с многовековым присутствием тюркской Османской империи в трёх частях света, а также имело место противостояние не только политическому, но и культурному и религиозному влиянию тюркского государства. А Россия продолжала процесс вытеснения Османской империи из славянских земель, в разгаре были русско-турецкие войны. Россия боролась за право лидерства на этих территориях. В то же время Европа опасалась значительного усиления Российской империи на Балканах, на Ближнем Востоке. Это было время, когда Россия активно включилась в борьбу за осуществление политической теории «Москва – III Рим», за превращение страны в евразийское государство. В противостояние романо-германской и тюрко-исламской цивилизаций в Европе вмешалась Россия, намеренная создать в освободившихся от турецкого присутствия землях Славянский союз, Всеславянскую федерацию. Поэтому Н. Данилевскому важно было не только показать непринадлежность России Европе, романо-германскому миру, но и обосновать процесс созревания и процветания славянской цивилизации на базе византийской, появление нового культурно-исторического типа – славянского. В то же время Россия намерена была довести дело до конца: поддержав освободительные войны восточных и западных славян, всякими силами она хотела завоевать их любовь, не дать возможности кому-либо из части славян вступить в союз со странами романо-германского мира. Но вмешательство европейских государств в Крымскую кампанию (1853-1856 гг.) помешало осуществлению российских планов. Именно «ход восточного вопроса перед Крымской войной» дал повод Н. Данилевскому «выставить на вид враждебность Европы к России и Славянству». По мнению учёного, «враждебность эта кроется в глубокой розни, существующей между мирами славянским и германо-романским, розни, которая проникает до самых оснований общего плана развития всемирной истории.» [8, с. 565]. Важным фактором для утверждения славянского культурно-исторического типа и определения основных различий с германо-романским типом Н. Данилевский считал излечение русского общества от «болезни» западничества, а также полное политическое освобождение всех славянских народов, образование Всеславянского союза под покровительством России [8, с. 566]. В XV и XVII главах своей книги под названиями «Всеславянский союз» и «Славянский культурно-исторический тип (вместо заключения)» автор устанавливает категории, свидетельствующие о разнообразных обнаружениях исторической жизни славянских народов, о присущей им культуре [8]. Общие разделы культурной жизни

обозначаются и комментируются под определениями: *религиозная, культурная, политическая и общественно-экономическая деятельность.* Славянство преподносится как четырёхосновный культурно-исторический тип [8, с. 568-569].

Вопрос о сущности мировых цивилизаций, о роли европейских культур и стран в представлении и трансформации накопившегося опыта и ценностей давно обсуждался в философии и литературе Западной Европы, хотя термин «культурно-исторические типы» был выдвинут в конце 60-х годов XIX века. Эпоха классицизма усваивала, пересматривала, переделывала образцы античной и средневековой культур. И всё это происходило на фоне европейских буржуазных революций. Эпоха классицизма смешалась с эпохой Просвещения, бурным развитием философских и дидактических идей. Встал вопрос о воспитании нового человека – человека эпохи пробуждений и потрясений, думающего, внутренне свободного. Почти параллельно наступила эпоха сентиментализма и романтизма. Европу охватили философские идеи, с одной стороны, романтический дух поэзии Байрона, Гёте, Шиллера, с другой. За Великой Французской революцией, потрясшей устоявшиеся порядки и представления, последовало создание империи Наполеона Бонапарта. На смену эпохи наполеоновских побед пришёл период пробуждения русских умов в последствии освобождения Европы от наполеоновского насилия. Но Россия не смогла воспользоваться появившимся историческим шансом после заключения Священного союза в Европе. Для неё началась эпоха жандарма Европы, годы внутренней реакции. Вместо того чтобы освободить простой народ от крепостничества, осуществить серьёзные реформы, поддержать дух, идеологические и творческие искания и вдохновение молодого русского дворянства, после восстания декабристов начались гонения на вольнодумцев в результате оказавшихся в Сибири и на Кавказе. Россия во второй раз в своей истории не смогла воспользоваться предоставившейся ей возможностью для социально-экономического и культурного возвышения. Вспомним первые годы прихода к власти Екатерины II, её указ о составлении и учреждении в России нового Уложения с привлечением всех слоёв русского общества, решение императрицы об издании либеральных журналов, о внедрении в стране образовательной системы европейского образца и других достижений эпохи европейского классицизма. Однако вскоре под предлогом начавшихся войн с Турцией всему пришёл конец.

Избавившись от состояния ученичества западноевропейских литератур и философов, российская философская и литературная мысль старалась по-своему трактовать ход цивилизационных процессов. Наряду с западниками, прекрасно понимавшими и утверждавшими роль Европы в формировании тогдашней философской и культурной мысли в России, появились славянофильские воззрения, которые видели путь развития и миссию своего Отечества в славянском мире. Концепция Н. Данилевского стала краеугольным камнем идеологической платформы славянофилов. Идеи западничества и славянофильства проникли в русскую литературу XIX века; которая была сильно идеологизирована. В контексте споров о русской идее, об источниках многих выдающихся текстов русской литературы наподобие романа «Братья Карамазовы», в их философской подоплёке, а также в повсеместной перекличке данных произведений с идеями Руссо, Канта, Ницше, Шопенгауэра и других европейских мыслителей таятся глубокие поиски русской идентичности, религиозности, соборности и других качеств.

По нашим наблюдениям, последующие концепции и воззрения о культурно-исторических типах исходили из первоначальной теории о них; их авторы находились под сильным влиянием русского философа. Концепция Освальда Шпенглера о крахе Западной цивилизации [21] появилась сразу после Первой Мировой войны. Арнольд Тойнби выдвинул теорию возникновения и развития цивилизаций перед началом Второй Мировой войны в виде *ответа* на глобальные *вызовы* времени [17]. Каждая новая версия

данной концепции имела собственную общественно-политическую, экономическую и идеологическую основу и создавалась учёными с совершенно разными профессиональными и идеологическими платформами. Каждый из них по-разному представлял историю развития цивилизаций и культур.

Но было бы логично обратиться к истокам вопроса, к тому историческому моменту, когда возникла необходимость определения понятий «культура» и «цивилизация», и ещё не была выдвинута теория Н. Данилевского о культурно-исторических типах. Это поможет нам понять суть определения этих типов. На наш взгляд, один из тех, кто всерьёз занимался историей европейской цивилизации и стоял у истоков проблемы, – это французский историк, философ, теоретик языка и литературы, государственный деятель и дипломат Франсуа Гизо. Он имел однозначно твёрдое убеждение по поводу развития цивилизации в Европе: «Эту цивилизацию нельзя искать в каком-либо одном европейском государстве, что история её не может быть изучена из истории какой-либо одной страны. При всем единстве, она бесконечно нюансирует; она никогда не развивалась вполне в одном каком-нибудь государстве. Элементы её истории следует искать то во Франции, то в Англии, то в Германии, то в Италии и Испании…» [6].

В концептуальном плане следовало бы взять за основу именно эту позицию теоретика цивилизационного развития, давшую возможность прийти ко вполне приемлемому заключению: «Можно задать себе вопрос: есть ли это всеобщий факт, существует ли всемирная цивилизация человеческого рода, стремится ли человечество к определённой цели, передают ли народы друг другу из века в век нечто неисчезающее, нечто возрастающее, хранимое как драгоценное сокровище, и, таким образом, нечто нетленное, вечное? Что касается меня, то я глубоко убеждён, что действительно человечество имеет общее предназначение; что существует передача сокровищ цивилизации из поколения в поколение и, следовательно, существует всеобщая история цивилизации.» [6].

О. Шпенглер и А. Тойнби, в свою очередь, стали авторами последующих наиболее системных и известных классификаций культурно-исторических типов. Первый из них отвергал идею всеобщей мировой истории, утверждал существование множества историй отдельных самобытных культур, функционирующих как целостный автономный организм. Немецкий учёный выделил восемь великих культур: *египетскую, вавилонскую, индийскую, китайскую, греко-римскую (античную), арабо-византийскую (магическую), культуру майя (мексиканскую), западноевропейскую (фаустовскую*). Кроме того, он предположил возможность появления новой – *русско-сибирской культуры*.

По его мнению, время существования каждой культуры с момента её зарождения и до гибели составляет примерно тысячу лет. Культура, придя в упадок, трансформируется в цивилизацию [19, с. 39].

В основе классификации цивилизаций А. Тойнби лежали религиозный и территориальный критерии, т.е. наличие или отсутствие религиозных связей между обществами, а также степень удалённости от того места, где конкретное общество возникло. Первоначально он выделил 21 цивилизацию: *западную, православную христианскую основную (византийско-балканскую), православную христианскую в России, иранскую, арабскую, индскую, индуистскую, дальневосточную основную, дальневосточную в Корее и Японии, эллинскую (греко-римскую), сирийскую, китайскую, минойскую, шумерскую, хеттскую, вавилонскую, андскую, мексиканскую, юкатанскую, майанскую и египетскую.* В дальнейшем количество независимых цивилизаций А. Тойнби сократил до десяти.

Воспринимая историю как циклический процесс, круговорот локальных обществ, и, обозначая это цивилизацией, английский историк отвергал определение общих сроков существования цивилизаций. К примеру, исторический процесс зарождения,

развития, расцвета, упадка и гибели египетской цивилизации, по мнению учёного, занял примерно две тысячи лет [17, с. 77-79].

Тюрки, по мнению авторов указанных концепций, относятся к «разрушителям» цивилизаций или представляют «застывшие» цивилизации. Созданные тюркскими народами цивилизации мельком обозначаются не совсем определёнными типами («кочевая» и «оттоманская»). Удивляет то, что ни один из авторов в списке основных культурно-исторических типов не называет тюркской.

Н. Данилевский, как ярый русский славянофил, во взглядах которого отразились идеи и настроения русской интеллигенции второй половины XIX века, был сторонником греко-славянского пути развития Европы. Его не удовлетворял существующий раздел территории Евразии между романо-германским и греко-славянским мирами из-за отсталости доставшихся России регионов, среди которых была Центральная Азия, Туркестанский культурно-исторический ареал. Современник Н. Данилевского, К. Леонтьев, российский дипломат в Греции, более скептически и трезво относился к славянофильским иллюзиям учёного. Искренность и доверчивость славян Восточной Европы и Балкан вопреки стараниям России вызывали у него сомнения. Он называл славянизм «сфинкс-загадкой»: «Представляя себе мысленно Всеславизм, мы получаем только какое-то амфорическое, стихийное, неорганизованное представление… » [13, с. 1-7]. Византизм же, по его мнению, «в государстве значит самодержавие. В религии он значит христианство с определёнными чертами, отличающими его от западных церквей, от ересей и расколов…» [13, с. 1-7]. Н. Данилевский и К. Леонтьев делили человечество на культурно-исторические типы, которые преодолели определённые стадии развития: юности, зрелости и старости.

Параллельно утвердились и другие воззрения о развитии и существовании культурно-исторических типов. Когда О. Шпенглер пришёл к мысли о закате европейской (западной) цивилизации, азербайджанский идеолог тюркизма Ахмед Агаоглу утверждал о доминантной роли романо-германской культуры в мире: «Европейская культура, идущая мощным потоком и не встречающаяся ни с каким препятствием, убирает на своём пути всё. Единственный выход из этого состояния – принятие данной культуры» [1, с. 30]. К этим выводам А.Агаоглу приходит в изданной в 1927 году книге. К этому времени уже сложилась школа тюркизма в России и Турции, бурно обсуждались пантюркские идеи в работах Исмаила Гаспиринского, Юсуфа Акчуры, Али Бея Гусейнзаде и др. В 1923 году увидела свет книга Зии Гёкальпа «Основные принципы тюркизма». В Турции правительство Мустафы Камаля Ататюрка было ориентировано на европейские ценности. Будучи соратником Ататюрка, А. Агаоглу признавал отсталость культуры тюркского мира от западной и подчёркивал невозможность обхода победившей культуры [1, с. 35].

Исходя из приведённых нами тезисов Франсуа Гизо, можно понять А. Агаоглу, искавшего путь культурного развития в безоговорочном принятии и усвоении достижений европейской цивилизации.

А теперь обратимся к трудам одного из основных представителей экзистенциализма, немецкого философа, историк культуры, психолога и психиатра Карла Ясперса, который, суммируя опыт предшественников, дал чёткое определение понятий «культура» и «цивилизация». Учёного, прошедшего две мировые войны, волновали «проблемы философско-исторические и мировоззренческие: как преодолеть те катаклизмы, которые постигли европейскую цивилизацию в XX веке? Какие духовные ориентиры остаются у европейского человека и как их обрести в современном индустриальном обществе?» [22, 8]: «За последние пять столетий европейцы втянули весь мир в свою орбиту. Они повсюду распространяли свою цивилизацию и брали у других цивилиза-

ций то ценное, чем они сами не располагали… Европейцы первыми сделали единство мира осознанным, общение планомерным, длительным и надёжным…

Существует единство культур как единство фактически общего мира жизненных форм, институтов, представлений, верований – единство народов по происхождению, языку, судьбе; единство религий в качестве «мировых религий» … [22, с. 260-261]

Большинство появившихся после выхода книг русских учёных Н. Данилевского и К. Леонтьева работ продолжали однобоко представлять историю мировых цивилизаций, особенно культурно-исторические типы. Поэтому неслучайно Рустам Рахманалиев в качестве эпиграфа к своей книге «Империя тюрков. История великой цивилизации» использует слова Гёте: «В наши дни не остаётся никакого сомнения в том, что всемирную историю время от времени придётся переписывать. Подобная необходимость проистекает не вследствие того, что со временем выявляются все новые и новые события, а оттого, что появляются новые взгляды, побуждающие передового человека нового времени занять такую точку зрения, с которой он мог бы совершенно по-новому видеть и оценивать прошлое». [16, 5]

Наши поиски показали, что хотя история изучения вопроса и всё начинается с Н. Данилевского, философы и литераторы Западной Европы уже давно до него размышляли о сути человеческих цивилизаций, об их возникновении, развитии, упадке и гибели. Они искали ответы на вопросы: как объяснить исчезновение великой египетской цивилизации, Александрийской библиотеки, Хазарского каганата и т.д. Что было причиной их гибели? Природные явления, великие переселения народов, мировые войны, противостояние цивилизаций или естественный ход их возникновения, развития, расцвета и упадка?

Каждый новый этап разгорания споров и дискуссий о развитии мировых цивилизаций и культур, об их типах начинался в связи с особенностями текущей исто-рической ситуации: накануне серьёзных противостояний, мировых войн или же после их завершения.

В корне всех этих дискуссий вокруг концепций Н. Данилевского, О. Шпенглера, А. Тойнби было столько разногласий, что современная им историография и философия разочаровывалась в них, выдвигала альтернативные варианты, совершенно другие трактовки хода истории. Но никто не смог преодолеть основных противоречий этих концепций. История ярого противостояния мировых религий, Запада и Востока, России и Европы продолжается по сей день; ещё жёстче и суровей. Как же так получается? Человеком первого тысячелетия был признан Атилла, второго – Чингисхан. Предводителями первого и второго великих переселений были тюрки. Только перечисление названий величайших государств и империй тюрков могло бы занять не одну страницу нашей статьи. Идея собирания всех земель и владений мира принадлежит Чингисхану и Амиру Теймуру. Орхон-Енисейские письмена, великие эпосы раннего Средневековья («Китаби-Деде Горгуд», «Манас» и др.) принадлежат тюркам. Выдающимися представителями Ренессанса той же эпохи выступают Джалаледдин Руми, аль-Фараби, Ибн-Сина, Низами, Насими, Навои, Физули и т. д. и т. п., но ни в одной из концепций мировых цивилизаций о богатстве, глубине и распространённости тюркских цивилизаций нет ни слова, тюрки никем не упомянуты в положительном плане. Ведь и тюркской цивилизации, как и другим перечисленным Н. Данилевским, О. Шпенглером и А. Тойнби цивилизациям, были присущи этапы зарождения, развития, расцвета и упадка. Предполагаемый нами тюркский культурно-исторический тип, несомненно, прошёл все этапы существования соответственно пяти законам движения и развития культурно-исторических типов, выдвинутыми Н. Данилевским. Тюркский культурно-исторический тип так же, как и славянский, вполне можно охарактеризовать как четырёхосновный, имеющий религиозную, культурную, политическую и общественно-экономическую деятельность.

А почему применяемые к тюркам определения не относят к другим цивилизациям, к той же романо-германской, к участникам крестовых походов, вырезавшим сотни тысяч православных христиан и мусульман, разрушившим до основания Константинополь задолго до завоевания его турками в 1453 году? Если тюркский культурно-исторический тип, по нашему мнению, имеет право быть названным в числе основных по той простой причине, что отвечает всем пяти законам движения и развития культурно-исторических типов, утверждённым пионером этих теорий Н. Данилевским, то почему его последователи К. Леонтьев, О. Шпенглер и А. Тойнби, Б. Рассел и др. не опровергли его? Своеобразной ответной реакцией на общие методологические просчёты названных теоретиков стала статья Джавада Хейята «Влияние исламской культуры на развитие западной культуры». В ней выдвигается научно обоснованная мысль о том, что истоками современной процветающей западной культуры были не римская и византийская культуры, а восточная исламская и тюркская. [12] Признание этого справедливого утверждения очень своевременно для реализации идеи объединения тюркских государств. С другой стороны, статью Дж. Хейята можно оценить как реакцию на взгляды современных американских философов Фрэнсиса Фукуямы [19] и Сэмюэла Харрингтона [20] о противостоянии исламской культуры западным, о будущем столкновении этих цивилизаций.

Ведь давным-давно прошли времена, когда все занимались опровержением мнения «поскоблите русского, и окажется татарин». С другой стороны, сегодня в Европе, в славянском мире, в Евразии утвердился совершенно другой миропорядок. Потеряло свою актуальность утверждение Ф. Достоевского: «Не может Россия изменить великой идее, завещанной ей рядом веков и которой следовала она до сих пор неуклонно. Эта идея есть, между прочим, и всеединение славян; но всеединение это – не захват и не насилие, а ради всеслужения человечеству…». Прав великий писатель в том, что силы России в этом направлении «довольно ошибочно направлялись» [10, с. 258]. Это вытекает также из утверждения К. Леонтьева о том, соперничество за доминантную роль в романо-германском мире между Францией и Германией продолжается, Россия же тщетно претендует на ведущую позицию в греко-славянском мире. В то же время Ф. Достоевс-кий, ярый сторонник теории Н. Данилевского, предполагал единение всех народов без каких-либо исключений: «Мы впервые объявим миру, что не чрез подавление личностей иноплеменных нам национальностей хотим мы достигнуть собственного преуспеяния, а наоборот, видим его лишь в свободнейшем и самостоятельнейшем развитии всех других наций и в братском единении с ними, восполняясь одна другою, прививая к себе их органические особенности и уделяя им и от себя ветви для прививки, сообщаясь с ними душой и духом, учась у них и уча их, и так до тех пор, когда человечество, восполнясь мировым общением народов до всеобщего единства, как великое и великолепное древо, осенит собою счастливую землю.» [11, с. 100]. На наш взгляд, в приведённых высказываниях Ф. Достоевского просматривается определённое противоречие. В одном случае он славянофил, сторонник Н. Данилевского, один из активных идеологов так называемого восточного вопроса, в другом – автор «русской идеи», ставшей основой русской философии. Это – всемирная отзывчивость, т.е. отсутствие национального эгоизма, готовность помочь другому народу. Думается, сегодня очень актуальна речь писателя о Пушкине, обращённая русскому человеку, славянскому миру и европейцам. По мнению Арсения Гулыги, «…подлинный «подвиг Пушкина» Достоевский видит в том, что в его поэзии засияли идеи всемирные. Ибо «что такое сила русской народности, как не стремление её в конечных целях своих ко всемирности и всечеловечности… О, народы Европы и не знают, как они нам дороги! И впоследствии, я верю в это, мы, то есть, конечно, не мы, а будущие грядущие русские люди поймут уже все до единого, что стать настоящим русским и будет именно значить

стремиться внести примирение о европейские противоречия» [6, с. 86]. Да, «Достоевский говорил о будущем… он обращал внимание на то, что в России «возникнет высший культурный тип, которого нет в целом мире – тип всемирного боления за всех». Этот «всемирный болельщик» возникнет из «почвенника»: чем сильнее привязанность к родной земле, тем скорее она перерастает в понимание того, судьба родины неотделима от судеб всего мира. Отсюда стремление устроить дела всеевропейские и всемирные как характерная русская черта» [6, с. 86]. В результате технического прогресса, глобализации, войн и катаклизмов мир стал таким маленьким, хрупким и беззащитным, что каждый из нас сегодня озадачен вопросами «Как сохранить и беречь его, не лишиться достижений и результатов цивилизации, мультикультурального и этнического своеобразия планеты? Что же делать, чтобы знать, видеть, оценить культурное многообразие мира, умело пользоваться, наслаждаться и дорожить всем, что имеем на Земле? Не являются ли сегодня изречения Ф. Достоевского ответом на эти вопросы, на трагические последствия противостояния в Восточной Европе между Россией и Украиной. Об этом ли Всеславянском единении мечтали славянофилы, разве подобное противостоянии России и Европы волновало авторов русской идеи? Таковыми ли должны были быть результаты романо-германского и греко-славянского развития пути Европы?

Вот к чему приводят наши размышления вокруг «подозрительной» концепции Н. Данилевского о культурно-исторических типах, где нашлось место даже цивилизациям доисторического времени, цивилизациям, не прикасающимся с российскими пределами. Справедливо, что он, исходя из реалий европейского развития, настоящих и будущих планов основных игроков европейской политики, разграничил романо-германский и греко-славянский культурно-исторические типы. Непонятно было только то, как же он промолчал и проморгал историю великой тюркской цивилизации, веками тесно переплетавшуюся и сосуществовавшую с древнерусской и древнеславянской культурами. Хотя и Ф. Достоевский с большим интересом ждал появление глав книг «Россия и Европа» Н. Данилевского в эпоху непрекращающихся споров западников и славянофилов, на наш взгляд, понять и адекватно воспринять его в плане интересующего нами «изъяна» невозможно без заметок того же самого Ф. Достоевского. В своих комментариях под заглавиями «Мой парадокс», «Вывод из парадокса» и «Восточный вопрос» [10] писатель разъяснил все причины невключения тюркского культурно-исторического типа в обсуждаемый перечень. Получается, что Россия стыдится своего гуннского, аварского, хазарского, печенежского, татарского прошлого, отказывается от истории своего возрождения в XIV-XVII веках, во многом ставшего возможным благодаря сношениям с Золотой Ордой, а потом с Османской Портой, способствовавшим её возведению в ранг великой евразийской державы. И это только из тех побуждений, чтобы быть услышанным и принятым на Западе, в Европе. Выходит, прорубив окно в Европу, Россия должна была отказаться не только от своего православного, но и тюркского прошлого. Оставалось только «стащить с постели больного человека (Достоевский имел ввиду Османскую Турцию – *замечание наше*) совсем долой». Но ради славянского единения русский теоретик Н. Данилевский и писатель Ф. Достоевский не хотят, чтобы Европа вызвала консилиум «опять лечить его». Понятно, что вмешательство европейских стран в так называемый «вечно неразрешимый Восточный вопрос» тогда помешало бы планам России согласно политической теории Филофея и завещанию Петра I освободить Константинополь от турков и превратить его в центр Всеславянского союза.

Недоумеваешь, когда даже в новейших исследованиях русские учёные за сегодняшние беды во всех грехах обвиняют тюркское наследие России. «Западноевропейские концепции особого пути России являются одним из весьма заметных элементов интеллектуального поля Запада. С точки зрения западного наблюдателя, этот особый путь

обусловлен двумя взаимосвязанными факторами – с одной стороны, петровскими реформами, максимально приблизившими Россию к Западу, и с другой – «сопротивлением материала», некоторыми чертами исторического, религиозного, культурного характера, не позволяющими России раствориться в западной цивилизации» [2, с. 336]. Нам же кажется, что проблема не в «сопротивлении материала», т.е. религиозного содержания, этнического разнообразия, истории формирования государственности России. С точки зрения политиков, публицистов и мыслителей Запада, ряд событий обусловил формирование мифа о русской угрозе, представлений о полуазиатской стране, предназначение которой – «потопить в крови ослабевшую от своих вековых устоев европейскую цивилизацию» [2, с. 339].

Сегодня в тюркских странах наряду с крупномасштабными международными и межрегиональными социально-экономическими проектами развития реализуются культурно-информационные и научно-технические мероприятия, способствующие усилению и укреплению интеграционных процессов в рамках Объединения тюркских государств. Это важно для каждого тюркского государства с точки зрения определения своей исторической, культурной и национальной идентичности. Нам необходимо рассмотреть свою историю и культуру в контексте выявления вклада тюркских народов в мировую культуру и цивилизацию. Сегодня Азербайджан переживает своеобразный национально-патриотический подъём. Восстанавливается историческая справедливость: возвращаются исконно азербайджанские земли, захваченные армянами в результате массовых переселений. Благодаря социально-экономическим, культурным и научным проектам возрождаются Карабахский и Восточно-Зангезурский регионы республики, восстанавливается историческая память… Очень надеемся на скорое открытие экономически выгодного для всех стран региона Зангезурского коридора…

Особо импонируют нам тюркологические исследования казахстанцев. В этом плане примечательна статья Сагади Булакбаева «Тюркский мир в контексте истории философии», недавно появившаяся в одном из научных журналов Казахстана. [3]. Во-первых, в данной публикации автор делает попытку «сведения отдельных «историй» в единую всемирную историю», во-вторых, он освободил нас от задачи предоставления неопровержимых фактов тюркской истории и культуры в пользу её утверждения в качестве одного из основных культурно-исторических типов. Обратим внимание на аргументы Булакбаева: 1) начиная с конца VI века, границы Тюркского каганата сомкнулись на западе с Византией, на юге с Персией и Индией, а на востоке с Китаем; 2) вопреки утверждениям историков, тюрки имели свою самодостаточную культуру и цивилизацию в центре Евразии, создали несколько очагов мировой культуры и цивилизации, оказавшие существенное влияние и на другие культуры и цивилизации, в первую очередь на европейскую; 3) ссылаясь на Л. Гумилёва, автором приводятся многочисленные факты технического прогресса (*изобретение металлических стремян и вьючной упряжи, плавка металла, получение чугуна и стали, изобретение изогнутой сабли, появление книгопечатания восемь веков до открытия Гуттенберга, «конная культура», ирригационное искусство, покорение народов и стран, умение удержать их под своей властью, простирание завоёванных территорий от Тихого Океана до Атлантики, в частности, владения Тюркского каганата, империя Чингисхана, империи Тимуридов, Газневидов, Моголов, жалаиров в Иране, Османская империя, обладание лучшим военным искусством, использование тюркских войск в качестве союзников или наёмников, совершенные формы общественного бытия и социальные институты, кочевая демократия, налоговая система, денежное обращение, безопасная торговля, идеальная коммуникационная сеть, дипломатия, толерантное отношение к языку, культуре и традициям всех народов и т.д.* – курсив наш). Опираясь на «Персидские письма» французского философа Шарля Монтескье, казахский учёный высказывает

следующую интересную мысль: «Завоевания Чингисхана значительно превосходят завоевания семи крупнейших европейских полководцев, признанных всем миром – Александра Македонского, Ганнибала, Цезаря, шведского короля Карла XII, Фридриха Великого, А. В. Суворова и Наполеона Бонапарта…» [3].

Мы согласны с мнением, что «…в контексте современной методологии культуры концепции Данилевского, Шпенглера и Тойнби вполне рабочие и востребованы» [15]. За основу своих взглядов и будущих разысканий по поводу тюркского культурно-исторического типа мы берём эти концепции. В то же время мы сторонники восстановления исторической справедливости и предлагаем научно-теоретическую платформу, необходимую для объединения тюркских государств. В противовес теории Н. Данилевского считаем вполне объективной евразийскую концепцию русской истории, предложенную учёными-евразийцами Г. Вернадским [3], Н. Трубецким [17], Л. Гумилёвым [6] и др., соответствующую характеру и логике развития многовековых славяно-тюркских связей, отношений России с Европой. Труды евразийцев советского и постсоветского времени, движение неоевразийцев в России, платформа Евразии в Турции, концепция туранского евразийства О. Сулейменова и Н. Назарбаева, а также тюркологические исследования последних десятилетий в тюркских странах свидетельствуют о том, что существование тюркского культурно-исторического типа не вызывает сомнений. Проблема в том, как преподнести и представить его, как широко и глубоко охватить и описать весь процесс его возникновения, развития, расцвета, определить нынешнее состояние цивилизационных тенденций.

Разрешение проблемы и рассмотрение вопроса о существовании самостоятельного тюркского культурно-исторического типа предлагалось нами в контексте исследований евразийцев. [9]

Необходимо придерживаться известного тезиса Л. Гумилёва о том, «что если Россия будет спасена, то только как евразийская держава и только через евразийство» (6). В этом смысле важно также мнение одного из известных представителей турецкой платформы евразийства Омара Гёксела Ишяра: «В Евразийском регионе Турция и Россия не должны выступать друг против друга, а действовать вместе, достичь политической гибкости между собой, не увлекаться превосходством и конкуренцией во взаимоотношениях…» [12, с. 89]. Этот призыв актуален и жизнеспособен для стабильности отношений между Объединением тюркских государств и Российской Федерацией во всех сферах жизнедеятельности.

Сегодня появились новые научные сферы, интегрирующие с культурой: культурология, этнокультурология, лингвокультурология, мултикультурализм, этнопсихология, другие метадисциплины, имеющие практическую значимость в изучении языка, культуры и истории народов мира. На наш взгляд, игнорирование или искажение истории и культуры какого-то не было народа ограничивает возможности культурного и научного обмена, сближения, диалога и всестороннего сотрудничества между народами.

Литература

1. Ağaoğlu, Ə. Üç mədəniyyət / Ə.Ağaoğlu. – Bakı: Mütərcim, – 2006. – 24-36 с.
2. Багно, В.Е. Миф – образ – мотив (Русская литература в контексте мировой). – Санкт-Петербург: Издатаельство Пушкинского Дома, издательство «Вита Нова», – 2014. – 480 с.
3. Булекбаев С. Тюркский мир в контексте истории философии // https://mysl.kazgazeta.kz/news/2265
4. Вернадский, Г. В. Московское царство: пер. с англ. / Г.В.Вернадский. – Тверь: ЛЕАН, – 1999. – 448 с.
5. Гизо Ф. История цивилизации в Европе // https://mybook.ru/author/fransua-gizo/istoriya-civilizacii-v-evrope-2/read/?page=3

6. Гулыга, А.В. Творцы русской идеи / А.В.Гулыга, – М.: Молодая гвардия, – 2006. – 316 с.
7. Гумилёв, Л.Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. Спб: СЗКЭ: ООО «Издательский дом «Кристалл», – 2003 http://flibusta.site/b/192539/read
8. Данилевский, Н.Я. Россия и Европа / Н.Я.Данилевский. – Москва: Издательство АСТ: ОГИЗ, – 2023, – 624 с.
9. Джафаров, Т.Г. Концепции о культурно-исторических типах и тюркские цивилизации / Т.Г.Джафаров. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11 (3) 2024 https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd/issue/85042/1508798
10. Достоевский, Ф.М. Дневник писателя: избранные страницы / Ф.М. Достоевский. – М.: Современник, – 1989, – 557 с.
11. Достоевский, Ф.М. Полн. собр. соч. в 30-ти тт. Т. 25.
12. Heyət, C. İslam mədəniyyətinin Qərb mədəniyyətinin inkişafına təsiri / C. Heyət // 525-ci qəzet. – 2010. – 19 mart.
13. İşyar, Ö.G. Avrasya ve avrasyaçılık / Ö.G.İşyar. – Bursa: Dora, – 2013, – 352 s.
14. Леонтьев, К.Н. Византизм и славянство. – М.: Издание Императорского общества Истории и древностей Российских при Московском университете, – 1876, – 144 с.
15. Равочкин Н.Н. Культурологические теории Данилевского, Тойнби и Шпенглера в контексте современной методологии культуры // https://cyberleninka.ru/article/n/kulturologicheskie-teorii-danilevskogo-toynbi-i-shpenglera-v-kontekste-sovremennoy-metodologii-kultury
16. Рахманалиев, Р. Империя тюрков. История великой цивилизации / Р.Рахманалиев, – Москва: Рипол Классик, – 2013.
17. Тойнби А. Постижение истории /А. Тойнби. – М.: Академический проект, – 2023, – 798 с.
18. Трубецкой, Н.С. История. Культура. Язык / Н.С.Трубецкой. – М.: Прогресс, – 1995. – 800 с.
19. Fukuyama, F. The End of History and the Last Man / F.Fukuyama, – The Free Press, – p.446. https://old.tsu.ge/data/file_db/anthim/011.pdf
20. Huntington S. The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs. – 1993. – Summer (vol.72, № 3). – p. 22-49.
21. Шпенглер, О. Закат Европы: в 2 т. – М., – 2004. Т. 2.
22. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем . – М.: Политиздат, – 1991. – 527 с.

T.H.Cəfərov

Türk tarixi-mədəni tipi dünya sivilizasiyaları tarixi ilə bağlı diskussiyalar kontekstində

Xülasə

Məqalədə rus filosofu N.Danilevskinin 1869-cu ildə işıq üzü görmüş “Rusiya və Avropa” kitabında təqdim olunan tarixi-mədəni tiplər, onun irəli sürdüyü sivilizasiyalar konsepsiyası təhlil edilir. Sonrakı dövrlərdə müzakirəyə çıxarılan O.Şpenqlerin və A.Toynbinin konsepsiyalarına, bütövlükdə, bu müstəvidə gedən diskussiyalara, “mədəniyyət”, “sivilizasiya”, “tarixi-mədəni tip” anlayışları ilə bağlı fikirlərə, həmçinin ədəbi ünvanlara və mətnlərə, F.M.Dostoyevskiyə istinad edilir. Türk tarixi-mədəni tipinin bu konsepsiyalarda layiqli yer tuta bilməməsinin əsas səbəbi kimi ilkin olaraq rus-türk müharibələri fonunda slavyan tarixi-mədəni tipinin qabardılması vurğulanır. Göstərilir ki, tarixi-mədəni tiplərin müəyyən olunmasında ilk rola malik olmuş rus aliminin müəyyən etdiyi qanunlara və hərəkət qanunauyğunluqlarına əsasən ilk və sonrakı təsnifatlarda türk tarixi-mədəni tipinin yer almaması təəccüb doğurur. Bunu sübut edən tarixi faktlar, dəlil və sübutlar sadalanır. Göstərilən yanlışlığın rus tarixinin Avrasiya konsepsiyası müəllifləri tərəfindən XX əsrin 20-30-cu illərdə aradan qaldırıldığı göstərilsə də, hazırda – Türk Dövlətləri Birliyinin formalaşdığı bir tarixi şəraitdə ideoloji oriyentir kimi türk tarixi-mədəni tipinin, türk sivilizasiyasının mövcudluğunun elmi-nəzəri təsdiqinə ehtiyac yarandığı qeyd edilir.

Açar sözlər: *N. Danilevski, “Rusiya və Avropa”, tarixi-mədəni tip, xaç yürüşləri, slavyanlar*

T.H.Jafarov

Turkic cultural-historical type in the context of discussions about the history of world civilizations

Summary

The article analyzes the historical-cultural types presented in the book "Russia and Europe" by the Russian philosopher N. Danilevsky, published in 1869, and the concept of civilizations put forward by him. The concepts of O. Spengler and A. Toynbee, discussed in the later periods, as a whole, discussions on this level, ideas related to the concepts of "culture", "civilization", "historical-cultural type", as well as literary addresses and texts, and F.M. Dostoyevsky are referred to. As the main reason why the Turkish historical-cultural type cannot take a proper place in these concepts, the rise of the Slavic historical-cultural type against the background of the Russo-Turkish wars is emphasized.

It is shown that it is surprising that the Turkish historical-cultural type is not included in the first and subsequent classifications based on the laws and regularities of movement defined by the Russian scientist who had the first role in defining historical-cultural types. Historical facts, evidence and evidence are listed to prove this. Although the indicated error was eliminated by the authors of the Eurasian concept of Russian history in the 20s and 30s of the 20th century, it is noted that there is a need for scientific-theoretical confirmation of the existence of the Turkish historical-cultural type and Turkish civilization as an ideological landmark in the historical conditions of the formation of the Union of Turkic States.

Key words: *N. Danilevsky, "Russia and Europe", cultural and historical type, crusades, Slavs*

Рецензент: доктор исторических наук А.Ш.Ахмед

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSİXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

G.Ç.ASLANOVA
baş müəllim
e-mail: aslanovagulara@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

:10.62021/0026-0028.2024.2.172

AZƏRBAYCAN XALQ MAHNILARININ SƏS VƏ FORTEPİANO ÜÇÜN YAZILMIŞ İŞLƏMƏLƏRİNİN TƏDRİS PROQRAMLARINDA YERİ

Xülasə. *Məqalədə müxtəlif illərdə Azərbaycan bəstəkarları tərəfindən xalq mahnılarının səs və fortepiano üçün yazılan işləmələrindən bəhs olunur.Məqalədə demək olar ki, mahnı işləmələri toplularının əksəriyyəti nəzərdən keçirilib və təhlil edilib. Milli musiqiyə xas olan lirik melodiyalar, lad-məgam xüsusiyyətlər, spesifik vəzn və s. bu əsərlərə marağı artırır, dərs proqramlarını Azərbaycan musiqisi ilə tamamlayır və tədris prosesində tələbələr tərəfindən daha da həvəslə öyrənilir.*

Açar sözlər: *xalq, mahnı, işləmə, fortepiano, ritm, temp, tədris*

Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevin 1927-ci ildə çap olunmuş "Azərbaycan Türk el nəğmələri" toplusunun nəşri ilə ölkədə yeni milli fortepiano "folklor siması"nın yaranmasından danışa bilərik. Topluda olan xalq mahnılarının çox sayının fortepiano ilə müşayiət olunması bu işin təməlini qoydu və gələcək musiqiçilərə yol göstərdi.

Ən birinci nümunələrdən A.Zeynallının "Səndən mənə yar olmaz" xalq mahnısının fortepiano ilə oxumaq üçün işləməsini misal gətirə bilərik ki, bu mahnı müqəddimə ilə başlanır və 6/4 sayda yazılıb. Müşayiət çox sadə, bir əldən o birisinə keçən arpeciolarla, legato üslubunda yazılıb və bəsit səslənir.

Bu sahədə canlanma İkinci Dünya müharibəsindən sonraya təsadüf eləyir. Belə ki, bu zaman çoxsaylı azərbaycanlı gənc bəstəkarlar fəaliyyət göstərirdi. Onların əksəriyyəti Bülbülün rəhbərliyi altında Musiqi Kabineti ilə əməkdaşlıq etmiş, Azərbaycandakı yaradıcı ekspedisiyalarda folklor yığmış və bir hissəsi onun bəzi nümunələrindən ilhamlanaraq onlardan öz əsərlərində istifadə etmişlər.

Bunlardan 1952-ci ildə böyük bəstəkarımız F.Əmirovun çapdan çıxmış iki Azərbaycan xalq mahnısının fortepiano ilə oxumaq üçün işləməsini misal gətirə bilərik. Mahnıların ikisində də fortepiano girişi intermediya ilə başlanır. Giriş dinləyicinin nəğmələrdəki emosional əhvali-ruhiyyəyə tutulması və onun əsasında xalq havasının səslənməsini, açıqlamasını təmin edir. "Küçələrə su səpmişəm" Azərbaycan musiqisinə xas olan 6/8 sayında moderato cantabile tempində çox lirik xarakterə malikdir. Bəstəkar mahnının xarakterini qorumaq üçün müşayiəti nisbətən sadə, sağ əldə melodiyanı təkrarlayaraq gözəl, uyğun harmoniyalarla mahnının gözəlliyini qoruyub saxlamış və xalq ənənələrinə sadiq qalmışdır. I mahnı – "Evləri var xana-xana" tam fərqli xarakterə malikdir. Oktavalar və iri akkordlarla başlayan müşayiət, sonra da ritmi saxlayaraq (2/4) gah staccato ilə ifa olunan müşayiət, gah da legato çalınaraq mahnının ruhunu, əhvalını dinləyiciyə ötürür [2].

1957-ci ildə bir neçə bəstəkarımız xalq mahnı janrına müraciət etmişdir. Bunlardan H.Xanməmmədov və N.Əliverdibəyovu nümunə göstərə bilərik.

H.Xanməmmədovun 1957-ci ildə üç xalq mahnısı: "Ay qadası", "Ay qız, heyranın ollam" və "Yadıma sən düşəndə" çapdan çıxıb. Birinci mahnı – "Ay qadası" – cəld tempdə, 6/8 ritmdə, xalq musiqisinə xas olan "Üç badam, bir qoz" ritmik müşayiəti ilə çalınır. İkinci mahnı – "Ay qız heyranın ollam" – yenə də 6/8 sayda, cəld tempdədir, ancaq burada daha sakit və sadə müşayiət görürük. Üçüncü mahnı – "Yadıma sən düşəndə" – nisbətən asta-andante con mota tempində çalınır və yenə də 6/8 sayda müşayiətin iri akkordlarla ifa olunmasına baxmayaraq, mahnı daha mülayim xarakterə malikdir. Bunu akkordların sıx olması təmin edir. Təkcə axırda, müşayiətin fakturasında onaltılıq notların legato ilə çalınması musiqini hərəkətə gətirir [10, s. 17] .

1959-cu ildə bəstəkar M.Əhmədovun "Azərbaycan xalq mahnıları" (fortepiano ilə oxumaq üçün) kitabı nəşr olunub. Burada iki Azərbaycan xalq mahnısı – "Gözəlim sənsən" və "Gəl, gəl" yer alıb. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, "Gözəlim sənsən" mahnısı hələ M.Maqomayevdən başlayaraq bir neçə bəstəkar fortepiano və səs üçün işləyib. Mahnının gözəlliyi ("Şüştər" muğamı), lirikası, həzin melodiyası qəlbləri oxşayır və mahnı xalqın ən sevimli mahnısına çevirir.

1961-ci ildə bəstəkar S.Hacıbəyov Qax və Zaqatala rayonlarındakı ekspedisiyalardan sonra üç mahnı çap edir. Onu da qeyd etməliyəm ki, bu mahnıların melodiyalarını da nota bəstəkar özü köçürüb. Bunlar "Bənövşə" (Qax rayonu), Zaqatala rayonunda nota yazılan "Maralım, ceyranım" və "Ceyran balam" xalq mahnılarıdır. Birinci iki mahnı mülayim tempdə, 6/8 ritmə malikdir, axırıncı mahnı isə daha cəld (allegretto) tempdə və nisbətən nadir 6/4 ritmində yazılıb.

1962-ci ildə fortepiano ilə oxumaq üçün daha bir mahnı məcmuəsi bəstəkar M.Mirzəyev tərəfindən çap olunub. Məcmuədə beş Azərbaycan xalq mahnısı var: "Azərbaycan maralı", "Nəbi", "Qara tellər", "Bağçada gül", "Gözəlim sənsən". Mahnıların hamısı ənənəvi 6/8 ritmində yazılıb və "Nəbi" mahnısından başqa, qalanı asta və mülayim templi lirik melodiyalara malikdir. "Nəbi" mahnısı cəld tempdədir və xalq qəhrəmanına həsr olunduğundan melodiyası igidliyi, qorxmaz, döyüşkənliyi nümayiş edir. Bütün bu mahnıların müqəddiməsi və sonu nisbətən mürəkkəb fortepiano partiyası ilə seçilir [11, s. 18].

Həmən illərə nəzər saldıqda, bir sıra aşıq mahnıları fortepiano ilə oxumaq üçün bəstəkarlar tərəfindən işlənilib. 1960-cı ildə B.Hüseynlinin bu qəbildən altı aşıq mahnısının işləməsini qeyd etmək istərdim. Mahnılar ayrı-ayrı çapdan çıxıb. Mahnıların ritmi 3/8; 6/8-dir və fortepiano müşayiəti aşıq stilində, ritmi isə təkrarlar ilə və s. yazılıb.

Fortepiano ilə oxumaq üçün xalq mahnılarının işləmələrindən yazanda L.Abbasovanın fəaliyyətini xüsusi qeyd etməliyik. Onun 2000-ci ildə və 2005-ci ildə çap olunmuş toplularını ən çox mahnılar əhatə edir. Mahnılar iki cilddə yerləşdirilib və hər topluda 12-dən 19-a qədər mahnı cəmləşdirilib. Mahnılar müqəddimə ilə başlayır. Bunlar həm uzun, həm də qısa ola bilir və həmçinin fortepiano partiyası mahnının sonunda da yer tutur. Toplularda cəmləşən mahnılar hamısı lirik mahnılardır. Aralarında həm asta, həm mülayim, həm də tez templi mahnılar mövcuddur. Müşayiətin nisbətən sadə görünməyinə baxmayaraq, müşayiət tam əsərin xarakterini, dramaturgiyasını, onun ritmik rəngarəngliyini, dolğun harmonik zənginliyini üzə çıxarır. Konsertmeyster partiyasında çoxsaylı arpeciolar, üçsəsli akkordlar, xarakterik ritm və s. demək olar ki, bütün mahnılara məxsusdur. Ən əsası da mahnıların miqdarı imkan verir ki, ifaçılar gözəl, çox rahat seçim etsinlər.

2020-ci ildə G.Aslanovanın "Azərbaycan xalq mahnılarının səs və müşayiət üçün işləmələri" adında toplu çapdan çıxıb. Məcmuədə 12 Azərbaycan xalq mahnısı yer alıb. Mahnıların hamısı lirik mahnılardır və məhəbbət lirikasına aiddir. Əksər mahnıların ritmi 3/4 və 6/8-dir. Bir mahnı 4/4, biri də qarışıq, dəyişən ritmdə yazılıb. Mahnılarda geniş diapazon dəyişiklikləri, arpeciolar, oktava həcmində akkordlar, arpeciolar, çox saylı melizimlər və bütün mahnılarda pedalın qeyd

olunması mahnıları daha konsert xarakterli edir. Məcmuədə olan yeniliklərdən biri mündəricatda bütün mahnıların hansı muğama aid olmasının qeyd olunmasıdır.

1. "Ay bəri bax, bəri bax" (Segah); 2. "Ay Laçın" (Bayatı Şiraz);
3. "Bir dənəsən" (Bayatı Şiraz); 4. "Bülbülün geydiyi sarı" (Bayatı Şiraz);
5. "Çal oyna" (Mahur, Rast); 6. "Dağlarda çiçək" (Bayatı Şiraz);
7. "Əlimdə sazın qurbanı" (Mahur); 8. "Gül açdı" (Şur);
9. "Küçələrə su səpmişəm" (Bayatı Şiraz); 10. "Neylərsən" (Segah);
11. "Onu demə zalım yar" (Bayatı Şiraz); 12. "Qalalıyam" (Mahur, Rast) [14, s. 39].

Bütün zamanlar Azərbaycan xalqının zəngin və rəngarəng musiqisi musiqiçilərin diqqətini cəlb edib və Azərbaycan folklorundan öz yaradıcılığında istifadə etməsinə sövq edib.

Bunların da ən çoxu mahnı janrının payına düşür. Mahnı xalqın mənəviyyatı, daxili aləmi, hissi, düşüncələri, iztirabları, sevinc və kədəri, həyata baxışı, dünyagörüşü və psixologiyasıdır. Xalqın həyat tərzini, toyunu, yasını, mübarizəsini mahnılardan müəyyənləşdirmək mümkündür.

Dahi sənətkar Ü.Hacıbəyli Azərbaycan bəstəkarlarına xalq musiqi nümunələrinin tədris-pedaqoji proqramlarına daxil edilməsi, tələbələrin repertuarı üçün milli əsərlər yaratmağı tövsiyə edib.

"Azərbaycanda musiqi tərəqqisi" adlı məqaləsində Ü.Hacıbəyli yazır: "Bu mahnılardan münasibini seçib musiqi məktəblərimiz üçün "çalğı repertuarı" hazırlamaq".

Öncə sadaladığımız bütün məcmuələrə nəzər salsaq, bəzi ümumi cəhətləri görmək olur. Mahnılar əsasən Azərbaycan xalq musiqisinə xas olan 3/4 və daha çətin 6/8 ritmindədir. Nisbətən asta və ya mülayim tempdə olan mahnılarla yanaşı, daha cəld, hərəkətli mahnılar var. Azərbaycan musiqi folkloruna xas olan musiqi-inkişafı prinsipləri və ifadə vasitələri, faktura ritm-metr xüsusiyyətləri, dinamik çalarlar və ştrixlərin tətbiqi (leqato, stacatto və s) və əlbəttə milli musiqimizin gözəlliyi tələbələri bu əsərləri ifa etməyə təhrik edir. Bu məcmuələrdə fakturanın müxtəlif növlərinin tətbiqi, geniş akkordlardan istifadə olunması, registr növbələşməsi kimi rəngarəngliklə rastlaşırıq. Müxtəlif ştrixlərdən (stakato, leqato) ustalıqla istifadəsi də mahnıların işləmələrinin daha maraqlı olmasına kömək edir, əsərlər tədricən daha mükəmməl, faktura daha dolğun olur, bu da xalq melodiyaların işləməsidir və bütün Azərbaycan xalq musiqisinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə saxlayır: metro-ritm, ifadə vasitələri-legato, stakkato, registr dəyişmələri və s. Ancaq biz görürük ki, əsərlər tədricən çətinləşir, həcmi böyüyür, geniş akkordlardan, daha zəngin fakturadan istifadə olunur.Yəni əsərlər daha inkişaf etmiş, ifaçılıq imkanları daha geniş olan ifaçılara ünvanlanmışdır.

Qeyd etməliyik ki, əksər bəstəkarlarımızın xalq musiqisinə müxtəlif formada müraciətləri olub və bu mənbədən daim istifadə olunur və olunacaqdır. Azərbaycan xalq musiqisinin xasiyyətini ən çox üzə çıxaran güclü cəhət şərq melodiyasının təbiətindən gələn və ifaçının fantaziyasına geniş imkanlar yaradan improvisasionluqdur. Ancaq bu azadlıq müəyyən çərçivədə olmalıdır ki, bunlar lad quruluşu, musiqinin, melodiyanın xüsusiyyətləri, metro-ritmik quruluşun xüsusiyyətləridir. İmprovizə zamanı adətən əsas səsin ətrafının oxunmaları, motivin sekvent yerini dəyişmələri, çox sayda melizmatik bəzəmə, səsdən-səsə sürüşən qlissando və bir sıra başqa spesifik üsullardan istifadə olunur [8, s. 5].

Bütün bu müxtəlif Azərbaycan xalq mahnıları fortepiano ilə oxumaq üçün işləmələrdir və ifaçıların repertuarının xalq musiqisi ilə zənginləşdirilməsinə yönəldilib.

Xalq mahnıları folklorun ən demokratik və sevilən janrı olduğundan,ona olan maraq heç vaxt tükənməyib və bundan sonra da güclü olacaq. Onların işləməsinin əsasını qoyan Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevin "Azərbaycan Türk el nəğmələri" məcmuəsindən başlayan bu iş ildən-ilə inkişaf edib, müasir zamana gəlib çatıb. Xalqın ruhuna yaxın olan folklor işləmələri daha tez auditoriyanın rəğbətini qazanaraq populyarlaşır. Məhz onların vasitəsilə xalq musiqisinin dinləyicilər tərəfindən asan qavramasından, geniş kütlələrə, Avropaya məxsus olan və orada geniş yayılan fortepiano alətini kütləvi şəkildə məişətə yeritməsi mümkün olub. İlk işlə-

mələr nisbətən sadə, bəsit, kasıb fortepiano fakturaya, harmoniyalara, tembr rəngarəngliyinə malikdirsə, sonrakı işləmələrdə bu qüsurlar aradan götürmək üçün iş aparılıb.

İşin elmi nəticəsi: Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, xalq musiqi nümunələrinin işləmələri hal-hazırda musiqiçilərin repertuarında yer tutaraq, onu daha da zəngin və rəngarəng edib. Onların arasında müxtəlif həcmli və çətinlikləri ilə seçilən əsərlərin olması onu göstərir ki, fərqli səviyyədə olan ifaçılar: kiçik yaşlı şagirdlərdən tutmuş kollec və universitet tələbələri və professional ifaçılar da bu əsərləri proqramlarına daxil edə bilərlər. Məqalədə həmçinin əsərlərin təhlili də verilib.

İşin elmi yeniliyi: Elmi işdə xalq mahnılarının fortepiano ilə oxumaq üçün müxtəlif illərdə yazılan işləmələri bu yaradıcılıq növündə olan inkişafını göstərir. Bütün bunlar tədris proqramlarını milli musiqi nümunələri ilə daha da zənginləşdirməsinə gətirir. Elmi işdə səs və fortepiano üçün işləmələrin bütün mərhələləri araşdırılıb və təqdim olunub.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə səs və fortepiano üçün işləmələrin arasında artıq sadə müşayiətlə yanaşı, daha yüksək professional səviyyədə olanları da yer aldığını göstərib. Beləliklə, əsərlərin müxtəlif səviyyəli ifaçılara yönəlməsi, onların tədris prosesində daha çox tələbənin proqramına daxiletmə imkanını yaradır.

Ədəbiyyat

1. Hacıbəyov, Ü. Azərbaycanda musiqi tərəqqisi // Maarif və mədəniyyət, −1926, №8, − s. 9.
2. Əmirov, F. Azərbaycan xalq mahnıları fortepiano ilə oxumaq üçün / F.Əmirov. −Bakı: Azərnəşr, − 1952.
3. Абдуллаева, З.К. Азербайджанские народные мелодии (в записи и фортепианной обработке) / З.К.Абдуллаева. − Баку – 1992, – 80 с.
4. Əmirov, F. Azərbaycan xalq mahnıları / F.Əmirov. − Bakı: Azərbaycan Dövlət Musiqi Nəşriyyatı. – 1955.
5. Azərbaycan el nəğmələri (Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevin 100 illiyinə): Nota salan və harmonizə ed. Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayev. Red. və şərhlərin müəllifi B.Hüseynli. − Bakı: İşıq, − 1985. − 67 s.
6. Hacıbəyov, S. Azərbaycan xalq mahnıları / S.Hacıbəyov, − B: Azmuznəşr, − 1957, − 13 s.
7. Əliverdibəyov, N. Azərbaycan xalq melodiyaları. Fortepiano ilə oxumaq üçün işləmələr / N.Əliverdibəyov. – Bakı: Azərnəşr, − 1957. – 13 s.
8. Quliyev, C. Azərbaycan xalq mahnılarının işləmələrinə dair bəzi mülahizələr // Musiqi dünyası. – 2007. №1. – 2/31. − 159 s.
9. Həsənova, A. Azərbaycan xalq məişət mahnılarına bir nəzər // Musiqi dünyası. – 2007. №3. – 4/33. − 133-134 s.
10. Xanməmmədov, H. Azərbaycan xalq mahnıları. Fortepiano ilə oxumaq üçün / H.Xanməmmədov. – Bakı: Azərnəşr. − 1957. – 17 s.
11. Azərbaycan xalq mahnıları. Fortepiano ilə oxumaq üçün işləyəni M.Mirzəyev. − Bakı: Az.Dövlət Mus.Nəşr. − 1962. − 18 s.
12. Zeynallı, A. Səndən mənə yar olmaz. Fortepiano ilə oxumaq üçün / A.Zeynallı, – Bakı: Azərnəşr. − 1934. – 9 s.
13. Abbasova, L.M. Azərbaycan xalq mahnıları. Fortepiano ilə oxumaq üçün işləmələr/ L.M.Abbasova. – Bakı: Təhsil EİM, − 2005. – 67 s.
14. Aslanova, G.Ç. Azərbaycan xalq mahnılarının səs və müşayiət üçün işləmələri / G.Ç.Aslanova. – Bakı: ADPU. − 2020. − 39 s.
15. Hacıbəyli, Ü.Ə. Azərbaycanda musiqi tərəqqisi. URL://üzeyir.musiqi-dünya.az/article 39.html

G.Ch.Aslanova

Place of Arrangements of Azerbaijani Folk Songs Written for Voice and Piano in Educational Programs

Summary

The article talks about arrangements of folk songs for voice and piano made by Azerbaijani composers in different years. The article examines and analyzes, one might say, most collections of song arrangements. The lyrical melodies inherent in national music, modal-mugham features, specific rhythm, etc. increase interest in these works, complementing the curriculum and are more readily studied by students in the learning process.

Key words: *folk, song, processing, piano, rhythm, tempo, education*

Г.Ч.Асланова

О месте обработок азербайджанских народных песен для голоса и фортепиано в учебных программах

Резюме

В статье говорится об обработках народных песен для голоса и фортепиано, сделанных азербайджанскими композиторами в разные годы. В статье рассмотрено и проанализировано, можно сказать, большинство сборников песенных обработок. Присущие национальной музыке лирические мелодии, ладово-мугамные особенности, специфический ритм и др. повышают интерес к этим произведениям, дополняя учебные программы и охотнее изучаются студентами в процессе обучения.

Ключевые слова: *народная, песня, обработка, фортепиано, ритм, темп, обучение*

Rəyçi: p.e.d., prof. T.Ə.Bağırova

Redaksiyaya daxil olub: 04.05.2024

Y.M.BABANLI
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor, doktorant
email: Y.babanli@mail.ru

Azərbaycan İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

: https://orcid.org/0009-0006-7137-2882

:10.62021/0026-0028.2024.2.177

HƏRBİ QULLUQÇULARIN PEŞƏKAR FƏALİYYƏT SAHƏSİNDƏ FİZİKİ HAZIRLIĞIN ƏSASLARI

Xülasə. *Bu gün Azərbaycan silahlı qüvvələrinin sıralarında təlim hərbi qulluqçuların potensialının və fiziki imkanlarının artırılmasına yönəlib. Ölkənin Ali Baş Komandanı və Müdafiə Nazirliyinin rəhbərliyi tərəfindən hərbi qulluqçuların qarşısında qoyulan tapşırıqların tam və vaxtında yerinə yetirilməsi hərbi qulluqçuların fiziki imkanlarının inkişaf etdirilməsini təmin etmək üçün əsas vəzifələrdəndir. Azərbaycan Ordusunun bədən tərbiyəsi sistemi bu gün icbari gündəlik səhər məşqlərindən, təmiz havada və idman zalında kütləvi idman tədbirlərindən ibarət səmərəli təkmilləşdirilmiş mexanizmdir. Qoşunların növündən, hərbi hissə və bölmənin peşəyönümündən asılı olaraq, bu dərslərə ayrılan saatların sayı dəyişir.*

Açar sözlər: *hərbi, təlim, fiziki, inkişaf, formalaşma, güc, qələbə, döyüş, iradə, xüsusiyyətlər, fəaliyyət*

Hərbi qulluqçuların fəaliyyətində bədən tərbiyəsi böyük rol oynayır. Birbaşa bütün hərbi xidmət əməkdaşların yüksək mənəvi, siyasi, mənəvi və fiziki imkanlarından asılıdır. Silahlı qüvvələrdə bütün xidmətlər hərbi qulluqçulardan ordunun döyüş və texniki problemlərini həll etmək üçün fiziki və könüllü hazırlıq tələb edir. Ona görə də hərbi qulluqçuların fiziki hazırlığına daim nəzarət etmək lazımdır. Hərbi personalın fiziki imkanlarının inkişafı üçün balanslaşdırılmış sistem ən son formalardan, üsullardan və ordunun bütün növlərinin kadr potensialının artırılmasından ibarətdir.

Hərbi qulluqçuların fiziki hazırlığında ən vacib şey onun ehtiyacları nəzərə alınmaqla hərbi təlimə inteqrasiyadır. Hərbi qulluqçuların fiziki hazırlığının bütün sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi texniki təchizatda müasir dəyişikliklər və ordunun hərtərəfli inkişafı ilə qarşılıqlı surətdə bağlıdır. Ordunun döyüş hazırlığının vəzifələri bədən tərbiyəsi proqramının hərtərəfli inkişafını getdikcə daha çox tələb edir. Ordunun və donanmanın hərbi qulluqçularının hərbi-fiziki hazırlığının spesifikliyi ordunun strateji problemlərinin həllinə yönəlmişdir [4, s. 7].

Silahlı qüvvələrdə hərbi bədən tərbiyəsinin strukturu hərbçinin şəxsiyyətinin fiziki və əqli keyfiyyətlərinin təkmilləşdirilməsinin bütün mahiyyətinə təsir edən sistemli konsepsiyaya uyğun olaraq proqramlaşdırılır və həyata keçirilir. Fiziki hazırlıq funksiyalarını inkişaf etdirməyin daha spesifik yollarının həyata keçirilməsi konkret məqsədlərə nail olmaq məqsədi daşıyır. Bütün bu məqsədlər hərbi qulluqçulara ordunun döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün lazımi fiziki keyfiyyətlərin verilməsinə yönəlmişdir [2, s. 3].

Qeyd etmək istərdim ki, qoşunlarda bədən tərbiyəsi sistemi nizamlı bir sistemdir və onun gərgin döyüş fəaliyyətinin tələblərinə uyğunluğundan, bilavasitə psixoloji və pedaqoji şəraiti təşkil edən bütün komponentlərin spesifik əlaqələrinin məcmusundan asılıdır. Bütün bacarıq və keyfiyyətlərin fiziki inkişafı prosesinin əsasları, habelə hərbi qulluqçuların şəxsiyyətinin formalaşmasının mənəvi-psixoloji sferasının təkmilləşdirilməsi. Ordunun texniki təminatının müasir inkişafı şəraitində bu prosesin təşkili və idarə edilməsi amili xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir [1, s. 4].

Müasir ordunun müəyyən növlərində öyrəndiyimiz hərbi qulluqçuların fiziki hazırlığı sisteminin bütün bu psixoloji və pedaqoji aspektlərinin öz konseptual əsasları var. Hərbi qul-

luqçuların fiziki hazırlıq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi sistemi müasir döyüş texnikasının müasir texniki təchizatlı strukturlarının obyektiv tələblərini əks etdirməlidir. Belə şəraitdə şəxsi heyətin fiziki və psixoloji inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Döyüş şəraitində zəruri olan psixoloji və fiziki keyfiyyətlərin tərbiyəsi real imkanların və ən əsası hərbi personalın mürəkkəb və ekstremal döyüş əməliyyatlarına fiziki hazırlığının təmin edilməsinin rasional yollarının nəzərə alınmasını nəzərdə tutur. Döyüşün bütün nəticəsi əsgərin fiziki və psixoloji cəhətdən nə qədər hazır olmasından asılıdır. Bütün bu psixoloji və pedaqoji aspektlər ordunun şəxsi heyətinin fiziki hazırlığının məqsəd, vəzifə və prinsiplərində öz əksini tapmalıdır.

Hərbi qulluqçuların fiziki hazırlığının strukturu, orduda və donanmada işçilərin hazırlanmasının bütün prosesinin fiziki hazırlığından əvvəl tərtib edilən tələblərlə əlaqəli qarşılıqlı amillərdən asılıdır. Müxtəlif aspektlərdə fiziki hazırlıq ordunun müasir strukturuna uyğun olmalıdır [1, s. 4].

Hərbi qulluqçunun günü səhər qaçışı ilə başlamalıdır, sonra ümumi inkişaf məşqləri və xüsusi peşəyönümlü məşqlər. Xüsusi bölmələr üçün gündüz hazırlığına müxtəlif döyüş sənətlərindən bir sıra məşqlər daxildir.

Bədən tərbiyəsi bütün fiziki keyfiyyətləri inkişaf etdirən və təkmilləşdirən və atletik formanı saxlamağa imkan verən məşqlərdən istifadə edərək gündəlik həyata keçirilməlidir. Təbii ki, hərbi qulluqçular xidmətdən asudə vaxtlarında fiziki imkanlarını inkişaf etdirmək üçün fiziki özünü təkmilləşdirmə ilə məşğul ola bilərlər. Ordu rəhbərliyinin qarşıya qoyduğu vəzifələri yerinə yetirmək üçün hazırlıqlara nəzarət etmək üçün bütün fəaliyyətləri dəqiqləşdirmək lazımdır. Hər il hərbi qulluqçuların, əsgərlərin (matrosların) və ordu komandanlığının şəxsi heyətinin fiziki hazırlığı ən azı iki dəfə yoxlanılır. Fiziki hazırlıq standartlarını fərqlənmə ilə keçənlər komandanlıq tərəfindən mükafatlar və ilk istirahət günləri ilə mükafatlandırılır. Hərbi qulluqçular arasında keçirilən beynəlxalq yarışlarda fəxri yer tutanların çoxu təkcə maddi mükafatlar deyil, həm də qeyri-adi adlar alır. Beləliklə, ordu rəhbərliyi hərbi qulluqçuların fiziki imkanlarının daha da inkişafını təşviq etməli və həvəsləndirməlidir.

Hərbi qulluqçuların fiziki imkanlarını inkişaf etdirmək üçün iş zamanı fərdi keyfiyyətləri də nəzərə almaq lazımdır. Müəyyən idman növlərində və müəyyən şəxslərin məşq profilinə uyğun olaraq fiziki fəaliyyətin fərdiləşdirilməsi bütün hərbi qulluqçularda və onların hər birində fərdi olaraq əhvali-ruhiyyənin yaxşılaşdırılmasına kömək edə bilər.

Nəzəri cəhətdən səriştəli əsgər hərbi fəaliyyətin vəziyyətini ayıq şəkildə qiymətləndirməyi bacarır, düşmənin psixologiyasını başa düşür, müxtəlif hərbi vəziyyətlərdə əmr və tapşırıqları uğurla yerinə yetirir.

Məqsədli fiziki hazırlığın vacibliyini, fiziki keyfiyyətlərinin vaxtında yüksəldilməsinin vacibliyini yaxşı dərk edən hərbi qulluqçular daim öz üzərlərində çalışacaq, hərbi qulluqçularına dəstək olacaqlar.

Müxtəlif ordu birləşmələrinin fəaliyyət strukturunda hərbçilərin fiziki hazırlıq səviyyəsini artırmaq üçün idman komplekslərindən istifadə olunur. Psixofizioloqların fikrincə, əzələ dinamikası stress müqavimətini artırmağa imkan verir ki, bu da orduda əsgərin psixoloji, mənəvi və siyasi imkanlarına və vəziyyətinə təsir göstərir. Əzələ motor bacarıqları hərbi qulluqçuların psixikasında idrak proseslərinin inkişafına təsir göstərir.

Bədən tərbiyəsi təkcə kazarma şəraitində deyil, həm də ordunun təlim və hərbi əməliyyatlarının sahə (səyyar) şəraitində həyata keçirilə bilər. Daha irimiqyaslı hərbi-fiziki hazırlıq döyüş əməliyyatlarına ən yaxın şəraitdə qoşunlar tərəfindən tapşırıqların həllinə yönəlmiş təlim məşğələlərində həyata keçirilir və silahlı qüvvələr üçün təlimin ən səmərəli formasıdır. Bu məşqlərin əsas cəhəti xüsusi fiziki hazırlıqdır, fərqin əsas təsir amili tam avadanlıqla məşqdir. Bu vəziyyət həm psixoloji, həm də fiziki dözümlülüyü artırır. Əzələ kütləsinin gücünü və gücünü inkişaf etdirir. Süni şəkildə yaradılmış ekstremal şərait hərbi qulluqçulardan bütün təlim tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün daha böyük öhdəlik tələb edir. Bu cür təlimlər hərbi qul-

luqçuların peşəkar keyfiyyətlərini artırır. Məqsədli və metodik olaraq düzgün təşkil olunmuş bədən tərbiyəsi hərbi qulluqçuların hərbi bacarıqlarını artırır.

Və elmi-tədqiqat işlərimizə yekun vuraraq qeyd etmək istərdim ki, hərbi qulluqçuların hərtərəfli fiziki hazırlığının məzmunu və təşkili bütün qoşun növlərinin döyüş səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilməlidir. Bədən tərbiyəsi əxlaqi, elmi və texniki hazırlıqla qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır. Demək olar ki, fiziki hazırlıq ordunun döyüş qabiliyyətini təmin edən tədbirdir.

İşin elmi nəticəsi: bütün yuxarıda deyilənləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, müasir dövrdə hərbi qulluqçuların fiziki imkanlarını inkişaf etdirmək yeni-yeni tədqiqatlara ehtiyac duyulur.

İşin elmi yeniliyi: məqalədə müasir ordu strukturunda hərbi qulluqçuların fiziki hazırlığının imkanlarını inkişaf etdirmək xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: demək olar ki, təqdim olunan məqalədə "Hərbi qulluqçuların peşəkar fəaliyyət sahəsində fiziki hazırlığın əsasları" mövzu həm hərbi məktəblərdə çalışan mütəxəssislər, həm də ordu sıralarında hərbi qulluqçuların fiziki hazırlığına və təkmilləşdirilməsinə cavabdeh olan zabit heyəti üçün əhəmiyyətli ola bilər. Hərbi qulluqçuların fiziki hazırlığı zamanı hərbi-siyasi əhvali-ruhiyyənin yüksəldilməsi, hərbi qulluqçuların hərtərəfli, habelə fiziki hazırlığın əhəmiyyəti haqqında biliklərinin inkişaf etdirilməsi üçün məşğələlərin keçirilməsi zəruriliyi olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Бабанлы, Ю.М., Психолого-педагогические особенности военно-физической подготовки в вооруженных силах // Педагогика & Психология. Теория и практика Международный научный журнал, № 5 (49), Волгоград, − 2023, − 35-39 с.
2. Володин, В.Н., Яковлев Д.С., Совершенствование физической подготовки военнослужащих // Новая наука: Современное состояние и пути развития, − 2016, №5-2, − 35-37 с.
3. Гадисов К.Я., Мартынов А.А., Основные компоненты физической подготовки военнослужащих // Успехи современной науки и образования, − 2016, №10, − 42-44 с.
4. Елькин Ю.Г., Методологическое обоснование средств и методов физического воспитания военнослужащих // Вестник Ярославского высшего военного училища противовоздушной обороны, − 2019, №12(40, с. 156-160.
5. Теория и организация физической подготовки войск. // Под ред. Л.А.Вейднер-Дубровина, В.В.Миронова, В.А.Шейченко, − СПб.: ВДКИФК, − 1992. − 340 с.
6. Физическая подготовка: теория и практика. Под редакцией Ю.В.Мишина. – М.: Военный Университет, − 1999. − 420 с.
7. Хайдукова, Н.Ю., Физическая подготовка военнослужащих // Исследования молодых ученых: материалы XII межд. науч. конф, Казань, − 2022, −77-81 с.

Y.M.Babanli

Basics of Physical Training in Professional Activities of Military Personnel

Summary

Today, training in the ranks of the Azerbaijani armed forces is aimed at increasing the potential and physical capabilities of military personnel. One of the main tasks is to ensure the development of the physical capabilities of military personnel for the full and timely implementation of the tasks assigned to military personnel by the country's commander-in-chief and the leadership of the Ministry of Defense. The physical training system of the Azerbaijan Army today is an effectively streamlined mechanism, which consists of compulsory daily morning exercises, mass sports activities in the fresh air and in the gym. Depending on the type of troops, career guidance of the military unit and unit, the number of hours allocated for these classes varies.

Key words: *military, training, physical, development, formation, strength, victory, battle, will, features, activity*

Ю.М.Бабанлы

Основы физической подготовки в профессиональной деятельности военнослужащих

Резюме

На сегодняшний день подготовка в рядах вооруженных сил Азербайджана направлена на повышение потенциала и физических возможностей военнослужащих. Одной из основных задач является обеспечение развития физических возможностей военнослужащих для полноценного и своевременного выполнения задач, поставленных перед военнослужащими Верховнокомандующим страны и руководством министерства обороны. Система физической подготовки Азербайджанской армии на сегодняшний день – это эффективно отлаженный механизм, представляющий собой обязательную каждодневную утреннюю гимнастику, спортивно-массовые занятия на свежем воздухе и в спортивном зале. В зависимости от рода войск, профориентации военной части и подразделения количество часов, отведенных для этих занятий, разное.

Ключевые слова: *военная, подготовка, физическая, развитие, формирование, сила, победа, бой, воля, особенности, деятельность*

Rəyçi: prof. E.Hüseynov

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

E.Ə.BABAYEVA
e-mail: Elza babayeva@inbox.ru

ADPU-nun Quba filialı
(Quba şəh., Fətəli Xan küç. 4)

:10.62021/0026-0028.2024.2.181

MƏTNDƏKİ BƏDİİ DİLİN TƏSİRLİ ÇATDIRILMASINDA OXUNUN ROLU

Xülasə. *Ədəbiyyatın bədiiliyi, sözlərin obrazlılığından qaynaqlanması, bu sahənin söz sənəti kimi formalaşmasına gətirib çıxarır. Oxu zamanı mətndəki bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, sözə canlılıq verməsi, insan ruhunu oxşaması əsərlərin oxusunun, rəvan, ifadəli aparılmasından çox asılıdır. Bədii sözün mövcudluq formasının spesifikliyi bu sahə üzrə əsərlərə sonsuz gözəllik bəxş etməsi, sözlərlə rəssamın rəng çalarlarını əks etdirməsi və təsvir olunanların insan ruhunu oxşaması oxunun aparılmasında bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasından asılıdır. Oxu mətnlərinin tədrisi prosesində şagirdlərin öz fikrini rabitəli şəkildə ifadəetmə bacarığı ilə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda əsərin məzmunu dedikdə, yalnız rabitəli fikir nəzərdə tutulmamalıdır. Çünki mətn rabitəli nağıl edilə bilər, lakin qarşı tərəfdə heç bir hiss doğurmaz, onu həyəcanlandırmaz. Deməli, nağıletmədə rabitəliliklə yanaşı, obrazlı ifadələr, ekspressivlik də olmalıdır.*

Açar sözlər: *oxu mətni, bədii dil xüsusiyyətləri, bədii söz, obrazlılıq, ifadəli oxu*

Oxu zamanı mətndəki obrazlı ifadələr üzərində iş apararkən çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər, bir tərəfdən, obrazlı ifadələrin əsərin bədii qüvvəsini artıran vasitə olduğunu anlasınlar, digər tərəfdən də bu iş əsərin məzmununu, ideyasını dərindən dərk etmək vasitəsinə çevrilsin.

İfadəlilik nitqin elə bir keyfiyyətidir ki, öz qeyri-adiliyi ilə həmişə diqqəti cəlb edə bilir, təsvirilik elə nitqə deyilir ki, məzmunu təxəyyüldə canlandırmaq imkanına malik olsun [4, s. 25-33]. Məhz bu baxımdan təsviretmə keyfiyyətinə, bədii dil xüsusiyyətlərinə malik olan sözlər estetik funksiya daşıyır və obrazlılıqla birləşir.

Oxu prosesində bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması üzrə işin mühüm sahələrindən biri də nitqin obrazlılığı üzərində işdir. Adətən, oxu zamanı mətndəki çətin söz və ifadələr izah edildikdən sonra mətn hissə-hissə oxunur, şagirdlərin diqqəti mətndə olan obrazlı ifadələrə cəlb edilir. Bu zaman şagirdlər müəyyən bir bədii lövhənin şair və yazıçı tərəfindən obrazlı ifadənin köməyi ilə necə yaradıldığının şahidi olurlar.

Oxu zamanı mətndəki bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması üçün vacib sayılan obrazlılıq, ekspressivlik, emosionallıqla bağlı işlərin aparılması mövcud şəraitdə məktəblərdə problem olaraq qalmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, obrazlılıq, emosionallıq və onların doğurduğu ekspressivliyin nitqin inkişafı üçün əhəmiyyəti böyükdür.

Ədəbiyyatın bədii sözsüz təsəvvür edilmədiyini nəzərə alsaq, nitqin bədii dil xüsusiyyətlərinin oxunun, bədii əsərlərin tikinti materialı olması danılmazdır. Bədii təsvir vasitələri bədii dilin tərkib hissələrindən biridir. Bədii təsvir vasitələrində sözlər həqiqi (müstəqim) mənada yox, məcazi (qeyri-müstəqim) mənada işlənir. Buna görə də onlara məcazlar da deyilir. Bunlar obrazlılığın leksik səviyyədə göstəriciləri hesab olunur [9].

Mətnin oxusu prosesində bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və bədii mətndə başlıca qəhrəman olan insanın, ondakı nitqin, danışıq tərzi və digər xüsusiyyətlərin olması ilə qəbul edilməsi labüddür. Doğrudan da, obraza məxsus nitq, söhbət, ondakı xarakter xüsusiyyətləri, düşüncəsi, psixologiyası, mədəni səviyyəsi, dünyagörüşü onun daxili aləmini açmaq üçün vasitədir. Oxu zamanı mətndəki bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması bədii əsərdəki təsvir edilən şəxsin nitqinin inkişafının iki formada: dialoq və monoloq kimi təsvirinə imkan verir.

Bədii əsər müəllifi-yazıçı əsərdə qəhrəmanlarını, prototiplərini hərəkətləri və danışıqları ilə bütünlüklə əks elətdirmir. Onun əsərinə obraz kimi seçdiyi personajın nitqi olduğu kimi təsvir edilmir, bu müəllifin təxəyyül süzgəcinin məhsulu şəklində meydana gəlir. Yazarlar əsərdəki qəhrəmanını sevdirmək, surətlərin dili, qəhrəmanın yaşadığı şərait, mühit, zaman, dövrün keşməkeşləri, qəhrəmanın mimika və jestləri məzmunu mənimsəməkdə mühüm rol oynayır. Oxu zamanı mətndəki bədii dil xüsusiyyətləri obrazları nitqinə görə fərdiləşdirilir, lakin onların ümumi mühitdə yaşaması təsəvvürü bədii əsərdəki qəhrəmanın xarakter cəhətlərini açmağa kömək edir.

Aristotel əsərdə bədii dilə yüksək qiymət verirdi. O göstərirdi ki, şairin və yazıçının təqlidləri üç yolla, yaxud üçdən biri ilə gedir:

1 – düşünüldüyü kimi;

2 – olduğu kimi;

3 – haqqında danışıldığı kimi, bir də lazım olduğu kimi.

Aristotelin bu üç hala görə yazara sərbəstlik verilməsini məqbul sayması tamamilə doğrudur. Oxu zamanı mətndəki bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması dilin gözəlliyindən, ondan zövq alandan, bədii sözə dəyər verəndən, dildən bacarıqla istifadə etməyi bacarandan asılı olaraq yaradıcılığa istiqamət verir.

Oxu zamanı mətndəki bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmadan, spesifik söz sənətinin rəngarəng çalarları olmadan onun gözəlliyini duymaq qeyri-mümkündür. Bədii əsərdə bədiilik yaradan dil olmadan əsərin forması və məzmunu haqqında danışmaq boş sözçülükdür. Dil faktı forma və məzmunun mövcudluğunu dəstəkləyir.

Oxu zamanı mətndəki bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması nitqdə ifadəlilik, emosionallıq yaradır. Bura daxildir: intonasiya(diksiya, melodiya, temp, tembr, vurğu, pauza, ritm, səsin gücü, səsin diapazonu), leksik vahidlər: sinonim və antonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözü, zərbi-məsəllər, məcazi mənalı sözlər, birləşmələr, təkrarlar, ritorik fiqurlar, emosional nidalar və s.

Əsərin – bədii dilin danışıq dilindən, xalqın dilindən yaranması xalqa yaxınlığını özündə ehtiva edir. Bədii-ədəbi dilin üstünlüyü ondadır ki, o xalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara uyğun tənzim edilmiş qolunu inkişaf etdirir. Ədəbi dilin obrazlar silsiləsində xalq dilinin canlı variantını öz nitqində əks etdirən surətlər də vardır ki, bu da əsərin təbiiliyinin qorunub saxlanmasında müsbət rol oynayır. Odur ki, oxu zamanı mətndəki bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

"Bədii dil ədəbi dilin ən mükəmməl, cilalanmış formasıdır. Çünki bu dil sənətkar qələmi ilə yonulur, böyük fəlsəfi fikirləri ifadə edir. Bədii mətn harmoniyası tapılmış dil işarələri sistemidir" [3, s. 119].

Ədəbi dilin müxtəlifliyi o qədər çoxdur ki, bədii üslubda yazarların hər birinin bədii dili mövcuddur. Oxu prosesində bədii dilin üslubun müəyyənləşdirilməsi də əsas vasitə olaraq qalmaqdadır.

Xalqın dili bədii dilin aparıcı qolu hesab olunur. Bədii əsərdə ədəbi dilin leksik bazasından, lakonik, dərin mənalı atalar sözlərindən, frazeoloji vahidlərin gözəlliyindən, idiomlardan, obrazlı ifadələrdən, məcazlardan, bədii ifadə vasitələrindən yetərincə istifadə edilir.

Oxu prosesində həqiqi və məcazi məna daşıyan ifadər bədii dilə gözəllik gətirsə də, yerində işlədilə bilmədikdə əsəri "ağırlaşdırır". Bədii əsərin cəzbediciliyinə xidmət edən rəngarəng ifadələrin zərgər dəqiqliyi ilə seçilib istifadə edilməsi əsl söz sərraflarına məxsusdur.

Əsərdə işlənən hər bir sözün, ifadənin oxucuya düşünmək imkanı verən, məna daşıyan tərəfi olmalıdır ki, bu da bədii əsəri digər materiallardan fərqləndirir. Bədii əsərin gücü onun dilində, dilinin zənginliyindədir. Fonetik hadisələr, intonasiyanın komponentləri, orfoepik tələffüz, durğu işarələri və s. bədii əsərlərdə, o cümlədən şeirlərdə böyük əhəmiyyətə malikdir.

"Bədii dil yazıçının seçdiyi "ədəbi materialdır". Dil eyni zamanda milli təfəkkürün ifadə vasitəsidir" [2, s. 29-34].

Oxu zamanı mətndəki bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının əsas vəzifəsi şagirdlərdə dil və ədəbiyyatın əsas elementlərinə şüurlu münasibət formalaşdırmaq, onlarda yazı və oxuya maraq yaratmaq, eləcə də onlara ədəbi dilin bədii vasitələrindən öz nitqlərində istifadə haqqında ilkin məlumat verməkdən ibarətdir.

Əsərin dili zəngin deyildirsə, problemin aktuallığından asılı olmayaraq, birmənalı şəkildə deyə bilərik ki, əsər uğurlu alınmayacaq. Yazarın özünün fikirlərini, ideyalarını əks etdirən, onların "rəngli boyalar"la verilməsini bacaran əsl söz ustaları hər zaman oxucu kütləsinin sevimlisi olur.

Oxu zamanı mətndəki bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının səbəbi bədii dilin qüdrətli söz sənəti kimi formalaşması, onun daxili məna bağlılığı və ədəbi dilin, xalq dilinin zənginliklərindən qeyri-adi bir tərzdə istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Dil poetik fiqurları bir-birinə qaynaq edən, möhtəşəm, canlı bir orqanizmdir.

Müəlliflər obrazları canlandırmaq məqsədilə daha təsirli ifadələrdən istifadə edirlər. Belə ki, oxunun ifadəli olması da yazarın fikirlərinin təsirli çatdırılması üçün əsasdır.

Qeyd edək ki, qəhrəmanı sevdirmək üçün yalnız dəbdəbəli ifadələr seçmək o qədər də məqsədəuyğun hesab edilmir. Ona görə ki, elə qəhrəman vardır ki, xalq içərisindən çıxır, sevilir və onun nitqi sadə xalqın dilidir.

İşin elmi nəticəsi: bütün yuxarıda deyilənləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, oxu zamanı mətndəki bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması zəruridir. Dil əsəri yaradan qüdrətli bir vasitədir. Ədəbi dilin "kütləsi" bədiiliklə yoğrulur, bədii yaradıcılıq poetik, obrazlı ifadələr olmadan yaranmır. L.İ.Timofeyevin fikrincə, bədii dilin qüdrəti ilə əsərin mərkəzi obrazlarını sistemli, əlaqəli şəkildə öyrənmək, dərk etmək mümkündür [5, s. 38].

İşin elmi yeniliyi: məqalədə oxu prosesində mətndəki bədii dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının zəruriliyi əsaslandırılır. Oxu zamanı nitqin zəngin, aydın, ifadəli olması, bədii əsərdəki keyfiyyəti daha dolğun göstərilir, hadisələr bədii bir dillə dinləyiciyə çatdırılır. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin oxu prosesində diqqətdə saxlanılması əsərin bədii dilinin gözəlləşdirilməsində xüsusi yer tutur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə "Mətndəki bədii dilin təsirli çatdırılmasında oxunun rolu" mövzusu ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Əsərin təsir gücü, bədiiliyi oxu bacarıq və vərdişlərinin yaradılmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədən müəllimlər, tələbələr istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Qəhrəmanlı, N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / N.Qəhrəmanlı. − Bakı: BDU, − 2008, − 106 s.
2. Mustafayev, M. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin xüsusiyyətləri // − Sumqayıt Dövlət Universiteti "Elmi xəbərlər", №2, − s.25-30.
3. Şəmsizadə, N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / N.Şəmsizadə. − Bakı: Proqress, − 2012, − 434 s.
4. Капацинская, Е.В. Определение выразительности и способы ее усиления // Проблемы экспрессивной стилистики. − Ростов н / Д, − 1987. − с. 25-33.
5. Richard J. Stiggins, Student-Involved Assessment for Learning, −2005.
6. Stephanie Wasta. Teaching social studies, −2006.
7. http://www.president.az/articles/7744
8. http://edu.gov.az/upload/file/tehsil-pillesinin-dovlet-strandartlari-ve-proqramlari.pdf
9. https://tehsil.com.az/bedii-tesvir-vasiteleri/

E.A.Babaeva

The Role of Reading in The Effective Transmission of Literary Language in Text

Summary

The artistic nature of literature, resulting from the figurativeness of words, leads to the formation of such a field as the art of words. Taking into account the peculiarities of artistic language

in the text when reading, giving life to words, touching the human soul largely depends on the smooth and expressive reading of works. The specificity of the form of existence of the artistic word depends on taking into account the characteristics of the artistic language when reading the fact that it gives endless beauty to works in this area, reflects the artist's colors in the word, and resembles the human soul. In the process of learning to read texts, one cannot be satisfied with the ability of students to express their opinions in a communicative way. At the same time, the content of the work should not mean only a coherent idea. Because the text may be a story with communication, but it does not evoke any feelings in the other side, it does not excite him. So, in addition to communication, storytelling should include figurative language and expressiveness.

Key words: *reading text, artistic features of language, artistic expression, imagery, expressive reading*

Э.А.Бабаева

Роль чтения в эффективной передаче художественного языка в тексте

Резюме

Художественная природа литературы, вытекающая из образности слова, приводит к формированию такой области как искусство слова. Учет особенностей художественного языка в тексте при чтении, придание жизни словам, прикосновение к человеческой душе во многом зависит от плавного и выразительного прочтения произведений. Специфика формы существования художественного слова зависит от учета особенностей художественного языка при прочтении того, что он придает бесконечную красоту произведениям в этой области, отражает в слове краски художника, напоминает человеческую душу. В процессе обучения чтению текстов нельзя удовлетворяться умением учащихся выражать свое мнение коммуникативным способом. При этом содержание работы не должно означать только связную идею. Потому что текст может быть историей с общением, но он не вызывает у другой стороны никаких чувств, не волнует его. Итак, помимо общения в повествовании должны быть образные выражения и выразительность.

Ключевые слова: *чтение текста, художественные особенности языка, художественное слово, образность, выразительное чтение.*

Rəyçi: prof. N.B.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2024

N.A.CƏFƏROVA
e-mail: frhadcfrov033@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.2.185

İSLAM DƏYƏRLƏRİ VƏ MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏRİN TƏRBİYƏ HAQQINDA KƏLAMLARI

Xülasə. *Tədqiqat bir daha sübut etdi ki, "Qurani-Kərim" həm məktəblilərin, həm də gənclərin və böyüklərin daim istinad edəcəyi tərbiyə mənbəyidir. İslam dəyərlərindən və Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) kəlamlarından gənclərin fiziki, estetik, əmək, əxlaqi və əqli tərbiyəsində bol-bol istifadə etmək mümkündür. Məktəbli gənclərin kamil bir şəxsiyyət kimi yetkinləşməsində də Peyğəmbərin kəlamları ən qüdrətli vasitədir.*

Açar sözlər: *İslam dəyərləri, dini ayinlər, Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) kəlamları, əxlaq tərbiyəsi, tərbiyəvi motivlər*

Məkkədə doğulan Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) çətinliklərə, təhqirlərə, təqiblərə məruz qalsa da öz əqidəsindən dönməyib Allahın müəyyən etdiyi islam dini uğrunda mübarizə aparmağa başladı. Məhəmməd peyğəmbərin həyatı ən güclü, müqəddəs tərbiyə məktəbidir. Çünki "Məhəmməddə Adəmin dürüst əxlaqı, Asəfin dərin zəkası, Nuhun ağlasığmaz cəsarəti, İbrahimin tükənməz mərhəməti, İsmayılın bəlağətli nitqi, Latın heyrətamiz bəsirəti, Yaqubun müəmmaları dərk etmək məharəti, Yusifin misilsiz gözəlliyi, Musanın sarsılmaz dəyanəti, İsanın dönməz iradəsi, Davudun təmənnasız xeyirxahlığı toplanmışdı" [5, s. 9-10].

Peyğəmbərin kəlamlarında elmə, əxlaqa, tərbiyəyə yüksək qiymət verilirdi.

Elm ən yüksək inkişaf etmiş insanların beyninin məhsuludur. Elmlə məşğul olan bir insanın yaradıcılığı başa çatanda onun maddi həyat çırağı sönür, insanlardan uzaqlaşdıqca mənəvi çırağı daha gur şölə saçır. *"Alim öldü, aləm öldü"* kəlamı ilə Məhəmməd peyğəmbər alimi əlçatmazlığa yüksəltmiş, onu əbədiyyətə qovuşdurmuşdur.

"Elm Çində də olsa, onun dalınca gedin", – deyən peyğəmbər bu kəlamı iki mənada işlədirdi. Birincisi, o bilirdi ki, VI-VII əsrlərdə elm Çində çox inkişaf etmişdi. İkincisi, elmin sərhədi yoxdur. O, harada olsa, dalınca gedib onu öyrənmək, mənimsəyib xalqın xeyrinə istifadəyə vermək vacibdir. *"Bir saat elm öyrənmək altmış illik ibadətdən xeyirlidir"*. Bununla Məhəmməd peyğəmbər hər bir insanın, xüsusilə də alimlərin elmə daha çox diqqət yetirməsini, biliklərini daha da dərinləşdirməsini zəruri hesab edirdi. *"Elm fəziləti ibadətin fəzilətindən əfzəldir"* kəlamı yenə də elmə sərf olunan vaxtı ibadətə həsr edilən vaxtdan üstün tutmaq deməkdir. *"Ömrünü elmə sərf edən adam heç vaxt ölmür"*. Dünya alimin təfəkkür ələyindən, süzgəcindən keçir. Elmlə məşğul olanlar, ömürlərini elmə həsr edənlər cismən ölsələr də mənən ölmürlər, əbədiyyətə qovuşurlar. Min illər keçir, lakin onların adları yaşayır. Platon, Aristotel, İbn Sina, Nizami Gəncəvi və minlərlə başqa elm nəhəngləri buna parlaq misaldır.

"Elmi beşikdən qəbrə qədər öyrənin" deyən peyğəmbərin kəlamı belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, elmə yiyələnmək, onu əldə saxlamaq üçün daim oxumaq, öyrənmək və öyrətmək lazımdır. Alim öyrənməklə yanaşı, öyrətməli, bununla da elmi inkişaf etdirib xalqına fayda verməlidir. *"Elmindən fayda gələn alim min abiddən üstündür"* və yaxud *"Alimləri eşidin, çünki onlar bu dünyanın çırağı, axirətin nurudurlar"*. Peyğəmbərə görə, bilikli adamın nuru aləmə işıq saçan ulduza bənzəyir. *Elm tükənməz xəzinə, soruşub öyrənmək isə onun açarıdır.* Buna görə də alimləri qorumaq, onlara qayğı göstərmək hər bir şəxsin borcudur.

Elmlə məşğul olanlar hər şeyə qənaət etsələr də, elm öyrənməyə, mütaliəyə çox həris olurlar. *Elm təşnəsi elmdən heç vaxt doymaz. Öyrənilən, yayılın elmdən üstün ola biləcək heç bir sədəqə yoxdur. Ən xeyirli sədəqə bir müsəlmanın elm öyrənməsi və onu öz müsəlman qardaşına öyrətməsidir. Elm öyrənmiş alim biliyini elmsiz müsəlman qardaşına öyrədirsə, o şəxsin əql dünyasını zənginləşdirir, həyata gözüaçıq baxmasına zəmin yaradır* [3, s. 31]. Alim əldə etdiyini başqalarına öyrədirsə, onun ömrü onu dinləyənlərin ömrünə çalanır. Elmin təbliğ edilməsini peyğəmbər belə səciyyələndirir: *İnsanlar elə bir sədəqə verə bilməzlər ki, öyrənilən, yayılan elmdən üstün olsun.*

Elm öyrənmək heç də asanlıqla olmur. Buna illər, on illər lazım olur. Ona görə də, Məhəmməd peyğəmbər deyirdi: *elm öyrənən zaman birisini ölüm haqlayarsa, o şəhid sayılır.*

Peyğəmbər biliklərə hələ kiçik yaşlardan yiyələnməyi zəruri sayırdı. Uşaqlıq və gənclik illərində əldə edilmiş biliklər həmin şəxsin əbədi malı, onun sonrakı biliklərinin bünövrəsi, məhək daşı olur. *"Uşaqlıqda öyrənilən elm daş üzərində yazıya, ahıllıqda öyrənilən isə su üstündə yazıya bənzəyir".* Peyğəmbər deyirdi ki, *elmin bəlası – unutmaqdır, elmi tələf etmək isə onu ləyaqətsizə tapşırmaqdır.* Elmi ləyaqət sahiblərinə, millət, Vətən qədri bilənlərə tapşırmaq lazımdır. Peyğəmbər deyirdi ki, *elm çöldə dostumuz, tənhalıqda munisimiz, köməksizlikdə yoldaşımız, xoşbəxtliyə tərəf yol göstərənimiz, dostlar arasında zinətimiz, düşmənlər arasında silahımızdır* [4, s. 66].

Peyğəmbərin kəlamları sırasında insana, canlılara qayğı mühüm yer tutur. Bizim ekologiya deyib haray çəkdiyimiz məsələlərə dair Peyğəmbər öz fikirlərini ibrətamiz misallarla adamlara çatdırırdı. Heyvanlara qəzəblənməyi nadanlıq sayan peyğəmbər tələb edirdi ki, yer üzündə hərəkət edən nə varsa, hamısına mehribanlıq göstərmək lazımdır. Mövcud olduğu on minilliklər ərzində bir hörümçək yarada bilməyən insanlar təbiətə, onun canlılarına mərhəmətli olmalı, bir-birinə kömək etməli, qayğı göstərməlidirlər.

Allah lənət eləsin ağac kəsənə! Yer üzündə bir ağac əkməyən, torpaq becərməyən müsəlman ola bilməz. Axı insanlar, quşlar və heyvanlar həmin ağacdan, becərilən torpaqdan bəhrələnirlər. Deməli, peyğəmbərin fikrincə, əli bel tutan hər bir insan bir ağac əkməlidir. Əgər hər bir kəs belə bir xeyirxah iş görsə, onda planetimiz cənnətə çevrilər.

Peyğəmbər hələ kiçik yaşlarında uşaqları düzgün tərbiyə etməyi, onlarda həya hissinin tərbiyə olunmasını zəruri sayır və deyirdi ki, *insan övladı yalnız həya sayəsində insan olur.* İnsan həyalı böyüməlidir. Çünki həya nəcibliyin əsasıdır. Həya və iman bir beşikdə iki körpə kimidir. Həya bəzəkdir, həya edib pis işdən çəkinmək mərhəmətdir, kəramətdir.

Peyğəmbərin fikrincə, kim başqasının torpağının bir hissəsini zorla əlindən alırsa, Tanrıya, Tanrının özünə qarşı çıxmış sayılır. Tanrıya qarşı çıxanın cəzası ağır olur. Min lənət olsun torpağımızı zorla almaq istəyən erməni millətçilərinə. Xalqımızın kütləvi vətənpərvərlik hərəkatı, tarixin əzəmətli, unudulmaz və misilsiz qəhrəmanlıq səhifələri məhz belə bir mühitdə baş verir və xalqımız peyğəmbərin kəlamlarına, vəsiyyətlərinə əməl edərək öz torpağını qoruyur. Bu yolda lazım gələndə qan da tökülür.

Peyğəmbərə görə, insan torpağı əkməli, əkinçiliklə məşğul olmalıdır. Əkinçilik sevinc və fərəh doğuran peşədir. Hər bir insan müəyyən bir peşəyə yiyələnməlidir. Məsələn, kişilər dərziliyi öyrənməli, qoyun saxlamalı, dəvə, at sahibi olmalıdırlar. Əvvələn, dərzilik çox gözəl sənətdir, ikincisi, qoyun saxlamaq bərəkətdir, dəvə sahibi olmaq şərəfdir, ucalıqdır. Atın xeyri isə qiyamətədək onun yalmanına bağlıdır.

Peyğəmbər adamları acközlüyə, tamahkarlığa, həsədə qarşı mübarizəyə çağırır və deyirdi ki, tamahkarlıq yoxsulluğa yoldur. Başqasına həsəd aparmaq qəbahətdir. Nəfs və tamah ən böyük düşməndir. Atəş yeri-göyü yandırdığı kimi, həsəd də yaxşılıqları yandırıb kül edir. Kin və həsədlə çatılan tonqal külə döndərən atəşə bənzəyir, bütün yaxşılıqları puç edir. Həsəd yaxşı əməlləri güvə kimi yeyib xarab edir. Fikrimizcə, peyğəmbərin bu kəlamları adamlarda acgözlüyün, paxıllığın, laqeydliyin artdığı bir dövrdə bütün təhsil müəssisələri divarlarına qızıl xətlə həkk etmək lazımdır.

Dünyada savaş, döyüş çoxdur. Lakin ən böyük döyüş insanın özü ilə döyüşdür.

Dünyada ən böyük qələbə insanın öz nəfsi, arzusu və həvəsi üzərindəki qələbədir.

Tərəzidə çəkilsə, gözəl xasiyyətdən ağır gələn heç bir şey yoxdur. Gözəl xasiyyət dinin yarısıdır. Atəş qarı necə əridirsə, gözəl xasiyyət də günahları elə əridir.

Dilinə, sözünə sahib duran, evi gözünə geniş görünən, etdiyi günahların peşmançılığını çəkən adamlar xoşbəxtdirlər. Adamlarda üç gözəl keyfiyyəti – həya, etibar, düzlük gördünüzmü, onlardan bərk yapışın, onlardan öyrənin. Ən yüksək fəzilət mehribanlıqdır. Pislərə mehribanlıq onların pisliyinə mane olmaqdır. Mehribanlıq iman nişanəsidir. Mehriban olmayan adam imansızdır.

Məhəmməd Peyğəmbərin "Quranı" sayəsində Ərəbistanda elm surətlə inkişaf etmişdi.

Beləliklə də islam dini Şərq pedaqogika elminin (təlim-tərbiyə haqqında fikirləri) inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

Bu kitab əsas gücü insanlar arasında təmiz və yüksək mənəviyyatı təbliğ etməyə, təmiz əxlaqi keyfiyyətləri insanlar arasında aşılamağa yönəltmişdir.

"Yaxşılıq edilməyə layiq olub-olmamasından asılı olmayaraq, hamıya, hər kəsə yaxşılıq et; yaxşılığa layiq olana rast gəlsən, bu, çox yaxşı; layiq olmayana yaxşılıq etsən, bil ki, sən yaxşılıq edənlərdən birisən və bu sənin üçün bəsdir" [1, s. 113]. Bu kimi kəlamlar uşaqlara müəllimlər tərəfindən daim misal göstərilir. Burada Quran da, Məhəmməd peyğəmbər də uşaqlara yaxşılıq etməyi tərbiyə edir.

Beləliklə də islam uşaqları bilikli olmağa, biliyə yiyələnməyə, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmağa çağırır. Məhəmməd peyğəmbərin bütün bunlara aid saysız-hesabsız dəyərli kəlamları var.

Nəticə. Uzun illər boyu islam sıxışdırılsa da, təyziq altında saxlansa da, islam yenə öz dəyərini itirməmiş və təlim-tərbiyə kimi bir müqəddəs işdə daim istifadə olunmuşdur. "Qurani-Kərim" dünyada ən qüdrətli tərbiyə vasitəsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, İslam dəyərlərindən təlim-tərbiyə prosesində istifadə üzrə işin sistemi yaradılmış, istifadənin mahiyyəti, xüsusiyyətləri, metod və vasitələri açıqlamışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyətini bunda görmək olur ki, işdə irəli sürülən ideyalardan orta məktəb müəllimləri, tədqiqatçı tələbələr, hətta ailə başçıları da öz işlərində istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Qüdrətov, O.N. Məhəmməd peyğəmbər: Həyatı və kəlamları / O.N.Qüdrətov. −Bakı, −1990.
2. Dinimiz, Namazımız, İmamlarımız. −Bakı, −1996.
3. Qurani-Kərim. −Bakı:Azərnəşr, −2012.
4. Qurani-Kərim (Azərbaycan türkcəsində açıqlama). −Bakı: Azərnəşr, −2013.
5. Ələddin, B. Məhəmməd Peyğəmbərin (ə.s.) hekayəti / B.Ələddin. −Bakı:Gənclik, −1991.

N.A.Jafarova

Sayings From the Koran-Karim Related to Islamic Values, Teaching and Upbringing

Summary

The study once again proved that the Holy Quran is a source of education that schoolchildren, youth and adults will always turn to. In the physical, aesthetic, labor, moral and mental education of youth, Islamic values and the sayings of the Prophet Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) can be widely used. The sayings of the Prophet are a powerful tool for shaping young schoolchildren into perfect individuals.

Key words: *Islamic values, religious ceremonies, sayings of the Prophet Muhammad, moral education, educational motives*

Н.А.Джафарова

Изречения из «Корани-Карима», связанные с исламскими ценностями, обучением и воспитанием

Резюме

Исследование еще раз доказало, что священный “Коран» является источником воспитания, к которому всегда будут обращаться как школьники, так и молодежь и взрослые. В физическом, эстетическом, трудовом, нравственном и умственном воспитании молодежи можно широко использовать исламские ценности и изречения пророка Мухаммада (мир ему и благословение Аллаха). Высказывания Пророка являются мощнейшим средством для формирования юных школьников как совершенных личностей.

***Ключевые слова*:** *исламские ценности, религиозные обряды, высказывания пророка Мухаммеда, нравственное воспитание, воспитательные мотивы*.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2024

İ.Ə.ƏHMƏDOVA
baş müəllim
e-mail:ridvan_baku@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

:10.62021/0026-0028.2024.2.189

ƏSAS MUSİQİ ALƏTİ MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ YARADICILIĞINDA İSTİFADƏ OLUNAN İNSTRUMENTAL JANRLAR HAQQINDA BİLİKLƏR

Xülasə. *Təqdim olunan məqalə Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərinin janr xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi mövzusuna həsr edilmişdir. Bu əsərlərin öyrənilməsi tələbəyə musiqi üfüqlərini genişləndirməyə imkan verir və janrların müxtəlifliyi ilə tanışlıq şəraiti yaradır. Təqdim olunan məqalə tədris prosesində metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.*

Açar sözlər: *tələbə, incəsənət, musiqi, janr, fortepiano*

Mazel qeyd etmişdir: “Музыкальные жанры обладают чертами национальной характерности и при этом многие из них приобрели широкое интернациональное распространение”. (“Musiqi janrları milli xarakteristikaya malikdir və onların çoxu geniş beynəlxalq yayılma əldə etmişdir) [5, s. 22].

Yüksək ustalıqla yaradılmış bu prelyudiyalarda “Qarayev miniatyur”larının zənginliyi və rəngarəngliyi, milli kolorit, mövzuların psixoloji xüsusiyyətləri, görkəmli Azərbaycan bəstəkarlarının möhtəşəm fitri istedadının bəhrəsi sayəsində mümkün olmuşdur. Q.Qarayevin “dörd dəftər” – prelyudiyası – proqramlar bir sikl təşkil edir desək, heç də yanılmarıq. Əksər hallarda prelyudiyaların çoxu inkişaf etmiş period formasında tərtib olunurdu / II dəftərin 10-cu prelyudiyası istisna təşkil edir.

Xüsusilə prelyudiyaların məzmunlu istiqaməti özünü cəlb edir – yəni skertsodan başlamış ta fəlsəfi geniş məna kəsb etməsinə qədər – bu hallarda artıq bəstəkarların yaratdığı prelyudiyasının birinci dəftərindən hiss edilməyə başlanır. Bu əsərin birinci prelyudiyası / do major / – daimi ifa çalarlı və beşinci prelyudiya / re major / – ladında yəni – lirik mahnı janrında yazılmışdır. Sonrakı növbəti prelyudiyalarda obrazların lirik-psixoloji çalarlarının dərinləşməsi və fəlsəfi dünyagörüşünün açılması qabarıq surətdə müəllif tərəfindən göstərilmişdir.

Bütün bu dörd dəftərdəki prelyudiyalarda dünya bəstəkarlarının ən yaxşı musiqi nümunələrini özündə əks etdirir: Bax Raxmaninov və Prokfyev. Bütün bunlarla bərabər, bəstəkarların yorulmaz axtarışları onları milli melosa və yaradıcılıq dünyagörüşünün çalarlarına, yəni muğam janrına müraciət etməyə sövq edir. Muğamda olduğu kimi, fa-diyez minorda / I4 prelyudiya / həm yüksək tonallıq, kulminasiya momentlərlə yanaşı, aşağı tonallıq özünü göstərə bilir. Bu prelyudiyada ən yüksək kulminasiya nöqtəsində qəmgin hissiyyatlar tək bir fərdin yox, bəlkə simvolik bir məna daşıyıcısına çevrilir. Bu, Baxın orqan musiqisi yaradıcılığındakı oxşarlıqları xatırladır.

Q.Qarayev yaradıcılığında təkcə sırf muğam əsas rol oynamır. Bu əsərlərdə lirik xalq mahnıları da az rol oyanmır / re-major, I dəftərdə /. Burada müxtəlif əsərində lirik xüsusiyyətli mahnılarında – segah – zabuldan istifadə edir. Folklor köklü segah – zabuldan fərqli olaraq müəllif burada segah – zabulla çahargahın sintezindən məharətlə istifadə edir və bununla da prelyudiya çox oynaq, təravətli və təkrarolunmaz səslənir. Burada ritmo-fonik ostinato: həm aşıq sazının və milli musiqi alətlərinin səslərinin oxşarlığını əks etdirir, həm də qədim variasiyalı “basso ostinato” üslubunda olmasına baxmayaraq, yeni, müasir milli bir dildə səsləndirilir.

"Ostinato"nun Q.Qarayev yaradıcılığında tutduğu yer haqqında bir neçə kəlmə: məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalq musiqisinin əsasında ostinat prinsipi durur. Q.Qarayev prelyudiyalarda bu əsaslarla yanaşı, müxtəlif çalarlardan / bemol-major/ 4 dəftər / istifadə etməklə əsəri daha da zəngin və müasirləşdirir. Müəllifin əsərlərində dəqiqlik və aydınlıq öz prinsipində qalır və buna tabe olur, hətta "eksiansiv" sayılan fa-majorda / IV dəftərin 23 pre./ belə. Bu hətta improvizə üsullu caz əsərini xatırladır. Belə prelyudiyaların yaranması təsadüfi deyil. Burada prelyudiyanın dili və obrazı 4-cü dəftərdə olduğu kimi, xüsusilə mürəkkəbləşir və fuqa, riçerkar, passakal – polifonik formalarla zənginləşir.

F.Əmirovun iki prelyudiyası dərin pisxoloji və rəngarəng çalarla bir kiçik həcmli/ vəhdət /yaradır. T.Quluyev iki prelyudya əsərində ənənvi romantik xarakterli və Raxmaninov stilində piano musiqidən istifadə etməklə zəngin və rəngarəng ladlarla əhatəli Azərbaycan folklor musiqisindən məharətlə istifadə etmişdir. Həmçinin N.Şəfiyeva, A.Bəbirov, A.Əzimov, A.Dadaşov və b. öz yaradıcılıqlarında xeyli maraqlı prelyudiyalar yaratmışlar. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə istinad deyə bilərik ki, məşhur Azərbaycan bəstəkarları prelyudiya janrına müraciət etmişlər və burada Azərbaycan musiqisinin dərin və tarixi köklərindən və real ənənəvi musiqisindən bacarıqla istifadə etmişlər. Gələcəkdə bu janrın daha da inkişaf etməsinə çox böyük zəmin yaratmışlar.

Texniki cəhətdən çətin və bəzən də virtuoz pyes sayılan "Tokkata" / italyan sözü olmaqla "təmas", "toxunmaq" mənasında / əsasən klavişli musiqi alətləri üçün səslənən pyesdir. Prelyudiya və fantaziya kimi ilk yaranma zamanında / XVII-XIII əsr. / tokkata fuqa ilə ifa olunmağa başlamışdır. XVII-XVIII əsrlərdə yaranmış prelyudiyalardan tokkata müxtəlif rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu müxtəlifliyi və improvizə formalı tokkatalar o dövrün (XVII-XVIII əsr) insturumental fantaziyalarına daha yaxındır. XIX-XX əsrlərin tokkatası, əsasən, konsert fortepiano pyeslərini təşkil edirdi.

Azərbaycan bəstəkarı A.Bağırovun fortapiano üçün tokkatosu orjinal, özünəməxsus, xüsusi milli koloritli bir əsərdir. Bu rəngarəng konsert pyesi özündə Azərbaycan milli musiqisinin elementləri ilə (metroritm, xarakterik intonasiyalar) yanaşı, ənənəvi Avropa musiqisi çalarları ilə zənginləşdirilmişdir. M.Mirzəyevin tokkatası rəqs musiqisi üslubunda üçhissəli geniş əhatəli bir pyes təşkil edir. S.Ələskərovun rəqs – tokkatasu – virtouz konsert tipli bir pyesdir.

XIX əsrin əvvələrində Avropada vals geniş yayılmağa başlamışdır. Vals – Avstriya-alman lendlerindən və polyar kuyavak rəqslərindən yaranmışlar. Sonralar vals geniş konsert pyesinə (Beber "Rəqsə çağırır", Şopenin, Listin, Çaykoviskinin valsları) çevrilmişlər. Avstriya bəstəkarı Loqan Ştrausun valsları geniş şöhrət tapmışdır. Cəmisi bu cür 447 valslar yazılmışdır. Valsın ritminə Azərbaycan bəstəkarları da müraciət etmişlər (Q.Qarayev, F.Əmirov, R.Quluyev).

Qafqazda geniş vüsət tapmış *Ləzginka* rəqsi rus bəstəkarları M.Qlinkanın və A.Rubinşteyinin marağına səbəb olmuşdur. Ləzginka rəqsini bir qrup cigitlər əllərində xəncər, döyüş mənzərələri ilə səciyyəvi bir şəkildə ifa edirlər. T.Quliyevin "Ləzginka"sı çox orjinal bir instrumental pyes təşkil edir. Burada bəstəkar virtouz pianino ifaçılığı ilə yanaşı, rəngarəng milli koloritli konsert pyesini özündə səciyyələndirə bilib.

XIX əsrin əvvələrindən başlayaraq, marş geniş yayılan musiqi əsərlərindən biri olmuşdur. Buna misal olaraq Şubertin yaratdığı marşı göstərmək olar. Burada bəstəkar Avstriyanın milli rəqs koloritini əsərində çox yüksək səviyyədə əhatə edə bilmişdi. Azərbaycan bəstəkarları bu janrda çoxlu pyeslər yaratmışlar. Ümumtəhsil məktəblərinin musiqi proqramlarında marş özünə geniş yer tapmışdır. II sinifdən başlayaraq, proqlamlara müxtəlif bəstəkarların marşları daxil edilmişdir (Q.Qarayev, X.Mirzəzadə, F.Əmirov, M.Mirzəyev, C.Quluyev və s).

"Марш, различного рода танцы и песни, романс, серенада, баркарола, ноктюрн, хорал, концерт, симфония, соната, квартет, кантата – все это жанры музыки, музыкальные жанры". ("Marş, müxtəlif növ rəqs və mahnılar, romans, serenada, barkarola, nokturn, xoral, konsert, simfoniya, sonata, kvartet, kantata – musiqi janrlarıdır") [4, s. 22].

Azərbaycan bəstəkarları da sonata janrına müraciət etmişlər. Buna misal olaraq V.Adıgözəlov, A.Sultanova, R.İbrahimov, Ə.Əlizadənin üçhissəli sonatalarını göstərmək olar. Həmçinin Azərbaycan bəstəkarları R.Hacıyev, Ə.Əzizov, F.Qarayev, E.Mahmudov, Q.Rzayev, A.Dadaşov sonatino formasına müraciət etmişlər. C.Hacıyev, M.Mirzəyev birhissəli sonata, E.Nəzirova "Sonata-poema", Ə.Abbasov "Drama-sonata" əsərlərini yazmışlar. Bu baxımdan A.Bəbirovun sonata do-diyez major formasında yazdığı əsəri də qeyd etmək olardı. Sonata forması çox geniş istifadə olmağa başlamışdı (həm sonat, həm də konsert formasında).

Konsert janrına Azərbayacan bəstəkarları da müraciət etmişlər (F.Əmirov, E.Nəzirova, Rzayev, Z.Bağırov, N.Məmmədov, V.Adıgözəlov, F.Əlizadə). Q.Qarayevin "Şadlıq poeması" Azərbaycan fortepiano konserti nümunələrdən biri hesab edilə bilər. Respublikamızda ikili konsert janrı inkişaf etməyə başlayır − birhissəli, ikili konsert skripka və fortepiano üçün yazılmış Fikrət Əmirovun simfonik əsəri. S.Ələskərovun violonçel və fortepiano üçün simfonik orkestrlə birgə əsəri, E.Dadaşovanın fortepianonun simfonik orkestrlə konsertinə əsəri və s.

Fortepiano üçün yazılan F.Əmirovun e-moll variasiyası öz xarakterik xüsusiyyətləri və melodik stili və harmoniyası ilə seçilir. Variasiyanın mövzusunda Azərbaycan folklor mahnıların ruhu (intonasiyası) duyulur. Bu əsər Azərbaycan xalq musiqisini professional musiqi formasında istifadə edilməsində çox maraqlı nümunə və təcrübə kəsb edir. T.Quliyevin səkkiz taktlı bir qədər qəmli mahnı mövzusu əsasında yeni obrazlar (skerso – IV variasiya, tokkatlı –V variasiya, geniş – təmtəraqlı – VI variasiya və s.) yaranmışdır. Rəşid Şəfəqin Azərbaycan xalq mahnısı "Qubanın ağ alması" əsasında olan variasiyasında milli musiqi çalarlarından geniş istifadə olunmuşdur. Elnarə Dadaşovanın variasiyası sərbəst klassik variasiya formasında olmaqla, müasir tonal fakturlu mövzu ilə də səciyyələnir. Paqanini mövzusu kəsb edən İsmayıl Hacıbəyovun variasiyası öz orijinallığı və mövzunun yeni məna çalarlığı ilə özünə cəlb edir.

Azərbaycan fortepiano musiqisində fuqa janrı inkişaf etməyə başlamışdır. Fuqa (lat. – qaçış) – termini həm imitasiya, həm polifoniya forması daşımaqla musiqi janrı adlanır. Fuqa pyes olmaqla müxtəlif mövzu və obrazlarda tərənnüm etdirmək imkanına malikdir. Mövzular müxtəlif və demək olar ki, əksər hallarda təbii, aydın janr xüsusiyyətinə malikdir. Fuqa – polifonik əsərdir. Polifoniya XVIII əsrdə öz yüksək inkişafını tapsa da indiyə qədər öz xüsusiyyət və mənasını saxlamaqdadır.

Azərbaycan bəstəkarlarından Q.Qarayev, F.Hüseynova, Ə.Əzizova, A.Dadaşovanın yaradıcılığında fuqa janrı böyük yer almışdır. Qara Qarayevin üç səsli fuqa əsəri öz rəngarəng konsert üsuluna görə çox möhtəşəm səslənir və bu əsərdə folklor çalarlar əsas yerlərdən birini tutur. Q.Qarayev yaratdığı fuqa əsərləri müxtəlif janr və müxtəlif xarakterli olmaqla bərabər, özündə bir mövzunu geniş şəkildə səciyyələndirir. Burada həm Bex musiqisinin oxşarlığı, yəni fuqa siklinin üç səsli stili (I, II, VI, VIII və X) və rəngarəng tipli fuqa əsərləri kimi özünü büruzə verir.

F.Hüseynovun fuqa əsəri maraq doğurur. Bu fuqa öz orijinallığı ilə seçilir. Mövzunun geniş diapazonu olmağına baxmayaraq, müəllif yalnız iki səsdən istifadə etmişdir. Ə.Əzimovun 8 fuqa əsəri ənənəvi polifonik yazı nümunəsi kimi səciyyələnə bilər. Həm Ə.Əzizovun, həm də A.Dadaşovun fuqa əsəri sərbəst polifonik forması ilə başqalarından seçilir. Musiqi məktəblərinin, həmçinin pedaqoji ali təhsil ocaqlarının musiqi şöbələrinin tədrisində çox vaxt polifonik musiqinin bir forması kimi – invensiyadan istifadə olunur. Beləliklə, musiqi janrlarından bəhrələnən biliklər musiqi əsərlərinin başa düşülməsində, onu anlamaqda, onun bədii kompozisyasının və idea obrazlarının açıqlamasında, tarixin və gerçəkliyin əks etdirilməsində əsas yerlərdən birini tutur.

Musiqi janrı dedikdə, musiqi əsərlərində musiqinin keyfiyyəti, duyumu, məzmunu, tipik və oxşar cəhətləri və ən əsası onun / musiqinin / həyat və məişət hadisələrinin tarixlə rabitəli olan növləri nəzərdə tutulur. Musiqinin məzmununu açmaq üçün janr əmələgəlmə şərtlərini anlamaq çox mühüm və vacibdir. Janr xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi musiqinin məzmununun açılmasında xeyli kömək edir. Həmçinin eyni janrdan olan əsərlər öz bədii məzmun və

mənasına görə müxtəlif ola bilirlər. Eyni janrda olan musiqi əsərlərində müxtəlif stil və növlər mövcud olur. Janr və stil münasibətləri vəhdətlik təşkil edir. Janr stil kimi özündə tarixi və milli xarakter daşıyır. Köhnə janrlar kökündən dəyişərək yeni janrlar əmələ gətirir.

Problemin aktuallığı. Mövzunun aktuallığı müxtəlif janrlarda Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərinin öyrənilməsi prosesində ən vacib janr xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu əsərlər tədris prosesində milli musiqi janrlarının xüsusiyyətləri ilə tanışlıqda mühüm rol oynayır.

Problemin yeniliyi. Pianoçuların repertuarında Azərbaycan bəstəkarlarının müxtəlif janrlı əsərləri onların musiqi üfüqlərini genişləndirməyə imkan verir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədris prosesinə müxtəlif janrlı əsərlərin daxil edilməsi tələbələrə ifa olunan əsərləri düzgün şərh etməyə imkan verir və onların üslub xüsusiyyətlərinin dərkinə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Касимова, С. Азербайджанская советская музыкальная литература / С.Касимова, Н.Багиров. − Б: Маариф, −1986.
2. Мамедов, Б.М. О некоторых ладовых особенностях гармонии азербайджанских композиторов. Ученые зап. Серия XIII №1, − Баку, − 1973. (Hansı universitetin elmi əsərləridir?)
3. Сафарова, З. Музыкально-эстетические взгляды Уз.Гаджибекова / З.Сафарова, − М: Советский композитор, − 1973.
4. Мазель, Л. Анализ музыкальной формы, «Музыка» / Л.Мазель, В.Цуккерман . − Москва, − 1967, − 749 с.
5. Алексеев, А.Д. – История фортепианного искусства – М, − 1988, − 415 с.

I.A.Ahmadova

Acquiring Knowledge in The Class of the Main İnstrument of Musical Genres in the Creation of Azerbaijani Composers

Summary

The presented article is devoted to the topic of studying the genre characteristics of Azerbaijani composers in the process of teaching students the main instrument. Studying these works allows the student to expand his musical horizons and gives the opportunity to navigate the diversity of genres. As a result, the presented article has methodological value in the educational process.

Key words: *student, art, music, genre, piano*

И.А.Ахмадова

Приобретение знаний об инструментальных жанрах в творчестве азербайджанских композиторов на занятиях основного инструмента

Резюме

Представленная статья посвящена теме изучения жанровых особенностей творчества азербайджанских композиторов в процессе обучения студентов на основном инструменте. Изучение этих произведений позволяют студенту расширить его музыкальный кругозор и дает возможность ориентироваться в жанровом многообразии. В связи с этим представленная статья несет методическую ценность в учебном процессе.

Ключевые слова: *студент, искусство, музыка, жанр, фортепиано*

Rəyçi: s.ü.f.d., dos. K.R.Sədirxanova

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

M.T.ƏLİYEVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
e-mail: m.aliyeva60@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

:https://orcid.org/0000-0002-2005-6090

:10.62021/0026-0028.2024.2.193

UOT kod: 78.06

PROBLEMLİ-MODULLU TƏLİMİN MAHİYYƏTİ

Xülasə: *Məqlənin məqsədini problemli-modullu təlimin mahiyyətinin və məğzinin araşdırılması təşkil edir. Məqalədə qeyd edilir ki, müasir bir mütəxəssisin ixtisas səviyyəsinin əsas göstəricisi onun bir peşəkar kimi səriştəsidir. Səriştəli mütəxəssis yetişdirmək üçün isə müvafiq təlim texnologiyasının işlənib hazırlanması və tətbiqi tələb olunur. Bu texnologiyalardan biri də problemli-modullu təlim texnologiyasıdır ki, o, üç amilə əsaslanır: "sıxılma" (kvantlılıq), modulluq və problemlilik.*

Açar sözlər: *səriştə, problemli-modullu təlim, texnologiya, çeviklik*

Müasir şəraitində texnika və texnologiyanın davamlı yenilənməsi prosesi mütəxəssis hazırlığına yüksək tələblər qoyur. Müasir bir mütəxəssisin ixtisas səviyyəsinin əsas göstəricisi onun bir peşəkar kimi səriştəsidir. Problemin həlli üçün xüsusi şərtlərdən asılı olaraq, səriştəli mütəxəssis bu şərtlər üçün ən uyğun olan bu və ya digər metodu tətbiq edə bilər. Bu məqsədə nail olmaq üçün müvafiq təlim texnologiyasının işlənib hazırlanması və tətbiqi tələb olunur.

Elmi-pedaqoji tədqiqat metodlarının kompleksini tətbiq edərək (müxtəlif pedaqoji texnologiyaların tənqidi təhlili, modelləşdirmə metodu, təhsilin məzmununun sistemli təhlili metodları, peşə fəaliyyətinin sistemogenez metodu və s.) və mütəxəssislərin hazırlanmasının yerli və xarici təcrübəsini öyrənərək belə qənaətə gəldik ki, qoyulmuş məqsədə nail olmaq üç aparıcı amilin inteqrasiyası ("sıxılma", modulluq və problemlilik) və bunların əsasında yeni pedaqoji texnologiyanın – problemli-modullu təliminin qurulması nəticəsində həyata keçirilə bilər. Burada təhsil məlumatlarının "sıxılması" termini bilik mühəndisliyinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə biliklərin ümumiləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi və konsolidasiyası mənasında istifadə olunur.

Təklif etdiyimiz texnologiya XX əsrin 60-cı illərində yaranmış və ABŞ, Almaniya, İngiltərə və digər inkişaf etmiş ölkələrin ali təhsil müəssisələrində və təkmilləşdirmə institutlarında böyük populyarlıq qazanmış modul təlimin nailiyyətlərinə əsaslanır. Bu texnologiyanı ilk dəfə XX əsrin 60-cı illərində ABŞ alimi Corc Rassel təklif etmişdir. Modul – təlim materialının məntiqi cəhətdən bitik hissəsidir ki, buraya mütləq şagirdin bilik və bacarıqlarının nəzarəti daxildir. Modul təlim texnologiyası təlim fəaliyyətinin səviyyələr üzrə fərdiləşdirilməsi və diferensiallaşdırılması ilə xarakterizə olunur. "Modul texnologiyada tədris materialının təqdimatının variativ forması həm də təlim fəaliyyətinin fərdiləşdirilməsinə kömək edir və tələbənin nəzərdə tutulan məqsədə öz marşrutu ilə çatmasına şərait yaradır. Qeyd etmək vacibdir ki, modul üzrə öyrənmə tələbənin tədris materialını mənimsəməsinin fərdi sürətindən asılıdır. Öyrənən modulu tam mənimsəyənə qədər onu bir neçə dəfə təkrarlaya bilər" [1, s. 63].

Həmçinin biz problemli təlimin nailiyyətlərindən də bəhrələnmişik. Problemli təlimin tələbələrin zehni fəaliyyətinin aktivləşməsinə, problemlərin həllinə qeyri-standart yanaşmala-

rın formalaşmasına və nəhayət, yaradıcı təfəkkürün inkişafına təsiri məlumdur. Bu təsir təlim prosesində intellektual çətinliyin xüsusi vəziyyətlərinin – problemli vəziyyətlərin və onların həllinin yaradılması ilə təmin edilir.

"Sıxılma" və modulluq mütəxəssisin peşəkar səriştəsinin strukturunda biliklərin hərəkətliliyini təmin etməyə yönəlib, problemlilik, ilk növbədə onun tənqidi təfəkkürünün inkişafına yönəlib və modulluqla birlikdə peşəkar fəaliyyət üsullarının tətbiqində çevikliyi təmin edir.

Bəs problemli-modullu texnologiyanın mahiyyəti nədən ibarətdir? Problemli-modullu təlimin həm pedaqoji nəzəriyyədə, həm də praktikada kökləri var. Problemli-modullu təlim texnologiyasının qurulması üçün ilkin metodoloji mövqe fundamental sistemlərin ümumi nəzəriyyəsidir ki, ona görə insanın zehni fəaliyyətinin bütün davamlılığı sistemli "kvant"lara bölünə bilər. Bu zehni fəaliyyətin əsas motivasiyası kimi şəxsi əhəmiyyətli bir problemin qoyuluşu və həlli çıxış edir.

Problemli-modullu təlim texnologiyası tədris məlumatının "sıxılması" (kvantlılığı), problemin həlli və modulluq prinsiplərinin vəhdətinə əsaslanır. Didaktikada təəssüf ki, bu prinsiplərə bir-biri ilə vəhdətdə baxılmır. Halbuki sistemli kvantlaşdırılma prinsipi təlim məlumatının "sıxılması" nəzəriyyələrinin metodoloji əsasını təşkil edir. Modulluq prinsipi modul təlim metodunun neyrofizioloji əsasıdır.

Problemli-modullu təlim texnologiyası özünə hədəf komponentini, aparıcı prinsipləri, təhsil məzmununun layihələşdirilməsinin xüsusi üsullarını, məsələlər və tapşırıqlar sistemini, didaktik materialların tərtibatını, təhsil nailiyyətlərinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi üçün reytinq sistemini daxil edir.

Problemli-modullu təlim texnologiyasının əsas xüsusiyyəti **çeviklik**dir. Müasir dövrdə və yaxın gələcəkdə təhsil texnologiyalarının səmərəliliyi əsasən onların çevikliyindən – dəyişən elmi-texniki və sosial-iqtisadi şəraitə tez reaksiya vermək və mobil şəkildə uyğunlaşmaq qabiliyyətindən asılı olacaqdır. Əsas xüsusiyyət kimi çeviklik problemli-modullu təlim texnologiyasının bütün əsas komponentlərinə nüfuz edir. Məhz buna görə də struktur çevikliyi, məzmun çevikliyi və texnoloji çevikliyi bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Struktur çevikliyi bir sıra məqamlarla təmin edilir: problemli modulunun strukturunun hərəkətliliyindən və problemli-modullu proqramın mərhələliyindən tutmuş çevik sinif cədvəlinin və sinif otağının daşınan strukturunun avadanlıqların layihələndirilməsi imkanlarına qədər.

Məzmun çevikliyi, ilk növbədə, təlim məzmununun həm diferensiallaşdırılması, həm də inteqrasiyası imkanlarında əks olunur. Bu imkan təklif etdiyimiz texnologiyada tədris materialının qurulmasının blok və modul prinsipi sayəsində yaranır.

Texnoloji çeviklik problemli-modullu təlimin prosessual aspektini təmin edir. Buraya tədris metodlarının dəyişkənliyi, nəzarət və qiymətləndirmə sisteminin çevikliyi, öyrənənlərin tədris və idrak fəaliyyətinin fərdiləşdirilməsi daxildir.

İnformasiya sıx dolğunluğu dövründə biliyin yığılması və onun operativ istifadəsi problemləri çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə "bilik mühəndisliyi" anlayışına uyğun olaraq biliyin "sıxılmış", yığcam, istifadəsi asan formada təqdim edilməsi üçün müxtəlif növ modellər nəzərdən keçirilir. Bunların sırasında məntiqi model; freym (çərçivə) modeli, semantik şəbəkə modelini göstərə bilərik.

Beləliklə, çeviklik problemli-modullu təlimin komponentlərinin inteqrasiyası nəticəsində formalaşan vahid keyfiyyət kimi çıxış edir. Bu çox vacib bir keyfiyyətdir, çünki məktəblərdə, texnikumlarda və universitetlərdə təlim prosesi zamanı öyrənənlərin qısa vaxt çərçivəsində mənimsəməli olduğu informasiya çox tez-tez yenilənir və mənimsəməli olduğu biliklərin həcmi olduqca böyüyür. Məhz bu məqam təklif etdiyimiz problemli-modullu təlim texnologiyasının tətbiqini zəruri və aktual edir.

Elmi nəticə: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti bundadır ki, burada müxtəlif fənlərin tədrisində yeni pedaqoji texnologiya – problemli-modullu texnologiya təklif olunur.

Elmi yenilik: Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada sistemli kvantlaşdırılma, problemlilik və modulluq prinsiplərinə bütövlükdə, üzvi vəhdətdə baxılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə təklif olunan metodika hər bir fənn müəlliminə, o cümlədən də musiqi müəllimlərinə təlim materialını qısa zaman çərçivəsində və səmərəli şəkildə öyrənələrə çatdırmaq imkanını yaradır. Məqalə həmçinin ali məktəblərdə və texnikumlarda "metodika" fənnini aparan müəllimlər üçün metodiki vəsait kimi çıxış edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova, A.Ə. İbtidai sinif müəllimlərinin musiqi hazırlığında yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə üzrə işin sistemi: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dis. / − Bakı, − 2010, − 145 s.
2. Hüseynova, A.Ə. Musiqi aləti fənnində modul təlim texnologiyasından istifadə. Metodiki vəsait / A.Ə.Hüseynova, −Bakı:ADPU, −2011, −34 s.
3. Матюшкин, А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении / А.М.Матюшкин, − М., − 2008, − 398 с.
4. Селевко, Г.К. Альтернативные педагогические технологии / Г.К.Селевко, − Москва: НИИ школьных технологий, − 2005, − 224 с.
5. Третьяков, П.И., Сенновский ИВ. Технология модульного обучения в школе. Монография / П.И.Третьяков, – Москва: Новая школа, − 2001, − 352 с.
6. Хуторской, А.В. Педагогическая инноватика / А.В.Хуторской, −Уч. пособие. − Москва: Изд-й центр «Академия», − 2008, − 256 с.

M.T.Aliyeva

The Essence of Problem-Modular Learning

Summary

The purpose of the article is to study the essence of the technology of problem-based modular learning. The article notes that the main indicator of the professional level of a modern specialist is his competence, and in order to educate a competent specialist, the development and application of appropriate technologies is necessary. One of these technologies is problem-modular learning technology, which is based on three factors: "compression" (quantum), modularity and problem-solving.

Key worlds: *aest competence, problem-modular learning, technology, flexibility*

М.Т.Алиева

Сущность проблемно-модульного обучения

Резюме

Целью статьи является исследование сущности технологии проблемно-модульного обучения. В статье отмечается, что основным показателем профессионального уровня современного специалиста является его компетентность, а чтобы воспитать компетентного специалиста, нужна разработка и применение соответствующих технологий. Одной из таких технологий является проблемно-модульная технология обучения, в основе которой лежат три фактора: «сжатость» (квантовость), модульность и проблемность.

Ключевые слова: *компетентность, проблемно-модульное обучение, технология, гибкость*

Rəyçi: ped.e.d., prof. T.Bağırova

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

Z.S.ƏMRAHLI
e-mail: Zrifmrahli@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.2.196

ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI ZİDDİYYƏTLƏRİN PSİXO-PEDAQOJİ VƏ GENDER SƏBƏBLƏRİ

Xülasə. *Problemin təhlili göstərdi ki, həm Azərbaycan, həm də xarici ölkələr psixologiyasında şəxsiyyətlərarası ziddiyyət probleminin interpretasiyasına, əsaslandırılmasına və təsnifatına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bununla belə, hazırkı yanaşmanın ümumiləşməsi şəxsiyyətlərarası ziddiyyətin motivasiyalı, koqnitiv, emosional və davranış səviyyələrində yaranan şəxsiyyətin dəyər – məna sferasının qarşıdurması olan, şəxsiyyətin inkişafında mürəkkəb, psixoloji qanunauyğunluq kimi başa düşülməsinə imkan verir.*

Açar sözlər: *şəxsiyyətlərarası ziddiyyət, gender xüsusiyyətləri, şəxsiyyətin inkişafı, ziddiyyətdə obyektiv və subyektiv səbəb, tərbiyə nəzəriyyəsi*

Son zamanlar tələbə kollektivində şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlər probleminin tədqiqinə artan maraq və onun nəticələri təkcə psixologiya elminin özünün daxili məntiqi inkişafı ilə deyil, onun həllinin konstruktiv strategiyalarında, ziddiyyət növlərinin təşkilinin obyektiv əsasının axtarışında psixoloji təcrübənin tələbləri ilə şərtləndirilmişdir. Müasir psixologiya elmində hazırkı hadisələrin çoxaspektliyini və uyğunsuzluğunu ifadə edən geniş nəzəri və empirik materiallar toplanmışdır. Buna baxmayaraq, problem öz həllindən hələ ki, uzaqdır. Bu, subyektin şəxsi və peşəkar inkişafında tələbə kollektivində şəxsiyyətlərarası ziddiyyətin çoxmənalı rolu ilə şərtləndirilmişdir. Çoxmənalılıq bir tərəfdən, tələbə kollektivində şəxsiyyətlərarası ziddiyyətin inkişafına təkan verən hərəkət qüvvəsi, digər tərəfdən isə şəxsiyyətin inkişafının destruktiv təzahüründən ibarətdir [1, s. 171].

Şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin məzmununun açılması, onların inkişaf tendensiyasının aydınlaşdırılması üçün bəzi nəzəri məsələlərə:

– Azərbaycan və xarici ölkələrin psixologiya üzrə tədqiqatlarında şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin təyin olunmasına əsas yanaşmalara;

– şəxsiyyətlərarası ziddiyyətin, onun funksiyası, inkişaf dinamikasının məzmununu təyin edən psixoloji amillərə;

– gender qarşıdurması ilə şərtləndirilən şəxsiyyətlərarası ziddiyyətləri təhlilinə baxmaq lazımdır.

Prof. R.İ.Əliyevin qənaətinə görə, təbiətin dərkedilməsi və şəxsiyyətlərarası ziddiyyətin mövcudluğu, ziddiyyət kateqoriyasının gözdən keçirilməsi ümumi yanaşmaya müraciəti tələb edir [2, s. 73].

Ziddiyyət (latın dilindən – *konfliktus*) – toqquşma, yaxud mübarizə, düşmən münasibət deməkdir. Ziddiyyətin hazırkı təyini bu hadisənin geniş anlayışı haqqında danışmağa imkan verir. Humanitar elmlərdə bu anlayış elmin on bir sahəsindən az olmayaraq, anlayış aparatına daxil edilir və fənlərarası hesab olunur. Psixologiyada ziddiyyət dedikdə, bunlar başa düşülür:

– Adətən neqativ emosiyalarla ötürülən, ziddiyyət subyektinin qarşılıqlı hərəkətində tamamlanan, qarşıdurmaların həllinin ən gərgin üsuludur .

– Qarşılıqlı maraq, dəyər, mövqe və baxışların reallaşması məqsədilə subyektlərin mübarizəsi.

– Qarşılıqlı əks-motiv, məqsəd, hadisə, davranış, impulsun iştirak etdiyi istənilən situasiya.

"Ziddiyyət" anlayışının təhlili onun əsas məzmun mahiyyətini – müxtəlifyönlü, yaxud qarşılıqlı istisnalı tendensiyalar arasında qarşıdurma anlayışlarına ayırır.

Psixologiya elmində diqqətin xaricdən daxilə doğru bir yerə cəmlənməsi hərəkatında tamamlanan, ziddiyyətli inkişaf tendensiyası müşahidə edilir. Bu şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin tədqiqinə marağın artmasını, alimlərin şəxsiyyətlərarası ziddiyyətləri, onun daxili və xarici determinantının inkişaf prosesinin aydınlaşdırılmasını şərtləndirir.

Xarici psixologiyada şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin nəzəri və empirik öyrənilməsi öz başlanğıcını Z. Freydin konsepsiyasından götürür. Psixoanalitik nəzəriyyədə sosial aləmin tələblərinə vasitəçilik edən "O" və "Mən" instiktiv marağın qarşıdurma ideyası daxili psixi mövcudluğu müəyyən edir. Şəxsiyyətin instansiya ziddiyyətinə daxili gərginliyi yaradan daimi dinamik güc kimi baxılır [3, s. 114].

Z. Freyd öz işlərində şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin iki tipini təsvir edirdi: patoqen və normal. Normal ziddiyyət cəmiyyətin tələblərinə uyğun gəlməyən baza tələblərinin məmnunluğunun inkar edilməsi ilə bağlıdır. İnsan ziddiyyəti əxlaqi yollarla dağıdır və nəticədə nailiyyət əldə edir. Patogen ziddiyyətə şüursuz maraqla bağlı təkcə xarici deyil, daxili məhdudlaşmalar da daxildir, bu toqquşma "Mən" və seksual əyləncə arasındakı maraqdır.

Psixotəhlil üçün açar olan xarici ziddiyyət anlayışı şəxsiyyətin müxtəlif psixoloji nəzəriyyəsinin yaddaş aparatının əsas hissəsi oldu.

Neofreydizmin nümayəndələri (A.Adler, K.Yunq, K.Horni, E.Fromm, E.Erikson və b.) psixotəhlilin imkanlarını genişləndirməyə cəhd göstərmişlər. Əgər Z.Freydə görə, ziddiyyətin mənbəyi "O", "Mən" və "Yüksək Mən"dirsə, A.Adlerə görə, ziddiyyət – natamamlıq kompleksidir, inqibitor kimi çıxış edən kamilliyə cəhddir; K.Horniyə görə, bu, başqa insanlara can atmaq, münasibətdə aqressiya göstərmək, müstəqil olmağa çalışmaq kimi fərdi təşəbbüsçünün etdiyi ziddiyyətli nevrotik tələblərdir; K.Yunqa görə, bu, ruh və instinkt arasında kənarlaşdırıla bilinməyən qarşıdurmadır; E.Eriksona görə, bu, şəxsiyyətin identikliyinin formalaşması prosesində yaranan psixososial böhrandır.

Yuxarıda göstərilən nəzəriyyələrin dolğun təhlilinin məqsədinə nəzər yetirməsək, K.Horni və E.Eriksonun nəzəriyyəsi üzərində qalırıq, ona görə ki, şəxsiyyətin psixososial inkişafına ziddiyyətin təsiri haqqında ilk ideyalar bunlar tərəfindən işlənmişdir.

K.Horni ziddiyyətdə şüursuzluğun aparıcı rolu haqqında psixotəhlilin əsas vəziyyətini, insanda təbiilik və sosial qarşıdurma fikirlərini bütövlükdə bölərək, psixi çaşqınlığın səbəbinin izahında psixoanalitik yanaşmanın yararsızlığı haqqında nəticəyə gəlir. Müəllif əsas vurğunu sosial mühitin şəxsiyyətin formalaşmasına təsirin əhəmiyyətinə edir.

K.Horninin fikrincə, şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin başlanğıcı fərdin başqa insanlarla münasibətində qoyulur, zaman keçdikcə bu münasibətlər şəxsiyyətə bütövlükdə təsir edir. İlk dəfə tədqiqatçı belə anlayışı "bazal həyəcanı" kimi qəbul edir. Həyəcanın bu növü insanın hərəkətini determinasiya edir, təhlükəsizliyə cəhd göstərməyə məcbur edir.

Ziddiyyət, müxtəlifyönlülük insanın əsas marağıdır. Belə ki, təhlükəsizliyə cəhd, öz həyəcanına məmnunluq, psixoloji müdafiənin mexanizmini bildirir.

K.Horni bazal ziddiyyətlərə üstün gəlmənin aşağıdakı üsullarını təklif edir:

Birinci üsul əsas marağın ziddiyyəti ilə bağlı affektin, impulsun şüurdan çıxarılmasından, yatırılmasından ibarətdir, bundan sonra insan onların mövcudluğunu dərk etmir.

Məlumdur ki, yatırılmış impuls "Mən" müdafiə mexanizminin hərəkətində təzahür edən, şüur müqaviməti ilə rastlaşır. Buna görə də şəxsiyyətin müəyyən cəhətləri sakitləşdirilir, onlara əks olan başqaları isə birinci plana keçir" [3, s. 80].

İkinci üsul bazal ziddiyyətin üstün gəlməsi, sosial davranış strategiyalarının qurulması, ziddiyyətlərin praktiki mümkünsüz olduğu insanlar arasında müəyyən səddin yaranmasından ibarətdir.

Xarici ziddiyyətin üstünlüyünün üçüncü üsulu şəxsiyyətin potensial imkanlarına əsaslanan, şəxsiyyətin ideallaşmış obrazının yaranmasından ibarətdir. K.Horni diqqətini müdafiə

funksiyalarında cəmləşdirir. Bununla bərabər, K.Horni diqqətini şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərdən bu üsulun özündə daşıdığı təhlükədə aksentləşdirir. Birincisi bu, ideallaşmış obrazın fövqəladə incəliyidir və bu obraz düşünülmüş elementlərin olması ilə bağlıdır. İkincisi, ideallaşmış obraz "Real – Mən"dən uzaqlaşmanı şərtləndirir, nəticədə yeni ziddiyyətin yaranmasına gətirib çıxarır. "Baxmayaraq ideallaşmış obraz bazal ziddiyyətin aradan qaldırılması üçün yaradılır, müəyyən dərəcədə buna nail olmağa kömək edir, eyni zamanda şəxsiyyətdə parçalanmanın yeni xəttini yaradır" [4, s. 91].

E.Eriksonun şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərə baxışı daha optimistdir. "Böhran insan həyatının xüsusi vəziyyətidir, proqress və reqress arasında seçim anıdır. Bu cəza qorxusu deyil, çevriliş məntəqəsidir, şəxsi artıma, həyati maneələrin üstün gəlməsinə ontogenetik mənbədir [5, s. 189].

Şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin məzmunu və mövcudluğu haqqında təsəvvürlərin evalyusiya təhlili kontekstində geştalt – nəzəriyyə xüsusi maraq kəsb edir. Hazırkı nəzəriyyənin əsas vəziyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir insanın öz daxilində başqaları arasında və mühitdə optimal bərabərliyə çatmaq qabiliyyəti var. Buna görə də tam tarazlıq geştalta müvafiqdir: tarazlıqdan çıxma fiqurun dağılmasına, fonlar arasında aydın sərhədin itməsinə gətirib çıxarır.

İşin elmi nəticəsi. İdarəetmə fəaliyyətində şəxsiyyətin davranışının gender xüsusiyyətləri idarəetmə rolunun reallaşmasında təzahür edir və rəhbərliyin idarəetmə strategiyasını müəyyən edən amil kimi çıxış edir.

İşin elmi yeniliyi. Bu tədqiqat işində idarəetmə nəzəriyyəsi və şəxsiyyətin psixologiyasına dair nzəriyyələr sistemləşdirilmiş, "gender" anlayışının məzmunu aydınlaşdırılmış, gender idealları və rollarının səmərəli həyata keçirilməsində idarəetmə komponentlərinin təsir dərəcəsi göstərilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Alınmış nəticələr pedaqoji prosesdə diferensial kursların təşkilində, sosial pedaqogika ixtisaslarında istifadə oluna bilər. Əldə olunmuş nəticələrə gender problemlərinin pedaqoji həllində, treninqlərinin keçirilməsində və təşkilində, seçmə fənlərin tədrisində müraciət etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Ə.S. Azərbaycanda gender tədqiqatları / Ə.S.Abbasov. − Bakı: Adiloğlu, − 2012, − 217 s.
2. Əliyev, R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları / R.İ.Əliyev. − Bakı: Araz, − 2000, − 196 s.
3. Фрейд, З. Введение в психоанализ / З.Фрейд. − М.: Просвещение, − 2009, − 405 с.
4. Хорни, К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза / К.Хорни. − СПб.: Лань, − 2017, − 240 с.
5. Юнг, К.Г. Либидо, его метаморфозы и символы / К.Г.Юнг. − Спб:Восточно – Европейский институт психоанализа, − 2014, − 436 с.

Z.S.Amrahli

Psychopedagogical and Gender Causes of Interpersonal Conflicts

Summary

Analysis of the problem showed that in the psychology of both Azerbaijan and foreign countries there are different approaches to the interpretation, justification and classification of the problem of interpersonal conflict. Along with this, a generalization of the existing approach allows us to understand interpersonal conflict as a complex, psychological pattern in the development of personality, which represents a confrontation between the value-semantic spheres of the individual, arising at the motivational-cognitive, emotional-behavioral levels.

Key words: *interpersonal conflicts, gender features, personality development, objective and subjective reason of contradictions, theory of education*

З.С.Амрахли

Психопедагогические и гендерные причины межличностных конфликтов

Резюме

Анализ проблемы показал, что в психологии как Азербайджана, так и зарубежных стран существуют разные подходы к интерпретации, обоснованию и классификации проблемы межличностного конфликта. Наряду с этим, обобщение существующего подхода позволяет понимать межличностный конфликт как сложную, психологическую закономерность в развитии личности, представляющую собой противостояние ценностно-смысловой сферы личности, возникающий на мотивационно-познавательных, эмоционально-поведенческих уровнях.

Ключевые слова: *межличностные противоречия, гендерные особенности, развитие личности, объективная и субъективная причина в противоречии, теория образования.*

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2024

G.T.HACIZADƏ
dissertant
e-mail: gunay92h@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

:https://orcid.org/0009-0002-7247-9834

:10.62021/0026-0028.2024.2.200

UOT 372.8:811.111.

XARİCİ DİLDƏ ÜNSİYYƏT ÜÇÜN ƏLVERİŞLİ MÜHİTİ XARAKTERİZƏ EDƏN AMİLLƏRİN ANALİZİ

Xülasə. *Kommunikativ dil tədrisi hazırda bütün dünyanın təhsil müəssisələrində çox məşhurdur və ikinci dil tədrisinin əsas hissəsi kimi autentik ünsiyyətə önəm verilməkdədir. Lakin bəllidir ki, tələbələr ünsiyyət qurmaqda və fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Qeyd olunan problemlərin həllində tələbələrə kömək etmək üçün uyğun üsullardan biri onlarda motivasiyanı artırmaq, gərginliyi azaltmaq və onları potensialından istifadəsi üçün düzgün istiqamətləndirməkdir. Aparılan tədqiqat tələbələrin davranışını müsbət yöndə dəyişmək, öyrənmə potensialını artırmaq və hədəf dildə ünsiyyət üçün dəstəkləyici mühit yaratmaq məqsədilə beyin və bədənin fəaliyyətini müsbət yöndə proqramlaşdırmağın mümkünlüyünü ifadə edir və tələbələrlə münasibəti düzgün qurmağın vacibliyinə toxunur. Tədqiqatın nəticəsi olaraq tələbələri ünsiyyətə motivasiya etmək üçün pedaqoji yanaşmalar və bəzi öyrətmə strategiyaları da təklif edilir.*

Açar sözlər: *ünsiyyət, ahəng qurma, neyrolinqvistik proqramlaşdırma, emosiyalar, öyrənmə mühiti*

Səmərəli tədris öyrənənlərlə yaxşı əlaqələrin qurulması və möhkəmlənməsini tələb edir. Tələbələr ürəyini onları başa düşüb, idarə edə bilən müəllimlərə açır. Tələbələri ilə əlaqə yarada bilən və effektiv ünsiyyət qura bilən bilən müəllimlər öyrənmə prosesini də uğurla aparır [15]. P.Silviaya (2017) görə, emosiyalar öyrənmə prosesinə təsir edən mühüm faktorlardan biridir [16]. Buna görə qorxu və gərginlik xarici dildə öyrənmə də daxil olmaqla tələblərin akademik fəaliyyətində stress və panik yaradacaqdır. Bu eyni zamanda öyrənilən materialların assimilyasiyasına mənfi təsir edəcək. Fərdin öyrənmə potensialı, hədəf dildə ünsiyyət qurmaq istəyi onun neyro-fizioloji vəziyyəti (məsələn, qorxu və sıxıntıdan çox maraq hissi), həmçinin özü və öyrənmə prosesi haqqında inancları (məsələn, öyrənmə potensialının olduğuna inanmaq, öyrənmənin əyləncəli və mənalı olduğu qənaətinə gəlmək), ətraf mühit və s. kimi amillər tərəfindən geniş mənada təsir görür [9; 18]. Bu vəziyyətin isə müəllim və tələbə ünsiyyətindən, seçilən fəaliyyət növlərindən asılı olaraq müsbət və ya mənfi yöndə dəyişmə ehtimalı mövcuddur [17; 19]. Bu məqamda təhdid və stresin öyrənmə prosesinə maneə yaratdığını unutmamaq gərəklidir [8].

Sinifdə müəllim-tələbə ünsiyyəti şüurlu həyat keçdiyi kimi şüuraltı səviyyədə də baş verir. Bu məqamda tələbələrin emosional ehtiyacları nəzərdən keçirilə bilər. Abraham Maslovun (1970) ehtiyaclar nəzəriyyəsinə diqqət etsək, görərik ki, insanların motivasiyası xarici faktorlardan başqa şəxsin daxilindəki ehtiyaclara bağlıdır. O bu ehtiyacları aşağıdakı iyeraxiyada qruplaşdırmışdır [10]:

Şəkil. *A.Maslovun ehtiyaclar iyerarxiyası*

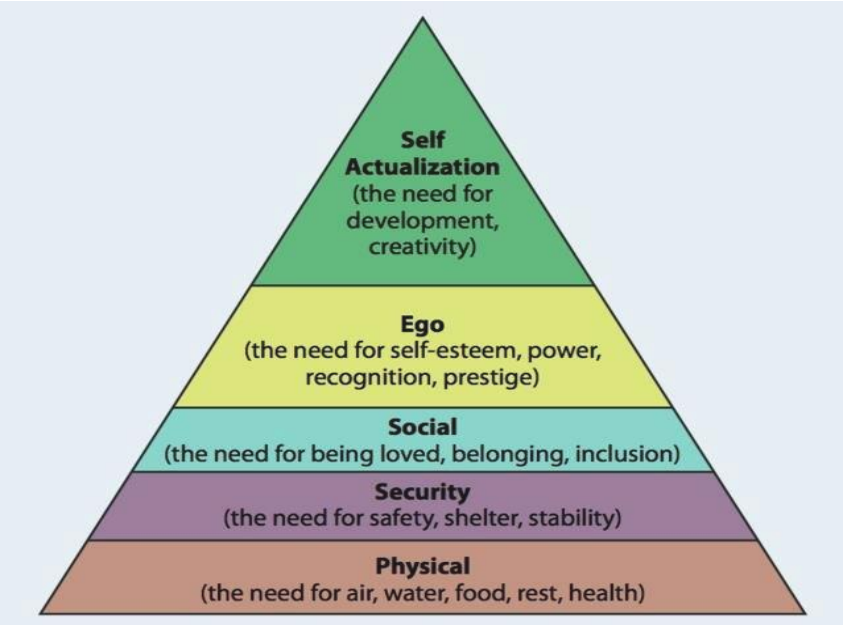

Mənbə: Maslov (1970)

Maslov (1970) bu ehtiyacları piramida kimi təsvir edərək bir pillədəki ehtiyacı qarşılamadan digər bir pilləyə keçməyin mümkünsüz olduğunu vurğulamışdır. Məsələn, fiziki təhlükəsizlik və emosional rahatlıq hissi olmadan biz aydın düşünə və öyrənə bilmərik. Bu baxımdan neyrolinqvistik proqramlaşdırma (NLP) tədrisdə innovativ üsullardan biri hesab edilə bilər. NLP tələbələrin özünü tanımasına kömək edir, onlarda pozitiv emosiyalar yarada bilir və daha arxayın ünsiyyət qurmasına səbəb olur. NLP-də ahəng qurma (creating rapport) sağlam sinif mühitinin əsasında duran bir texnikadır [7; 13]. Hər bir tələbəylə eyni zamanda uyğunlaşmaq, anlaşmaq çətin olduğu üçün ən azından onlar arasında ahəng qura bilərik. Bunun üçün onlarla birgə mahnılar oxuya bilərik. Yaxud tələbələrlə yaşana biləcək problemlərin öncədən qarşısını almaq üçün hərdən ruh hallarını bir sözlə ifadə etmələrini istəyə bilərik. Bu həmçinin tələbələrin marağına uyğun olaraq mövzu müzakirəsi, tələbənin hər səhvini düzəltməyə çalışmamağı da nəzərdə tutur [12]. Müqavimət və dirənmə hissi ahəng qurmada əksikliyin göstəricisidir. Bu hal özünü qarşılıqlı inam və əlaqə olmadıqda göstərir. Müəllimlər sinifə əsasən çalışmalar, strategiyalar və bacarıqlar tərəfdən yanaşırlar. Uşaqlar isə daha çox fundamental səviyyədə – şəxsiyyət səviyyəsində fəaliyyət göstərirlər. Onlar daha çox sizin kim olduğunuz və sizə nəyin vacib olduğu ilə maraqlanır. Ahəng qurmanı inkişaf etdirmək sizə bu səviyyədə onlarla daha yaxşı ünsiyyət qurmağa, düşüncə və davranışınızı dəyişdirməyə kömək edəcəkdir. Yenidən çərçivələmə üsulu da dildən düzgün istifadəni və sözlərin dəyişdirilməsi ilə düşüncənin də dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Bu üsuldan istifadə şəxslərin mənfi inanclarını dəyişdirmək, onları həvəsləndirmək üçün bir vasitə kimi qiymətləndirilir [2; 13]. Məsələn, "səhv" sözü öyrəndiyimiz təcrübə, "son" sözünü isə yeni başlanğıc kimi adlandırdıqda bəzi məsələlərə münasibətimiz də dəyişə bilər.

Craft (2001) neyrolinqvistik proqramlaşdırma (NLP) və təhsil arasında əlaqəni araşdıraraq bunun düşünmə prosesində və ünsiyyətdə müsbət rolunu qeyd etmişdir [6]. Aparılan tədqiqatlarda NLP-nin istifadə olunduğu sinif mühitində tələbə və müəllimlərin daha rahat hiss etdiyi, öyrənənlərin öz fikirlərini daha rahat ifadə etməsi, həvəsli və özgüvənli olması məlum olmuşdur [3; 20].

Sinifdə fərqli maraqları olan və fərqli templərdə işləyən tələbələrə dərs keçilir. Bəs bu şəraitdə dərsi düzgün planlaşdırmaq və onların ehtiyaclarını qarşılaya bilmək necə mümkündür? Bu məqsədlə aşağıdakılar tövsiyə olunur [4; 5; 7; 13; 14]:

- VAK *(visual, kinesthetic, auditory)* modeli barədə məlumatlı olmaq;
- Vahid metodun tətbiqindənsə dil tədrisinə yanaşmada dəyişkənlik göstərmək;
- Çalışmaların tərtibi zamanı tələbələrin fikirlərindən, şəxsi təcrübələrindən istifadə etmək;
- Bəzən tapşırıqları qiymətləndirmədən öncə tələbələrdən öz işlərinə qiymət qoymasını istəmək;
- Hərdənbir olaraq eyni bir mövzu üçün nəzərdə tutulan tapşırıqları asan, orta və qəliz olaraq tərtib etmək;
- Təlim prosesinin daha maraqlı keçməsi üçün tələbələri bir-biriləri üçün müxtəlif tapşırıqlar, fəaliyyət növləri təşkil etməyə həvəsləndirmək;
- Tələbələrə bəli yaxud xeyr cavablarına uyğun gələn suallardan daha çox düşüncələrini hərəkətə gətirəcək suallar ünvanlamaq;
- Tələbələrə sinifdə aktiv olması, tapşırıqların icrası zamanı hərəkət etməsi üçün şərait yaratmaq;
- Tələbələri konstruktiv rəylə təmin etmək;
- Tapşırıqları tərtib edərkən maraq hissi oyatmağa çalışmaq. Maraq hissi daxili motivasiyadan gəlir və tələbənin yazması, oxuması, dinləməsi yaxud danışması üçün motiv yaratmağı nəzərdə tutur.

Beynimiz sosial məşğuliyyəti, ünsiyyəti sevir və buna yaxşı reaksiya göstərir. Bu baxımdan kooperativ öyrənmə, oyunlar, müzakirə və s. xarici dildə öyrənmə prosesini inkişaf etdirir [5; 11; 21]. Bununla yanaşı tələbələri monoloji nitqə həvəsləndirməklə də onlara hisslərini ifadə etməsinə şərait yaratmaq, tənqidi düşüncəsini, yaradıcılığını və xarici dildə danışıq bacarığını inkişaf etdirmək mümkündür [1]. Lakin dil dərslərində çox zaman bacarıq qazandırmaqdan daha çox tələbələrin sözlərlə, qrammatika ilə yükləndiyini müşahidə edirik. Məsələn, ingilis dilində danışmaq bir bacarıq kimi qiymətləndirilə bilməz. Bu o zaman bacarığa çevrilir ki, dili ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edə biləsən. Necə ki, fırçadan istifadə etməyimiz bir rəsm əsəri yaratmadığımız müddətcə bir bacarıq sayıla bilməz.

Tədris prosesinin əsasən kollektiv işi dəstəkləməsi və tələbə yönümlü olması məqsədəuyğundur. Bu prosesdə tələbələrin məqsəd, bacarıq və şəxsi təcrübəsinə yönələn tapşırıqların istifadəsi onlarda güvən və həvəs yaradacaqdır. Bu isə öz növbəsində tələbələrin emosional zəka ünsürlərini, eyni zamanda duyğu üzvlərini hərəkətə gətirirərək diqqətini, qavrama prosesini optimallaşdıracaq və beləcə onlarda xarici dildə ünsiyyətə həvəs yaratmaq mümkün olacaqdır. Bu nöqteyi-nəzərdən aşağıdakı fəaliyyət növləri və texnikalar fayda verə bilər:

- Yönləndirilmiş xəyalqurma (Guided Imagery). Tələbələr danışacağı mövzunu müəllimin köməyi ilə realda yaşayırmış kimi öncə təxəyyülündə canlandırır, yaxud vizuallaşdırır, sonra isə danışmağa başlayır.
- Zehin xəritəsi (Mind mapping). Oxu prosesində tələbələr hekayəni, yaxud mətndəki hadisələri, xarakterləri zehin xəritəsi ilə vizuallaştırır. Bu üsul xarici dildəki sözlərin yaxşı mənimsənilməsi və yazı prosesində də istifadə edilə bilər.
- Modelləşdirmə (Modelling). Tələbələrin xarici dildə kommunikasiyanın müxtəlif elementlərini analiz etməsi üçün hədəf dil daşıyıcısını dinləməsi və imitasiyası nəzərdə tutulur.
- Oxu dairəsi (Reading/Literature Circle). Mətn yaxud hekayənin yaxşı mənimsənilməsi üçün tələbələrə oxu materialı üzrə rollar *(discussion facilitator, summariser, vocabulary enricher)* tapşırılır.
- VAK *(visual, kinesthetic, audial)* modelindən istifadə. Multisensor yanaşmanın, sensor təcrübənin tətbiqi ilə öyrənmə və qavrama həyata keçir. Tələbələrə müxtəlif hiss üzvlərindən istifadə ilə fikirlərini ifadə etməsinə, tapşırığı həll etməsinə şərait yaradılır.
- Hədəf və bacarıqlara yönəlmə. Müəllim tələbələri bacarıqları barəsində düşündürməyə və danışdırmağa həvəsləndirir, yaxud da tələbələrə hədəfləri barədə düşünməyə şərait yaradır, sanki arzularına çatmış kimi yaşadıqlarını, hiss etdiklərini qeyd etməsini istəyir.
- Qrup müzakirəsi və beyin fırtınası. Dinləmə, oxu, yaxud yazı prosesinə başlamazdan öncə tələbələr mövzu ilə bağlı düşünür, müzakirə aparır, fikirlərini bir-birilərilə bölüşürlər.

Həmçinin problemli situasiya yaradaraq tələbələrə müəyyən rollar vermək və onları problemin ortaq həllini tapmağa çağırmaq mümkündür.

Nəticə. Xarici dildə kommunikasiya üçün dəstəkləyici mühit müəllim-tələbə münasibətindən və ünsiyyətindən çox aslıdır. Tələbə müstəqilliyinin dəstəkləndiyi, tələbələrin yaradıcılığının və tənqidi düşüncəsinin ifadəsinə şərait yaradılan stressiz mühitdə xarici dildə ünsiyyət mənalı və rahat olacaqdır. Tələbənin beyin fəaliyyətini stimullaşdırmaq da hədəf dildə kommunikasiyaya təsir edir. Bu məqsədlə tələbələri düşündürəcək, onlara mənalı gələn tapşırıqlar vermək, onların hiss edərək öyrənməsinə və bir-birilərindən öyrənməsinə şərait yaratmaq lazımdır ki, bununla onlar öyrənmə prosesinə daha həvəslə yanaşacaq, hədəf dildə danışmağa istəyi və cəhdləri artacaq və müstəqil formada öyrənməyin üsullarını da kəşf etmiş olacaqlar.

Problemin aktuallığı. Tələbələrin xarici dildə, xüsusilə ingilis dilində kommunikasiya qurmaq bacarığı dövrün tələblərindən birinə çevrilib. Tələbələrin xarici dildə kommunikasiya bacarığının inkişafı üçün linqvistik biliklərin aşılanması kifayət etmir və koqnitiv proseslərin incələnməsinə ehtiyac var. Həmçinin tələbələrin öyrənmədəki motivlərinin, ehtiyaclarının, bacarıqlarının, inanclarının, ətraf mühitin və s. kimi amillərin diqqətdə saxlanması effektiv dil tədrisinə səbəb ola bilər.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə xarici dil tədrisində neyrolinqvistik proqramlaşdırmanın imkanlarından istifadə qeyd olunub. Nevroloji proseslər, dildən istifadə və davranışın bir-birilə əlaqəsi tədqiq edilib.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Xarici dil dərslərində müəllimlərin tapşırıqları tərtib edərkən istifadə edə biləcəyi yanaşmalar və tələbələri hədəf dildə ünsiyyətə həvəsləndirən bəzi fəaliyyət növləri təqdim edilib.

Ədəbiyyat

1. Səfiyev, Ə. İngilis monoloji nitqinin kommunikativ tədrisinin əsasları / Ə.Səfiyev. – Bakı: Elm, − 2019, − 176 s.
2. Bandler, R. Frogs into Princes / R.Bandler, J.Grinder. − Red, − 1977. − 194 p.
3. Carey, J. Neuro-Linguistic Programming and Learning: Teacher Case Studies on the Impact of NLP in Education / R.Churches, G.Hutchinson, , J.Jones, P.Tosey // Online Submission, − 2010.
4. Christison, M.A. Cooperative learning in the EFL classroom. English Teaching Forum, − 1990, 28 (4), − p.6-9.
5. Churches, R. NLP for Teachers: How to be a highly effective teacher / R.Churches, R.Terry. − Crown House Publishing, − 2007. − 240 p.
6. Craft, A. Neuro-linguistic programming and learning theory // The curriculum journal, − 2001, 12(1), − p.125-136. https://doi.org/10.1080/09585170122455
7. Cullen B. Explorations in NLP& Language teaching/ Cullen B., Deacon B., [et al.] – Standing in Spirit Publications, − 2015. − 117 p.
8. Dhority, L. and Jensen,E. (1998) Joyful Fluency: Brain-Compatible Second Language Acquisition. − Corwin; 1st edition, − 1998. − 168 p.
9. Dilts, R. Logical level alignment- NLP Comprehensive, − 2014. http://www.nlpu.com/Articles/LevelsAlignment.htm
10. Maslow, A.H. Motivation and Personality (2nd ed.) / A.H.Maslow. − New York: Harper & Row, − 1970. − 369 p.
11. Netten, J., Germain, C.A new paradigm for the learning of a second or foreign language: The neurolinguistic approach. Neuroeducation, − 2012, 1(1), − p.85-114. https://doi.org/10.24046/neuroed.20120101.85
12. Pishghadam, R., Shayesteh, S. Neuro-linguistic Programming (NLP) for Language Teachers: Revalidation of an NLP Scale// Theory & Practice in Language Studies, − 2014, 4(10), − p.2096-2104. doi:10.4304/tpls.4.10.2096-2104
13. Ready, R. & Burton, K. Neuro-Linguistic Programming for Dummies®, 2nd Edition. John Wiley & Sons Ltd, England, − 2010. − 416 p.

14. Revell, J. Handing over: NLP-Based Activities for Language Learning / J.Revell, S.Norman. − England: Saffire Press, − 1999. − 144 p.
15. Safiyev, A. Methods of teaching English in Azerbaijan. Second Edition / A.Safiyev, F.Karimov. – Baku: Azerbaijan University of Languages, − 2023.
16. Silvia, P.J. Curiosity. In: O'Keefe P., Harackiewicz J. (eds) The Science of Interest// Springer, − 2017, − p. 97-107. Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-55509-6_5
17. Thornbury, S. The unbearable lightness of EFL// ELT Journal, − 2001, 55(4), − p.391-402. DOI:10.1093/elt/55.4.391
18. Tosey, P., Mathison, J., & Michelli, D. Mapping Transformative Learning: the potential of neuro-linguistic programming// Journal of Transformative Education, −2005, 3(2), − p.140-167. DOI:10.1177/1541344604270233
19. Tosey.P, Mathison.J. Neuro-linguistic programming: its potential for learning and teaching in formal education// European Conference on Educational Research, – University of Hamburg, − 17- 20 September, − 2003.
20. West-Burnham, J. Creating and sustaining a culture of creativity. Learning Matters. − 2010, 15(1), − p.24-26. https://research.stmarys.ac.uk/id/eprint/368
21. Yule, G. The study of language. Cambridge University Press, − 2022. − 320 p.

G.T.Hajizada

Analysis of Factors Characterizing a Favorable Environment for Foreign Language Communication

Summary

Communicative language teaching is now very popular in educational institutions around the world, and authentic communication is emphasized as a key part of second language teaching. However, students have difficulty communicating and expressing their ideas. One of the appropriate ways to help students deal with the mentioned problems is to increase their motivation, reduce tension and guide them properly to use their potential. The conducted research proves the possibility of programming the activity of the brain and body and explains the importance of establishing a good rapport with students, which can positively change their behaviour, increase their learning potential, and create a supportive environment for communication in the target language. As a result of the research, pedagogical approaches and some teaching strategies are proposed to motivate students to communicate.

Key words: *communication, building rapport, neurolinguistic programming, emotions, learning environment*

Г.Т.Гаджизаде

Анализ факторов, характеристирующих благоприятную среду для иноязычного общения

Резюме

Коммуникативное обучение языку сейчас очень популярно в учебных заведениях по всему миру, а подлинное общение считается ключевой частью обучения второму языку. Однако учащимся трудно общаться и выражать свои идеи. Один из подходящих способов помочь студентам справиться с упомянутыми проблемами – повысить их мотивацию, снизить напряжение и направить их к использованию своего потенциала. Проведенное исследование доказывает возможность программирования деятельности мозга и тела и объясняет важность установления хорошего контакта со студентами, что может положительно изменить их поведение, повысить их учебный потенциал и создать благоприятную среду для общения на изучаемом языке. В результате исследования предложены педагогические подходы и некоторые стратегии обучения, позволяющие мотивировать студентов к общению.

Ключевые слова: *общение, установление взаимопонимания, нейролингвистическое программирование, эмоции, среда обучения*

Rəyçi: ped.f.d., dos. V.S.Bağırova

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

İ.M.HƏSƏNOVA
e-mail: hesenovailkane8@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.2.205

İNFORMASİYA TEXNOLOGİYASINDAN İSTİFADƏNİN DİDAKTİK MƏZMUNU

Xülasə. *Tədqiqatda təhsil elə bir sistem kimi müəyyən edilmişdir ki, burada müəllimlər, şagirdlər, təhsil kontingenti və öyrənmə mühiti təlim sisteminin əsas iştirakçıları kimi nəzərdə tutulur. Əgər bu əsas fəaliyyətdə İKT-dan istifadə etmək üçün qabiliyyət və hazırlıqları yarada bilsək, o halda təlim-tərbiyə sistemində onun inkişaf etdirilməsi üçün lazımi iş görüldüyünü iddia etmək olar. Təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsində İKT-nin rolunun böyük olduğunu görə bilərik.*

Açar sözlər: *didaktik məzmun, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, informasiya cəmiyyəti, fəaliyyətlər və tədbirlər, şagirdyönümlü*

Bizi əhatə edən aləmdə müxtəlif sistemlər mövcuddur. Bu sistemlər içərisində təhsil sistemi də özünəməxsus yer tutur. Sistem bir-birinə bağlı olan qarşılıqlı əlaqəyə malik, bir-birinin iştirakı ilə müştərək məqsədi təqdim edən və gerçəkləşdirən tərkib hissələrindən ibarətdir. Əksər sistemlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və anlaşmada olan giriş vahidlərinə, istehsala və çıxışa malikdir. Tərkib hissələri arasındakı anlaşma və əlaqə bir sistemin mühüm göstəricisidir. Təhsil də bu xüsusiyyəti özündə birləşdirən bir sistemdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, təlim-tərbiyə də bir təlim sistemidir. Hər bir toplumun yaşaması və gələcəyi üçün onun inanc, dəyər, davranış, meyl, bilik və bacarıqlarının yeni nəsillərə ötürülməsi zəruridir. Bu ötürülmənin əsasında təlim-tərbiyə dayanır.

Hər bir ölkənin təlim sisteminin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, "vətəndaşı üçün axtarışda olan, müasir öyrətmə-öyrənmə mühiti yarada bilir. Bu prosesdə təhsil sistemi öyrənmə məqsədindən ibarət olan tədris proqramları, məktəb, müəllim, öyrənən, təchizat, təlim materialları və bu qəbildən olan digər faktorları təmin edən kompleks kimi başa düşmək olar" [1, s. 30].

Y.A. Qanin göstərir ki, öyrətmə-öyrənmə mühiti aşağıdakı çoxsaylı tərkib hissələrdən ibarətdir:

− giriş hissəsi: məktəblilər, müəllimlər, təlim mühiti, təchizat, dərs proqramları və təlim mənbələrinin mövcudluğu təlim sisteminin mühüm təbəqəsidir.

− proses: sistemin məqsədlərinin gerçəkləşdirilməsi üçün təlim həyata keçirilən fəaliyyətlər və tədbirlər kompleksidir. O, cəmiyyətə münasib çıxış və istiqamət verir. Başqa sözlə desək, proseslər bir təlim sistemində mövcud elementlər arasındakı anlaşmanın şərhi üçün nəzərdə tutulmuş məfhumdur. Bu anlaşma əsasında nəticə və sistemin məhsulu olan bilik əldə edilir ki, bu zaman öyrənmə onun əsas nəticələrindən biri kimi özünü göstərir.

− çıxış: təlim çıxışları bu sistemin məhsuludur. Məktəblilərin təlim prosesində qazandıqları biliklər, qabiliyyət və bacarıqlar təlim sisteminin çıxışlarından biridir.

− qarşılaşma: sistemin giriş və çıxış fəaliyyətinin həmişə nəzərdə olmasını tələb edir ki, bu da həyata keçirməyin münasib yollarını verməklə bərabər, təlim sisteminin yaxşılaşdırılması şərtlərini hazırlamağa kömək etmiş olur. Bu yolla sistemin fəaliyyətinin mümkünlüyü və onun səmərəliliyi ilə bağlı informasiyanı təlim sistemi proqramlaşdırıcılarının ixtiyarına verir. Qarşılaşma təlim sisteminin gücləndirilməsinə və ya ləğv edilməsinə səbəb ola bilər [3, s. 79]. Hər bir kiçik sistemlər komponenti giriş, proses və çıxışı ilə bir sistemdir. Kiçik sistemlərin (sub-sistemlər) bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri vardır.

Təlim prosesinin konseptual modelinin yaradılmasının üç zonası müəyyən edilmişdir:

− GİRİŞ: şagirdin ilk hazırlıq səviyyəsinin təhlili zonasıdır. Ənənəvi formada istənilən təlim prosesi auditoriyanın yeni materialı qavramaq və başa düşmək hazırlığı və ya qabiliyyətinin təhlilindən başlayır. Şagird və müəllimin qarşılıqlı əlaqəsi üçün kompüter təlim texnologiyaları ortaq mühit yaradır. Buna görə də prosesin problemə daxil olmaq mərhələsindən başlamaq zəruridir. "Giriş" şagirdin kursu mənimsəmə mərhələsinə daxil olduğu zaman əldə etdiyi bilikdir.

− PROSES: şagirdin təlim fəaliyyəti materialın mənimsənilməsinə rəhbərlik edən müəllimlərin zəruri fəaliyyətləri zonasıdır. Təlim prosesinin təklif edilmiş konseptual modelini bütövlükdə təhlil etdikdə modelin bir hissəsini dəfələrlə təkrarlanır, dərslərin böyük bir hissəsini alan, müəllimin, kifayət qədər yeknəsək fəaliyyətini göstərən proses kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. "Proses", yəni şagirdin cari tapşırığı yerinə yetirmə prosesində kompetentliyin inkişafı indikatorunun monitorinqidir.

ÇIXIŞ: təlim prosesini həyata keçirərkən yarana biləcək tipik situasiyaları araşdırmağa imkan verən zonadır. Situasiyaların əksəriyyətinin həlli üçün apellyasiya blokları vasitəsilə təlim proqramının tələbini rəhbər tutaraq fərdi situasiyalarda son sözü müəllimə vermək lazımdır. "Son", yəni şagirdin tədris-idrak prosesinin nəticələridir.

Təlimin səmərəliliyi texnologiyadan düzgün istifadə edilməsindən çox asılıdır. "Texnologiya" sözü iki sözün – "tekni" "sənətkarlıq məharətlərinin sirri" və "loji" "bilik" birləşməsindən əmələ gəlmiş sistemli və məqsədyönlü verilən məna daşıyır. Ümumi tərifdə texnologiya insanın yaratdığı məhsullardır və insan onların istehsalı və istifadəsində lazım olan bilikdən yararlanmaqla öz məqsədlərinə çatmaq üçün onlardan istifadə edir kimi məna verir. Bu tərifdə texnologiya insan əlinin yaratdığı məhsullara aid edilir [2, s. 60]. Texnologiya praktiki baxımdan elmi kəşflərin tətbiqidir. Başqa sözlə desək, müxtəlif sahələrdə istehsal edilmiş biliklərdən əyani formada istifadə edilməsi "texnologiya" adlandırılır.

Deməli, təlim texnologiyası hər hansı sistemin möhkəmləndirilməsi olub, müasir kütləvi informasiya formalarından və vizual vasitələrindən, siniflərin tənzimlənməsi və yeni tədris üsullarından yararlanır, lakin eyni zamanda onlardan möcüzə də gözləmir. Təlim texnologiyası nəzəriyyələrindən ardıcıl olaraq istifadə edilməsi və ya təlim materiallarının hazırlanması və istehsalı üçün sistemləşdirilmiş bilikdir. Təlim texnologiyası öyrənmə prosesinin yaxşılaşdırılması üçün sistemli və yardımçı texnika və vasitələrdən istifadə edilməsidir.

Təlimin effektli aparılması üçün müxtəlif metodlar, təlim materialları, müvafiq təchizat və tədbirlərdən istifadə edilməlidir ki, bu da təlim texnologiyaları vasitəsilə mümkündür. Bu baxımdan öyrənməni asanlaşdıran və ya təsir gücünü artırmaq üçün bütün sistemlər və üsullar bir növ təlim texnologiyası ilə əlaqə yaradır. Bu baxımdan da təlim texnologiyasını təlim sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi saymaq olar.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təlim-tərbiyə işində istifadə oluna bilən hər növ vasitə, alət və informasiya təlim texnologiyasıdır. Radio, televizor, dil laboratoriyaları və hazırlanmış hər hansı informasiya vasitələri öyrətmə-öyrənməni təmin edən avadanlıqları hesab edirik. Əslində təlim-tərbiyə texnologiyadan istifadə edilməsi danışıqda işlədilən öyrətmə texnologiyasıdır. Yəni görmə, eşitmə avadanlığından və monitorlardan istifadə etməkdir.

Yeni təlim texnologiyaları əsasən tədrisin bütün mərhələlərində müəyyən bir məqsəd üçün istifadə olunur. Bu sıraya aşağıdakıları daxil etmək olar: 1. Motivasiya, 2. Tədqiqetmə (öyrənmə), 3. İzahetmə, 4. Təkmilləşdirmə (və ya tətbiqetmə), 5. Qiymətləndirmə.

İnformasiya insana çox yaxın olub, onunla daim təmasdadır. İnsanlar onun ötürülməsinə səbəb olduqlarından həmişə bir sosial fenomen sayılır. İnformasiya insanlar üçün lazım olan, müəyyən şəkildə sistemləşdirilmiş və formalaşdırılmış verilənlərdir. Əslində informasiya qəbul edənin zehni sistemində dəyişiklik yaradan və qarışıqlığı azaldan vasitədir. İnsanın münasib sistemlərdəki bu dəyişikliyinin nəticəsi biliyin meydana gəlməsi və qərara alınması bacarığıdır.

Nəticə. Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə imkan vermişdir: hazırki yüzillikdə təlim-tərbiyə sistemində yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından isti-

fadə edilməsi inkar edilməz bir zərurətdir. Buna görə də, həm müəllimlərdə, həm də şagirdlərdə tədris prosesində İKT-dən səmərəli şəkildə istifadə etmək üçün zəruri bacarıqlar yaradılmalıdır.

Elmi yenilik. Təlim prosesində İKT-dən istifadənin yeni modeli hazırlanmış, müxtəlif fənlərin tədris prosesində İKT-dən istifadə üzrə ilkin bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsinin vəziyyəti öyrənilmiş, nöqsanlar təhlil edilmiş, ondan istifadənin istiqamətləri, məzmun və metodları müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın praktik dəyəri. Tədqiqat materiallarından ümumtəhsilin müxtəlif pillələrində fənlərin tədrisindən yararlanmaqla bərabər, bu materiallar pedaqoqlara, psixoloqlara, təhsil işçilirinə də öz fəaliyyətlərini səmərəli qurmaqda yararlı vasitə ola bilər.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov, İ.N., Qədirov, S.G. Tədris prosesində istifadə olunan təlim vasitələrinin sistemi və yeri / Pedaqoji tədqiqatlar (Elmi məqalələr məcmuəsi) / − Bakı: ADPU, − 2010, − s.28-35.
2. Qəndilov, R.T., Əliyev A.F. Təhsildə yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyaları: problemlər, prioritetlər // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi əsərləri. − Bakı, − 2013, № 1, − s.59-61.
3. Ганин, Е.А. Современные информационные и коммуникационные технологии как средство самообразования будущих учителей / Е.А.Ганин. – Чита, − 2014, − 134 с.

I.M.Hasanova

Didactic Content of using Information Technologies

Summary

The study defines education as a system in which the main participants in the educational system are teachers, students, the educational contingent and the learning environment. If we can create the ability and training to use ICT in these core activities, then it can be argued that the necessary work to develop them in the teaching and educational system has been done. We see that the role of ICT in improving the quality of education is great.

Key words: *didactic content, information and communication technologies, information society, activities and events, student-centered*

И.М.Гасанова

Дидактическое содержание использования информационных технологий

Резюме

В исследовании образование определяется как система, в которой главными участниками образовательной системы рассматриваются преподаватели, учающиеся, образовательный контингент и среда обучения. Если мы сможем создать способности и подготовку к использованию ИКТ в этой основной деятельности, то можно будет утверждать, что необходимая работа по развитию их в учебно-воспитательной системе проделана. Мы видим, что роль ИКТ в повышении качества обучения велика.

Ключевые слова: *дидактическое содержание, информационно-коммуникационные технологии, информационное общество, деятельность и мероприятия, ориентированный на учащегося*

Rəyçi: ped.f.d., dos. G.R.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2024

Q.N.HEYBƏTOV
dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.208

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞAGİRDLƏRDƏ MOTİVASİYANIN YARADILMASI ÜSULLARI

Xülasə. *Bu məqalədə ingilis dilinin tədrisinin daha səmərəli olması üçün motivasiyasiyanın yaradılması üsullarının vacibliyindən bəhs edilir. Tədris prosesində şagirdlərdə motivasiyanın yaradılması şagirdlərin xarici dil bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Məqalədə ingilis dilinin tədrisi prosesində şagirdlərdə motivasiyanın yaradılmasının üsullarından və üstünlüklərindən bəhs edilmişdir.*

Açar sözlər: *ingilis dili, motivasiya, tədris metodları*

Giriş. Bu gün ingilis dili dünyada beynəlxalq və güc dili hesab edilir. Qlobal səviyyədə ingilis dilini yaxşı bilənlərə iş təklif etmək tendensiyası yarandı. Bu, təhsil sisteminə ingilis dilinin tədrisinə tələbatın artmasına yol açdı. Bütün dünya ilə ayaqlaşa bilmək üçün ölkəmizdə ingilis dili öyrənmə və təlim mərkəzlərinin inkişafına güclü ehtiyac yarandı. Bütün bu məqsədlər üçün öyrənənlər ingilis dilində lazımi bacarıqlara və təcrübəyə malik olmalıdır.

Motivasiya dil öyrənməkdə uğur və ya uğursuzluğun müəyyən edilməsində böyük rol oynayan mühüm amillərdən biridir. Spolsky motivasiyalı şagirdlərin daha az motivasiyalı şagirdlərə nisbətən daha çox və daha sürətli öyrənməyə hazır olduğunu bildirir. Motivasiyası aşağı olan şagirdlər öyrənərkən diqqəti yayındırır, müəllimlərinə və məktəbə itaətsizlik edir və bəzən hətta sinifdə nizam-intizam problemlərinə səbəb olur. Əksinə, həvəsli olan şagirdlər fəal iştirak edəcək və öyrənmə tapşırıqlarına və ya sinif fəaliyyətlərinə daha çox diqqət yetirməyə meyllidirlər.

Şagirdlərin motivasiyasına dörd amil təsir edə bilər:

1) sinif atmosferi və şəraiti;
2) tədris metodları/yolları;
3) müəllimlər;
4) uğur [2].

Birincisi, sinif otaqlarının və məktəblərin fiziki vəziyyəti; bu, sinif atmosferinə aiddir. Sinif mühitinin əhəmiyyəti şagirdlərin özlərini dəyərli və hörmətli hiss etdikləri zamandır ki, onlar təlim prosesində fəal iştirak edirlər.

Məsələn, əgər şagirdlər dəhşətli işıqlandırma olan, izdihamlı, lövhəsi kiçik olan və ya üfunət qoxusu olan bir sinifdə oxumalı olsalar, onlar öyrənmə motivasiyalarını itirə bilərlər.

İkinci amil müəllimin metodu/tədris üsuludur; bu, şagirdlərin öyrədilməsi üsuluna aiddir. Müəllimin fəaliyyəti yaxşı olmadığı üçün şagirdlər dərslərində cansıxıcı hiss etdikdə, onların motivasiyası azalacaq və ya ümumiyyətlə motivasiyadan düşə bilər.

Üçüncüsü müəllimdir; onlar təsirli motivasiya və demotivasiya mənbəyidir; buna görə də onlar ya öyrənmə prosesində öz şagirdlərini həvəsləndirən və ya həvəsdən salan əsas amilə çevrilə bilərlər.

Dördüncü amil şagirdlərin uğurudur; bu, müəllimlərin şagirdləri üçün hazırladıqları tapşırıqların uyğunluğuna aiddir. Əgər müəllim şagirdlərin bacarıq səviyyəsinə uyğun olmayan bir fəaliyyət təyin edərsə (yəni onlar üçün çox asan və ya çox çətindir), bu, şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını azalda bilər.

Ümumiyyətlə, şagirdlərin dil öyrənmək, xüsusən də ingilis dilini öyrənmək üçün motivasiyası müəllimlər üçün böyük bilik və anlayış mənbəyi ola bilər. Bu məsələləri bildikdən sonra müəllimlər öyrənmə mühitində motivasiyanı təşviq edən müvafiq tapşırıqları, fəaliyyətləri və ya proqramları icra edə bilərlər. Adekvat motivasiyaya malik şagirdlər tədris-təlim prosesində gözlənilən nəticələri qaytaracaq səmərəli dil öyrənənləri ola bilərlər.

Müəllimlər həmçinin müəllim şəxsiyyətinin şagirdləri həvəsləndirmək üçün vacib amil olması ilə razılaşırlar. Sinifdə özləri haqqında proqnozlaşdırdıqları şəxsiyyət şagirdlərin motivasiyasını artıra bilər. Budur, iki müəllimin öz davranışları ilə bağlı söylədiyi bəzi şərhlər, şagirdlərin motivasiyasını cəlb edəcək.

Müəllimin tədris üslubları yalnız mühazirə və ya orfoqrafiya və qrammatik məşqlə deyil, şagirdlərin öyrənmə üslubları ilə uyğunlaşmalıdır. İngilis dili bütün özəl və dövlət məktəblərində orta səviyyədə məcburi fənn kimi tədris olunur. Tədris üslubları şagirdləri mövzuya ya həvəsləndirir, ya da həvəsdən salır. Xüsusilə, xarici dil öyrədildikdə tədris metodları daha çox təsir göstərir. Tədris metodları şagirdlərin motivasiyasına və fənn üzrə nailiyyətlərinə böyük təsir göstərir.

Şagirdlərin çoxu sırf təsirli tədris tərzinə görə dərslərə qatılır, bu zaman bəzi müəllimlər öyrənmə mühitini inkişaf etdirə bilmir və şagirdlərin motivasiyası azalır. Xüsusilə şagirdlərin və müəllimlərin hər ikisinin ana dili ingiliscə bilməyən ingilis dilində tədris metodu şagirdin motivasiya səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Hər bir müəllim bir çox cəhətdən digərindən unikaldır. Müəllimlər öz tədrislərində müəyyən tədris metodlarından istifadə etmək meyli kimi xüsusiyyətlərə görə bir-birindən fərqlənirlər. Tədris metodu metodologiya və fənn biliklərindən daha çox üstündür. Tədris metodu müəllimin məlumatı necə təqdim etdiyini, şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqədə olmasını, sinif tapşırıqlarını necə idarə etdiyini, kurs işlərinə necə nəzarət etdiyini və şagirdlərlə ünsiyyət qurmasını izah edən çoxölçülü bir prosesdir.

Gilakjani bildirdi ki, müəllimlər şagirdlərin öyrənmə üslublarını və öz tədris metodlarını düşünməlidirlər. Bu məlumat olmasaydı, münaqişələr şagirdlərə belə təsir edərdi ki, əgər müəllimin tədris metodu şagirdin öyrənmə tərzinə uyğun gəlirsə, o zaman şagird motivasiyalı olur və ingilis dilinin öyrənilməsində fəal iştirak edir [2]. Öyrənmə üslubları ilə tədris arasındakı fərq öyrənmə uğursuzluğuna, öyrənmə potensialına və onların öyrənməyə qarşı davranışına səbəb olur. Bu araşdırmada Qraşanın tədris üslubları, yəni; Formal Authority üslubu, Ekspert üslubu, Fasilitator üslubu, Şəxsi Model üslubu və Delegator üslubları orta məktəb səviyyəsində şagirdlərin ingilis dilinin öyrənilməsinə olan motivasiyası üçün təhlil edilir. Bu tədqiqat şagirdlərin ingilis dilinin öyrənilməsində motivasiyasına qarşı dominant tədris tərzini müəyyən edir [5].

Öyrənmə üslubları ilə müqayisədə tədris metodları üzərində çox az iş görülmüş, dillərə gəldikdə isə daha da azalmışdır. Tədris metodları üzrə tədqiqatçılar heç bir standartlaşdırılmış proseduru qəbul etmirlər, müxtəlif tədqiqatçılar və müəlliflər davam edən tədqiqat üçün fərqli terminologiyaya malikdirlər. Əsasən tədqiqatçılar öz sahələrində müxtəlif tədris metodlarını araşdırmağa meyllidirlər.

Tədris metodlarının növləri

Tədris metodlarının təsnif etməyin bir neçə yolu var və hər təsnifatın öz üstünlükləri var. Bu, onun təsvir olunduğu perspektivin artıq qəbul edilib-edilmədiyini başa düşmək üçün faydalıdır, əks halda, demək olar ki, bütün tədris üslubları modelləri bir çox cəhətdən qüsurlu görünə bilər. Braun tərəfindən təsvir olunduğu kimi və Qraşanın modeli kimi aşkar edilən məşhur müasir tədris metodları verilmişdir [1].

Brown tədris metodlarını, məlumatı ötürmək və ya öyrənəndən əldə etmək üçün müəllimin şəxsi davranışına istinad edir və müəllimin tədrislə bağlı fəlsəfəsinin icrasını nəzərdə tutur. Sun və Wang tədris üslublarını aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

a) avtoritar tədris üslubu;

b) demokratik üslub;

c) laissez faire tədris üslubu;

d) laqeyd tədris üslubu [2].

Qraşa tədris üslublarını beş kateqoriyaya bölür:

Ekspert Stil

Müəllim şagirdin tələb etdiyi müəyyən bilik və bacarıqlara malikdir. Müəllim ətraflı fakt və rəqəmlər nümayiş etdirməklə şagirdlər arasında səriştəli mütəxəssis statusunu saxlamağa çalışır. O, həmçinin şagirdlərini bilik mübadiləsi vasitəsilə bacarıqlarını artırmağa həvəsləndirir. Müəllim ümumiyyətlə məlumat ötürməklə maraqlanır və şagirdlərin tədris zamanı yaxşı hazır olmasını təmin edir [1].

Formal səlahiyyət üsulu

Bu metod müəllim mərkəzli metoddur, burada təlimatçılar məzmunun təmin edilməsi və ona nəzarət üçün cavabdehdirlər. "Formal səlahiyyət" növü bəzi şagirdlər arasında yalnız məzmuna nəzarət və onların müəllim kimi rolu səbəbindən statusunu saxlayır. Fakültə üzvü də narahatdır və şagirdlər üçün təlim məqsədləri, imkanlar və biznes qaydalarını inkişaf etdirərək konstruktiv rəy almağa çalışır.

Rol modeli üsulu

Bu tip həm də müəllimyönümlü metoddur, burada müəllim şagirdlərin öyrənməli olduğu bacarıqları nümayiş etdirir. Bu tədris metodu şagirdin dərsə cəlb olunmasını və müxtəlif öyrənmə üslublarını daxil etmək üçün onların təqdimatını əlavə etməyi təşviq edir. Müəllim "şəxsi nümunə ilə öyrətməyə" inanır və şagirdlər üçün necə düşünmək və davranmaq barədə davranış kodeksi müəyyən edir. Müəllim nəzarət edir, həvəsləndirir və istiqamətləndirir, işlərin necə ediləcəyini nümayiş etdirir, şagirdləri yoxlamağa və sonra müəllimin yanaşmasına əməl etməyə təşviq edir.

Fasilitator üsulu

Bu, şagird mərkəzli yanaşma hesab olunur. Bu metodda müəllim fasilitator kimi çıxış edir və şagirdlər müxtəlif tapşırıqlar üçün, məqsədlərə çatmaq üçün məsuliyyət daşıyırlar. Bu metod ikitərəfli öyrənmə ilə yanaşı avtonom olmağa kömək edir. Müəllimlər adətən aktiv öyrənmə, şagirddən şagirdə əməkdaşlığa və problemlərin aradan qaldırılmasına ehtiyac duyan qrup fəaliyyətləri hazırlayırlar.

Təmsilçi üsulu

Bu, həm də müəllimin nəzarəti və öyrənmə öhdəliyini şagirdə ötürdüyü şagird mərkəzli bir üslubdur. Müəllim şagirdlərin öz-özünə işləmək bacarığını artırmaqla məşğuldur. Bu yolla şagirdlər planlar üzrə və ya müstəqil komandaların bir hissəsi kimi avtonom şəkildə hərəkət edirlər.

Beləliklə, konkretlik və fərqliliyə görə, Qraşanın tədris üsulları ingilis dili müəllimləri arasında tədris üsuluna görə fərqləndirmək üçün üstünlük təşkil edir. Yuxarıda qeyd olunan üsullar fəlsəfi dəyərinə görə mübahisə edilə bilər, lakin onların mücərrədliyi ölçülə bilənlik baxımından onları çətinləşdirir. Bunun əksinə olaraq, Qaraşın modeli tədrisdə ölçülə bilən xüsusiyyətlər baxımından təsvir edilən beş tədris üsulu təklif edir ki, bu da tədris üsulları haqqında nəticə çıxarmağa gətirib çıxarır. Təsvir edilən üsullar həm də empirik olaraq ölçülə bilən ağlabatan fərqlidir [5].

Motivasiya mürəkkəb psixosomatik prosedurdur. Bu, ümumiyyətlə bir tələblə başlayır və insanlara məqsədlərinə çatmaqda kömək edən münasibətə istiqamət verir. Bu, həmçinin fərdin həyəcanını, hazırlığını və hər şeyi etmək və öyrənməkdən həzz almasını inkişaf etdirən ruhlandırıcı qeyri-intellektual məsələ olaraq ölçülür və ingilis dilini öyrənmək də istisna deyil. Bu mürəkkəbliyi anlamaq və nəhayət şagird motivasiyası məsələsini həyata keçirmək üçün müxtəlif üsullar qiymətləndirilir, çünki onlar müəllimlərə şagirdlərin münasibətini qabaqcadan görməyə və onlara müsbət təsir göstərməyə kömək edə bilər.

Nəticə etibarı ilə, şagirdlərin dil öyrənmək motivasiyası, xüsusən də ikinci dilin mənimsənilməsi sahəsində Mufta və Galea araşdırmışdır [2]. Gender, ikinci və ya xarici dil əldə etməkdə şagirdin motivasiyasına təsir edən əsas dəyişənlərdən biri hesab olunur. İngilis dilinin öyrənilməsində tədqiqatçılar öyrənənlərin motivasiyasında və ikinci dilə münasibətdə gender

fərqlərinin olduğunu göstərən bəzi faktlar qeyd etmişlər. Gender fərqlərinin şagird motivasiyasına təsiri ilə bağlı aparılan tədqiqatların əksəriyyəti qadınların ingilis dilini öyrənməyə kişilərə nisbətən daha həvəsli olduğunu göstərir.

Müəllimlərin tədris üsulunun şagird motivasiyasına göstərdiyi təsir müəllimlər arasında aydın anlaşmanın şagirdləri həvəsləndirmək üçün faydalı ola biləcəyini göstərir. Müəllimə şüurlu şəkildə birdən çox tədris üsulunda təcrübə və şagirdlərin təbiətini nəzərə alaraq tədris üsulunu dəyişdirmək bacarığı verilməlidir.

Müəllimlərin şagirdləri həvəsləndirmək səyləri aşağıdakı strategiyalardan təhlil edilmişdir:

1) əsas motivasiya şəraitinin yaradılması;
2) ilkin motivasiyanın yaradılması;
3) motivasiyanın saxlanması və qorunması;
4) müsbət retrospektiv özünü təşviq etmək − qiymətləndirmə [3].

Nəticə. Nəticələr göstərdi ki, müəllimlər şagirdlər üçün əsas motivasiya mənbələri arasındadır. Tədrisdə vasitəçi kimi müəllimin səyləri şagirdlərin təhsilləri və gələcəkləri üçün ingilis dilinin əhəmiyyəti haqqında düşüncələrini açır. Müəllimlərin şagirdləri həvəsləndirmək səyləri müsbət retrospektiv özünüqiymətləndirmənin təşviqi konstruksiyasına aiddir.

Düzgün qiymətləndirmə ingilis dilində uğur qazanan şagirdlər üçün çox vacib bir motivasiya mənbəyi ola bilər. Mənalı və maraqlı fəaliyyətlər və tədris materiallarının dəstəyi vasitəsilə müəllimlər şagirdlərin ingilis dilini öyrənməyə marağını artıra biləcək. Buna görə də, gələcək tədqiqat daha böyük məlumat toplusunu toplamaq üçün daha böyük nümunəni əhatə etməlidir; daha böyük bir iştirakçı qrupu ilə aparılan araşdırma, motivasiya anlayışımıza daha dəqiq məlumat verəcək.

Elmi yeniliyi. İngilis dilinin tədrisi prosesində şagirdlərdə motivasiyasiyasının yaradılması üsulları tədris prosesində problemli situasiyaların yaradılmasında və bu zaman problemin həlli yollarının aşkara çıxarılmasında vacib hesab olunur. Bu səbəbdən ingilis dilinin tədrisi prosesində şagirdlərdə motivasiyasiyanın yaradılması vacib əhəmiyyətə malikdir.

Nəzəri əhəmiyyəti. İngilis dilinin tədrisində şagirdlərdə motivasiyasiyanın yaradılması zamanı elmi-metodik xüsusiyyətlərinin tədqiqi əldə olunan nəticələrin ingilis dilini tədris edənlərə önəmli olan digər yeni üsullar təklif edə bilər.

Praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində əldə olunan nəticələrin ingilis dilinin tədrisində və bu kimi mövzu üzrə seminarlarda istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Atkinson, J. W., & Birch, D. An introduction to motivation (2nd ed.). New York: Van Nostrand. Attribution theory: 18th Oct, − 2013.
2. Bennett, N., Jordan, J., Long, G. & Wade, B., Teaching styles and pupil progress. London: Open Books Publishing Limited, − 2004.
3. Bernaus, M., & Gardner, R.C. Teacher motivation strategies, student perceptions, student motivation, and English achievement. The Modern Language Journal, 92(3), − 2008.
4. Bindra, D., & Stewart, J. Motivation (2nd ed.). Harmondsworth, Middlesex, England. Penguin Education, − 2006.
5. Bolles, R. C. Theory of motivation (2nd ed.). New York: Harper & Row, − 2003.

G.N.Heybatov

Methods of Creating Motivation in Students in English Language Teaching

Summary

This article discusses the importance of methods of creating motivation to make English language teaching more effective. Creating motivation in students during the teaching process helps to develop students' foreign language knowledge, skills and habits. The article talks about the methods and advantages of creating motivation in students in the process of teaching English.

Key words: *English language, motivation, teaching methods*

Г.Н.Гейбатов

Методы создания мотивации у студентов при преподавании английского языка

Резюме

В этой статье рассматривается важность методов создания мотивации для повышения эффективности обучения английскому языку. Создание мотивации у студентов в процессе обучения помогает развивать у студентов знания, навыки и привычки в области иностранного языка. В статье говорится о методах и преимуществах создания мотивации у студентов в процессе обучения английскому языку.

Ключевые слова: *английский язык, мотивация, методы обучения*

Rəyçi: prof. Ç.M.Qaraşarlı

Redaksiyaya daxil: 30.05.2024

H.Q.KƏRİMOVA
e-mail: huru-kerimova@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.2.213

AİLƏLƏRDƏ APARILAN MÜASİR TƏRBİYƏVİ İŞLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Məqalədə ailənin milli tərbiyədə rolu araşdırılmış, ata və ananın, ailənin digər üzvlərinin müasir tərbiyə prosesində roluna bir daha aydınlıq, həmçinin yeni qaydalar gətirilir. Bu yeni qaydaların gətirilməsi azərbaycanlı uşaqlarda milli qürur və ləyaqət, birlik və Vətən təəssübkeşliyi hisslərini gücləndirir. Məqalə hər bir gənc ailəyə, hər bir pedaqoqa lazımdır. Gətirilmiş nümunələr böyük tərbiyəvi mahiyyət kəsb edir.*

Açar sözlər: *sosial tərbiyə, ailə tərbiyəsi, ata nüfuzu, tərbiyə sistemi, uşaq psixologiyası*

Övladları üçün yaşayıb-yanan, cəfa çəkən, onun böyüməsinə, xoşbəxt yaşamasına ömrünü gilə-gilə əridən valideyn cütündə ata aparıcıdır. Ata xisləti, ata zabitəsi, ata məhəbbəti uşağın inkişafında və tərbiyəsində əvəzsizdir. Uşağın güvənc yeridir, ata! Onun ürəkli, cəsur, qorxmaz böyüməsinin səbəbkarıdır ata! Ata ailəsinin, övladlarının, bütövlükdə evinin qurucusudur; Ata ailənin qeyrət, ar, namus keşikçisidir! O, ata qüdrəti ilə balalarının gələcəyinin azad, xoşbəxt, bəxtəvər yaşayışının bələdçisidir!

Azərbaycanlı ata, ilk növbədə, oğluna kişilik, bütövlük, namusluluq, Vətən təssübkeşliyi, milli ləyaqət aşılamalıdır. Azərbaycanlı oğlu cəsur, mərd olmalı, anasının, bacısının namusunu qorumalı, Vətənin mübariz əsgəri kimi yadellilərdən qəhrəmanlıqla müdafiə etməlidir.

Ata övladlarının təlim-tərbiyəsinin zəhmətini ana ilə müştərək çəkməlidir.

Süleyman padşahın yanına iki qadın gəlir və xahiş edirlər ki, onların şərini kəssin. Onlar südəmər bir uşağın üstündə mübahisə edirlər. Hər ikisi uşağın əsl anası kimi çıxış edirlər. Süleyman padşah bir az fikirləşib deyir ki, uşağı iki yerə şaqqalayıb, hərəsinə bir şaqqa versinlər. Qadınlardan biri buna razılaşır, ikincisi isə ağlayıb yalvararaq deyir ki, uşağa toxunmayın, qoyun uşaq o biri qadına qalsın. Süleyman padşah əmr edir ki, uşağı ikinci qadına versinlər, onun əsl anası odur.

Əsl ananın "şaqqalamayın!" – deyə haray qoparması, gözyaşı tökməsi – onun analığından gələn yalvarışdır. Ana istəməz ki, övladının ayağına tikan bata, daş dəyə. Ana özü ac qalar, susuzluğa dözər, yuxusuz keçinər, ancaq son tikəsini, axırıncı damla su payını övladına verər. O, övladı üçün bütün əzablara hazırdır, təki övladı sağlam və xoşbəxt yaşasın. Məhz bu səbəbdən M.Şəhriyar deyirdi ki, həyatda yaxşılıq bacarmayanlar ana məhəbbətindən məhrum olanlardır. Tərbiyədə ananın rolu atalar sözündə çox sərrast ifadə olunubdur: "Ağıl ana südü ilə verilməyibsə, özgəsindən gözləmə". Ərəblər isə çoxdan deyirlər ki, üç şey adamın gözünü işıqlandırır: yaxşı arvad, ağıllı oğul, mehriban qardaş. Unutmayaq ki, yaxşı oğulu və onun qardaşını da dünyaya gətirən, tərbiyə edən anadır.

Ağrıyanda, əzab çəkəndə, tənhalıq duyğusu bizi bürüyəndə harayımıza sövq-təbii olaraq ilk əvvəl anamızı çağırırıq: "Ay, ay ana!", "Haradasan ana?!", "Sənə qurban olum, köməyimə çat ana!" Əgər anamız yaşayırsa, elə həmin an başımızın üstünü kəsir, ağlayır, gözyaşı tökür, insanları övladı üçün köməyə çağırır. Özünün şirin dili, əlinin hərarəti, gözünün qorası ilə balasına şəfa verir. O, övladı bir balaca toxtayınca, özünə gəlincəyə kimi çörək yemir, su içmir. Elə hey əllərini göylərə qaldırıb, uca tanrıdan balasına şəfa diləyir. Elə ki, balası bir azca şəfa

tapır, ana özünü dünyanın xoşbəxti sanır, şadlanır, sevinir, çöhrəsinə dirilik rəngi gəlir. Bütün bunların müqabilində övladın borcu belə analara qurban olmaqdır, onları əzizləmək, yaşatmaq, yaxşı əməlləri ilə ana ömrünü uzatmaqdır.

Çoxumuzun anamız belə olub. Bizi dünyaya gətirəndən əbədiyyəta köçüncəyə qədər özlərini övladlarına fəda ediblər. Bizi oxşayıb, sevir, ayaqüstə qaldırıb, məktəbə göndərib, yedirib, içirib, geyindirib... yaşadıblar bizi ömürlərindən kəsə-kəsə! Yaşadıblar bizi, ac-susuz qala-qala! Yaşadıblar bizi, yuxusuz gecələri kipriklərinə götürə-götürə!

Bütün bu əzablarına baxmayaraq, onların analıq hisslərindən, duyğularından hədsiz istifadə edənlər də olub: ana evdə və istehsalatda işlədikdən sonra, övladlarının ev tapşırıqlarının icrasına kömək göstərib, məktəbə valideyn iclaslarına gedib, onlar üçün bazarlıq edib, paltarlarını yuyub, yeməklərini hazırlayıb... Qadın işi də, kişi işi də görüb onlar.

Qadının evinə, ərinə, övladına münasibətinə görə onları öyrənib qiymətləndirən şəxslər çox olmuşdur. Onlardan biri Əli ibn Sinadır. O, qadınların üç mühüm əxlaqi keyfiyyətə sahib olmalarını zəruri hesab edirdi: a) ağıllı olmalarını; 2) həyalı olmalarını; 3) fərasətli və dərrakəli olmalarını.

N.Tusi isə bununla əlaqədar deyirdi: "Yaxşı qadın ana, dost və kənizə oxşar;

Ləqayətli qadını anaya ona görə oxşatmışlar ki, ərinin yanında olmasını istər, səfərə gedəndə darıxar, onun arzu və istəklərini yerinə yetirməklə əzab və əziyyətə dözər, ana da övladı üçün belə edər.

Dosta ona görə oxşatmışlar ki, əri nə versə razı qalar, vermədiyini üzürlü sayar, malını ondan əsirgəməz, heç yerdə onun əleyhinə çıxmaz.

Kənizə ona görə oxşatmışlar ki, qayğı göstərməkdə, qulluq etməkdə əlindən gələni əsirgəməz, ərinin danlağına dözər, eyblərini örtər, tərifləyər, çörəyini itirməz, ərinin xoşuna gəlməyən işləri görməz...".

Yazıya hələ köçürülməmiş qədim bir nağılımızda qadınlar evinə, ailəsinə diqqətinə görə üç qrupa bölünürlər:

Birinci qrup qadınlar – "horulu-hop" adlanırlar. Onlar ailənin gəlirini məsrəfsiz xərcləyir, normadan artıq və müxtəlif növ yeməklər bişirib yeyər, qənaətlə araları olmaz;

İkinci qrup qadınlar – "cırılı-cırp" adlanırlar. Belələri daha çox dəbdəbə ilə geyinməyə can atırlar. Onlar hər dəfə təzə paltar həvəsi ilə çoxlu parça alar, cırar, biçər, tikər. Nəticədə də ya bəyənərlər, ya da bəyənməyərlər?!

Üçüncü qrup qadınlar – "qırı-qırp" adlanır və əsl evdar qadın hesab olunurlar. Onlar əyinlərindən, boğazlarından kəsər, qənaətlə yaşayar və bununla da ailənin dolanışığını təmin edərlər.

Qadınlar haqqında aşağıdakı deyim isə "Kitabi-Dədə Qorqud"dandır: Ozan deyir: "Arvadlar dörd cürdür: birisi soysoldurandır; birisi toydoldurandır; birisi evin dayağıdır; birisi necə deyəsən, boyandır".

Qadınlarla bağlı indi deyəcəyimiz fikirləri isə Ömər İbn Əl-Xəttab demişdir: "Qadınlar üç cür olurlar: birincisi Allaha sitayiş eləyən, allahdan qorxan, ərini sevən, doğub törəyən, ərinin yaxşı günündə də, pis günündə də ona həmdəm olan qadın; ikincisi yalnız uşaqlarının qeydinə qalan, üçüncüsü, tövqi lənət olub ərinin boğazına keçən. Kişilər də üç cür olur: birincisi öz ağlı ilə iş görən, fərasətli kişilərdir; ikincisi, daha fərasətli kişilərdir ki, başına bir iş gələndə ağıllı adamlarla məsləhətləşirlər, onların dediyi kimi eyləyirlər; üçüncüsü, qətiyyətsiz düz yoldan bixəbər, məsləhətçi sözünə qulaq asmayan kişilərdir".

Deyilənlərdən aydın olur ki, uşaqların tərbiyəsində daha çox ağırlıq ata-ananın çiyninə düşür. Onların işgüzar, əlbir, ardıcıl zəhmətləri sayəsində övladları ürəklərincə, istəklərincə böyüyür, cəmiyyətdə özlərinə tərbiyələri müqabilində yer tuturlar. Fikrimizi çoxlu sayda müdriklərin dedikləri kəlamlar da təsdiq edir. Ərəb atalar sözündə deyilir: "Ata-ana şöhrətinin şöləsi uşaqların da üzərinə düşür". Aşağıdakı fikirlər isə V.A.Suxomlinskinindir: "Uşaq valideynlərin əxlaqi həyatının güzgüsüdür". "...günəş bir damla suda əks olunduru kimi, ana və atanın əxlaqi saflığı da uşaqda əks olunur" [2, s. 122]. Psixoloq-alim Ramiz Əliyev isə ata-

ananın zəhmətinin müqabilində övladlardan hörmət tələb edir: "Övlad üçün dünyada valideyndən əziz, valideyndən mehriban heç kəs yoxdur. Valideynlərinin qədrini bilməyən, onu sevməyən, övlad Vətənin də qədrini bilməz, xalqını da sevə bilməz" [7, s. 65]. Bu fikirlər isə "Kəlilə və Dimnə"dəndir: "Ana və ataya görə hörmət etmək lazımdır ki, hər ikisi sənlə yaradan arasında vasitədir" [6, s. 221].

Məhəmməd peyğəmbər deyirdi: "Kiçiyinizin halına acımayan, böyüyümüzün haqqını bilməyən bizdən deyil". M.Şəhriyar yazırdı: "Ey inkişafda olan bəxtiyar gənc! Təcrübəli qocadan gələcək yolunu öyrən". M.Əhvədi isə yazırdı: "Qocalığa cavanlıqdan hazırlıq aparmaq lazımdır". Bu hazırlığın bir yolu da şübhəsiz ki, qocalarla bir yerdə yaşayıb, onların nümunəsini əxz etməkdir. Bu fikir baxımından, Adigey atalar sözündə deyilir: "Yaxşı qoca olmayan yerdə yaxşı cavan da olmaz". Madaqasqarlılar isə bunu daha sərras deyiblər: "Qocalar arasındakı uşaq aqil olar".

Bir çox ailələrdə baba, nənə, ata, ana ilə birlikdə daha bir neçə yaxın adamlar – böyük bacı, qardaşlar, hələ ailə həyatı qurmamış əmilər və bibilər... vardır. Bir halda ki, onlar kiçik yaşlı uşaqlarla birlikdə yaşayır, deməli, həmin uşaqların tərbiyəsində onların da müəyyən təsirləri vardır. Onlar gün ərzində azı bir neçə saat uşaqla birlikdə olur, eyni süfrədə nahar edir, televiziyaya baxır, onların bağçaya, məktəbə aparılıb-gətirilməsində, bütün bu kimi qarşılıqlı münasibətdə, kiçiklərin tərbiyəsində iştirak etmiş olurlar [8, s. 72]. Buna görə də, münasibətlərində, rəftarlarında, oyun və nahar vaxtında mümkün qədər ədəb-ərkana, mədəni davranış qaydalarına əməl etməklə verilmiş tələbin vahidliyinin gözləməklə, doğruçuluq və düzlükləri ilə onlara örnək olmalıdırlar. Belə olarsa, ailə üzvləri onların əhatəsində böyüyən kiçiklərin tərbiyəsinə kömək göstərmiş olarlar.

İşin elmi nəticəsi. Ailədə uşaqların milli ruhda tərbiyəsi işinin səmərəli təşkili ata və ananın birgə düşünülmüş fəaliyyətinin nəticəsindən asılıdır. Müasir ailələrdə atanın və ananın rolu və fəaliyyəti milli adət və ənənələr üzərində kökləndikdə ailədə uşaqların milli tərbiyəsinə daha asan və keyfiyyətlə nail olmaq mümkündür.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqatda ailə şəraitində uşaq və yeniyetmələrin milli ruhda tərbiyə olunması işinin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, bu işin yolları və vasitələri üzə çıxarılaraq əsaslandırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın gedişindən, onun məzmunundan, alınan nəticə və təkliflərindən bütün ailələr, xüsusən də gənc ailələr daha çox faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Ailə pedaqogikası / A.N.Abbasov, – Bakı: Mütərcim, − 2022. – 217 s.
2. Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxabat. Ali təhsil müəssisələri üçün dərs vəsaiti / A.N.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, − 2021. – 608 s.
3. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikası / A.N.Abbasov, − Bakı: Mürtəcim, − 2018.
4. Bünyadov, T.Ə. Əsrlərdən gələn səslər / T.Ə.Bünyadov, − Bakı: Azərnəşr, − 1993.
5. Hüsenzadə, R.L. Ailə pedaqogikası / R.L.Hüsenzadə, – Bakı: ADPU, − 2017. – 197s.
6. Kazımov, N.M. Məktəb pedaqogikası / N.M.Kazımov, – Bakı: OKA Ofset, − 2016. – 531 s.
2. Əliyev, R.İ. Mentalitet / R.İ.Əliyev, –Bakı: ADPU, − 2014. – 126 s.
3. Əliyev, R.İ. Şəxsiyyət psixologiyası / R.İ.Əliyev, − Bakı: Nurlan, − 2010. – 130 s.

H.Q.Kerimova

The Role of Family in National Education

Summary

In article is investigated the role of family in national education, also analysis and showed the roles and importance of father, mother, member of family in a contemporary education process. The new feature and application of this character learned to Azerbaijani children national proudness, unity,

honor, fanaticism to motherland. Article is necessary for each young family and pedagogue. Different models, notes have a great educational importance.

Key words: *national education, family education, penetration of father, educational system, psychology of a child*

Г.Г.Керимова

Некоторые особенности современной воспитательной работы в семьях

Резюме

В статье показана роль семьи в национальном воспитании и намного глубже выяснена роль отца и матери и других членов семьи в процессе современного воспитания, а также приводятся новшества. Введение этих новшеств, прививает азербайджанским детям чувство национальной чести и достоинства, единства, пристрастия к Родине. Статья необходима каждой молодой семье и каждому педагогу. Приведенные примеры несут огромный воспитательный характер.

Ключевые слова: *социальное воспитание, семейное воспитание, влияние отца, система воспитания, детская психология*

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 21.05.2024

V.A.LƏTİFLİ
baş müəllim
e-mail: vafalatifli@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

:10.62021/0026-0028.2024.2.217

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODLARIN İSTİFADƏSİ

Xülasə. *Məqalə innovativ metodların təsvirinə həsr edilmişdir. İnnovativ tədris metodları və texnologiyaları bu gün getdikcə daha çox tanınır və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin qurulması ilə bağlı yeni imkanlar qazanır. Bu məqalə məqsədlərdən, yaş qruplarından və zehni inkişaf mərhələlərindən asılı olaraq fərqlənməli olan üsulların seçiminə yönəldilmişdir. Tədqiqat müasir təlim prosesinin strukturunu və onun nəticələrini təqdim edir. Bu məqalədə böyüklərin dilini və savadını öyrənənlərə tədrisin bəzi ümumi xüsusiyyətləri, habelə dil öyrəncilərinə xarici dillərin öyrədilməsi üçün dörd rəhbər prinsip göstərilir.*

Açar sözlər*: innovativ metod, layihə, aktiv öyrənmə, ənənəvi öyrənmə, yaradıcı tapşırıqlar*

Dillər həyatımızda çox mühüm rol oynayır. Onlar bizə duyğularımızı ifadə etməyə kömək edir. Bizə kömək edirlər ki, nə istədiyimizi izah edə bilək. Onlar bizə ünsiyyət qurmağa kömək edir və buna görə də dillər kim olduğumuzu ifadə etmək üçün əsas vasitələrdir. Belə ki, dil biliyi və ondan düzgün istifadə edilməsi bizi müəyyən etməsi üçün çox vacibdir. Dillər olmasaydı, canlı ünsiyyətimiz olmaz, heyvanların tərzi ilə heç bir fərqimiz olmazdı. Zamanın nəbzini tutmaq, müasir dövrlə ayaqlaşmaq üçün ingilis dilini öyrənmək zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Başqa dillərdə danışan insanlar arasında o, ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi ilk "beynəlxalq ortaq dil" statusunu qazanıb. İngilis dili dünyanın ən çox danışılan və eyni zamanda öyrənilən dilidir. Hazırda dünya üzərində internet resurslarının və çap olunan kitabların 80%-dən çoxu ingilis dilində olduğuna görə bu dili öyrənmək zərurəti yaranır. Ümummilli lider Heydər Əliyev dilimizi yüksək qiymətləndirərək çıxışlarında qeyd etdiyi kimi, hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dahi rəhbərin fikrincə, hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur. Heydər Əliyev öz ana dilini bilməyənləri şikəst adamlar adlandırırdı. Şübhəsiz, ana dili bizim varlığımızı, kimliyimizi, şəxsiyyətimizi sübut edən əsas "pasport"dur. Buna baxmayaraq, hazırda dünyaya inteqrasiya etmək, mədəniyyətlərarası əlaqələr və fərqli dünyagörüşləri tuta bilmək, üfüqü genişləndirmək üçün bir və ya bir neçə xarici dili bilmək bacarığı zamanın tələbinə uyğun prioritet məsələlərdəndir. Afinalı filosof Sokratın da məşhur aforizminə istinad etsək, "neçə dil bilirsənsə, o qədər adamsan" [2, s. 77].

Beləliklə, dillərin öyrədilməsi yolları insanın həyatında çox mühüm rol oynayır. İngilis dili bu dünyanın rəsmi və beynəlmiləl dili olduğundan bu dilin öyrədilməsi çox vacibdir. Çünki tək bizim ölkəmizdə deyil, dünyanın hər bir yerində bu dili öyrənməyə böyük tələbat var. İldən ilə dil öyrəncilərinin sayı artmaqdadır. Demək olar ki kiçikdən böyüyə bu dil hamının maraq dairəsindədir. Böyük tələbat, zəruriyyət yarandığından xarici dili tədris edən dilçilərdə öz tədris proqramlarını yeniləşdirməyə, daha çox əhəmiyyət kəsb edən üsul və vasitələrdən istifadə etməyə yönəlirlər. Sözsüz ki, burada əsas məqsəd dil öyrəncilərinin geniş əhatəsini dil bacarıqları ilə mükəmməl təmin etməkdir. Əvəzində innovativ tədris yeni tədris istiqamətləri hər hansı bir auditoriyaya daxil olunması prosesidir. Bu baxımdan məqsəd düzgün öyrənməni, akademik nəticələri yaxşılaşdırmaqdır [1, s. 52].

İnnovativ üsul və metodlar bizə tədrisdə necə yaxşı təsir qoya bilər və ya necə kömək edə bilər? Bu kimi sualları təhlil və tədqiq edərkən bizə aydın olur ki,bu metodlar bizi təkmilləşdirməyə xidmət edir. İnkişaf etmək bacarığını böyüdür və genişləndirir. Bu daima müəllimlərin öz tələbələrindən gözlədikləri və tələb etdikləridir. İnnovativ tədris böyümə düşüncəsi ilə başlayır. Tələbəyə nəyi isə öyrətməyə çalışarkən yeni istiqamət daha maraqlı bir vasitələr göstərməyə çalışır. Ola bilər ilk dəfədə biz uğurlu olmayaq. Amma yenə də cəhd edərək təkrarən növbəti dəfə edərik. Bir növ tələbəni eyni üsulları etməyə ruhlandırmış oluruq. Onlarda yaradıcı düşüncəni artırırıq. Əgər biz innovativ metodların tətbiqində öyrənənlərin fəallığını göz önündə tutsak, qazanma ehtimalının daha çox olmasının şahidi oluruq [5, s.165]. Fəal çalışan tələbənin sözsüz dərsdən yayınma ehtimalı az olur. Bu da birbaşa qazanmanın daha çox olmasına zəmin yaradır.

Bu tipli yaranan sualları cavablandırmaq üçün tədrisin innovativ tərəflərini təhlil edək; çevrilmiş metoda əsasən tələbə evdə mühazirə matrialını nəzərdən keçirir, sinifdə layihələr və tapşırıqlar üzərində işləyir [6]. Tələbələr qrup layihələrinini, debatları və təcrübələri bitirmək üçün bir-birlərini cəlb edirlər. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə metoduna əsasən tələbəyə nəyi nə vaxt öyrətdiyimiz uyğun olmasıdır. Bu vasitə ilə müəllim uğur qazanmalarına görə bütün ortama deyil, hər bir tələbənin güclü tərəfinə uyğunlaşaraq istiqamət verir. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə fərdi şəkildə tələbələr üçün təlim təcrübəsi və metodları təqdim edir. Son hədəf, məqsəd isə eynidir dili yaxşı mənimsəmək, onları verilmiş müəyyən standartlara uyğun yetişdirməkdir [7]. Növbəti effektiv metod layihə əsaslı öyrənmədir. Layihə əsaslı öyrənmə adlı innovativ metod əsasən tədqiqat, tənqidi düşünmə, problem həlletmə kimi bacarıqların inkişafına əsalanır. Layihə əsaslı öyrənmə tələbəyə öz bildiklərini əzbərləmək deyil, öz bildiyini tətbiq edərək mənimsəməni aktiv edən üsuldur. Belə bir əhatədə müəllim sanki bir bələdçi rolunda çıxış edir, tələbə də bütün mənimsədiklərinə sahib çıxmış olur [3, s. 82]. Sorğuya əsaslanan metod isə düşünmə və çətinliyi dəfetmə, həll etmə bacarığın inkişaf etdirir. Burada auditoriyada baş verənlər mühazirə tipli deyil, müəllim tərəfindən yaradılan suallar, problemlər yaradır və tələbələr verilən tapşırıqları qrup və ya fərdi şəkildə hazırlayırlar. Bu metodla tələbələr daha çox dərs mühitinə cəlb olunur, əldə etdikləri tapıntıları bir-birləri ilə bölüşürlər. Eyni zamanda sərbəst işləmə istiqamətini özlərində inkişaf etdirmiş olurlar. Aktiv öyrənmə innovativ öyrənmə metodların əsasında durur. Fəal təlim metodları tələbəni müzakirə etməyə, iştirak etməyə, yaradıcı olmağa sövq edir. Bu metod vasitəsi ilə tələbənin uğur qazanma imkanı daha genişdir [6]. Əlaqəli öyrənmə metodu da innovativ vasitələr sırasında yer alır. Bu baxımdan geribildirim mühüm yer tutur. Tələbə konstruktiv rəy təkif etməyi, eləcə də rəyi qəbul etməyi öyrənməlidir. Sorğu və emojilər kimi əks əlaqə bildirimləri sürətli geribildirim üçün çox əhəmiyyətli və vacibdir [7]. İnnovativ üsullar və texnologiyalar innovativ tendensiyanı təmsil edir. Daxili və qlobal tendensiyalara əsaslanan təhsil, ən yaxşı təcrübələr və ənənələri təqdim edir. Bir çoxlarının tərifləri uyğun olaraq lüğətlərdə "innovasiya", keyfiyyət artımını təmin edən, tələb olunan proseslər və ya məhsulların səmərəliliyini artıran bir vasitə kimi izah olunur. İnnovasiya yeniliklərin son nəticəsidir insanın intellektual fəaliyyəti, onun təxəyyülü, yaradıcı proseslər, kəşflər, ixtira yeniliklərinin son səmərəli nəticələridir. Bu gün "innovasiya" anlayışı geniş şəkildə belə şərh olunur. Dünyada innovasiyalar potensial elmi ideyalar arasında və texnoloji tərəqqi və onların reallığı yeni məhsullar və texnologiyalar haqqında iqtisadi ədəbiyyatı dönə-dönə vurğulayır [5, s. 168]. İnnovasiya dünyada birbaşa olaraq ixtira və yeni ideya məzmunu kimi əhəmiyyət kəsb edir [8, s. 102]. Bəzi alimlərin fikrincə desək, innovasiyalar hər bir sahədə yeniklik gətirərək elmi və istehsal amillərinin məcmusu olaraq, eləcə də hər bir sahəyə motivasiya ruhu verir [3, s. 89].

Təhsil sahəsindəki ortaya çıxan yenilik yeni məzmun, üsullar, təhsil prosesi və təşkili formaları, qabaqcıl texniki təlim praktikada istifadə olunan alətlər və ya sosiallaşmanı təqdim edir [5]. İngilis dilini yaradıcı şəkildə öyrətmək tələbələrinizi öyrəndikləri şeyə cəlb etməyin ən yaxşı yollarından biri ola bilər və onların uzun müddətdə məlumatı saxlama ehtimalını

artıra bilər [9, s. 51]. Lakin həqiqətən də yaradıcı şəkildə öyrətmək istəyirsinizsə, bu bölmənin sonunda hansı layihələri daxil etdiyinizə deyil, nə öyrətdiyinizə və onu necə öyrətdiyinizə təsir etmiş olar. İnnovativ metod və üsulların tətbiqindən danışarkən biz interaktiv üsulun geniş tətbiqini yaddan çıxartmamalıyıq. Əlbəttə ki, bütün dərslərdə interaktiv metodun tətbiqi vacibdir. Amma dil dərslərində bu daha çox vacibdir. Xüsusilə ingilis dili dərslərində bu metodun tətbiqi vacibdir [1, s. 55]. İlk öncə dil dərsləri müzakirəli şəkildə olmalıdır. Həm də təkcə müəllim deyil, tələbələr də öz aralarında müzakirələr aparmalıdır. Kompüter sahəsindən istifadə olunmalı, müxtəlif qısametrajlı filmlərə baxılmalı, musiqilər dinlənilməli, praktik olaraq işlər görülməlidir. İndiki gənc öyrəncilərin əsas tələbatı interaktiv metoddur. Ona görə bütünlüklə tədris interaktiv metoda üstünlük versə daha yaxşı nəticələr əldə etmək mükündür. Çünki bu metod artıq sınaqdan çıxmış bir metoddur. İnteraktiv metod da innovativ metodun aparıcı istiqamətlərindən biridir. Bu metod dil öyrənənləri passiv iştirakçı olmaqdan azad edir və onlar qarşıya qoyulmuş məqsədə daha sürətlə çatır.

Nəticə olaraq təqdim edilən innovativ metodların növləri, xarici dilin tədrisində rolu, təsiri, effektiv yanaşmaları, onların üstünlükləri tam təfsilatı ilə yazılan məqalənin məzmununda öz əksini tapmışdır. Bildiyimiz kimi innovasiya – yenilikdir. Nə qədər ki, yeniliklər edirik bir o qədər böyüyürük, inkişaf edirik. İnnovativ metodlardan istifadə strategiyası hətta müasir təhsildə bir çox problemlərin həll yolu kimi çıxış edə bilir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə. Pedaqogika / Ə.Ağayev, Y.Talıbov, A.Eminov, İ.İsayev. − Bakı, − 2006, − 49-56 s.
2. Kərimov, Y. Pedaqoji tədqiqat metodları / Y.Kərimov. − Bakı, − 2009. − 75-87 s.
3. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Xəlilov, − Bakı, − 2008, − 78-111 s.
4. https// www.british counsil.org/voices-magazine/ten- trends-innovations-english teaching − 2018.
5. Makoeeva, V.V.Network interaction a key development factor of education. − Tomsk State University Journal. − 2012, − pp. 160-169.
6. https//www.globaltalentbridge.org/toolkit// 2015.
7. hittps//www.corp.kaltura.com.
8. Kustov, Y.A. Succession of teaching in professional and high schools / Y.A.Kustov, − Sverdlovsk, − 1990, − pp. 92- 110.
9. Robert, M. Fano. Transmission of information; a statistical theory of communications. − NewYork: MITPress, − 1961. − p.48-59

V.A.Latifli

The Role of Innovative Methods in Teaching Foreign Languge

Summary

The article is devoted to description of innovative methods. Innovative methods and technologies of teaching today are gaining increasing recognition and new opportunities associated with the establishment of interpersonal interaction. In this article is paid attention to choices of methods which should vary with different purposes, ages groups, and stages of mental development. A structure of modern process of teaching and its results is presented in this receaerch. Some of the common learning characteristics of adult language and literacy learners as well as four guiding principles to teaching adults foreign languages are given in the article.

Key words*: innovative method, project, active learning, traditional learning, creative tasks*

В.А.Летифли

Роль инновационных методов в обучении иностранному языку

Резюме

Статья посвящена описанию инновационных методов. Инновационные методы и технологии обучения сегодня получают все большее признание и новые возможности, связанные с нала-

живанием межличностного взаимодействия. В данной статье уделено внимание выбору методов, которые должны различаться в зависимости от целей, возрастных групп и стадий психического развития. В исследовании представлена структура современного процесса обучения и его результаты. В статье приведены некоторые общие характеристики обучения взрослых, изучающих язык и грамотность, а также четыре руководящих принципа обучения взрослых иностранным языкам.

Ключевые слова: *инновационный метод, проект, активное обучение, традиционное обучение, творческие задания*

Rəyçi: f.f.d. R.R.Mehdizadə

Redaksiyaya daxil olub: 02.05.2024

K.F.MAHMUDOVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: konul-mahmudova@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

:https://orcid.org/0000-0001-7042-9257

:10.62021/0026-0028.2024.2.221

BİOLOGİYA FƏNNİNİN HƏYATİ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə. *Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan bütün fənlər, eləcə də biologiya fənninin məzmununun bilavasitə həyati bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasına istiqamətləndiyi qeyd olunmaqla bioloji təhsilin şagirddə hansı bacarıqları inkişaf etdirməli olduğu sualına cavab vermək üçün biologiya fənn kurikulumuna nəzər salınmış, məktəblərdə müəllimlərin dərsləri müşahidə olunmuş, həyati bacarıqların inkişaf etdirilməsi imkanları müəyyən edilmişdir. Məqalədə eyni zamanda təhsilverənlərin problemə yanaşması araşdırılaraq bu istiqamətdə çətinliklərinə aydınlıq gətirilmişdir.*

Açar sözlər: *bilik, bacarıq, həyati bacarıqlar, şəxsiyyət, resurs*

Ümumi təhsil müəssisələrinin 2023-2024-cü tədris ili üçün tədris planına əsasən biologiya fənninin tədrisi ümumtəhsil məktəblərinin VII-XI siniflərində nəzərdə tutulur. Fənnin tədrisi XXI əsr üçün vacib olan bir sıra bacarıqların formalaşdırılması baxımından xeyli imkanlara malikdir. Belə ki, fənnin tədrisi ilə istər XXI əsr bacarıqları, istərsə də həyat əhəmiyyətli bacarıqlar adlandırılmağından asılı olmayaraq problem həlletmə, qərar qəbuletmə, müxtəlif situasiyalarda çıxış yolunu müəyyənləşdirmə, əməkdaşlıq və s. kimi bacarıqların formalaşdırılmasına nail olmaq mümkündür [1].

Müasir məktəbin ən ümdə vəzifələrindən biri biliyin bacarığa çevrilməsi istiqamətində atdığı addımlardır. Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlərin nəzəri əhəmiyyəti qədər praktik bacarıq formalaşdırması önəmlidir [6]. Belə ki, bu fikirə biologiya fənni aspektindən yanaşaraq bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmək istərdim.

İlk növbədə müəllim, təbii ki, biologiya müəllimi nəzərdə tutulur, dərsi planlaşdırarkən şagirdə hansı nəzəri materialı öyrədəcəyini, bu materialı necə öyrədəcəyini, bu nəzəri materialın şagirdin həyatında rolunu, daha dəqiq ifadə etsək, həyatda harada və necə tətbiq edə biləcəyini araşdırmalıdır. Müəllim deyə bilər ki, bu haqda ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanan dərslikdə və yaxud da metodik vəsaitdə heç bir istiqamət verilməyib. Doğrudur, bu problemin bir tərəfi ola bilər. Ancaq müəllim və məhz biologiya müəllimi problemə daha geniş aspektdən yanaşmalıdır, çünki biologiya həyatın məhz özüdür.

Biologiya fənninin tədrisi şagirddə hansı bacarıqlar formalaşdırmalıdır sualına cavab vermək üçün hazırda tətbiq olunan biologiya fənn proqramına nəzər salsaq, orada ilkin yardımın göstərilməsi, ətraf mühitin, biomüxtəlifliyin qorunması, canlıları, onlarda gedən bioloji prosesləri fərqləndirə bilmək, insan orqanizmində baş verə biləcək patoloji halların səbəbini araşdırmaq və s. kimi bacarıqların olduğunu görə bilərik. Və hesab edirəm ki, hazırda tətbiq olunan biologiya fənn proqramı günümüzlə səsləşən, demək olar ki, bütün problemlərin həllinə istiqamətlənmiş bacarıqların formalaşdırılması imkanınma malikdir. Bəs problem nədədir?

Problemin kökünə getmək üçün dərslik komplektlərinin təhlilinə, bir sıra müşahidələrin, sorğuların nəticələrinə, şagirdlərin, tələbələrin fikirlərinə istinad etməyi məqsədəuyğun hesab etdim. Araşdırma aşağıdakıları deməyə imkan verdi:

Problem birmənalı olaraq müəllim faktorundan qaynaqlanır. Belə ki, bir qrup müəllimlər yalnız dərsliklə kifayətlənərək əgər dərslikdə həyatla əlaqədən söz getmirsə bu məsələlərə ümumiyyətlə toxunmurlar.

Digər qrupa aid olan müəllimlər nələrsə etməyə çalışırlar, ancaq bu proses ardıcıl, sistemli olaraq həyata keçirilmədiyindən buna nail olmaları sual altındadır.

Bir qrup müəllimlər resurs azlığından şikayətlənirlər, çünki həqiqətən də metodik dəstəyə ehtiyac duyurlar.

Bir qrup müəllim müəllim üçün son dərəcə vacib hesab olunan tədqiqatçılıq bacarığına malik olmadığından uğursuz nəticə alır. Məsələn, tədqiqatçı, innovativ, yaradıcı təfəkkürə malik olan müəllim ilk növbədə özünə bir neçə sual verməlidir. Nə öyrədirəm? Niyə öyrədirəm? Bu şagirdə həyatda nə üçün lazım olacaq? Öyrətdiyimin həqiqətən də nəticəsini – tətbiq olunduğunu haradan biləcəyəm? Bu bacarığı necə-hansı meyarlarla, hansı şəraitdə qiymətləndirəcəyəm?

Əgər müəllim bu sualların hamısının, əvvəldən ən sonuncu suala qədər cavabını verə bilmirsə, o zaman həyati bacarıqdan danışmaq heç bir məna kəsb etmir.

Bir nümunə üzərində fikirlərimə daha da aydınlıq gətirmək istərdim.

Şagird VII sinifdə heyvanlar aləmi ilə yaxından tanış olur. Heyvanların müxtəlif tipləri, sinifləri, dəstələri, növlərinin quruluşunu, onlarda gedən bioloji prosesləri ətraflı öyrənir. Lakin şagirdi düşündürən başqa suallara cavab tapılmalıdır. Azərbaycanda hansı heyvan növləri hansı ərazilərdə yayılıb, bu heyvanların faydası və zərəri nədən ibarətdir, onlarla hansı şəraitdə rastlaşa bilərəm, hansı ayaq izi hansı heyvana məxsussdur, onları necə ayırım ki, təhlükədən uzaq olum, hansı heyvanın hücumuna məruz qalsam, nə edə bilərəm və s. Bir sözlə, şagirdə biologiya fənninin tədrisində əldə edilən bilik və bacarıqların insan həyatında necə tətbiq edilə biləcəyini öyrətmək vacibdir [2].

Respublikanın bir neçə ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələr aşağıdakıları deməyə əsas verir və hal-hazırda biologiya dərslərində nəzərə çarpan məqamlar bunlardır:

– Dərs prosesində hələ də mühazirələrə (monoloji dərslərə) daha çox yer verilir.

Halbuki müasir təlimdə bu qısa şəkildə verilməli, şagirdin müstəqil öyrənməsinə şərait yaradılmalı, müəllim şagirddə formalaşdırmalı olduğu bacarığa xidmət edən bir strategiya qurmalıdır.

– Bəzi hallarda müasir təlim üsullarından istifadəyə aludəçilik həddindən artıq olduğundan vaxt bölgüsü nəzərə alınmır, dərsin ən əsas hissəsi – tədqiqatın aparılmasına kifayət qədər vaxt ayrılmır, dərs prosesi tamamlanmır, nəticə alınmır.

– Biologiya fənninin şagirdlər üçün ən çox həyati əhəmiyyət kəsb edən mövzuları məsələn, insan və heyvan orqanizmində yaranan xəstəlikləri, onların əlamətləri, yaranma səbəblərinin şagirdlər tərəfindən araşdırılmasına ehtiyac olduğu halda, müəllimlərin əksəriyyəti nəzəri məlumat verməklə kifayətlənirlər. Səbəb isə araşdırmanın müəyyən bir zaman tələb etməsidir. Belə ki, araşdırma nəticəsində toplanan məlumat sonradan təqdim edilməli, emal olunmalı, şagirdlərlə müzakirə edilməlidir. Bu vaxt aldığından müəllimlər şagirdlərin araşdırma aparmalarına, təqdimat hazırlayıb təqdim etmələrinə çalışmırlar.

– Bir sıra bacarıqların (dərman bitkiləri, onların fərqləndirilməsi, qruplaşdırılması) formalaşdırılmasında ekskursiyaların təşkilinə, məktəbyanı sahədə işin aparılmasına ehtiyac vardır. Lakin müşahidələr göstərir ki, müəllimlər bu cür praktik dərslərə üstünlük verməyərək, səbəbini vaxtın çatışmazlığı, eyni zamanda, təhlükəsizlik, uşaqları bir yerə yığa bilməmək baxımından izah edirlər.

– Bitki və yaxud heyvan orqanizminin quruluşunun öyrənilməsi zamanı bəzən resurs çatışmazlığı ilə qarşılaşdıq. Bu, bəzi hallarda müəllimin dərsə laqeyd yanaşması, bəzi hallarda isə tədris müəssisəsində məktəbyanı sahənin, canlı guşənin olmaması ilə əlaqədardır.

Resurs çatışmazlığı (yaxud işlək olmaması) müəllimlərin işini çətinləşdirir və şagirdlərdə lazımi bacarıqların formalaşdırılmasına imkan vermir. Məsələn, müvəqqəti preparatların

hazırlanması üçün kifayət qədər mikroskopun olmaması, parazit qurdlar, həzm prosesinin baş verməsi və s. barədə maraqlı videoçarxların olmasına baxmayaraq, İKT vasitələrinin işlək vəziyyətdə olmaması və yaxud da internet şəbəkəsindən istifadə imkanının olmaması çətinliyə səbəb olur.

– Bəzi siniflərdə həm müəllim, həm də şagirdlər daha çox nəzəri biliklərə üstünlük verirlər. Keçirilən təcrübə dərslərinə etinasız yanaşırlar. Bu daha çox əzbərçi şagirdlərə şamil olunur. Onlar demək olar ki, heç bir təcrübəyə maraq göstərmir, nəzəriyyəyə daha çox üstünlük verirlər. Müəllimlər də bu halda məktəbin şagird şəxsiyyətinin inkişafındakı rolunu deyil, qəbul imtahanında yüksək nəticəyə nail olunmasını əsas götürərək ümumiyyətlə həyati bacarıqların formalaşdırılması istiqamətində iş aparmırlar.

– Vaxt çatışmazlığını bəhanə edən müəllimlər dərslikdəki tapşırıqlarla kifayətlənir, daha çox kollektiv iş təlim formasından istifadə edirlər. Əlavə təlim materiallarından istifadə etmir, şagirdlərin müstəqil araşdırmalarına imkan vermirlər.

– Biologiyada ayrı-ayrı canlıların müqayisəsi vacibdir. Bu şagirdlərin canlıları fərqləndirmələrinə imkan yaradır. Əfsuslar olsun ki, müşahidələr müəllimlərin bir qisminin yalnız müxtəlif canlıları tanıtmağa çalışdığını göstərir. Əslində isə şagird canlıları müqayisəli öyrənməlidir ki, onları bir-birindən fərqləndirsin. Məsələn suda-quruda yaşayan göl qurbağasını kərtənkələ ilə müqayisəli öyrənməsi onlar arasındakı fərqi asanlıqla müəyyən etməyə imkan verər.

– Şagirdlərimizin təkcə ətrafdakı canlıları tanıması deyil, daha çox onlardan təyinatı üzrə istifadə edə bilməsi həyati bacarıqdır. Lakin əfsuslar olsun ki, bir neçə məktəbdə aparılan müşahidə sonda onu deməyə əsas verir ki, müəllimlər bu məsələyə bir mənalı yanaşmırlar. Məsələyə daha çox canlı tanıdım, şagird bu canlı ilə rastlaşdıqda onu tanısın aspektindən yanaşılması tamamilə yanlışdır. Məsələn, şagird bilməlidir ki, yalançı tülküqulağı yeməli tülküqulağı göbələyinə bənzəyir, lakin fərq onların papağındadır. Buna görə də meşədə göbələk toplamaq istədikdə zəhərli və yeməli növü bir-birindən ayırmalıdır. Bu mövzunun həyati əhəmiyyəti, öyrədilmə məqsədi məhz bundan ibarətdir. Və yaxud şagird bitkilərin şərti olaraq qruplaşdırılması zamanı öyrəndiyi pomidor, kələm, xiyar kimi tərəvəz bitkilərini, qızılgül, astra kimi bəzək bitkilərini təkcə bir-birindən fərqləndirməklə kifayətlənməməli onların şitillərinin əkilməsi qaydalarını bilib onları tətbiq etməlidir. Şagirdlər torf, peyin qatılmış münbit torpaqlı dibçəkdə tərəvəz və bəzək bitkilərini əkməkdən zövq almaqla yanaşı, onlarda bitkilərin əkilməsi, onlara qulluq qaydalarına əməl olunması bacarıqlarına yiyələnmək, qidalanmaq, estetik zövq almaq üçün özünün də əmək sərf edərək əməyinin nəticəsini görməsi sonrakı siniflərdə özünün "Öyrəndim, bunu harda istifadə edə bilərəm?" kimi düşünməsinə və tədqiqatçı, həyati bacarıqları olan bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına yol açacaqdır.

Məqalənin aktuallığı: Şagirdlərin həyati bacarıqları olan bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması aktual hesab edilir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə biologiya fənninin həyati bacarıqların formalaşdırılması baxımından imkanları, hazırda müəllimlərin bu istiqamətdə çətinlikləri göstərilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədən ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları, − 2020.
2. Seyidli, Y. Ümumi təhsil məktəblərinin 7-ci sinifləri üçün Biologiya fənni üzrə dərslik / Y.Seyidli, X.Əhmədbəyli, N.Əliyeva. − Bakı nəşr, − 2018.
3. Путюков, Ю.А. Основы педагогической технологии / Ю.А.Путюков, − М.:Просвещение, − 2001, − с.181.
4. Orucov, F.M. Biologiyanın tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi istiqamətləri. Metodik vəsait / F.M.Orucov. − Bakı: Mütərcim, − 2007, − 139 s.

5. Верзилин, Н.М. Общая методика преподавания биологии / Н.М.Верзилин, В.М.Корсунская. − М.: Просвещение. − 1983, − с.384.
6. Методика обучения биологии / В.С.Конюшко, С.Е.Павлюченко, С.В.Чубаро. − Мн.: Книжный дом, − 2004.
7. Dervişoğlu, S. Orta öğretim öğrencilerinin biyoloji dersine ve biyoloji konularına ilgilerinin belirlenmesi / S.Dervişoğlu, M.Yaman, H.Soran, − Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, − 2004.

K.F.Makhmudova

The Vital Importance of Biology

Summary

In the article, noting that all the subjects taught in secondary schools, as well as the content of the biology subject are directly aimed at the formation of life skills and habits, the biology subject curriculum was looked at in order to answer the question of what skills biological education should develop in the student, the lessons of teachers were observed in schools, the development of life skills possibilities have been determined. At the same time, the approach of the educators to the problem was investigated in the article, and their difficulties in this direction were clarified.

Key words: *knowledge, skills, life skills, personality, resource*

К.Ф.Махмудова

Жизненно важное значение биологии

Резюме

В статье, отмечая, что все предметы, преподаваемые в средней школе, а также содержание предмета биологии непосредственно направлены на формирование жизненных навыков и привычек, рассмотрена программа предмета биологии с целью ответить на вопрос, какие навыки биологическое образование должно развивать у ученика. Проведены наблюдения за уроками учителей в школах, определены возможности развития жизненных навыков. Вместе с тем, в статье исследован подход педагогов к проблеме, выяснены их трудности в этом направлении.

Ключевые слова: *знания, умения, жизненные навыки, личность, ресурс*

Rəyçilər: b.ü.e.d., prof. R.L.Sultanov,
p.ü.f.d. İ.A.Cavadov

Redaksiyaya daxil olub: 14.05.2024

A.Ş.NAMƏTOVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: a.namatova@adu.edu.az

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.225

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR METOD VƏ TEXNOLOGİYALAR

Xülasə. *Azərbaycanın müstəqil respublika kimi dünya dövlətləri sırasına qoşulması aparıcı dillərin, ilk növbədə, müasir dünyada qlobal ünsiyyət vasitəsi statusunu əldə etmiş, xüsusi əhəmiyyətə malik olan ingilis dilinin öyrənilməsini və kommunikativ məqsədlərlə istifadə olunmasını zəruri şəkildə ön plana çəkir. Pedaqogikada müəllimlərin praktik təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında, tədris prosesinin həyata keçirilməsi üçün özəl şərtlər və şərtlərin müxtəlif kombinasiyalarına görə tədris metodlarının seçilməsinə dair müxtəlif yanaşmalar inkişaf etmişdir.*

Açar sözlər: *tədris, xarici dil, metodika, nitq fəaliyyəti, müasir texnologiyalar*

Giriş. Bildiyimiz kimi, ənənəvi tədris metodları var. Müasir tədris metodları da fərqlənir. Ənənəvi texnologiyalar izahlı və illüstrativ tədris metodu üzərində qurulmuşdur. Müəllim şagirdlərə yeni material təqdim edir və müşayiət olunan material müəllimin monoloqu şəklindədir. Şagirdlər müəllimin tapşırıqlarını dinləyir və yerinə yetirirlər və sonra material əzbərlənir. Bu texnologiyanın mənfi tərəfi tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarının aşağı səviyyədə olması, ətraflı cavabları və öz baxışlarının olmamasıdır.

Müəllim, müəyyən şərtlər və tələblər kompleksini əsaslandıraraq, şifahi, vizual və ya praktik metodların, reproduktiv və ya araşdırma metodlarının, işin müstəqil idarə edilməsi, nəzarət və özünü idarə etmə metodlarının seçilməsi barədə bir sıra qərarlar qəbul edir. Çox sayda yanaşma, təlim üsulların klassifikasiyası tədqiqat obyektinin çətinliyi həmçinin cəmiyyətin modern məktəbə verdiyi vəzifələr ciddi bir şəkildə izah edilir. Məktəb üçün yeni tələblər işığında elm adamları həmçinin metodistlər sözügedən tələblərin çözümünə ən effektiv töhfə verəcək bu cür təlim üsulları axtarışındadırlar. Ənənəvi və müasir tədris texnologiyaları arasındakı fərqlərin nə olduğunu gəlin anlamağa çalışaq.

Ənənəvi tədris texnologiyalarında müəllim tədris texnologiyasının mərkəzindədir. Müəllimin rolu nədir? Öyrənməyi öyrətmək. Öyrənmə fəaliyyəti əməkdaşlığa əsaslanır. Şagirdlər öyrənmədə fəal rol oynayırlar. Tələbələrin kommunikativ səriştəsinin və öyrənmə qabiliyyətinin inkişafı texnologiyanın mahiyyətidir.

İnformasiya texnologiyaları. Müasir texnologiyaya hansı texnologiyalar aiddir? İnformasiya Texnologiyaları, bir qayda olaraq, audio video, video texnologiyası, kompüter və interaktiv lövhələr kimi texniki təlim vasitələrindən istifadə edən texnologiyaları əhatə edir.

Bu dövrdə universal kompüterləşmə dövrü, informasiya texnologiyalarından danışarkən, kompüter və internet mənbələri haqqında danışmaq lazımdır. Kompüter və internet resurslarından istifadə dilin əsas aspektlərini (lüğət, qrammatika, fonetika, nitq fəaliyyətinin növlərini inkişaf etdirmək, dinləmək, oxumaq, yazmaq və danışmaq) inkişaf etdirməyə imkan verir. Şagirdlər xarici dil öyrənmək motivasiyasını artıraraq və şagirdlərin dünyagörüşünün genişlənməsinə kömək edərək lazımi məlumatları əldə edirlər.

Dərsdə kompüter və internetdən istifadə edərək real ünsiyyət modeli yaradılır, prinsipləri ünsiyyətlilik, interaktivlik və orijinallıq kimi həyata keçirilir və buna görə tələbələrin kommunikativ mədəniyyətini inkişaf etdirilir.

Keys stadi metodu müstəqil qərar qəbuletmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə kömək edir və auditoriyada kommunikativ təcrübəni artırır. Xarici dil tədrisində kommunikativ komponenti gücləndirmək lazımdır. Keys stadi metodu xüsusi situasiya problemlərini həll etməklə təlimə əsaslanan problemli vəziyyətin təhlilidir. Qruplara bölünmüş tələbələr vəziyyəti təhlil etməli və praktiki həll yolunu müəyyənləşdirməlidirlər; prosesin sonu, qarşıya qoyulmuş problem kontekstində ümumi müzakirə çərçivəsində qiymətləndirmə və müzakirə edilməlidir. Keys stadinin istifadəsinə həsr olunmuş bir sıra işlər mövcuddur [3; 6].

P.İ. Qayrbekova qeyd edir ki, keyslərin məqsədi xarici dili öyrənən dinləyicilərin ünsiyyət və sosiomədəni biliklərinin formalaşmasına yardım etmək, müxtəlif ünsiyyət vəziyyətlərinin yaradılması prosesində son dərəcə yaxın olan real vəziyyətlərə yanaşmaqdır [3].

İ.A.Oskalskaya tədris işi üçün bir mövzu seçməyi təklif edərkən aşağıdakı qaydalara riayət etməli olduğunu qeyd edir: [5]

1. Mövzunun spesifikliyi sadə olmalıdır.
2. Mövzu ictimai olmalıdır.
3. Mövzu real olmalıdır.

Bir mövzu seçərkən fərdi yanaşma vacibdir və bir qrup tələbələr üçün uyğun olanı seçmək lazımdır. Bu qrupun xüsusiyyətinə (yaş, ölkə və milliyyət) diqqət yetirmək lazımdır. Milli ənənələr və mentalitetin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müəyyən bir qrup tələbə üçün uyğun və məqbul məlumatlar seçilir. Tələbələr arasında Avropadan olan tələbələr varsa, cinsi azlıqlar, nikahdan kənar münasibətlər mövzusunda ünsiyyət qura bilərik lakin bu tip mövzular yerli auditoriya ilə arzuolunmazdır. Keys stadi istifadə edərkən qrupdakı tələbələr arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək vacibdir: bir-birləri ilə nə qədər tez-tez ünsiyyət qururlar? Aralarında hansı emosional iqlim formalaşıb? İştirakçılar arasındakı məsafə fərdiliyi açıq şəkildə göstərməyə imkan verməyəcəkdir. Keys stadinin məqsədi ünsiyyətdir [4].

Texnologiya dərsləri. Oyun yalnız uşaqlar üçün deyil, həm də yetkin tələbələr üçün ən yaxşı təhsil formasıdır. Uşaqlar oyun vasitəsilə onlara verilən materialı yaxşı və effektiv şəkildə öyrənirlər. Oyun metodları dilin əsas aspektləri, yəni lüğət, qrammatika, fonetika kimi işləməyə imkan verir, eyni zamanda nitq fəaliyyətinin əsas növlərini inkişaf etdirməyə imkan verir, yəni dinləmək, oxumaq, yazmaq, danışmaq. Dərslərdə oyunların istifadəsi ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir və dil maneəsini aradan qaldırır, xarici dil tədris vasitələrinin olmaması xarici dil öyrənmək motivasiyasını artırdıqda və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirdikdə vəziyyətdən çıxma qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Layihə metodu. Layihə metodu tələbələrə praktik problemlərin və ya problemlərin həlli prosesində müstəqil bilik əldə etmək imkanı verməkdən ibarətdir. Müəllim inkişafetdirici, koordinator, ekspert və məsləhətçi rolunu oynayır.

Layihə üzərində dərs mərhələləri:

1. Tələbə Qrupu üçün layihə mövzusunun formalaşdırılması.
2. Layihə üzərində işin planlaşdırılması – iş mərhələlərini məhdudlaşdıran vaxt çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsi.
3. Tələbələrin tədqiqat işləri və müstəqil olaraq yeni biliklər əldə etmələri. Məlumatın axtarılması və toplanması, digər tələbələrlə, müəllimlərlə, valideynlərlə və s. məlumat paylaşımı. Xüsusi ədəbiyyatın öyrənilməsi, mediadan, internetdən materiallarının cəlb edilməsi.
4. Ümumiləşdirmə mərhələləri: sistemləşdirmə, alınan məlumatların İnternetdə tezislər, hesabatlar, təqdimatlar şəklində qurulması.
5. Nəticələrin təqdimatı.

Layihə metodu fəaliyyət vasitəsilə öyrənmə prinsipinə əsaslanır. İnkişafa yönəlmiş məlumat yanaşmasına deyil, tədqiqat fəaliyyəti üçün zəruri olan düşüncə qabiliyyətləri kompleksinin formalaşmasına yönəlmiş fəaliyyətə əsaslanır.

Layihə metodu, ünsiyyətə təbii ehtiyacın yarandığı əlverişli və təsirli bir mühit yaradan dil öyrənməyin çoxsəviyyəli bir yanaşmasıdır.

Əməkdaşlıqda təlim. Kiçik qrup təhsili bu əməkdaşlıq təlimidir. Bu texnologiyanın ideyası bütün tələbələrin aktiv birgə təhsil fəaliyyəti üçün şərait yaratmaqdır. Şagirdlərdə materialın qavranılması müxtəlif yollarla baş verir. Biri müəllimin bütün izahlarını tez başa düşür, materialı, ünsiyyət bacarıqlarını asanlıqla mənimsəyir, digərləri isə daha çox vaxt, əlavə nümunələr, izahatlar tələb edir. Hər kəsin materialı lazımi səviyyədə qavramamasını nəzərə alsaq, bu vəziyyətdə uşaqları kiçik qruplara birləşdirə və hər bir tələbənin rolunu izah edərək onlara bir tapşırıq verə bilərsiniz. Birgə səylərlə qarşıya qoyulan tapşırıq həll olunur və güclü tələbələr onun icrası uğurunda zəiflərə kömək edirlər. Bu, əməkdaşlıqda öyrənmənin ümumi ideyasıdır və tədris tapşırığını yerinə yetirmək üçün tədris qrupu elə formalaşır ki, güclü və zəif tələbələr olsun və tapşırığı yerinə yetirmək üçün qiymət bütün qrup üçün eyni olsun..

Distant təhsil. Bu, kompüter, telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə edərək məsafədən öyrənmədir, tələbələr müstəqil olaraq təklif etdikləri tapşırıqları yerinə yetirirlər ki, müəllimlər ya da kursantlarla onlayn görüşdə qiyabi təlim kimi yoxlayır və ya elektron poçtdan istifadə edərək tələbələrin işinə nəzarət edirlər. Distant təhsilin əsas xüsusiyyəti müəllim-tələbə formatında telekommunikasiya təlimidir. Hal-hazırda xarici dillərin distant tədrisini təşkil edən müxtəlif variantlar hazırlanmışdır və bu cür tədrisin effektivliyi də sübut edilmişdir.

Bu gün xarici dil yalnız müəyyən bir millətin mədəniyyətinin bir hissəsi deyil, həm də tələbə karyerasında uğur və gözəl gələcəyin açarıdır. Müəllim üçün düzgün tədris metodunu seçmək üçün xarici dil tədrisinin ən son metodlarını, xüsusi tədris texnikalarını və üslubunu bilmək vacibdir. Tədris metodu müəllimin idarəetmə funksiyasını yerinə yetirmək üçün bir vasitə təlimdir. Tədrisin hazırkı mərhələsində ali məktəbdə xarici dil tədrisinin məqsədi tələbələrin müəyyən ünsiyyət problemlərini həll etmək üçün bilik və bacarıqlarını həyata keçirməyə imkan verən kommunikativ səriştəyə sahib olmasıdır. Təhsildə müasir texnologiyalar xarici dilin peşəkar yönümlü tədrisi, informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, xarici dildə tədris kompüter proqramları ilə işləmək, xarici dillərin tədrisində distant texnologiyalar, güc nöqtəsi proqramında təqdimat yaratmaq, kompüter mühitində xarici dilin tədrisi (forumlar, bloqlar, sosial şəbəkələr, e-poçt), internet resurslarından istifadə və ən son test texnologiyaları.

"Texnologiya" anlayışı yunanca "sənət, sənətkarlıq" mənasını verən Techne və "tədris, bilik" mənasını verən loqotiplərdən gəlir. "Texnologiya" elmi bilik, ustalıq bacarıqları deməkdir [7].

Bu gün tələbə, şəxsiyyəti və bənzərsiz daxili dünyası diqqət mərkəzindədir. Müasir müəllimin əsas məqsədi tələbələrin təhsil fəaliyyətinin təşkili metod və formalarını seçməkdir. Məqsəd şəxsiyyətin inkişafıdır. Dərs prosesində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə məsələsi tez-tez qaldırılır. Tədris prosesinə yeni yanaşma burada tədrisin yeni formaları və metodlarıdır. Cəmiyyətdəki qlobal dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq xarici dilin təhsil sistemindəki rolu da dəyişdi. Sadə bir akademik mövzudan müasir təhsil sisteminin əsas elementinə, şəxsiyyətin peşəkar reallaşmasına nail olmaq vasitəsinə keçdi. Bugünkü cəmiyyət çərçivəsində şəxsiyyətin daha səmərəli inkişafına yönəlmiş xarici dil tədrisinin müasir xarici metodları nəzərdən keçirilir.

İnteraktiv texnologiyalar informasiya axtarışı, beynəlxalq elmi layihələrin inkişafı, elmi tədqiqatların aparılması üçün geniş imkanlar yaradır. İnternet bir informasiya sistemi olaraq istifadəçilərinə müxtəlif məlumat və mənbələr təqdim edir. Əsas xidmətlər dəstinə aşağıdakılar daxil ola bilər:

- E-poçt
- Telekonfranslar
- Videokonfranslar
- Öz məlumatlarınızı dərc etmək, öz ana səhifənizi yaratmaq imkanı
- İnformasiya resurslarına giriş
- İstinad kataloqları

– Axtarış sistemləri
– Sosial şəbəkələrdə ünsiyyət.

Kompüter, internet və multimedia vasitələri sayəsində tələbələrə çox sayda məlumatı qavramaq üçün unikal bir fürsət verilir və bununla da təhsil fəaliyyətinin əsasını genişləndirir və motivasiya edir [5].

Tandem metodu. Tandem metodu bizə nə verir? Dil tədrisində şəxsiyyətyönümlü bir yanaşma konsepsiyasını həyata keçirən bu tədris metodu, fərqli ana dillərinə sahib iki tərəfdaş tərəfindən xarici dilin müstəqil öyrənilməsinin yollarından biridir. Tandemin məqsədi real və ya virtual ünsiyyət formatında tərəfdaşının ana dilini qavramaq, şəxsiyyəti, mədəni komponenti, hədəf dil ölkəsinin mədəniyyəti ilə tanış olmaq, habelə maraq sahələri haqqında məlumat əldə etməkdir.

Tandem metodunun prinsipləri qarşılıqlı əlaqə və muxtariyyət prinsipidir.

Qarşılıqlı əlaqə prinsipi, tandem iştirakçılarının hər birinin ünsiyyətdən eyni dərəcədə faydalanacağını və muxtariyyət prinsipinin tərəfdaşların hər birinin öyrənmə hissəsində bir hədəf seçməsindən və son nəticələrindən müstəqil olaraq məsuliyyət daşıdığına əsaslanır.

Virtual ünsiyyət canlı ünsiyyət ilə müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malik olan xüsusi bir ünsiyyət növüdür.

1. Rabitə sərhədləri və imkanları dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində tapıla bilən dünya tandem tərəfdaşlarına qədər genişlənir.

2. Hər iki tərəfdaş texniki materiallardan istifadə üçün əlverişli, alışdığı yaşayış məkanındadır, və lazımi məlumat mənbəyi onlar üçün mövcuddur.

3. Ünsiyyət əsasən yazılı şəkildə (e-poçt və ya ünsiyyət yolu ilə) həyata keçirilir və bu, yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir.

4. Təlim mətnli mesajlar şəklində baş verir.

5. Mesajlaşma zamanı yazılı mətnləri anlamaq bacarığı formalaşır.

6. Tərəfdaşın məktublarındakı səhvlərin düzəldilməsi başqalarının və öz səhvlərinin axtarışı və təhlili bacarığını formalaşdırmağa kömək edir.

Tandem metodunda toplanmış təcrübə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

Tandem metodu dil dərslərində müasir tədris texnologiyalarından istifadənin perspektivli variantlarından biridir, müntəzəm e-poçt mübadiləsi nəticəsində yazı bacarıqları və e-poçt yazmaq bacarığı təkmilləşdirilir. Kompüterlə işləmək və internetdən istifadə bilikləri genişləndirir. Dünyagörüşü genişlənir, öyrənilən dil sisteminin bilikləri genişlənir. Bu texnologiya xarici dildə məktəb tədris sistemində kütləvi şəkildə tətbiq olunmağa layiqdir.

Kommunikativ metod. Məqsəd kommunikativ səriştəyə sahib olmaqdır.

Mətnlər tələbəni öz fikirlərini bildirməyə təşviq edən münaqişələri göstərməlidir. Təlim qrammatika vasitəsilə deyil, ünsiyyət niyyəti ilə idarə olunur. Şagirdlər özlərini tədris prosesinin mərkəzində tapırlar. Dil ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Ünsiyyət istiqamətindəki məşqlər vasitəsilə tələbələr ünsiyyət zamanı ünsiyyəti qurmağı öyrənirlər. Tələbə danışıq bacarıqlarını inkişaf etdirir, səhv qorxusunu və xarici dildə açıq danışma maneəsini aradan qaldırır.

İşin elmi nəticəsi. Ənənəvi və interaktiv metodların birləşməsi həm bilik və praktik bacarıqların tətbiqində, həm də şagirdlərdə mənəvi dəyərlər institutunun formalaşmasında yaxşı nəticə verə bilər ki, bu da ahəngdar bir şəxsiyyətin tərbiyəsi və millətlərarası münasibətlərin təminləşdirilməsi üçün vacib amildir. Bu, mədəniyyətlərarası ünsiyyəti inkişaf edir və müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə ünsiyyət quranlar arasında şifahi və qeyri şifahi ünsiyyətdir.

İşin elmi yeniliyi. Qlobal dil kimi bütün dünyada tanınan ingilis dili müxtəlif xalqları, sivilizasiyaları və mədəniyyətləri birləşdirən bir dil olmuşdur. İngilis dilində kommunikasiya elə bu baxımdan dünyada müxtəlif insan münasibətlərini tənzimləyən gözəl davranış formasına çevrildi və eyni zamanda insanların birgə fəaliyyəti əsasında onların əlaqələrini bölüşdürən və müxtəlif mədəniyyətləri formalaşdıran bir yol, bir vasitə oldu.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Xarici dillərin tədrisinin əsas məqsədi tələbələr tərəfindən nitq fəaliyyətinin bütün növlərində ünsiyyət təlimlərinə yiyələnmək və şagirdlərin dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdir. Müəllimin vəzifəsi hər bir tələbənin dərs prosesində öz fəaliyyətini göstərməsinə imkan verəcək bir tədris metodu seçməkdir.

Ədəbiyyat

1. Адонина, Н.П. Кейс-стади: история и современность // − 2012 г. №2. − с. 43-48.
2. Блонский, П.П. Память и мышление Избранные психологические произведениям / П.П.Блонский, −Просвещение, −1964 г.
3. Гаирбекова, П.И. Актуальные проблемы цифровизации образования в России / П.И.Гаирбекова / Современные проблемы науки и образования. – 2021.
4. Лежнина Л.В. Кейс-метод в обучении педагогов-психологов / Наука и школа. − 2008. №5. − с. 68-70.
5. Оскальская, И.А. Активное внедрение технологий кейс-стади в процессе обучения иностранному языку студентов неязыковых специальностей. − 2016 . №3-2(15). − с. 77-82.
6. Шумек, М.А. Кейс-метод на уроках русского языка как иностранного и неродного / М.А.Шумек. − 2017. №13. − с. 25-29.
7. Юлдашев, З.Ю. Инновационные методы обучения: особенность кейс-стади метода обучения и пути его практического использования / З.Ю.Юлдашев, Щ.И.Бобахужаев, − 2006. − с. 88.

A.Sh.Namatova

Modern Methods and Technologies in Teaching Foreign Languages

Summary

The article under consideration addresses the theoretical underpinnings of the use of several contemporary teaching methodologies in an English language classroom. Given the inadequate theoretical and methodological advancement of using contemporary methods in an English instruction, the selected study issue is pertinent. Opinions from other scientists are also covered in the article.

Key words: *Education, foreign language, methods, speech activity, modern technologies*

А.Ш.Наметова

Современные методы и технологии обучения иностранным языкам

Резюме

В статье рассматриваются теоретические основы использования нескольких современных методик обучения на уроках английского языка. Речь идет об актуальности выбранного вопроса исследования с учетом достаточного теоретико-методического прогресса в использовании современных методов обучения английскому языку. В статье также обсуждаются идеи и публикации других ученых.

Ключевые слова: *обучение, иностранный язык, методика, речевая деятельность, современные технологии*

Rəyçi: dos. S.Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024.

T.Ə.NƏBİYEVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: tahmina_nabiyeva@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.2.230

K.D.UŞİNSKİNİN PEDAQOJİ ANTROPOLOGİYA TƏLİMİNİN ÇAĞDAŞ DÖVRDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə. *Məqalədə K.D.Uşinskinin elmi-pedaqoji ideyalarına bir daha aydınlıq gətirilir. Uşinski hesab edirdi ki, pedaqogika, ilk növbədə, tərbiyə haqqında, ələlxüsus "insanın insanda tərbiyəsi" konsepsiyası ilə formalaşmalıdır. Bu səbəbdən də bizlərin, müasir dövrün pedaqoqlarının, tədqiqatçılarının ən ümdə vəzifələrindən biri milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq, mədəniyyətimizə sahib çıxmaq və bu dəyərlərin qorunması üçün var qüvvəmizlə çalışmaqdır.*

Açar sözlər: *K.D.Uşinski, pedaqoji antropologiya, təhsilin inkişafı, müasir təhsil müəssisələri, mənəvi dəyərlər*

13 aprel 2023-cü il tarixində Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi pedaqogika kafedrası Rusiyanın paytaxtında Moskva Dövlət İncəsənət Universitetinin və M.Utemisova adına Qərbi Qazaxstan Universitetinin pedaqogika və psixologiya kafedraları ilə birlikdə böyük rus pedaqoqu, görkəmli alim Konstantin Dmitriyeviç Uşinskinin (1823-1870) anadan olmasının 200 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq elmi-praktik konfrans keçirmiş və demək olar ki, bütün çıxış edən məruzəçilər eyni növ məsələləri önə çəkmişlər. Konfransda prof. T.V.Xristidis (Rusiya), prof. N.F.Spinjar (Qazaxıstan), prof. Ş.T.Tağıyev (Azərbaycan), akademik A.Sakketti (İtalia) və b. dəyərli məruzələrlə çıxış edərək, K.D.Uşinskini "həqiqi müəllimlər müəlimi" kimi səciyyələndirmişdir. Necə ki, Lomonosov millət alimi, Suvorov xalq sərkərdəsi, Puşkin isə xalq şairi kimi şöhrət tapmışlar.

Heç şübhəsiz ki, K.D.Uşinskinin elmi-yenilikçilik fəaliyyəti bütövlükdə yalnız öz xalqı ilə məhdudlaşmayıb, bəşəri elm və təhsilin inkişafı naminə bir çox onillikləri qabaqlayan təlimin təməlini qoymuşdur ki, bununla da müasir günümüzdə də pedaqogika sahəsində fəaliyyət göstərən bir çox tədqiqatçılar, filosof və pedaqoqlar, o cümlədən də elmi antropologiya sahəsinin alimləri şəxsiyyətin formalaşması məsələləri ilə bağlı araşdırmalarında bunlardan yetərincə faydalanırlar.

Hal-hazırda bu sahələrdə aparılan tədqiqatların mərkəzində insan faktoru, onun şəxsiyyət kimi inkişafı, təbiətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri dayanır.

Bir məqama xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunur – Konstantin Dmitriyeviç öz tədqiqatlarında nəyə nail olmuşdur və onun şəxsiyyətinin böyüklüyünü əsaslandıran məqamlar hansılardır. Əvvəla, məhz bu görkəmli alim pedaqoji səciyyəli araşdırmalarda antropoloji yanaşmanın üzvi bağlılığını əsaslandırır, pedaqoji inkişaf prosesinin psixoloji təkamülün qanunauyğunluqlarından asılı olduğunu bildirir. Bundan əlavə, istər iradi, istərsə də dolayı vasitələrlə tərbiyənin imkanlarını göstərə bilir.

K.D.Uşinski özünün müəllifi olduğu fəlsəfi-pedaqoji inkişaf konsepsiyasını işləyərkən ilk dəfə olaraq "pedaqoji antropologiya" terminini işlətmişdir ki, bu da mahiyyəti etibarilə insan şəxsiyyətinin daha mükəmməl səviyyədə inkişafının təmin edilməsi üçün pedaqoji üsul və vasitələrdən istifadə etməklə xüsusi elm sahəsinin əsaslandırılmasını özündə ehtiva edirdi. Bu görkəmli rus mütəfəkkiri pedaqoji elmi mövcud sənətlərin ən mükəmməli hesab edirdi. Və bu fikrini belə əsaslandırırdı ki, pedaqoji elm əslində insan mükəmməlliyə doğru inkişafının tə-

min edilməsinə istiqamətləndiyi üçün o, şəxsiyyətin qəlbi və cisminin təkmilləşməsinə yönəlmişdir; bununla da "bu incəsənətin ən mühüm idealı mükəmməl insandır" [4, s. 11].

Bunu da qeyd etmək zəruridir ki, K.D.Uşinskinin antropoloji modeli tam mənası ilə bu elmi əhatə edən digər sahələrlə bilavasitə bağlıdır: psixologiya, fiziologiya, pedaqogika, məntiq və s.

Bu böyük alim özünün "İnsan - tərbiyə vasitəsi və pedaqoji antropologiyanın mövzusudur" başlıqlı əsərində əsaslandırır ki, pedaqoqun fəaliyyətinə verilən xüsusi tələblər mövcuddur. Bunlara aiddir – uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması şərtilə fəaliyyətin təşkil edilməsi, uşaq və yeniyetmələrin səciyyəvi cəhətlərinin davamlı olaraq dəyərləndirilməsi və yoxlanılması işinin qurulması [4, s. 73].

Lakin bir çox mədəniyyət və təhsil ocaqlarında çalışan müəllimlər, tərbiyəçilər bəzi məqamlarda onların fəaliyyətinə verilən bu cür mühüm tələbləri önə çəkmir, yaxud ümumiyyətlə ona əhəmiyyət vermirlər. Hətta bir çox hallarda müəllimlərin öz işinə etinasız yanaşmasının, uşaqlarla bağlı məsələlərdə laqeydlik nümayiş etdirmələrinin şahidi oluruq. Bu əksər hallarda nə ilə bağlı olur − əvvəla, rəhbərlik tərəfindən çoxsaylı lüzumsuz sənədlərlə yüklənmə nəticəsində, və yaxud uşaqlarla işdə marağın olmaması. Təbii ki, belə məsələlər ən yüksək səviyyədə mənfi məqam kimi qaldırılmalıdır.

Artıq bu gün istər mədəniyyət, istərsə də təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlər bilməlidirlər ki, onlar gənc nəsil üçün həqiqi örnək olmalıdırlar, vətəni, onun dəyərini təmənnasız sevməli və qiymətləndirməlidirlər, öz sənətini yüksək tutaraq yaşatmalıdırlar.

Maraqlı məqamdır ki, mədəniyyət ocaqlarında çalışan müəllimlərin fəaliyyəti mahiyyəti etibarilə öz şagird və müdavimlərinə qayğı üzərində qurulmalı, onların problemli vəziyyətlərinin aradan qaldırılması və dünyagörüşləri ilə bağlı ortaya çıxan çoxsaylı problemlərin həll edilməsi kimi vacib məsələlərə həsr edilməlidir ki, son nəticə məhsuldar və uğurlu olsun. Burada uşağın problem və qayğılarına fərdi yanaşma, onun bir növ incəsənət duyğusu ilə xəfif şəkildə, kobudluğa yol verilmədən həll edilməsi çox vacibdir.

Görkəmli alim, pedaqoq K.D.Uşinskinin ən məşhur deyimlərindən birində qeyd edildiyi kimi, psixoloji-pedaqoji diaqnostikada şəxsiyyətin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və tərbiyələndirilməsi üçün ilk növbədə onu hərtərəfli tanımaq vacibdir. Əks halda lazımi nəticə əldə edilə bilməz. Sual olunur – biz şagirdlərimizi tanıyırıqmı, öz həmkarlarımıza lazımınca bələd olmuşuqmu, özümüzü tanıya bilmişikmi? Əlbəttə ki, hər bir iş heyətinin, kollektivin əsasını təşkil edən məqam dərs apardığın, işlədiyin, həmkarı olduğun şəxslərin sevincini paylaşmaqla yanaşı, onların kədərinə də qoşulmağı bacarmaq önəmlidir, çünki onları özünlə eyniləşdirə bilməsən, münasibətlər heç vaxt müsbət məcraya yönələ bilməyəcək.

Uşinskinin müasiri olmuş digər bir görkəmli alim və pedaqoq A.S.Makarenko haqlı olaraq qeyd edirdi ki, "Kollektivçilik fərdiyyətçiliyin əksinə olaraq insanların ictimai həyatının inkişafının təmin edilməsinin əsas vasitələrindən biri kimi əhəmiyyətlidir" [3, s. 154]. İnkaredilməz faktdır ki, kollektiv daxilində tərbiyə artıq uzun illərdir ki, insan inkişafının ənənəvi üsul və vasitələrindən biri kimi uğurla tətbiq edilir. Bu iş istər mədəniyyət, istərsə də təhsil ocaqlarında eyni uğurla həyata keçirilə bilir.

Bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır ki, bütün təhsil və mədəniyyət ocaqlarında tətbiq edilən asudə vaxtın səmərəli təşkili və sinifdənxaric məşğələlərdə istifadə edilən və kifayət qədər müsbət nəticələrə səbəb olan məhz kollektiv münasibətlərdir. Burada diqqət çəkən məsələ budur ki, kollektiv işin təşkili zamanı müəllimlər, təşkilatçılar məhz eyni xüsusiyyətlərə sahib olan insanları bir araya toplayaraq onların tələbatları, ehtiyaclarını nəzərə almaq şərtilə onların daha məhsuldar nəticələr əldə etmək imkanlarını üzə çıxarmaq mümkün olur. Bu prosesdə hər bir iştirakçının fərdi inkişafı üçün lazımi şərait yaradılır və individual bacarıq və qabiliyyətləri üzə çıxa bilir.

Məsələn, nümunə olaraq mədəniyyət ocaqlarında asudə vaxtın səmərəli təşkili üçün tətbiq edilən proqramları göstərmək olar. Burada bir tərəfdən bədii yaradıcılıq ilə zəngin olan fəaliyyət

nümunəsi diqqəti cəlb edir, digər tərəfdən isə müəllimlərin, həmçinin tərbiyəçilərin illərə istinad edən gərgin zəhmətinin, ağır əməyinin nəticələri özünü büruzə vermiş olur. Amma bu prosesdə müəllimlərin zəhməti sayəsində hər bir şagirdin, yeniyetmənin şəxsi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, onların bilik və bacarıqlarının artırılması məsələsi diqqəti cəlb edir. Bu isə bilavasitə müəllim və tərbiyəçilərin bilik və bacarıqlarının nəticəsi olaraq ərsəyə gəlmişdir.

Müasir ziddiyyətlərin və təxribatların baş alıb getdiyi dünyamızda Azərbaycan vətəndaşının özünün həyati tələb və maraqlarının tənzimlənməsində pedaqoqların rolu az əhəmiyyətli olmamışdır. Bir məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman ilk əsaslı zərbələr yeniyetmə və uşaqlara dəymiş olur. Daha doğrusu, həyatda öz şəxsi mövqeləri tam formalaşmamış bu uşaq və yeniyetmələr xarici dövlətlərin mənfi səciyyəli təbliğatına uyaraq bu zərbələrin təsirlərinə tuş gəlirlər.

Pedaqoji antropologiyanın vasitəsilə, həmçinin milli-mənəvi dəyərlərin və əcdadların zəngin tarixi yaddaşının sayəsində pedaqoqlar şagirdləri həqiqət yoluna yönəltməlidir. Bunların heç şübhəsiz ki, həlli yolları vardır və müasir mənəvi dəyərlərə istinad önəmlidir. Mədəniyyət və təhsil ocaqlarında müəllimlərin işi müasir informasiya texnologiyaları vasitəsilə də həyata keçirilir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə nümunə olaraq professor L.S.Jarkovanın "bir tərəfdən insan inkişafı mümkün qədər azad, mütəhərrik idraka əsaslanmalıdır, digər tərəfdən isə məhz mədəniyyət sahəsində tamamilə yeni bir axına istiqamətlənmə mümkündür" [1, s. 105] fikirlərini göstərmək mümkündür.

Bu gün insan susuz, qidasız, yuxusuz mövcud ola bilər, amma mədəniyyətsiz insan varlığını yaşada bilməz. Təəssüflər olsun ki, qonşu dövlətlərdə ötən əsrin 90-cı illərindən cəmiyyət özünün çoxəsrlik mədəni dəyərlərinin çox hissəsini itirərək mənfi meyillərə istiqamətlənmişdir. Bunların bizə də müəyyən təsirləri olur. Bu səbəbdən də müasir günümüzdə yalnız yeniyetmələri deyil, onların valideynlərini də tərbiyə etmək vacibdir. Burada əsas məqam valideynlərlə maarifləndirici işin aparılması, onlara nəsillərdən nəsillərə vacib dəyərlərin varislik əsasında ötürülməsi məsələlərinin aşılanmasıdır. Eyni zamanda özündən böyüklərə hörmət, valideynlərə ehtiram və müəllimlərə hörmət hissinin yenidən ali insani dəyərlər kimi təbliğ edilməsi də az əhəmiyyətli deyildir.

Ümumiyyətlə, son zamanlarda valideynlərdə daha çox müəllimləri bütün həyat və tədris yükü ilə yükləmək kimi mənfi fikirlər müşahidə edilir. Valideynlər bunu onunla əsaslandırırlar ki, müəllim, tərbiyəçi şagirdə, uşağa bütün lazımi bilikləri öyrətməlidir və burada valideynlərin üzərinə heç bir cidd məsuliyyət düşməyir. Əlbəttə ki, tədris və mədəniyyət ocaqlarında müəllimlər zəruri bilik və bacarıqlarını şagirdlərə öyrədirlər, lakin müəllimlər, tərbiyəçilər heç vaxt şagirdlərə atalıq və analıq duyğusunu yaşada bilməzlər, və yaxud da ailə mühiti, böyüklərə həssas məhəbbət hissini valideynlər qədər təlqin edə bilməzlər.

Həqiqətən də yuxarıda sadalanan yüksək insani mənəvi dəyərlərin təməli, ilk növbədə valideynlər tərəfindən qoyulur, amma bu duyğuların zənginləşdirilməsi işi müəllimlərin üzərinə düşür.

Məhz bu səbəbdən də müasir təhsil və mədəniyyət ocaqlarında müəllimlər tərəfindən ənənəvi milli-mənəvi dəyərlərin öyrədilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu məqsədlə asudə vaxtın səmərəli təşkili üçün ardıcıl sistemli tədbirlər keçirilir, festival və müsabiqələr təşkil olunur, burada da əsas diqqət gənc nəslin milli dəyərlərə sahiblənməsi və tədbirlərin tamaşaçılarının bədii zövqünün qarşılanmasına lazımi şərait yaradılır. Burada doğma vətənin ənənəvi dəyərlərinin təbliği əsas məqsəd kimi müəyyən edilir.

Qeyd etmək zəruridir ki, mənəvi dəyərlərin mübadiləsi zamanı yalnız tədbirin tamaşaçıları deyil, həm də təşkilatçılar da mənəvi cəhətdən zənginləşirlər. Maraqlıdır ki, məhz bu prosesin sayəsində, xüsusilə də gərgin və davamlı əmək nəticəsində istər dinləyicilər, iştirakçılar, istərsə də təşkilatçılar şüuraltı olaraq vətənpərvərlik duyğusu gücləndirilir, milli təəssübkeşlik

duyğusunun tərkib hissəsi olaraq asudə vaxtın səmərəli təşkili üçün keçirilən mədəni proqramlarda doğma xalqın sahib olduğu zəngin çoxəsrlik irsin ən ümdə cəhətləri əxz edilir.

Prof. L.S.Jarkovanın qeyd etdiyi kimi, "asudə vaxtın səmərəli təşkili məqsədi daşıyan bütün mədəni-kütləvi tədbirlərin əsas qayəsi auditoriyanın formalaşdırılması tələbidir. Burada xüsusi olaraq tamaşıya təsir və əks təsir məqamlarını önə çəkmək lazımdır, çünki bu faktor bilavasitə təşkilatçılığın əsasını təşkil edir və lazımi nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir. Burada auditoriya möhkəm ictimai bağlar vasitəsilə əlaqələndirilmiş mütəşəkkil toplu kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu toplu özünün xüsusi, fərqli həyat dəyərləri ilə mövcudluğunu təşkil edir, bu zaman onun səciyyəvi cəhətlərini dərindən öyrənmək lazımdır ki, təsir vasitə və üsullarını da düzgün müəyyən etmək mümkün ola bilsin" [1, s. 61-62].

Məhz təhsil və mədəniyyət müəssisələri bir çox hallarda insanların ümumi dünyagörüşünün düzgün şəkildə formalaşmasına, dünyada insanın özünü daha müfəssəl şəxsiyyət kimi tanımasına şərait yaratmaqla yanaşı, fərdlərin özünə hörmət duyğusunu gücləndirməsi və bəşəri məhəbbətə sahib olmasını uğurla təbliğ və təşviq edir. Məsələn, pedaqoji elmlər doktoru, prof. T.V.Xristidisin aşağıdakı fikirlərini qeyd etmək mümkündür: "Mahiyyəti etibarilə dünyagörüşü dünyaya düzgün münasibətin müəyyən təcrübə və biliklərin toplusu kimi qavranılması və sistemli şəkildə tətbiqidir" [5, s. 2].

Uşinski hesab edirdi ki, pedaqogika ilk növbədə, tərbiyə haqqında, ələxüsus "insanın insanda tərbiyəsi" konsepsiyası ilə formalaşmalıdır. Bu səbəbdən də bizlərin, müasir dövrün pedaqoqlarının, tədqiqatçılarının ən ümdə vəzifələrindən biri milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq, mədəniyyətimizə sahib çıxmaq və bu dəyərlərin qorunması üçün var qüvvəmizlə çalışmaqdır.

İşin elmi nəticəsi. Beləliklə, aparılmış tədqiqatlara yekun vuraraq xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir təhsil və mədəniyyət müəssisələrində yenilikçi pedaqoji yanaşma uğurla tətbiq edilməli, insan şəxsiyyətinin özünü təsdiq etməsi istiqamətində kollektiv ilə birgə səmərəli fəaliyyət təşkil edilməlidir.

İşin elmi yeniliyi. Müəyyən edilir ki, K.D.Uşinskinin elmi-yenilikçilik fəaliyyəti yalnız öz dövrü, öz xalqı ilə məhdudlaşmır. Rus pedaqogikasının banisi bəşəri elm və təhsilin inkişafı naminə bir çox onillikləri qabaqlayan təlimin təməlini qoymuşdur.

İşin praktik dəyəri ondan ibarətdir ki, K.D.Uşinskinin xidmətləri ilə bağlı məqalədə söylənilən fikirlər müasir günümüzdə də pedaqogika sahəsində fəaliyyət göstərən tədqiqatçılar, filosof və pedaqoqlar, o cümlədən də elmi antropologiya sahəsinin alimləri faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Жаркова, Л.С. Организация деятельности учреждений культуры и искусств. / Л.С.Жаркова. – М.: Издательский дом МГУКИ, − 2010. – 105 с.
2. Жарков, А.Д. Теория, методика и организаия социально-культурной деятельности / А.Д.Жарков. – М.:Издательский дом МГУКИ, 2012. –339 с.
3. Макаренко, А.С. Воспитание гражданина сборник м просвещение / А.С.Макаренко, − 1988. − 301 с.
4. Ушинский, К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. – М., 1988. – Т.3. − 168-169 с.
5. Христидис, Т.В. Черчиченко В.И. Педагогика высшей школы: теория воспитания: Учеб.пособ / Т.В.Христидис, − М.: Издательский дом МГУКИ, − 2009, − 224 с.

T.A.Nabieva

The Importance in the Modern Period of Teaching Pedagogical Anthropology by K.D.Ushinsky

Summary

The article re-clarifies the scientific and pedagogical ideas of K.D. Ushinsky. Ushinsky believed that pedagogy should be formed, first of all, on the concept, especially with the concept of "education of Man in man." For this reason, one of the most important tasks for us, educators and researchers of

the modern era, is to protect our national and moral values, take responsibility for our culture and work with all our might to preserve these values.

Key words: *K.D.Ushinsky, educational anthropology, development of education, modern educational institutions, moral values*

Т.А.Набиева

Значение педагогической антропологии К.Д.Ушинского

Резюме

В статье повторно уточнены научно-педагогические идеи К.Д.Ушинского. Ушинский считал, что педагогика должна формироваться, прежде всего, на концепции, особенно с понятием «воспитание Человека в человеке». По этой причине одна из важнейших задач для нас, педагогов и исследователей современной эпохи, – защитить наши национальные и моральные ценности, взять на себя ответственность за нашу культуру и всеми силами работать для сохранения этих ценностей.

Ключевые слова: *К.Д.Ушинский, педагогическая антропология, развитие образования, современные образовательные учреждения, нравственные ценности.*

Rəyçi: ped.e.d., dos. T.B.Eminli

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

S.Z.QUBATOVA
e-mail: sakinaqubatova@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.2.235

YENİYETMƏ MƏKTƏBLİLƏRİN SOSİALLAŞMASI

Xülasə. *Məqalədə göstərilir ki, məktəbdə təhsilin sosial səmərəliliyi kifayətedici səviyyədə deyil. Təhsilin faktik və formal səviyyələri arasında əsaslı uyğunsuzluqlar mövcuddur. Təhsilin sosial effektivliyi yalnız insanların aldığı biliklərin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı deyil, həm də onların sosial və əmək fəaliyyətində praktik olaraq tətbiqi səviyyəsindən asılıdır. Təhsil həm simvolik, həm də praktik dəyər kəsb edir. Təhsilin praktik dəyəri konkret olaraq bilik, bacarıq və vərdişlərdə öz əksini tapır. Simvolik dəyər isə təhsilin ictimai mövqeyində əks olunur.*

Açar sözlər: *təhsilin sosialogiyası, konflikt-emosional münasibətlər, yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması, "imitasiya" və "identifikasiya" mexanizmləri, sosiallaşma*

Məktəb yeniyetmənin sosiallaşmasında ən nüfuzedici və təsirli amil kimi həmişə ön planda olur. Uşaq məktəbdə əldə etdiyi biliyi, bacarığı və sosial vərdişləri ömrü boyu yadda saxlayır. Məktəbin yeniyetməyə hərtərəfli təsiri ailənin, həmyaşıd yoldaşların və ətraf mühitin təsiri ilə uyğunlaşdıqda onun sosiallaşmasının və mənəvi fiziki sağlam inlişafının düzgün istiqamətlənməsinə kömək edir və yol göstərir. Məktəb uşağa məktəb həyatının uzun müddət ərzində təsir edə bilən əsas sosiallaşma faktorlarından biri kimi özünü göstərməlidir.

Prof. N.M.Kazımov göstərir ki, məktəbin rolu, sosiallaşmasının bir amili kimi, təkcə bilikləri, bacarıqları və vərdişləri yeniyetmələrə ötürülmə vasitəsi kimi deyil, həm də məktəb yeniyetmələrə öz tərbiyə xarakteri ilə, davranış vərdişlərini, dəyərlər istiqamətini, mənəvi normaları, qrupla davranış vərdişlərini, uşağın böyük həyat tərzinə keçidini təmin edən bir qrup kimi təsir edir [3, s. 264]. Lakin uşağa amiranə təsir üsulu, məktəb həyatının tənzimlənməsini, yeniyetmənin təşəbbüsünü zəiflədir, onun işə aid olan münasibətini kənarlaşdırır. Klassik təhsil sistemi yaddaş əsasında qurulmasını təhlil etmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini, şəxsi nəticələrin tez çıxarılması əvəzinə onun yadda saxlamaq vərdişlərini əsas götürür. Hal-hazırda elmin və biliklərin qiymətinin aşağı düşməsi (ziyalıların əməyi cəmiyyətin digər təbəqələrindən olanlardan az qiymətləndirilir) təhsilə tələbatın aşağı düşməsindən xəbər verir. Lakin bununla yanaşı gənclərdə ali məktəblərə qəbul olunmaq istəyi azalmır. Bu da bütün ailələrdə formalaşmış bir mövqe olaraq qalmaqdadır.

Məktəb, uşağın sosiallaşması prosesində ən təsirli amildir. Onun təsiri tədricən ailənin, həmyaşıd yoldaşların və digər sosial faktorların təsiri ilə vəhdət təşkil edir. Məktəbdə uşaq nə əldə edirsə onu həyatı boyu saxlamağa çalışır, məktəbdə o bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına davam edir. Sosiallaşma prosesi uşağın ictimai məktəb münasibətlərinə tədricən daxil olmasını və müstəqil, yeni sosial münasibətlərin qurulmasını nəzərdə tutur. Yeniyetmənin məktəbdə sosiallaşmasına həm istiqamətlənmiş sosial faktorlar, həm də nəzərdə tutulmayan bəzi sosial faktorlar təsir edir.

Məktəbdə aparılan tərbiyə prosesi uşağın həyatında iki əsas məsələnin həllini həyata keçirir.

1. Sosiallaşma prosesinin yaranmasını təşkil edir.
2. Mühüm xariqə elementlərinin təsirini kənarlaşdırır [1, s. 54].

Məktəblinin sosiallaşması onu əhatə edən insanlarla psixoloji, sosial və mənəvi münasibətlərin necə qururlmasından əmələ gəlir. İnsanların psixoloji münasibətləri onların bir-birinə emosional dayağı deməkdir. Bu münasibətlə məktəbli təəssürat yaratmaq və yaxın isti münasibət qurmağı öyrənir. Sosial münasibətlər − məktəbdə, sinifdə rolların müəyyənləşməsi,

sosiumla münasibətlərin qurulmasıdır. Məktəbli müxtəlif sosial rolları, onların məzmununu əldə etmək qabiliyyətinə malikdir.

Mədəni münasibətlər isə mədəniyyətin xüsusiyyətlərindən əmələ gələn məktəbdaxili münasibətlərdir. Yeniyetmə ailənin, cəmiyyətin, məktəbin, sinfin qaydalarını və ənənələrini mənimsəyir. Beləliklə, şagird onun məktəbində və cəmiyyətdə yüksək qiymətləndirilən dəyərləri mənimsəyir. Məktəbdə sosiallaşmanın əsas mexanizmlərini "imitasiya" və "identifikasiya" təşkil edir. "İmitasiya" şagirdin müəllimlərin davranışına şüurlu və ya şüursuz şəkildə oxşar olmağa can atmasını, müəyyən davranış modellərinin mənimsəməsini müəyyən edir. "İdentifikasiya" (uyğunlaşma) uşaqların məktəb davranışını, pedaqoji məsləhətləri, göstərişləri və dəyərləri özününkü kimi qəbul etməsidir [2, s. 58]. "İmitasiya" prosesində şagirdin oxşamaq istədiyi nümunə birinci növbədə müəllim olur və bu da müəllimin ilk növbədə məktəb davranışının modellərinin və qaydalarının təşkil etməsi ilə izah olunur.

Yeniyetmənin sosiallaşması uzun müddət məktəbin təsiri altında həyata keçir, bu da ondan asılıdır ki, şagird uzun müddət təhsil sistemindən asılı vəziyyətdə olur və müəllimlər şagirdlər üçün uzun müddət "əhəmiyyətli böyük"lər rolunu oynayır. Prof. R.İ.Əliyevin fikrincə, müəllimlər tərbiyə prosesində uşağın davranışına və onun sosiallaşmaya meyilinin artmasına 3 əsas mexanizm vasitəsilə təsir edə bilirlər: a) qüvvətləndirmək – yaxşı davranışa görə mükafat, pisə görə cəza tədbiri tətbiq etmək; b) eyniləşdirmək – uşağın müəllimə bənzəmək həvəs və istəyini artırmaq; c) başa düşmək – uşaq aləmini bilmək və onun problemlərinə hay vermək, yardım etmək [4, s. 91].

Uşağa ən əsaslı təsir vasitəsi onu yaxşı başa düşmək göstərilir. Yeniyetmələrin tərbiyəsində və sosiallaşmasında onun nədən istifadə etməyi hər zaman müsbət nəticələr verir. Bu mexanizmin tətbiqi şagirdə sevgi və onu olduğu kimi qəbul edilməsinə əsaslanır. Bu prosesdə müəllimin köməyi ilə şagird birinci özünü başa düşməyi, sonra isə başqalarını başa düşməyi öyrənir.

Sosial təcrübənin əsas bir hissəsini uşaqlar sadəcə olarq məktəbdə, sinifdə, müəllimlərdə, şagirdlərdə müşahidə etdikləri davranışları özləri üçün nümunə etdikləri zaman əldə edirlər. İmitasiya müəllimlərin səsini, hərəkətlərini, davranışlarını və digər xüsusiyyətlərini təqlid etməsində özünü daha aydın göstərir. İdentifikasiya ondan ibarətdir ki, uşaq özünü o biri uşağın yerinə qoyur, onun hisslərini, onun başına gələnləri başa düşür. Məktəbli, məktəbdə ona nümayiş edilmiş davranış üsullarını öyrənməyi əldə edir. Sosiallaşma prosesini pozan şəraitlər kimi aşağıdakıları göstərmək olar.

Məktəbdə sosial prosesin pozulması çox zaman yeniyetmə şəxsiyyətinin məktəb tərbiyəsinin qeyri-müvəffəq faktorlarının təsiri və şəraiti ilə bağlıdır. Bu zaman yeniyetmənin lazım olan aparıcı tələbatlarının təmin edilməsini çətinləşdirir və yaxud mümkünsüz edir. Bu elə qeyri-müvəffəq təsirlər, sosiallaşma prosesinin gedişinə ya müəyyən mənada təsir edirlər, yaxud sosiallaşma prosesinin hərəkət mexanizmlərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Belə olan halda sosial təcrübənin qavramasını çətinləşdirir, yəni sosiallaşma prosesinə əlavə olaraq mənfi təsir edir.

Məktəbdə yaranan neqativ şəraitə müəllimlər və ya şagirdlər tərəfindən qeyri-obyektiv münasibət yeniyetmənin nümunə seçməsinə mənfi təsir edir. Əlavə təsirlərə isə məktəb mühitinin şəraiti və tərbiyənin mənfi üsullarını da aid etmək olar [5, s. 22]. Ədəbiyyatlarda professionalizmin aşağı səviyyədə olması, müdiriyyətin pedaqoji bacarıqsızlığı sinifdə, məktəbdə konflikt – emosional münasibətlər kimi qeyri-müvəffəq faktorların adının çəkilməsi ilə rastlaşırıq. Ümumiyyətlə, yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafında və onun sosiallaşmasına təsir göstərən şəraitlərə məktəbdə olan münasibətləri aid etmək olar.

Təhsilin sosiologiyası sosioloji biliyin bir sahəsi olub, sosial faktor olan təhsil sistemini, onun fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətlə qarşılıqlı təsirini öyrənir. Faktlar göstərir ki, təhsilin sosial effektivliyi kifayət qədər yüksək deyildir. Təhsilin formal səviyyəsi ilə faktik səviyyəsi arasında nəzərə çarpan ayrılıq mövcuddur. Təhsilin sosial effektivliyi təkcə adamların aldıqları biliklərin həcmindən və keyfiyyətindən asılı deyil, o, həm də onların tətbiqi dərəcəsindən, insanların əmək və ictimai fəaliyyətinin praktik surətdə reallaşmasından asılıdır.

Təhsil həm simvolik, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin praktik əhəmiyyəti konkret biliklərdə, vərdişlərdə və bacarıqlarda əks olunur. Simvolik isə təhsilin ictimai mövqeyində görünür. Təhsil müəssisələrinin daxilində şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına, tədrisə münasibətinə və müvəffəqiyyətinə həmyaşıdlar qrupunun təsirinin böyük olması qeyd edilməlidir. Ailə və məktəbin qarşılıqlı fəaliyyəti məsələləri ilə yaxından tanış olmaq, müəyyən araşdırmalar aparmaq, müəyyən nəticələr əldə etmək və faydalı tövsiyələr hazırlamaq lazımdır.

Nəticə. Gənclərin sosiallaşmasının fərdin öz xarakterindən, xüsusiyyətlərindən, ətraf mühitin, məktəbin, ictimai cəmiyyətin təsiri və fərdin təhsil aldığı məktəbin sosioloji əsaslarla qurulmasından asılıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Özünüidarəetmə orqanının inkişafı şagirdlərə sosial münasibətlərin mürəkkəbliyini başa düşməyə, sosial mövqeyi formalaşdırmağa, lider funksiyalarını realizə edəndə öz imkanlarını müəyyənləşdirməyə kömək göstərir.

İşin tətbiqi əhəmiyyətini yeniyetmə şagirdlərin sosiallaşmasında mövcud problemlər üzrə mövcud təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və geniş tətbiqinin praktiki yolları təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi. Dərslik / A.N.Abbasov, L.A.Məmmədli, L.A.Əmirəliyeva. – Bakı: Mütərcim, − 2022. – 464 s.
2. Ağayeva, B.S. Şagirdlərin sosiallaşması üzrə tərbiyə işinin təşkili / B.S.Ağayeva, V.H.Vahidova. – Bakı: Mütərcim, − 2011. – 97 s.
3. Kazımov, N.M. Seçilmiş əsərləri / N.M.Kazımov. – Bakı: OKA Ofset, − c.8. − 2012. – 264 s.
4. Əliyev, R.İ. Humanist psixologiya / R.İ.Əliyev. –Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2023. – 197 s.
5. Vahidov, F.Q. Sosiologiya. Dərslik / F.Q.Vahidov, T.B.Ağayev. – Bakı: Təhsil, – 2008. – 308 s.

S.Z.Qubatova

Socialization of Teens of School for

Summary

Article deals with the research of school's social effectiveness are not high enough. There is considerable discrepancy between the formal level of education and the actual level. The social effectiveness of education not only depends on the amount and quality of the knowledge people receive, but also their degree of application, the practical realization of people's labor and social activities. Education is both symbolic and practical. The practical significance of education is reflected in specific knowledge, skills and abilities. Symbolism appears in the public domain of education.

Key words: *socialization of education, conflict-emotional relations, teenage identity formation, "imitation" and "dentification" mechanisms, socialization*

С.З. Губатова

Социализация подростков-школьников

Резюме

В статье показано, что социальная эффективность школы, образования недостаточно высока. Существует значительное несоответствие между формальным и фактическим уровнем образования. Социальная эффективность образования зависит не только от количества и качества знаний, полученными людьми, но и от степени их применения, практической реализации их в трудовой и социальной деятельности. Образование имеет как символическую, так и практическую значимость. Практическая значимость образования отражается в конкретных знаниях, привычках и навыках. Символическая значимость же проявляется в общественной позиции образования.

Ключевые слова: *социализация образования, конфликтно – эмоциональные отношения, формирование подростковой личности, «имитация» и «механизмы идентификации», социализация*

Rəyçi: ped.f.d., dos. G.R.Məmmədova
Redaksiyaya daxil olub: 27.03.2024

A.V.SADIQOVA
e-mail: aysel.sadqova.01@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.2.238

ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN MİLLİ ZƏMİNDƏ FORMALAŞMASINDA VALİDEYNLƏRİN ROLU

Xülasə. *Tədqiqat nəticəsində bir daha aydın oldu ki, insan bioloji və sosial varlıq olmaqla doğulduğu gündən ömrünün sonunadək mənsub olduğu xalqın genini özündə daşımaqla mühit və tərbiyənin təsiri altında formalaşır. Azərbaycan xalqı həm intellektual potensialı və inkişafı, həm də milli xarakteri baxımından dünyanın ən qabaqcıl xalqlarından biri, Azərbaycan isə inkişaf etmiş, qabaqcıl dövlətlərdən olmaq imkanına malikdir.*

Açar sözlər: *cinsi tərbiyə, milli ruh, şəxsiyyətin formalaşması, milli mənsubiyyət, pedaqoji ədəbiyyat*

Uşağın cinsi inkişafı onun ümumi inkişafının mühüm bir cəhətini təşkil edir, əslində oğlan və qızın doğulduğu gündən başlayaraq fasiləsiz surətdə davam edir. Lakin o, uzun müddət spesifik xarakter daşımır. Cinsi həvəs ancaq müəyyən yaş dövründən etibarən fəallaşır. Bunu nəzərə alaraq, oğlan və qızların cinsi inkişafı prosesini şərti olaraq iki əsas dövrə bölmək olar.

Birinci dövr doğulmuş uşaq yaşından başlayaraq məktəbəqədər yaş, eləcə də müəyyən mənada kiçik məktəbli yaşı dövrünü əhatə edir [1, s. 348].

"Cinsi fərqlər nəzəriyyəsinin tarixi b.e.ə VI-V əsrdən başlasa da, bu problem uzun müddət köklü şəkildə öyrənilməyib. Ayrı-ayrı cinsi fərqləri müəyyən ediblər, lakin onların mahiyyətini araşdıra bilməyiblər. Bu, təkcə anatomiya, fiziologiya, təbabət, psixologiya və s. kimi elmlərin inkişaf səviyyəsi deyil, həm də, bəlkə də hər şeydən öncə köklü əxlaqi maneələrlə şərtlənib" [4, s. 29]. Araşdırmalar göstərdi ki, cinsi tərbiyə problemi ən azı aşağıdakı cəhətlər baxımından diqqəti cəlb edir:

a) cinsi tərbiyə probleminin öyrənilməyə başlandığı vaxt çox qədim bir tarixə malikdir;

b) bu sahədə hələ də sistemli tədqiqat aparılmayıb, onun çoxsaylı sahələri kifayət qədər öyrənilməyib;

c) cinsi tərbiyə eyni zamanda əxlaqi, mənəvi problemdir;

ç) cinsi fərqlər özünü uşaq doğulduğu gündən göstərir, deməli, cinsi tərbiyə ilə də uşaq dünyaya gəldiyi gündən məşğul olmaq lazımdır.

Bir çox müəlliflər Ə.Ə.Əlizadə [1], R.İ.Əliyev [2], İ.S.Kon [4] və b. göstərir ki, uşaq hələ dünyaya gəlməmişdən əvvəl valideynlər cinsi mənsubiyyətindən asılı olaraq ona fərqli münasibət bəsləyirlər. R.İ.Əliyev yazır: "Dünyaya gələcək uşağın oğlan və qız olacağından asılı olaraq valideynlər ona münasibətini müəyyənləşdirir, onun tərbiyəsi ilə necə məşğul olacağını təsəvvür edir, elə bil ki, buna hazırlaşır. Valideynlərin oğlan və qız barədə müxtəlif arzu, istək, fikir, münasibətləri və qayğıları uşaqların tərbiyəsi prosesində bütün dolğunluğu ilə əks olunur. Ata və ana istər-istəməz oğlanların tərbiyəsi ilə bir cür, qızların tərbiyəsi ilə başqa cür məşğul olur, onlara birbaşa və dolayısı ilə müxtəlif keyfiyyətlər, cinsi mənsubiyyət hissi aşılayırlar" [2, s. 42].

Yuxarıda deyilənlər cinsi fərqlər və cinsi tərbiyə ilə bağlı çoxsaylı suallar yaradır. Biz ilk növbədə cinsi fərqlər və cinsi tərbiyənin psixoloji xüsusiyyətləri və şəxsiyyətin formalaşmasına onun təsiri üzərində dayanmaq istərdik.

İlkin olaraq qeyd etmək istərdik ki, hər hansı bir insan cəmiyyətində oğlan və qızlar özlərini fərqli şəkildə aparır. İstənilən hər hansı bir insan cəmiyyəti oğlan və qızlardan fərqli davranış tələb edir, onlara fərqli münasibət bəslənir.

Cinsi fərqlər və ona müvafiq olaraq cinsi tərbiyənin psixoloji xüsusiyyətləri o dərəcədə müxtəlifdir ki, bunu hətta insanlığın cinsi sosiallizasiyası mədəniyyəti adlandırmaq olar.

Oğlan və qızların sosializasiyası məzmunca bir-birindən necə fərqlənir? Bu suala cavab, bir tərəfdən, onların psixoloji xüsusiyyətlərindən, digər tərəfdən, cəmiyyətin onlarda hansı əxlaqi-psixoloji keyfiyyətləri görmək istəməsindən asılıdır.

Cinsi sosializasiyanın mühüm amili nədir və kimdir? Valideynlər, yoxsa başqa uşaqlar, öz həmcinsi, yoxsa əks cinsin nümayəndəsi?

Psixoloji tədqiqatlar birmənalı şəkildə burada valideynlərin rolunu yüksək qiymətləndirir. Uşağın ilkin sosializasiyası doğulduğu andan, anatomik cinsi mənsubiyyət müəyyənləşən kimi başlayır. Valideynlər və digər yaşlılar onlara cinsindən asılı olaraq qadın və ya kişi rolunu öyrədirlər.

Psixoloji tədqiqatlar (Ə.Ə. Əlizadə, İ.S. Kon və b.) onu da göstərir ki, uşaq cinsi mənsubiyyətini 1,5 yaşından başlayaraq bilir və tədricən onun daha vacib cəhətlərini mənimsəyir. 3-4 yaşlı uşaqlar artıq ətrafdakı adamların cinsi mənsubiyyətini fərqləndirə bilirlər. Hətta intuitiv şəkildə onlar daha əvvəl kişi və qadınları fərqləndirə bilir, onlara müxtəlif cür reaksiya verirlər. Üç yaşından sonra uşaqlar cinsi fərqləri zahiri əlamətlərə, geyimə, paltara görə fərqləndirirlər. Həmçinin cinsi mənsubiyyətin dəyişdiyini fikirləşirlər. Bir çox hallarda 3-4-5 yaşlı uşaqlar valideynlərinə belə suallar verirlər. "Ana, sən balaca olanda oğlan idin, yoxsa qız?" "Mən böyüyəndə kişi olacağam. Bəs, mən nə vaxt qız olacağam?" [4, s. 31].

6-7 yaşlı uşaqlar özlərinin cinsi mənsubiyyətini tamamilə dərk edir və bu özünün əksini onların davranışında da tapır. Oğlan və qızlar özləri, böyüklərin təsiri olmadan belə müxtəlif oyunlar oynayır, özlərinə tərəfdaş seçirlər.

Uşaqların hansı əlamətlərə görə özlərinin və başqalarının cinsi mənsubiyyətlərini müəyyənləşdirdikləri mübahisəlidir. Bəziləri bədən quruluşunu, digərləri isə böyüklərin onlara münasibətlərinin təsirini qeyd edirlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, cinsi fərqlər həm psixoloji mahiyyət kəsb edir, həm də sosial mühitin təsiri altında formalaşır. Başqa sözlə, valideynlərin və digər böyüklərin uşaqlarda tərbiyə etmək istədikləri keyfiyyətlərdən asılı olaraq inkişaf edir.

Psixoloq və pedaqoqlar, valideynlər, bütövlükdə cəmiyyət həm insanlar arasındakı münasibətlərdən, həm də iqtisadi, mənəvi-psixoloji durumdan asılı olaraq oğlan və qızların tərbiyəsinə müxtəlif mövqedən yanaşmışlar. Müasir dövrdə oğlan və qızların tərbiyəsinə, onlarda hansı keyfiyyətlərin inkişafına diqqət yetirdiklərini müəyyənləşdirmək üçün biz 52 nəfər ailə qurmağa hazırlaşan gənc oğlan və qızlara, eləcə də təzə ailə qurmuş ər-arvada müraciət etdik.

Sorğuda iştirak edən 45 faiz qadın və 41 faiz kişi müasir dövrdə iqtisadi çətinliyin olduğunu qeyd etməklə bərabər, mənəvi-psixoloji sahədə müəyyən dəyişikliyin olduğunu bildirdilər. Eyni zamanda onlar çətinliyin ailəyə, ər-arvad münasibətlətinə təsir etməməli olduğunu söyləmişlər. Bildirmişlər ki, ailədə ilk növbədə səmimiyyət, qarşılıqlı inam və kömək olmalıdır. Hər cür iqtisadi, maddi çətinlik olsa da, uşaqların sayı çox olmalıdır. Başqa sözlə, onlar ailədə uşaqların sayının 4-6 arasında olmasını məqbul hesab etmişlər.

Sorğunun nəticələrindən göründüyü kimi, nəsillər arasında bu sahədə kifayət qədər fərq olduğu özünü göstərir. Bu ilk növbədə gənclərin və gənc ailələrin maddi təminata, nisbətən yaşlı nəslin isə mənəvi-psixoloji, qarşılıqlı anlaşmaya münasibətlərində özünü göstərir.

Nəsillər arasındakı fərqin cəlb edən tərəflərindən biri də gənclərin ailə həyatında daha çox məsuliyyəti əks cinsin üstünə atması ilə bağlıdır. Onlar eyni zamanda ailədə daha az uşağın olmasını istəyirlər. Diqqəti cəlb edən digər bir cəhət isə müasir gənclərin öz övladlarına daha yaxşı təhsil vermək istəmələrindən ibarətdir.

Nəsillər arasında göstərdiyimiz bu fərqlər təbii ki, gələcəkdə Azərbaycan ailəsində oğlan və qızların tərbiyəsində, ər-arvad münasibətlərində baş verəcək dəyişiklikləri indidən söyləmək imkanı verir. Burada ilk növbədə milli adət və ənənələrimizin, münasibətlərin müəyyən mənada dəyişəcəyi gözlənilir. Təbii olaraq bu prosesin özbaşına, pərakəndə şəkildə inkişafına

yol vermək olmaz. Xüsusilə, məktəbin, pedaqoji kollektivin də üzərinə müəyyən vəzifələr düşür. Onlar təlim-tərbiyə prosesində ailə münasibətləri, övlad tərbiyəsi barədə pedaqoji maarifləndirmə işi ilə də məşğul olsalar daha faydalı olar.

Nəticə. Müəyyənləşdirilmişdir ki, təhsil sistemi, təhsilin məzmunu milli təfəkkür tərzinə, milli mənlik şüuruna, milli özünüdərkə əsaslandırdıqda, onun formalaşdırılmasına xidmət etdikdə həm təlim müvəffəqiyyəti yüksəlir, həm də şagirdlər milli mənəvi dəyərləri daha yaxşı və asan qəbul edir, öyrənirlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Şagird şəxsiyyətinin formalaşması problemi ilk dəfədir ki, ictimai mühit, iqtisadi durum, milli xüsusiyyətlər, ailə tərbiyəsi və təhsilin kompleks təsiri baxımından öyrənilir, onların şagirdin yaşıdları, müəllimlər, valideynlər, ətrafdakı adamlarla qarşılıqlı münasibətlərinin qurulmasına, təlim fəaliyyətinə təsiri tədqiq olunur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən orta ixtisas və ali pedaqoji məktəblərdə, kadr hazırlığı ilə məşğul olan müəssisələrdə ixtisasartırma kursunda istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Ə.S. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. − Bakı: Maarif, − 2009.
2. Əliyev, R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması / R.İ.Əliyev, − Bakı: Maarif, − 2015.
3. Əliyev, R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında cinsi xüsusiyyətlərin rolu // Azərbaycan məktəbi, − 2018, №9, − s.48-52.
4. Кон, И.С. Психология половых различий журнал Вопросы психология // − 2001, №2.

A.V.Sadigova

The Role of Parents in the Formation of a Student's Personality on a National Basis

Summary

As a result of the research, it once again became clear that a person, being a biological and social being, from the day of his birth to the end of his life is formed under the influence of his environment and upbringing, carrying within himself the genes of the people to whom he belongs. The Azerbaijani people have every opportunity to become one of the most advanced nations in the world in terms of their intellectual potential and development, national character, and Azerbaijan is one of the developed and advanced states in the world.

Key words: *sex education, national spirit, personality formation, nationality, pedagogical literature*

А.В.Садыгова

Роль родителей в формировании личности ученика на национальной основе

Резюме

В результате исследований еще раз стало ясно, что человек, будучи биологическим и социальным существом, со дня своего рождения и до конца жизни формируется под влиянием среды и воспитания, неся в себе гены народа, которому он принадлежит. Азербайджанский народ имеет все возможности стать одной из самых передовых наций мира по своему интеллектуальному потенциалу и развитию, национальному характеру, а Азербайджан одним из развитых и передовых государств мира.

Ключевые слова: *половое воспитание, национальный дух, формирование личности, национальность, педагогическая литература*

Rəyçi: ped.e.d., dos. T.B.Eminli

Redaksiyaya daxil olub: 06.05.2024

N.B.SALMANOVA
professor

Ş.H.ƏBDÜRƏHMANOV
professor

R.Ş.ƏBDÜRƏHMANOV
dosent

S.Q.QARAYEVA
dosent

Azərbaycan İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

:10.62021/0026-0028.2024.2.241

YENİYETMƏLƏRİN ASUDƏ VAXTININ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ VƏ FƏAL HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞMASINDA KÜTLƏVİ-SAĞLAMLIQ İDMAN NÖVLƏRİNİN ROLU

Xülasə: *Tədqiqat üçün seçdiyimiz mövzu bu gün ən aktual problemlərdən biridir. Cəmiyyətimizin mənəvi inkişaf səviyyəsi ən yüksək və pak mənəviyyat prinsiplərini və normalarını yeniyetmələrin şüurunda və davranışında möhkəmləndirməyi bir aktual problem kimi qarşıya çıxarır. Yeniyetmələrin həyat tərzi, asudə vaxtlarının səmərəli təşkili, zərərli vərdişlərə cəlb olunmamaları valideynlərin, müəllimlərin, məşqçilərin ən vacib vəzifələrindən biridir. Daha vacib məsələ yeniyetmələrin asudə vaxtını onların marağına səbəb olan vasitələrlə təşkil etməklə onlarda fəal həyat tərzinin formalaşdırılmasıdır.*

Açar sözlər: *yeniyetmə,asudə vaxt, fəal həyat tərzi, idman, kütləvi-sağlamlıq idman növləri, iradi-mənəvi keyfiyyətlər*

Yeniyetmələr arasında aparılan sorğu nəticəsində aydın oldu ki, asudə vaxtın səmərəli təşkilinin əsas vasitələrindən biri kimi idmanla məşğul olmaq birinci sırada yer alır.

İşin təşkili: Hər bir yeniyetmənin fəal həyat tərzi təkcə onu əhatə edən mühit və şəraitdən deyil, eləcə də onun özündən, qarşıya qoyduğu məqsəddən, seçdiyi həyat yolundan, bu yolda göstərdiyi fədakarlıqdan və alışqanlıqdan asılıdır. Buna görə də hər bir yeniyetmənin dərin zəkalı, hərtərəfli inkişafa malik şəxs kimi formalaşıb yetişməsinə, özündə şəxsi məsuliyyət hiss etməsinə, cəmiyyətin ixtiyarlı, xoşbəxt üzvü kimi tanınmasına çalışmaq lazımdır.

Ümummilli Lider H.Əliyev 1979-cu il aprel ayında keçirilən "Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri"nə həsr olunan elmi-praktik konfransda etdiyi məruzəsində şəxsiyyətin fəal həyat mövqeyi anlayışının mahiyyətinə belə açıqlama vermişdir: "Fəal mövqe şəxsiyyətin ... əqidəsini, onun iradə zənginliyini, ideya-mənəvi düşüncələrini ifadə edərək, insana yeni-yeni məsələləri irəli sürüb, həll etməkdə, çətin şəraitdə özünü itirməməkdə, qətiyyətli hərəkət etməkdə, öz üzərinə məsuliyyət götürməkdə kömək edir. Fəal mövqe bəşəriyyətin hazırladığı bütün mənəvi sərvətlərlə öz daxili aləmini daim zənginləşdirməyi tələb edir..." [1, s. 15].

Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı əl ilə başın eyni vaxtda fəaliyyəti zamanı mümkündür. Başqa sözlə, əl icra etdiyini baş düşünsün və əksinə, baş düşündüyünü əl icra etsin. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında fiziki tərbiyənin rolu haqqında dünyanın aqilləri, filosofları, görkəmli pedaqoqları müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Onlar insanların fiziki sağlamlığına xidmət edən fi-

ziki tərbiyəni şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının əsas komponenti saymışlar. Elə bu səbəbdən də yunanlar deyirlər ki, sağlam bədəndə sağlam ruh olar. Sağlamlıq normal yaşayışın ilkin şərtidir. Çünki cəmiyyətin ən qiymətli sərvəti insandır, dünyanın ən böyük möcüzəsi olan insanın sağlamlığı təmin olunmasa fəaliyyətin müxtəlif sahələrində müvəffəqiyyət qazanmaq olmaz. Buna görə də insanların sağlamlığı hələ Hippokrat dövründən müdrik insanların diqqət mərkəzində olmuşdur. Antik dövrün böyük filosofu Platon sağlamlığı insan üçün birinci xoşbəxtlik hesab edirdi. Hippokrata görə, isə hərəkətsiz müalicə yoxdur. Loğman adı ilə tanınan Əbu Əli ibn Sina deyirdi:

Vərzişlə yaxşıca olsan aşina,
Çatarsan fərəhlə sən yüz yaşa.

Misralardan göründüyü kimi böyük təbib və alim Əbu Əli ibn Sina fiziki hərəkət məşğələlərini uzun ömürlüyün əsas komponenti saymışdır.

Böyük Çex pedaqoqu Y.A.Komenski uşaqların erkən yaşdan fiziki hərəkətlərlə müntəzəm məşğul olmalarını tövsiyə edərək göstərirdi ki, uşaqlarla aparılan fiziki və zehni hazırlıq onlarda əməksevərliyə çevrilməlidir.

Görkəmli pedaqoq V.A.Suxomlinski insanın hərtərəfli və ahəngdar inkişafının ən mühüm əlaməti kimi bədən tərbiyəsinin rolunu xüsusilə qiymətləndirirdi. Suxomlinski yazır: "Bədən tərbiyəsi – əvvələn, sağlamlıq və ən yüksək sərvət olan həyatın qorunması üçün qayğıdır; ikincisi, fiziki inkişafın və mənəvi həyatın, insanın çoxcəhətli fəaliyyətinin ahəngdarlığını təmin edən iş sistemidir" [3, s.88].

V.A.Suxomlinski haqlı olaraq göstərirdi ki, bədən tərbiyəsi insan şəxsiyyətinin əxlaqi ləyaqət, hiss və münasibətlərin təmizliyi və nəcibliyi, həyati ideal, əxlaqi və estetik meyardır. O qeyd edirdi ki, yeniyetmələr öz sağlamlıqlarına qayğı göstərməklə, başqa adamların sağlamlığı, istirahəti, həyatın dolğunluğu üçün zəruri olan şərait yaradırlar. Özünə qarşı dəqiqlik başqalarına laqeydlik hesabına inkişaf etməlidir.

Dahilər öz əsərlərində asudə vaxt anlayışını şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı üçün zəruri şərt kimi dərindən əsaslandırmışlar. Onlar asudə vaxtı dincəlmək üçün, bir vətəndaş kimi öz hüquqlarından istifadə etmək üçün vaxt kimi müəyyən etmişlər. Beləliklə, bu vaxt şəxsiyyətin intellektual və fiziki təmayül və qabiliyyətinin inkişafına, sosial tələbatının ödənilməsinə xidmət edir. Bu mənada asudə vaxt həqiqətən ictimai sərvət meyarıdır.

Asudə vaxtdan səmərəli istifadə olunması yeniyetmələrin ideya-siyasi, əmək və mənəvi tərbiyəsi sahəsində dövlətin müxtəlif təşkilatlar qarşısında qoyduğu vəzifələrin çox mühüm tərkib hissələrindən biridir. Asudə vaxtdan istifadə edilməsinə dövlət rəhbərliyi məsələsinin aktuallığı yeniyetmələrin asudə vaxtının artması, ondan düzgün və səmərəli istifadə etmək imkanlarının genişlənməsi, asudə vaxtdan səmərəli istifadə olunmasına ictimai təsirin güclənməsi kimi getdikcə daha aydın təzahür edən meyillərlə də müəyyən edilir. Digər sözlə deyilsə, onunla müəyyən edilir ki, asudə vaxtın artması həyatımızın obyektiv meyilinə çevrilir, onun təşkil edilməsinə tələbat isə mühüm ictimai zərurətə çevrilir.

Yeniyetmələrin bir qismi öz asudə vaxtını müxtəlif texniki bölmələrin, dərnəklərin, idman bölmələrinin işində iştirak etməklə keçirirlər. Nəticə etibarilə bu, ixtisasın artmasında, səmərələşdiricilər, ixtiraçılar hərəkatının genişlənməsində və nəhayət, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşmasında öz əksini tapır.

Yeniyetmə yaşa dolduqca artıq təsadüfi məşğələlər deyil, özünütərbiyə vasitəsi kimi idmanın müxtəlif növləri ilə məşğul olmağa başlayır. Onlar müxtəlif idman bölmələrinə yazılır, idman dərəcəsi almağa çalışırlar. İdman məşğələləri bir çox yeniyetmələrin ünsiyyət vasitəsinə çevrilir.

Yeniyetmələr çox vaxt özləri tərtib etdikləri planı yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu isə onlarda özünəinam hissini itirir, zəruri keyfiyyətləri qazanmağa maneçilik törədir. Bu-

rada müəllim və məşqçilər yeniyetməni müntəzəm surətdə müstəqilliyə alışdırmalı, onda öz qüvvəsinə inamı formalaşdırmalıdırlar.

Yeniyetmələrin bədən tərbiyəsi və idman məşğələlərinə cəlb olunması onların asudə vaxtını təşkil etməyin mühüm cəhətlərindən biridir. Bədən tərbiyəsi və idman insanın sağlamlığını möhkəmləndirməyin, onun iş qabiliyyətinin artmasının mühüm amilidir. Minlərlə yeniyetmə kollektivlərdə yaradılmış idman bölmələrində məşğul olurlar. İdman iki və ya daha çox şəxsin ruhən, əqlən və cismən mübarizəsindən ibarətdir [2, s. 11].

Yeniyetmələrin tərbiyəsində, onların asudə vaxtının səmərəli təşkilində kütləvi-sağlamlıq idman növlərinin (üzgüçülük, velo idmanı, idman turizmi, poliatlon, triatlon) böyük rolu vardır. Bu idman növləri yeniyetmələrin asudə vaxtının məzmunlu keçməsinin mühüm vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də onların vətənpərvərlik tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İdmanın bu növləri oğlan və qızların nəinki fiziki cəhətdən bərkiməsində, həm də onların fəal həyat mövqeyinin, əxlaqi-iradi keyfiyyətlərinin formalaşmasında, gənc nəslin əməyə və Vətənin müdafiəsinə hazırlanmasında böyük rol oynayır.

İdman turizminin xüsusiyyətləri yeniyetmələrdə onunla məşğul olmaq üçün daha çox maraq yaradır. İdman turizminin(piyada turizmi, veloturizm) əsas xüsusiyyətlərindən biri onun mümkün olmasıdır. Verilən fiziki yükün öhdəsindən gəlmək üçün yeniyetmə turist lazımi səviyyədə hazır olmadıqda, həddən artıq yüklənmə müşahidə edilir, bu da orqanizmə mənfi təsirlər göstərə bilir. Çünki həddən artıq fiziki yük orqanizmin imkanlarından artıq olur. İdman turizmdə, baxmayaraq ki, fiziki yük mürəkkəbliyinə görə çox yüksək olur, ümumilikdə götürüldükdə güc daxilindədir. Çünki o vaxta görə məhdudlaşdırılmır, əksinə, hətta çox vaxt müddətinə paylaşdırılır.

Kütləvi-sağlamlıq idman növü kimi sağlamlığının təmin olunmasında üzgüçülük əhəmiyyətli rol oynayır. Üzgüçülük orqanizmə hərtərəfli müsbət təsir göstərən, fiziki və funksional inkişafı təmin edən əsas vasitələrdən biridir. Üzgüçülük orqanizmi xarici mühitin təsirinə hazırlayır və bədənin ümumi müqavimətini artırır. Üzgüçülüklə məşğul olan yeniyetmənin emosionallığı çox yüksək olur.

Yeniyetmələrin əksəriyyəti çox həvəslə asudə vaxtlarında poliatlon (atletika, gimnastika, üzgüçülük, atıcılıq hərəkətləri) və triatlon(velosiped sürmə, kross, üzgüçülük) kimi çoxnövçülüklə məşğul olurlar. Bu çoxnövçülüklərin orqanizmə təsiri daha çoxdur. Məşğul olanlarda yaxşı əhvali-ruhiyyə, gümrahlıq və fiziki inkişaf müşahidə edilir. Yüksək dərəcəli fiziki və funksional imkanlar yaranır ki, bunlar da həm əmək meydanında, həm də idman mübarizəsində lazımdır. Çoxnövçülük gümrahlıq, sağlamlıqla yanaşı yüksək iş görmə qabiliyyətini də artırır. Ciddi məşq prosesində çoxnövçülüyün tərbiyəvi əhəmiyyətini təyin etmək mümkündür. Belə məşğələlər zehni tərbiyəyə də təsir göstərirlər. Məlum olduğu kimi, yeni hərəkətlərin mənimsənilmə qabiliyyətinin inkişafı əsasında sinir sisteminin plastikliyi, yəni koordinasiya hadisəsinin yenidən qurula bilmə, xarici və daxili mühitin müxtəlif təsirlərinə qarşı uyğunlaşma qabiliyyəti durur. Öz növbəsində sinir sisteminin plastikliyi, hərəkət fəallığının hərtərəfli inkişafı nəticəsində təkmilləşir, daha da inkişaf edir. Fiziologiyanın məlumatlarına əsasən məşq prosesində müxtəlif koordinasiyalı standart olmayan hərəkətlərdən istifadə edilməsi plastikliyin təkmilləşməsi üçün əsas imkan yaradır. Çoxnövçülüklə məşğul olduqda orqanizmin hərəkət fəallığı artır. Məşğul olanlarda yeni bacarıq və vərdişlər yaranır.

Çoxnövçülüyün çox böyük tətbiqi əhəmiyyəti vardır. O asudə vaxt problemini həll etməklə yanaşı, hər bir yeniyetmədə fəal həyat tərzini formalaşdırmaqla yanaşı, onlarda Vətəni müdafiə üçün lazım olan bacarıq və vərdişlərin tərbiyə edilməsini təmin edir.

Apardığımız araşdırma nəticəsində aydın oldu ki, kütləvi-sağlamlıq idman növləri ilə məşğul olan yeniyetmələr yaşıdları ilə müqayisədə fəaliyyət zamanı özlərinə daha çox güvənir, sürətli düşünmə və qərar qəbuletmə potensialına malik olurlar və onlarda iradi-mənəvi keyfiyyətlər formalaşaraq əsrimizin bəlasına çevrilmiş narkotik vasitələrdən, siqaret, spirtli içki asılılığından uzaq durmalarına əhəmiyyətli təsir göstərmiş olur.

İşin elmi nəticəsi: yeniyetmələrin asudə vaxtının səmərəli təşkili və onlarda fəal həyat tərzinin formalaşdırılması üçün kütləvi-sağlamlıq idman növləri ilə məşğul olmaq tətbiq olunur.

İşin elmi yeniliyi: yeniyetmələrin asudə vaxtının səmərəli təşkili və onlarda fəal həyat tərzinin formalaşdırılması haqqında nəzəri təhlil həyata keçirilmiş, kütləvi-sağlamlıq idman növləri seçilmiş və tətibiq edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: yeniyetmələrin asudə vaxtının səmərəli təşkili və onlarda fəal həyat tərzinin formalaşdırılması sahəsində səmərəli fəaliyyət üçün valideynlərə, müəllimlərə, məşqçilərə təkliflər tövsiyə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri‖ mövzusunda 1979-cu il aprelin 25-27-də Bakıda keçirilmiş ümumittifaq elmi-praktik konfransında Heydər Əliyevin məruzəsi. – Bakı: Azərnəşr, 1979. – 62 s.
2. Əliyev, K. İdmançının qələbə psixologiyası / K.Əliyev. − Bakı: Ozan, − 2008, − 200 s.
3. Suxomlinski, V.A. Vətəndaşın doğulması / V.A.Suxomlinski. − Bakı: Maarif, − 1975, − 361 s.

N.B.Salmanova, Sh.H.Abdurakhmanov,
R.Sh.Abdurakhmanov, S.G.Garayeva

The Role of Mass Health Sports in the Effective Organization of Leisure and Formation of an Active Lifestyle of Youth

Summary

The topic that we have chosen for research is one of the most pressing problems of our time. The level of spiritual development of our society represents an urgent task to strengthen the highest and purest moral principles and norms in the consciousness and behavior of adolescents. One of the most important tasks of parents, teachers and coaches is effectively organize the lifestyle and free time of teenagers, and not instill in them bad habits. A more important issue is the formation of an active lifestyle in adolescents by organizing their free time in ways that interest them. As a result of a survey conducted among teenagers, it turned out that sports rank first as one of the main means of effectively organizing free time.

Key words: *teenager, free time, active lifestyle, sports, mass recreational sports, volitional and spiritual qualities*

Н.Б.Салманова, Ш.Х.Абдурахманов,
Р.Ш.Абдурахманов, С.Г.Караева

Роль массового оздоровительного спорта в эффективной организации досуга и формировании активного образа жизни подростков

Резюме

Тема, которую мы выбрали для исследования, на сегоднящний день является очень актуальной проблемой. Уровень морального развития нашего общества с ясными принципами и нормами, определяет для нас актуальную проблему. Нужно укрепить её в подсознании и поведении подростков. Одна из важнейших задач родителей, педагогов и тренеров – эффективно формировать образ жизни, организовать свободное время подростков, не прививать им вредные привычки. Более важным вопросом является формирование у подростков активного образа жизни путем организации их свободного времени с интересующими их способами. В результате опроса, проведенного среди подростков, выяснилось, что занятие спортом занимает существенное место в жизни подростков как одно из основных средств эффективной организации свободного времени.

Ключевые слова: *подросток, свободное время, активный образ жизни, спорт, массово-оздоровительный спорт, волевые и духовные качества*

Rəyçi: ped.e.f.d., prof. Y.B.Səmədov

Redaksiyaya daxil olub: 01.04.2024

N.B.SALMANOVA
professor

O.Ə.NOVRUZOV
müəllim, magistr

Z.İ.QƏHRƏMANOVA
dosent əvəzi

Azərbaycan İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

:10.62021/0026-0028.2024.2.245

FİZİKİ MƏHDUDLUĞU OLAN ATICILARIN MƏŞQ PROSESİ ÜÇÜN SƏMƏRƏLİ VASİTƏ VƏ METODLARIN TƏYİNİ

Xülasə: *Müraciət etdiyimiz mövzu demək olar ki, bütün zamanlar üçün aktual olub. Söhbət fiziki məhdudiyyətli insanlardan gedir. Bu bir gerçəklikdir ki, bəşəriyyət durduqca, hər zaman cəmiyyətin gündəmində bu məsələ özünə yer alacaq. Əlillik sonradan müəyyən xoşagəlməz hadisələrin nəticəsi olmaqla yanaşı, həm də doğuşdan gələn bir fəsaddır. Yəni bu aktual məsələyə həm də tibbi tərəfdən yanaşılır. Daha vacib məsələ əlillərin reabilitasiyası, onların cəmiyyətə inteqrasiyasıdır. Əlillərin asudə vaxtının səmərəli təşkilinin əsas vasitələrindən biri kimi idman əlillər arasında böyük marağa səbəb olmuşdur.*

Açar sözlər: *atıcılıq, pnevmatik tapança, məşq prosesi, fiziki məhdudiyyət, sabitliyin pozulması, metod*

İşin təşkili: Azərbaycan Respublikası BMT Baş Məclisinin qəbul etdiyi konsepsiyaya qoşulmuş və aşağıdakılara riayət etməkdədir:

1. İştirakçı dövlətlər əlillərin digər şəxslərlə bərabər mədəni həyatda iştirak etmək hüququnu tanıyır və bütün zəruri tədbirləri görürlər ki, əlillər:

a) münasib formatlarda sənət əsərlərindən istifadə edə bilsinlər;

b) münasib formatlarda televiziya proqramlarından, filmlərdən istifadə, teatr və digər mədəni tədbirlərdə iştirak edə bilsinlər;

c) teatr, muzey, kinoteatr, kitabxana və turizm xidmətləri kimi mədəni tədbir və xidmətlərdən yararlanma, həmçinin mümkün olduqca milli mədəni əhəmiyyət kəsb edən abidə və obyektlərə baxma imkanı əldə edə bilsinlər.

2. İştirakçı dövlətlər yalnız əlillərin rifahı üçün deyil, həmçinin cəmiyyətin zənginləşdirilməsi naminə əlillərə yaradıcı, bədii və intellektual potensiallarını inkişaf etdirmək imkanını yaratmaq üçün bütün zəruri tədbirləri görür.

3. İştirakçı dövlətlər beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq, əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması haqqında qanunların əlillərin mədəniyyət əsərlərindən istifadələrinə əsassız və ya diskriminasiya xarakterli maneə olmaması üçün bütün zəruri tədbirləri görür.

4. Əlillərin jest dilləri və karların mədəniyyəti daxil olmaqla, xüsusi mədəni və dil özünəməxsusluğunun tanınmasına və dəstəklənməsinə digər şəxslərlə bərabər səviyyədə hüquqları vardır.

5. Əlillərə digər şəxslərlə bərabər asudə və istirahət vaxtını keçirmək və idman tədbirlərində iştirak etmək imkanının verilməsi üçün iştirakçı dövlətlər aşağıdakı məqsədlər üçün zəruri tədbirləri görürlər:

a) əlillərin bütün səviyyəli ümumi profilli idman tədbirlərində iştirakının təbliği və təşviqi;

b) əlillərə, xüsusilə əlillər üçün nəzərdə tutulan idman və asudə vaxt tədbirlərini təşkil etmək, inkişaf etdirmək və bu tədbirlərdə iştirak etmək imkanının yaradılması və bununla əlaqədar digər şəxslərlə bərabər təhsil, hazırlıq və resurslarla təmin olunmalarına yardım edilməsi;

c) əlillərin idman, rekreasiya və turizm obyektlərindən istifadə etmək imkanının təmin edilməsi;

d) əlil uşaqların digər uşaqlarla birlikdə asudə və istirahət vaxtının keçirilməsində, oyunlarda, yarışlarda və ya idman tədbirlərində, o cümlədən məktəb sistemi çərçivəsində keçirilən tədbirlərdə iştirak etmək imkanının təmin edilməsi;

e) əlillərin asudə vaxtının, turizmin, istirahət və idman tədbirlərinin təşkili ilə məşğul olanların xidmətlərindən istifadə imkanının təmin edilməsi [2, s. 5].

Əlillərin asudə vaxtının səmərəli təşkilinin əsas vasitələrindən biri kimi idman əlillər arasında böyük marağa səbəb olmuşdur.

Güllə atıcılığında müxtəlif fiziki məhdudiyyəti olan idmançılara fərdi və komanda yarışlarında birgə mübarizəyə imkan verən funksional təsnifat sistemindən istifadə olunur. İdmançılar mövcud fiziki məhdudiyyətdən (bədəninin yuxarı və aşağı ətrafların hərəki qabiliyyəti, əzələ gücü, cəldlik dərəcəsi və görmə itiliyindən) asılı olaraq qruplara bölünürlər:

1. SH1 – Silahı saxlamaq üçün əlavə dayaqdan istifadə etməyənlər
2. SH2 – Silahı saxlamaq üçün əlavə dayaqdan istifadə
3. SH3 – Yalnız SH1 və SH2 qrupları üzrə Paralimpiya oyunlarında yarışlar keçirilir.

İdmançılar 22 kalibrli tüfəng və havalı tapançalardan(sıxılmış hava və ya sıxılmış qazla CO_2 və ya yaylı) istifadə edirlər. Tətiyin çəkilməsi zamanı qaz CO2 maye halından qazaoxşar hala düşür və güllənin hədəfə doğru hərəkətinə təkan verir. 10 m məsafəyə atəş açmada 4.5mm, 25m və 50m məsafəyə atəş açmada 5.6 mm kalibrli güllələrdən istifadə olunur.

Yarışlarda hərəkət məhdudluğu olan idmançılar 3 vəziyyətdən atəş açırlar:

* stullardan istifadə etməklə ayaq üstə vəziyyətində – standing
* istinad stollarından istifadə etməklə diz üstü vəziyyətində – kneeling
* uzanılmış vəziyyətdə – prone

Fiziki məhdudluğu olan atıcılar qüsurlarının dərəcəsindən asılı olaraq, müxtəlif psixoloji hallara malikdirlər. Bunu nəzərə alaraq, onların məşqində tətbiq olunan əsas metod fərdi yanaşma olmalıdır.

Diqqətin pozulmasını xarakterizə edən amillər siyahısında sidiyin ifrazı ilk yerdədir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün biz həmin atıcıları hər məşqdə 70 güllədən sonra mütəmadı olaraq sidiyin ifraz olunması aktını yerinə yetirməyi tapşırdıq (yarış qaydalarına əsasən qadınlar 40, kişilər 60 güllə atır). 3 aydan sonra artıq bu hal onlarda avtomatlaşmış hala çevrildi.

Ardıcıl dəqiq atəşlərdən sonra, hətta müsbət emosiyaların nəticəsində qan-damar sistemində ritmin artması ilə əlaqədar əzələlərdə yaranan titrəyişləri aradan qaldırmaq üçün biz aromaterapiyadan istifadə etdik. Təsadüfi deyil ki, bu gün aromaterapiya – efir yağlarının vasitəsi ilə orqanizmə təsir etmə müxtəlif sahələrdə tətbiq olunur. Müxtəlif ətirlərin vasitəsilə istənilən vaxt əhvalı-ruhiyyəni yüksəltmək mümkündür. Güllə atıcıları müəyyən atəşlərdən sonra əllərində olan tərləməni silmək məcburiyyətində olurlar. Bildiyimiz kimi, hal-hazırda müxtəlif ətirli kağız dəsmallar istehsal olunur. Biz atıcıların hansı iyi daha çox xoşladığını sorğu vasitəsilə müəyyən etdik:

Muradov Əkbər – limonun ətrini (yorğunluğu aradan qaldırır, yuxuya meyilliliklə mübarizə aparmağa kömək edir və insanda iş qabiliyyətini daha da artırır).

Zeynalov Kamran – mixək ətrini (çox incə bir ətrə malikdir ki, onunla əqli hücuma keçməmişdən öncə nəfəs almaq çox faydalı olur. O, həmçinin vacib məsələlərin həllinə hazırlaşanda da yardımçı ola bilər, belə ki insanın zehnini gücləndirir).

Məmmədov Elşad – çobanyastığı ətrini (sinir sistemini sakitləşdirir).

Biz atıcılara məşq prosesində belə ətirlər hopdurulmuş kağız dəsmallar payladıq və onlardan istifadə etməyi tapşırdıq. Bu atıcılar tərəfindən maraqla qarşılandı və nəticəsi müsbət oldu.

Rənglər də məşq prosesində atıcıların davranışına müəyyən təsir göstərir. Diqqət yetirsək, görərik ki, atıcılıq idmanında güllələr üçün nəzərdə tutulmuş qabların əksəriyyətində daha çox sarı və yaşıl rəngə üstünlük verilir.

Ruh düşkünlüyünü aradan qaldırmaq üçün sarı rəngdən istifadə olunur. Əzələləri gücləndirir, həzm sisteminə təsir edir. Depressiyanı azaldır, melanxoliya əlamətlərini aradan qaldırır. Mənfi emosiyalardan təmizlənməyə köməkçi olur. Coşğu və optimizm yaradar. Sarı ağılın rəngidir və zehni qabiliyyətləri inkişaf etdirir. Bunun üçün də atıcılara sarı rəngdə idman köynəklərində məşq etmək tövsiyə olundu.

Yaşıl inadcıllıq, təkidlilik, öz maraqlarına, mənafeyinə sadiq qalmaq rəngidir. Bu rəng qələbəyə can atmağı yüksəldir, daxili harmoniyaya dəctək olmağa kömək edir. Yoxlama yarışlarında yaşıl rəngli idman köynəklərində iştirak etmək tapşırıldı.

Gözlərdə yorğunluğun yaranması ilə əlaqədar görmə itiliyinin zəifləməsini aradan qaldırmaq üçün biz məşq prosesində aşağıdakı hərəkətləri tətbiq etdik:

1. Gözü hərəkətə gətirən əzələlər üçün hərəkətlər kompleksi.
2. Göz hərəkətlərinin koordinasiyası üçün hərəkətlər kompleksi (boyun əzələlərinin iştirakı ilə).
3. Tennis topu ilə hərəkətlər kompleksi (bütün göz əzələləri iştirak edir).
4. Gözü hərəkətə gətirən əzələlərin tonusu üçün hərəkətlər kompleksi.

Müxtəlif hallar olur ki, silahın tətiyində təmirə ehtiyac yaranır. Sözsüz ki, təmir olunmuş tətik işlək hala gətirildikdə əvvəlkinə nisbətən gərgin olur və atıcıdan daha çox qüvvə tələb edir. Bəzən atıcı yarışlara hazırlaşan zaman öz silahının tətiyinin gərilmə xüsusiyyətlərinə həddindən artıq alışır, onu həssaslıqla və yüksək səviyyədə idarə edə bilir. Lakin yarışqabağı tətik mexanizmində baş vermiş hər hansı bir nasazlıqla əlaqədar silahın təmir edilməsi tətiyin gərilmə xüsusiyyətlərinin də dəyişməsinə səbəb olur. Təmirdən sonra tətiyin tam saz (işlək) vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, atıcı onun gərilmə xüsusiyyətlərinin əvvəlkindən fərqləndiyini hiss edir və bu yeni şəraitə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkir. Elə buna görə də məşqlər zamanı atıcının eyni hərəkəti hərdən-bir tətiyin gərilmə xarakterini dəyişməklə alternativ (başqa bir) silahla da təkrar etməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bu amili aradan qaldırmaq üçün ay ərzində atıcılara bir neçə məşqdə müxtəlif gərginlikli tətiklərə malik silahlarla məşq etmək tapşırıldı. 3 aydan sonra bu amil üzrə atəşlərdə yayınma aradan götürülmüş oldu.

Sabitliyin pozulması amili də atıcılarda çox da olmasa baş vermiş oldu. Nişanalma zamanı atıcı silahı əlində tərpənməz şəkildə saxlamaq qabiliyyətinə malik olmalı və onun sabit qalmağını təmin etməyi bacarmalıdır. Sabitlik dedikdə, silahın arpacığının 4 saniyə ərzində hədəfin 9-luğuna tərpənməz şəkildə tuşlanmış vəziyyətdə saxlanılması başa düşülür. Atıcının yüksək sabitliyə nail olması barmaq əzələlərinin daha fəal aktivliyinə səbəb olur. Bu məqsədlə məşqin hazırlayıcı hissəsində 10 dəqiqə boş silahla tuşlama hərəkətləri tətbiq olundu.

Nəfəssaxlama zamanı gərginliyin artması və hərəkətlərin bir-biri ilə uzlaşdırılmaması amili demək olar ki, aşağı dərəcəli atıcıların hamısına məxsus bir vəziyyətdir. Nişan alma zamanı atıcı nəfəsi saxlayarkən döş qəfəsi, qarın, çiyin, üz və s. əzələlərini gərginləşdirir. Belə gərgin vəziyyət atıcıya narahatlıq yaradaraq nişanalma zamanı və tətiyi çəkərkən onun öz hərəkətlərinin uzlaşdırmasını çətinləşdirməklə yanaşı, həm də tez yorulmasına da səbəb olur.

Atəş zamanı atıcının gərgin vəziyyətdə olmasını onun zahiri görünüşündən, yəni üz əzələlərinin gərginliyindən və tənəffüs sistemindəki pozuntudan müşahidə etmək olar. Bu yorğunluğun aradan qaldırılması üçün biz 3-4 seriyadan sonra atıcılara xüsusi hərəkətlər verdik:

1. Çiyin əzələləri üçün hərəkətlər kompleksi.
2. Əl və barmaqlar üçün hərəkətlər kompleksi.

İşin elmi nəticəsi: Fiziki məhdudluğu olan atıcılar üçün səmərəli məşq vasitələri seçilərək məşq prosesində tətbiq olunur.

İşin elmi yeniliyi: Fiziki məhdudluğu olan atıcıların məşq prosesi haqqında nəzəri təhlil həyata keçirilmiş, fiziki məhdudluğa müvafiq məşq vasitələri və metodları seçilmiş və tətibiq edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Fiziki məhdudluğu olan atıcılar əsasən əl və barmaq falanqalarında ağrı hiss etdikləri üçün, xüsusi hərəkətlər kompleksi tərtib edilmiş və bu kompleks hərəkətlər atıcılıq üzrə paralimpiyacıların məşqində tətbiq olunur.

Ədəbiyyat

1. Əlilliyin qarşısının alınması, *əlillərin* reablitasiyası və sosial müdafiəsi *haqqında* Azərbaycan Respublikasının Qanunu. − 31 may 2018-ci il.
2. BMT-nin Əlillərin hüquqları haqqında" Konvensiyasının icrasına dair Azərbaycan Respublikasının ilk hesabatı. − Yanvar, – 2011
3. Eminbəyli, Y.İ. Atıcılıq idmanı. Dərslik /Y.İ.Eminbəyli, O.A.Stepanova, Z.İ.Qəhrəmanova. − Bakı: Araz, − 2014.

N.B.Salmanova, O.A.Novruzov, Z.İ.Qahramanova

Determination of Effective Tools and Methods for the Training Process of Physically Disabled Shooters

Summary

The topic we are addressing has been relevant for almost all time. We are talking about people with physical disabilities. It is a fact that this issue will always be on the agenda of the society as long as humanity exists. Disability is not only the result of certain unpleasant events, but also a consequence of birth. That is, this urgent issue is approached from a medical point of view. A more important issue is the rehabilitation of disabled people, their integration into society. As one of the main means of effectively organizing the leisure time of the disabled, sports has attracted great interest among the disabled.

Key words: *shooting, air pistol, training process, physical limitation, instability, efficient tool, method*

Н.Б.Салманова, О.А.Новрузов, З.И.Гахраманова

Определение эффективных средств и методов тренировочного процесса стрелков с физическими недостатками

Резюме

Тема, которую мы затрагиваем, актуальна практически во все времена. Речь идет о людях с физическими недостатками. Это факт, что этот вопрос всегда будет в повестке дня общества, пока существует человечество. Инвалидность – это не только результат тех или иных неприятных событий, но и следствие рождения. То есть к этому актуальному вопросу подходят с медицинской точки зрения. Более важным вопросом является реабилитация инвалидов, их интеграция в общество. Как одно из основных средств эффективной организации досуга инвалидов, спорт вызывает большой интерес среди инвалидов.

Ключевые слова: *стрельба, пневматический пистолет, тренировочный процесс, физическое ограничение, нестабильность, эффективный способ, метод*

Rəyçi: ped.e.f.d., prof. Y.B.Səmədov

Redaksiyaya daxil olub: 18.05.24

A.M.SƏFƏRLİ
e-mail: aysel.seferli.2001@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

:10.62021/0026-0028.2024.1.249

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN YARADICI TƏXƏYYÜLÜNÜN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Məqalədə təxəyyülün inkişaf mərhələləri, təxəyyülün komponentləri, kiçikyaşlı məktəblilərin təxəyyül xüsusiyyətləri, təxəyyülün inkişafında nitqin, diqqətin, hafizənin və oxu dərslərinin rolu kimi məsələlər araşdırılır. Həmçinin məqalədə şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünün inkişaf etdirilməsinə imkan yaradan əsas şərtlər tədqiq olunur.*

Açar sözlər: *təxəyyül komponenti, təxəyyül xüsusiyyətləri, təsəvvür, yaradıcı təxəyyül, motivasiya səviyyəsi, emosional sfera*

Kiçikyaşlı məktəblilərin formalaşmasının əsas mərhələləri onun təxəyyülünün inkişafı ilə qırılmaz sürətdə bağlıdır. Görkəmli psixoloq L.Vıqotski uşaq yaşlarında təfəkkür, hafizə və təxəyyülün sıx əlaqədə olması nəticəsində, bu üçlüyün birinin inkişaf etməsi ilə digərlərinin inkişafına təsiri haqqında fikirlərin əsasını qoymuşdur. L.S.Vıqotskiyə görə, uşaq təxəyyülünün erkən yaşlardan aktiv inkişaf etməsinə baxmayaraq, o, böyüklərlə müqayisədə daha zəif olur, lakin uşağın həyatında daha çox yer tutur. Bunları nəzərə alaraq uşaqlarda təxəyyülün inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirək. Fransız psixoloqu T.Ribo insanda təxəyyülün inkişafının əsasən üç mərhələsini ayırd etmişdir.

1. Uşaqlıq və yeniyetməlik dövrü − xülya, oyun, nağıl və müxtəlif məzmunlu ideyaların hakim mövqeydə olması mərhələsi;

2. Gənclik dövrü − xəyalların fəaliyyətlərdə gerçəkləşdirilməsi cəhdləri və konstruktiv mühakimələr yürüdülməsi mərhələsi;

3. Yetkinlik dövrü − təxəyyülün intellektə tabe olunduğu mərhələ [1].

Uzun müddət psixologiyada V.Ştern və D.Dyuinin irəli sürdüyü fərziyəyə əsasən, təxəyyülün uşaqlarda daha məhsuldar olduğu fikri aktual olmuşdur. Onlar iddia edirdilər ki, uşağın təxəyyülü daha zəngindir və yaş artdıqca təxəyyül intellektə tabe olaraq rassional düşüncəylə əvəzlənir.

Lakin L.S.Vıqotski təxəyyül problemini yaş aspektində təhlil edərək, bu cür mövqelərin əsassızlığını göstərdi. O, iddia edirdi ki, bütün təxəyyül obrazları real həyatda qazanılan təsəvvür və təəssüratlara əsaslanır. Ona görə də uşağın təcrübəsi yetkin insanın təcrübəsindan daha az, intellekti daha elementar və sadədir, yəni uşağın təxəyyülünün daha zəngin olduğunu söyləmək çətindir. Sadəcə bəzən uşaqlar kifayət qədər təcrübəyə malik olduqda, həyatda qarşılaşdıqlarını özünəməxsus şəkildə izah edir va bu izahlar çox vaxt gözlənilməz və orijinal görünür.

Təxəyyül, istənilən digər psixi proseslər kimi, insan ontogenezində müəyyən inkişaf yolu keçir. O.M.Dyaçenko özünün araşdırmasında göstərmişdir ki, uşaq təxəyyülü öz inkişafında digər psixi proseslərin tabe olduğu qanunlara tabe olur. O, təxəyyülün iki komponentə malik olduğunu müəyyən etmişdir:

– məsələnin həllinin ümumi ideyasının yaranması;

– bu ideyanın həyata keçirilməsinin planının tartib edilməsi.

L.F.Berifainin fikrincə, uşağın təlim şərtlərinə asan uyğunlaşması üçün onlarda təxəyyül aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

– əşyaların yenidən qurulma prinsiplərini canlandıra bilmək qabiliyyətinə;
– istənilən obyektin tam obrazının yaradılması qabiliyyətinə;
– ilkin məqsədlərdən kənarlaşma və yeni məqsədlərin qoyulması qabiliyyətinə;
– əşya ilə xəyali eksperimentin aparılması, obyektin yeni kontekstlərə daxil edilməsi və müvafiq fəaliyyətə uyğun üsul və ya prinsipləri tapmaq qabiliyyətinə [2].

Müasir tədqiqatçılar göstərmişlər ki, təxəyyülün inkişafının ən yüksək səviyyəsi 8-11 yaşda müşahidə olunur, bu isə kiçik məktəbli yaş dövrüdür. Deməli, məhz ibtidai məktəbdə təxəyyülün inkişaf etdirilməsinə daha çox vaxt və diqqət ayırmaq lazımdır.

Təxəyyül məktəblinin idrak proseslərində nə qədər çox iştirak edərsə, onun öyrənməsi daha aktiv və tədris fəaliyyəti bir o qədər yaradıcı olacaqdır. Təxəyyül tərəfindən yaradılmış hər bir obraz, əsasən, real həyatdan götürülmüş və insanın əvvəlki təcrübəsində olan elementlərdən qurulur. Ona görə də insanın təcrübəsi nə qədər zəngin olarsa, onun təxəyyülü də bir o qədər çox materiala malik olur. Uşaqların təxəyyülünün bu xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Yalnız şagirdin materialı necə dərk etdiyini deyil, həm də bu materialın onun təxəyyülündə necə öz əksini tapdığını bilmək vacibdir. Təxəyyülün inkişafı zamanı əşyavi mühitin yalnız müxtəliflik baxımından deyil, həm də uşaqlara təsəvvür etmək, düşünüb tapmaq, yaratmaq imkanı verəcək formada təşkil edilməlidir.

Nitq təxəyyülün inkişafı və fəaliyyəti baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Nitqin, eləcə də əyani-obrazlı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi sayəsində uşaqların təxəyyülü əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə uğrayır, o, konkret obrazlı komponentlərdən azad olur və mücərrəd təfəkkürün bir sıra elementlərini özündə əks etdirir. Təxəyyül prosesinin başlanğıcında əldə edilmiş təcrübənin əsasını qavrayışlar təşkil edir. Uşağın gördüyü, eşitdiyi, hiss etdiyi hər bir şey onun gələcək yaradıcılığı üçün ilk istinad nöqtəsini təşkil edir. Toplanan materiallar əsasında yeni obrazlar yaradılır. Daha sonra bu materialın mürəkkəb emal prosesi həyata keçirilir.

Yaradıcı təxəyyülün inkişafı diqqət və hafizənin inkişaf səviyyəsindən də asılıdır. Psixoloqların verdiyi məlumatlara görə, məhz bu keyfiyyətlər məktəblilərin təfəkkürünün, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin və yaradıcı təxəyyülünün inkişafının əsasını təşkil edir və onların yaradıcı axtarış fəallığını yüksəldir. Doğru şəkildə seçilmiş dərs tapşırıqları kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün inkişafında halledici rol oynayır. Tapşırıq növləri məktəblilərin təfəkkürünün inkişafına müxtəlif şəkildə təsir göstərir. Bu, mətnlərin məzmunu ilə bağlı sualların verilməsi, mənzərənin formalaşdırılması, cavab verən şagirdə əlavə sual vermək bacarığının formalaşdırılması ola bilər. Təxəyyülün çevikliyini artırmaq üçün dərsdə müxtəlif tipli tapşırıq və məsələləri həll etmək, həm də onları araşdıraraq həll xüsusiyyətlərini müzakirə etmək lazımdır. Yeni məsələni həll edərkən onun köhnə məsələlərlə müqayisə etmək va onların həllində yeni elementləri müəyyən etmək lazımdır. Müəllimlər şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünü inkişaf etdirmək məqsədilə onları işin nəticələrini müstəqil şəkildə yoxlamasına həvəsləndirə bilər. Onların qarşısında belə bir məsələ qoyulmalıdır; öz nəticələrini digər şagirdlərin cavabları ilə, dərsliklə, lüğətlə, müəllim tərəfindən təqdim edilmiş nümunə ilə müqayisə etməmək, məsələni müstəqil şəkildə yoxlamaq; məsələnin yoxlanması zamanı hansı qaydadan istifadə edəcəklərini müəyyən etmək.

Yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan dili və oxu dərslərində müxtəlif metodlardan istifadə etmək lazımdır. Məsələn, mənasına görə bənzər və ya ziddiyyət təşkil edən sözləri seçmək; hekayəni davam etdirmək; yaddaş dəftərçəsini tərtib etmək; hekayə, sözlar, söz birləşmələrini fikirləşib tapmaq; həmin sözlərdən, şəkil va ya sxem üzrə, söz birləşmələri ilə cümlələr qurmaq; cümlələri genişləndirmək; suallar üzrə, mətnin məzmunu üzrə şəxsi təəssüratların əsasında hekayə tərtib etmək; hekayəyə şəkil çəkmək; hekayanin hissələrinə, şeirə ad vermək və s. lazımdır. Bu cür tapşırıqların dərslərin strukturuna daxil edilməsi məktəblilərin təxəyyülünün müxtəlif yaradıcı keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasını təmin edir.

Təlim oyunlarının tətbiq edilməsi fərdi və şəxsi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır. İnteraktiv təlim texnologiyalarının tətbiq edilməsi hər bir şagirdin fəaliyyətini bi-

ləşdirməyə, onun tədris fəaliyyətinin və şəxsiyyətlərarası ünsiyyətini genişləndirməyə imkan verir. Beləliklə, təlimin şagirdin yaradıcılığına istiqamətləndirilməsi müəllimin dərslərin təşkili və keçirilməsi üzrə fəaliyyəti ilə bağlı məqsədə çatmaqdan ibarətdir. Təlimin təşkilində müəllimin oynadığı aparıcı rol onun üzərinə bazi tələbləri qoyur. Belə ki, müəllim peşəkarlığı ilə bağlı irəli sürülmüş tələblər bunlardır: xarici görünüş, ünsiyyət tərzi və insani keyfiyyətlərin müsbət mənada büruzə verməsi, eləcə də şagird kollektivini təşkil etmak bacarığı. K.N.Volkovun fikrincə, avtoritar ünsiyyat tərzi şagirddə passivlik, qorxaqlıq, qətiyyətsizlik, inamsızlıq, təcavüzkarlıq kimi keyfiyyatların formalaşmasına, laqeyd ünsiyyət tərzi isə uşaqlarda qəzəb və kin, ədavət hisslərinin oyanmasına səbəb olur. Eləcə də A.Y.Qordin qeyd edir ki, müəllimin soyuqqanlılıq hissinin itirməsi şagirddə özünü patoloji həyacanlanma və ya ətalət vəziyyətində büruzə verən müdafiə reaksiyası olan immunitet yaradır.

Motivasiya səviyyəsi yaradıcı təxəyyülün inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb adit. A.V.Bruşlinski və M.İ.Volovikovanın fikrincə, motivasiya sahəsinin təsir qüvvəsinin əsasında təlimin emosional-iradi tənzimlənməsi durur, onlar vəhdət içərisində fəaliyyət göstərir. L.L.Bojoviç dərs materialının yeniliyini, orijinallığını, əks etdirən tədris fəaliyyətinin tənzimləyicisi kimi emosiyaların xüsusi rolunu vurğulayır. Şagirdin iradi komponentin iştirakı tədris vəziyyətlərini sadəcə emosional baxımdan əks etdirməsi üçün deyil, həm də tədris məsələlərini optimal surətdə həll etməsi, xüsusi olaraq öz işinin nəticələrinə və onun yerinə yetirilməsi üsuluna nəzarət etməsi üçün zəruridir.

Beləliklə, aşağıdakı şərtlər şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünün inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır.

1. Şagirdlərin müxtəlif fəaliyyət növlərinə qoşulması;
2. Təlim prosesində qeyri-ənənəvi formalardan istifadə olunması: ekskursiyalar, problemli vəziyyətlərin yaradılması, rollu oyunların tətbiq edilməsi və s.
3. Psixoloji tapşırıq və məsələlərin tətbiq edilməsi;
4. İşin şagirdlər tərəfindən müstəqil şəkildə yerinə yetirilməsi;
5. Tapşırığın yerinə yetirilməsi üzrə işin planlaşdırılması;
6. Dərsin hər bir mərhələsində işin müxtəlif formalarının tətbiq edilməsi;
7. Dərslərdə müxtəlif materiallardan istifadə;
8. Yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş müxtəlif tapşırıqlardan stifadə olunması [4].

Kiçik məktəbli yaş dövrü idrak proseslərinin formalamasında keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi ilə xarakterizə olunur. Kiçikyaşlı məktəblinin yaradıcı təxəyyülünün inkişafı onların fərdiliyinin üzə çıxarılması, onlarda emosional sferanın, kommunikativ bacarıq və vərdişlərin, dəyər münasibətlərinin, tədris fəaliyyətinin və şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin formalaşması məsələlərində böyük rol oynayacaqdır. Eyni zamanda, şagirdlərin motivasiya səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsi, təlim prosesində tətbiq edilən təlim oyunlarının artırılması, nitq və əyani-obrazlı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi yaradıcı təxəyyülün inkişafını şərtləndirəcəkdir.

Elmi nəticə: Kiçikyaşlı məktəblilərin müxtəlif fəaliyyət növlərinə qoşulması, işin müstəqil şəkildə yerinə yetirilməsi, dərslərdə müxtəlif materiallardan istifadə etməsi təxəyyülün inkişafına xidmət edir.

Elmi yenilik: Təlim fəaliyyəti prosesində motivasiya səviyyəsinin düzgün təşkili yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Təlim fəaliyyətinin təşkilində təxəyyül surətlərinin düzgün tətbiqi sayəsində kiçikyaşlı məktəblilərin idrak imkanları əsaslı şəkildə inkişaf edir.

Ədəbiyyat

1. Eminov, A.İ. Şagirdlərdə yaradıcı fantaziya tərbiyəsi / A.İ.Eminov. − Bakı, − 1990.
2. Əliyev, R.İ. Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri / R.İ.Əliyev, − Bakı, − 2004.

3. Əzizov, Q.Q. Psixologiya / Q.Q.Əzizov, − Bakı, − 2024.
4. Əlizadə, Ə.Ə. Şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı və tərbiyə edilməsi / Ə.Ə.Əlizadə, − Bakı, − 1995.
5. Əlizadə, Ə.Ə. Təxəyyül: Psixoloji etüdlər / Ə.Ə.Əlizadə, − Bakı, − 2006.
6. Daniels, S. Yaratıcı çocuklar yetiştirmek / S.Daniels, − Ankara, − 2015.

A.M.Safarli

Features of the Formation of the Creative Imagination of Younger Schoolchildren

Summary

The article explores the stages of development of imagination, components of imagination, characteristics of imaginative abilities of primary school students, and issues such as the role of speech, attention, memory, and reading lessons in the development of imagination. Additionally, the article investigates the fundamental conditions that create opportunities for the development of creative imagination in students.

Key words: *Formation characteristics of creative imagination in primary school students*

А.М.Сафарли

Особенности формирования творческого воображения у младшеклассников

Резюме

Статья посвящена рассмотрению таких аспектов проблемы формирования творческого воображения, как этапы развития воображения, компоненты воображения, особенности воображения детей младшего школьного возраста, роль речи, внимания, памяти и уроков чтения. В статье также исследуются основные условия развития творческого воображения младшеклассников.

Ключевые слова: *компонент воображения, особенности воображения, представление, творческое воображение, уровень мотивации, эмоциональная сфера*

Rəyçi: dos. Q.Q.Əzizov

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

T.F.SƏLİMLİ
baş müəllim
e-mail: temkineselimli@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.253

FRANSIZ DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN QRAMMATİK TAPŞIRIQLAR

Xülasə. *Araşdırmada fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində müxtəlif tapşırıqların istifadəolunma məqsədi və yararlılığı əks olunur. Burada kifayət qədər, sadə tapşırıqlardan başlayıb daha mürəkkəb tapşırıq növlərinə yer verilir. Əlbəttə ki, tapşırıqları tərtib edərkən dilöyrənənlərin səviyyələri mütləq nəzərə alınmalıdır. Qrammatik biliklərin tədrisində dilöyrənənlərin ana dildəki qrammatik bilik səviyyələri də mütləq şəkildə diqqətdə saxlanmalıdır. Fransız dilinin qrammatikası və Azərbaycan dilinin qrammatikası arasında fərqlər mövcuddur, qrammatika sahəsindəki bu fərqliliklər diqqətdə saxlanılmaqla dilöyrənənlər xarici dilləri ana dilləri ilə müqayisəli şəkildə mənimsəyirlər. Xarici dillərin tədrisində müqayisəli təhlil aparılması tədris prosesini asanlaşdırır və sürətləndirir. Qrammatik təhlilin aparılması cümlələrin düzgün tərcümə olunmasına, düzgün mənanın başa düşülməsinə imkan verir.*

Açar sözlər: *qrammatik çalışmalar, mahnı dinləmə, çoxseçimli tapşırıqlar, əlaqəli tapşırıqlar*

Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində qrammatikanın öyrənilməsində, dilöyrənənlərin dil, bilik və bacarıqlara yiyələnmələrində tapşırıqlar mühüm rola malikdir. Qrammatik tapşırıqlar dilöyrənənlərin yazılı və şifahi nitqinin formalaşmasına imkan verir. Onların vərdiş, səriştə bacarıqlarını inkişaf etdirir və dilöyrənmə prosesini asanlaşdırır. Tapşırıq və çalışmaların əsas xüsusiyyəti qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaqdır. Dilöyrənənlər əldə etdikləri biliklər çərçivəsində fəaliyyət növlərini reallaşdırırlar. Məqsədyönlü təşkil edilmiş fəaliyyətlər sayəsində dilöyrənənlər xarici dildə bilik və bacarıqlar əldə etmiş olurlar. Tapşırıqlar yaradıcı xarakter daşımalıdır. Dilöyrənənlər mənimsədikləri linqvistik biliklərdən istifadə edərək, onlar öz sərbəst fikirlərini ifadə edə bilir, dialoji və monoloji nitq vərdişləri əldə edirlər.

Qrammatik qaydaların tədrisinə xidmət edən tapşırıq növləri müxtəlif situasiyalar daxilində dilöyrənənlərə təqdim edilə bilər. Bu tapşırıqlarda başlıca məqsəd zaman uzlaşmalarını düzgün işlətmək və boşluqları düzgün əvəzliklərlə tamamlamaq vərdişi formalaşdırmaqdır. Qrammatik tapşırıqların hər birinin yerinə yetirilməsi müəyyən konkret, dəqiq məqsədlərə xidmət edir. Burada başlıca məqsəd dilöyrənənlərin xarici dil vərdiş və səriştələri əldə etmələridir. Müəyyən tapşırıq və çalışmaların əldə edilmiş qrammatik biliklər çərçivəsində tətbiq edilməsi dil bacarıqlarının yaranmasına, formalaşmasına və xarici dillərin sistemli şəkildə tədrisinə xidmət edir [1, s. 23].

Natamam mətnə digər bir nümunə göstərmək olar. Misal üçün, mahnı dinləmə ilə əlaqəli olan tapşırıqlar. Mahnılar da öz növbəsində xarici dillərin öyrənilməsində, tədrisində autentik materiallar kimi mühüm rol oynayır. Leksikanın, qrammatikanın üzərində işləmək üçün lüğət ehtiyatının zənginləşməsində, eyni zamanda dilöyrənənlərin anlama və yazı bacarıqlarının formalaşmasında linqvistik biliklərin təkmilləşməsində mahnıların dinlənməsinə üstünlük verilir. Bizim fikrimizcə, mahnılar dillərin tədrisində, daha çox lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, dilöyrənənlərin söz və ifadələri daha mükəmməl mənimsəmələrinə kömək edir. Dərslərin maraqsız keçməsinin qarşısını almaq üçün əlavə tapşırıqlar tərtib etmək lazımdır. Mahnı dinləməklə bərabər tələbələr şifahi anlama bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Mahnıda buraxılan söz-

ləri tamamlamaq nitq fəaliyyətini inkişaf etdirir. Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində mahnı dinləmə fəaliyyətlərinin təşkili, tələbələrdə mədəni dəyərlərin formalaşmasına imkan verir. Auditoriya mühitində reallaşan fəaliyyət növləri dərsin məzmununa uyğun şəkildə təşkil edilməlidir. Yaradıcı xarakterli tapşırıq növləri xarici dil biliklərinin əldə edilməsində əsasən, eşidib-anlama vərdişlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Dinləmə nəticəsində yeni sözlər, ifadələr, ümumilikdə desək leksik, qrammatik biliklər izah olunur. Bütün bunlar tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesinə müsbət təsir göstərir. Dilöyrənənlər bilmədikləri, ilk dəfə eşitdikləri yeni sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə öyrənirlər. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, feillərin təsrif olunmuş formalarına, sözlərin cümlə daxilində işlənmə xüsusiyyətlərinə bələd olmadan mənanın düzgün başa düşülməsi mümkün deyil. Bunun nəticəsində qrammatik struktur və quruluşlar tapşırıqların köməyilə aydınlaşdırılır. Mənanın düzgün başa düşülməsi və dinləmə materiallarının təhlil edilməsi üçün xarici dildə mövcud olan bütün qrammatik formaları, qaydaları, dil normalarını bilmək daha məqsədəuyğundur. Metodik dərs vəsaitlərinin çoxunda qrammatik qayda və qanunların, strukturların, quruluşların tədrisinə imkan verən tapşırıqların müxtəlif növləri mövcuddur. Tapşırıq və çalışmalar qrammatik bacarıqların yaranmasında, formalaşmasında və təkmilləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, qrammatik tapşırıq növləri müxtəlif dil bacarıq və vərdişlərinin yaranmasına və inkişafına xidmət edirlər. Anlama vərdişini, ifadəetmə vərdişini formalaşdıran, inkişaf etdirən qrammatik tapşırıq növləri ilə yanaşı leksik bilik və bacarıqların yaranmasına xidmət edən çalışma və tapşırıq tipləri mövcuddur. Çoxseçimli tapşırıq növləri bu sahədə xüsusilə fərqləndirilir. Bu tapşırıqlar dilöyrənənlərin ümumi bilik səviyyələrinin qiymətləndirilməsində daha effektiv vasitələrdir. Verilmiş tapşırığı yerinə yetirərkən dilöyrənənlər təklif olunan cavablar arasından düzgün olan cavabı seçib təsdiq etməlidir. Çoxseçimli tapşırıqlar anlama bacarıqlarının yoxlanmasında və leksik biliklərin qiymətləndirilməsində mühüm rola malikdirlər (sinonimlər üzərində iş, naməlum sözü tapmaq və s.). Bu tapşırıq növləri iki, üç cavabdan və ya "düz" (Vrai), "səhv" (faux), "razı" (Oui), "əks" (Non) seçimlərindən ibarətdir [3, s. 52].

Çoxseçimli tapşırıqlar müxtəlif formalarda təqdim oluna bilər [5, s. 3]. Məsələn: 1) tək düzgün cavab şəklində; 2) çoxsaylı cavablar şəklində; 3) bütün cavablarda doğruluq var, amma kiçik bir nüans səhv cavabı tapmağa imkan verir [5, s. 4]. Burada qrammatik biliklər nəzərə alınmasa da dilöyrənənlərin dünyagörüşü bu tapşırıqların yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn: a) boşluğu tamamlama [5, s. 6]. b) eyni qrupa aid sözləri sıralamaq [5, s.4].

Bu tapşırıq yazılı anlama fəaliyyətidir. Tapşırığı yerinə yetirmək üçün fransız dilində tədris olunan ölkəşünaslıq biliklərini bilmək lazımdır. Düzgün cavablar bəzən şans nəticəsində əldə edilə bilər. Ümumiyyətlə, bu tip tapşırıqlar dilin müxtəlif sahələri üzrə bilikləri yoxlamağa imkan verir. Burada qrammatik bilikləri yoxlamaq daha effektivdir.

Struktur tapşırıq növlərinə nominal vahidlərin əvəzlənməsinə əsaslanan tapşırıqları, oyun tapşırıqlarını, qarşılıqlı şəkildə iki hissəyə bölünmüş cümlələrin tamamlanmasına xidmət edən tapşırıqları, kommunikativ xüsusiyyətli tapşırıqları və s. tapşırıq növlərini aid etmək olar. Sözönülərin, zamanların işlənməsi əsasında təşkil edilən tapşırıq növlərini də struktur çalışmalara aid edilir.

Əvəzetmə tapşırıqları qrammatikanın və qrammatik strukturların öyrənilməsində mühüm rol oynayırlar. Bu tapşırıqlar sayəsində dilöyrənənlər avtomatik dil vərdişləri əldə edirlər. Struktur tapşırıqların əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edən bu tapşırıqlar verilmiş konstruksiya modelləri əsasında yeni cümlələrin qurulmasını və yeni ifadələrin dilöyrənənlər tərəfindən işlənməsinə imkan verir. Əvəzetmələr leksik və qrammatik olmaqla fərqləndirilir. Bu tapşırıqlar təkrarlardan xilas olmağa, əsas fikrin digər terminlərlə ifadə olunmasına xidmət edir. Nümunə üçün, *"Pierre a réussi son bac haut la main, Pierre a obtenu d'excellentes notes!" 1. Pierre a réussi son bac haut la main, il a obtenu d'excellentes notes! 2. Pierre a réussi son bac haut la main, le jeune homme a obtenu d'excellentes notes!* [4].

Leksik əvəzləmə tapşırıqlarında əsasən nominal vahidlərə məxsus təkrarlardan (sinonimlərdən) qaçılır. Burada daha çox əvəzliklərdən istifadə olunmaqla əvəzləmələr reallaşdırılır. Bunlar qrammatik sözlərin, əvəzliklərin əvəzlənməsi adlandırılır. Əvəzləmə tapşırıqları öyrənmə prosesində söz ehtiyatının zənginləşməsi, xarici dildə lüğət biliklərinin əldə edilməsini asanlaşdırır.

Əlaqəli tapşırıqlar, həmçinin cütləşmə tapşırıqları da adlandırılır. Yazılı anlama fəaliyyətinin formalaşmasında, təkmilləşməsində mühüm yer tutur. Bu tip tapşırıqları yerinə yetirərkən sintaktik və lüğət biliyinə yiyələnmək lazımdır. İki sırada verilmiş sözlərin cərgəsindən uyğun olan cüt sözlər dilöyrənən tərəfindən qarşılaşdırılıb qeyd olunur. Bu tapşırıq növlərini yerinə yetirmək çətin deyil, amma kifayət qədər effektivdir. Mətndən götürülərək iki hissəyə bölünmüş cümlələr arasında semantik, morfoloji və sintaktik əlaqələr nəzərə alınır [2, s. 12].

Dilöyrənənlər cümləni tamamlamaq, bərpa etmək üçün hər iki cərgədə olan elementlərin hər birini təhlil edir və birinci cərgənin elementlərini, ikinci cərgənin elementlərinə uyğunlaşdırmağa cəhd edir. İkinci halda, idiomatik ifadələr seçilir və onların mənaları müəyyənləşdirilir. Biz güman edirik ki, dilöyrənənlər bütün ifadələrin mənasını bilmir, amma sözləri əlaqələndirməklə, nümunələrin köməyilə orta neytral sözlərin mənasını anlamağa çalışırlar. Yoxlamanın nəticəsi dilöyrənənlərin seçimindən asılıdır.

Düzgün cavabları seçərkən sütunlardakı sözlərin mənasına diqqət yetirmək və onları qarışdırmamağa səy göstərmək lazımdır. Tapşırıq həm qrammatikanın öyrənilməsinə, həm də lüğət ehtiyatının inkişafına, anlamaya imkan verir. Tapşırıqlar dilöyrənənlərin dil biliklərini və bacarıqlarını daha yaxşı qavramalarına imkan verir.

İşin elmi nəticəsi: Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində istifadə olunan qrammatik tapşırıq növlərini yerinə yetirərkən dilöyrənənlər qrammatik formaları mənimsəməklə düzgün ifadələri, sözləri şifahi nitqdə işlədə bilmə bacarığı əldə etmiş olurlar. Çalışmaları yerinə yetirməklə qrammatik bacarıqlar avtomatik səriştə, vərdiş halına çevrilir. Dilöyrənənlər düzgün, dəqiq, səlis danışıq və yazı bacarıqlarını təlim prosesi çərçivəsində reallaşdırırlar. Müəllim tərəfindən təqdim edilmiş müxtəlif situasiyalar daxilində biliklərin həyata keçirilməsi qiymətləndirmə prosesinə imkan verir. Tapşırıqların səhvsiz, mütəmadi olaraq yerinə yetirilməsi tələbə və şagirdlərin dil qabiliyyətlərinin və bacarıqlarının aşkarlanmasına imkan verir. Eyni zamanda yeni biliklərin tətbiqinə şərait yaradır. Ana dilində verilmiş cümlələrin tərcüməsinə, mürəkkəb cümlələrin təhlilinə, vasitəsiz və vasitəli nitqə çevrilməyə, müxtəlif situasiyalara uyğun yaradıcı fəaliyyətlərə əsaslanan və s. müxtəlif qrammatik tapşırıq növləri dil sinfi mühitində həyata keçirilir və dil öyrənmə prosesini sürətləndirir. Dilöyrənənlərin özlərinə inamı və xarici dilə maraqlarını artırır.

İşin elmi yeniliyi: Dilöyrənənlərin dörd dil bacarıqlarının (anlama, danışma, yazı və oxu) formalaşdırılması və vərdişlərə yiyələnmələri məqsədilə tapşırıqların növləri araşdırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində dilöyrənənlərin dil bacarıq və səriştələrinin əldə edilməsində tapşırıq və çalışmalar mühüm rol oynayır. Qrammatikanın öyrədilməsinə xidmət edən çalışmalar toplusu düzgün yazılı və şifahi nitqi formalaşdırır. Məqsədli qrammatik tapşırıqların istifadə edilməsi dil öyrənmə prosesini sürətləndirir və asanlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Бурина, Е.В. Сборник грамматических упражнений по французскому языку. Учебное пособие / Е.В.Бурина, −Москва:Изд-во Рос.экон.акад., − 2006, − 128 с.
2. Girardet, J., Pécheur J. Campus méthode de français 2, // CLE International, − 2018, − Paris, − 206 p.
3. Girardet, J., Pécheur J., Duranton L., Garnaud C. Campus cahier d'exercices 2. // CLE Internatinal, − Paris, − 2018, − 126 p.
4. http://gramm-fle.ulb.ac.be/95/ (consulté plusieurs fois au cours de l'année 2010)
5. http:// www.questy.fr

T.F.Salimli

Grammatical Assignments used in the Study of the French Language as a Foreign Language

Summary

The purpose and usefulness of using various assignments in the study of the French language as a foreign language in research is reflected. Here, as much as possible, starting from simple terms and moving on to more complex terms are given. Of course, the levels of the speakers must be taken into account when arranging the instructions. In the training of grammatical knowledge, the level of grammatical knowledge of the speakers in their native language must be kept attentive. There are differences between the grammar of the French language and the grammar of the Azerbaijani language. Keeping in mind the differences in the field of grammar, the learners can absorb the new language comparing it with their native one. Making comparative analysis in the analysis of foreign languages simplifies and accelerates the process of interpretation. Making grammatical analyzes allows the sentences to be translated correctly and the correct meaning to be captured.

Key words: *grammar studies, listening to songs, multiple choice tasks, related tasks*

Т.Ф.Салимли

Грамматические задания, используемые при изучении французского языка как иностранный

Резюме

В исследовании отражены цель и полезность различных задач при обучении французскому языку как иностранному. Здесь их довольно много, начиная от простых задач и заканчивая более сложными типами задач. Разумеется, при составлении заданий необходимо учитывать уровни претендентов. При обучении грамматическим знаниям необходимо учитывать уровень грамматических знаний на родном языке обучающихся. Существуют различия между французской грамматикой и азербайджанской грамматикой. Учитывая эти различия в области грамматики, учащиеся овладевают иностранными языками аналогично родному языку. Сравнительный анализ при обучении иностранным языкам облегчает и ускоряет процесс обучения. Проведение грамматического анализа позволяет правильно перевести предложения и понять правильный смысл.

Ключевые слова: *изучение грамматики, прослушивание песен, задачи с множественным выбором, связанные задачи*

Rəyçi: filol.f.d. A.M.Ağakişiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

Y.B.SƏMƏDOV
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor əvəzi

S.B.ƏLİZADƏ

Azərbaycan İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

:10.62021/0026-0028.2024.2.257

ATICILIQDA PSİXOLOJİ ÇƏTİNLİKLƏRİN DƏF EDİLMƏSİNƏ DAİR

Xülasə. *İdmançıların hazırlanması sisteminin təkmilləşdirilməsi və idman məşqinin nəzəriyyəsi və metodikası baxımından atıcılıqda psixoloji çətinliklərin dəf edilməsinin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan məqalədə atıcılıq üzrə keçirilən yarış zamanı yaranan psixoloji gərginliklər, onları yaradan obyektiv və subyektiv çətinliklər şərh olunur. Çünki bu çətinlikləri bimədən, hiss etmədən, onları ustalıqla aradan qaldırmadan yüksək idman nəticələri əldə etmək mümkün deyil. Təqdim olunan məqalədə atıcılıq idmanında psixoloji çətinliklərin dəf edilməsinin detalları, şərtləri izah olunub və bütün bunlar ön plana çıarılaraq, nəzəri təhlilə cəlb edilmişdir.*

Açar sözlər: *psixi vəziyyət, artan həyəcan, atıcı, məşq*

GİRİŞ

İdmançıların atıcılıq zamanı yaranan müxtəlif çətinlikləri məharətlə, əzmlə aradan qaldırmaları inkişaf etdirilən yüksək mənəvi və iradi keyfiyyətləri idman nəticələrinin əldə edilməsində əsas amillərdəndir. Azad Mirzəcanzadə iradi keyfiyyət haqqında yazmışdır: "İnsanın iradəsinin onun ömür yollarında necə böyük xariqələrin, qələbələrin əsas mənbəyi olduğu haqda çox misallar və ibrətamiz hekayələr söyləmək olar.

Ümumiyyətlə, insanın yaşamaq haqqı iradə, dözüm, mübarizə, vəziyyətdən baş çıxarma və s. şərtlərin kontekstində özünü doğruldur" [4, s. 151].

Dediklərimizlə əlaqədar Bernard Şounun bir mülahizəsi maraqlıdır: "İradə olmayan yerdə yol da yoxdur".

İdmançının iradəsi yalnız şüurlu tərzdə çətinlikləri aradan qaldırma prosesində inkişaf edir və möhkəmlənir.

Belə çətinliklər çoxdur. Bunlar ilk növbədə verilmiş idman növünün xüsusiyyətlərindən asılı olaraq obyektiv (xarici) çətinliklərdir. Buraya tamaşaçıların reaksiyası, kənar səslər, radioda hakim rəyləri, uçan təyyarənin güclü səsləri, atışda gözlənilməz fasilələr, atma mexanizmlərinin sıradan çıxması, çoxlu sayda "parlaq" görünüşü olan hədəflər, müxtəlif işıqlandırma, silahın nasazlığı, keyfiyyətsiz sursat və yağış, soyuq, külək kimi diqqəti yayındıran iqlim şəraiti daxildir.

Subyektiv (daxili) çətinliklər atıcının şəxsi xüsusiyyətləri, vərdişləri və rəqabətli atıcılıq təliminin keçirildiyi mühitin müxtəlif təsirlərinə emosional münasibəti ilə əlaqələndirilir. Stend atıcılığında subyektiv çətinliklərin xarakterik fərqləndirici xüsusiyyəti, atış zamanı atıcının hərəkətlərinə birbaşa təsir göstərən açıq şəkildə mənfi emosional vəziyyətlərin yarışlarda görünməsidir.

Psixoloji hazırlıq vahid və ardıcıl prosesdir. Atıcılıqda psixoloji çətinliklərin dəf edilməsində taktiki hazırlığın psixologiyasının mühüm rolu vardir. Bu baxımdan "Azərbaycanda idman psixologiyasının bəzi aktual problemləri" adlı dərs vəsaitində deyilir: "Taktiki fəaliyyətdə həlledici əhəmiyyət kəsb edən psixi proses təfəkkürdür. ...İdmançı taktiki təfəkkürün kö-

məyi ilə sürətlə dəyişən vəziyyətləri qiymətləndirməyi bacarır və özünün taktiki fikirlərini sahmana salır" [3, s. 144].

Məqsəd və vəzifələr

İdmançılarda orqanizm üçün zərərli olan emosional gərginlik halları müxtəlif səbəblərdən baş verir. Həmin səbəblər bunlardır: yarışlara tam hazırlaşmaqda qeyri-müəyyənliyə əsaslanan səhvlər qorxusunun yaranması; komandanın nəticəsini aşağı salmaq qorxusu; yüksək rəqabət səviyyəsi; bu yarışlar üçün məşqçi tərəfindən qoyulmuş mümkün olmayan tapşırıqlar; atıcılıq nəticələrinin azalması üçün qorxunun yaranması və s.

Stend atıcılığı idmançının döyüş hazırlığı vəziyyətinə ciddi tələblər qoyur. Hədəf atəşində idmançı daim diqqətin maksimum konsentrasiyası və atışın uçan hədəfə vaxtında yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar silahın məkan oriyentasiyasına dəqiq və kifayət qədər sürətli vizual-motor reaksiya ehtiyacı ilə qarşılaşır.

Atış zamanı bütün hərəkətlərin incə koordinasiyası, ciddi səy dozası sinir proseslərinin optimal səviyyəsini tələb edir. Bu tələblərdən yayınma atıcının düzgün hərəkətlərinin ciddi şəkildə pozulmasına səbəb olur.

Bütün bu dəyərli elmi fikirlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, atıcının psixi vəziyyətini vaxtında və düzgün qiymətləndirməsi qarşıdan gələn çətinliklərin gedişatına və nəticə əldə etməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Buna görə də psixi vəziyyəti arzu olunan səviyyəyə çatdırmağın yol və vasitələrini bilmək idmançının taktiki məharətinin ən mühüm təzahürüdür.

Məlumdur ki, idmançılar yarışlardan əvvəl hazırlıq vəziyyətini, yəni artan əsəb həyəcanı inkişaf etdirir. Bu da bədənin qarşıdakı hərəkətləri yerinə yetirmək üçün kökləndiyini göstərir. Bu tənzimləmə müxtəlif şərtlərlə baş verir. Sinir həyəcanının (aktivləşməsinin) səviyyəsinə və müddətinə əsasən onu dörd mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələ idmançının yarışa daxil olunduğu andan kifayət qədər uzun müddət çəkir. Burada həyəcanverici proseslər baş verir, lakin onların inkişafı əsasən idmançının fiziki hazırlığından asılıdır.

İkinci mərhələ yarışa başlamazdan əvvəl birbaşa hazırlıq dövrüdür. Bu dövrdə xüsusilə yarış ərəfəsində güclü həyəcanlanma baş verir.

Üçüncü mərhələ idmançının yarış atmosferinə daxil olduğu anda baş verən başlanğıc vəziyyətdir. Bu anda atıcılar ya optimal oyanma (aktivləşmə) vəziyyətində olurlar, ya həddən artıq həyəcanlanırlar, ya apatiya vəziyyətinə düşüb emosional gərginlik nümayiş etdirirlər.

Dördüncü mərhələ birbaşa rəqabət fəaliyyətində həyəcan şəraitinin yarandığı zamandır.

Bütün bu mərhələlər müəyyən səviyyədə həyəcan ehtiva edir və idmançı ya öz-özünü idarə etməlidir, ya da məşqçi və ya komanda yoldaşlarından kömək almalıdır.

Psixi vəziyyətləri müalicə etmək üçün bütün hərəkətlərin əsası idmançının yarışlarda çıxış etmək üçün səfərbər olmasına müsbət (və ya mənfi) təsir göstərə bilən taktiki üsulların istifadəsidir. Əlverişsiz amilləri aradan qaldırmaq üçün atıcının yarışlara hazırlıq və onlarda iştirak zamanı təlim-tərbiyə işləri prosesində idmançıların psixi vəziyyətinə müsbət təsir göstərən taktiki texnikanın variantlarını seçmək lazımdır. Psixi vəziyyəti arzu olunan səviyyəyə çatdırmağın yol və vasitələrinə dair biliklər, eləcə də əldə edilmiş təcrübə atışda taktiki məharətin təzahürünün ən mühüm mənbələridir.

Beləliklə, atıcıların fərdi psixi vəziyyətlərini nəzərdən keçirmək və onların tənzimləmə yollarını müəyyənləşdirməyin mühüm əhəmiyyəti vardır. Psixi vəziyyətlərin tənzimi ilə bağlı Tomas İsmayılovun və Cəmilə Məmmədovanın fikirləri belədir: "Psixi vəziyyətlərin geniş mənada tənzimi iki yolla aparılır: onların baş verməsini xəbərdar etmək və kənardan təsir metodları və yaxud özünütənzim metodları" [2, s. 264].

Özünütənzim vasitələri müsbət dinamikaya malik olduqda onlardan istifadə etmək mümkündür. Belə hallarda idmançı, özünütəqlinə müraciət edir: "Mən güclüyəm", "Mən bütün çətinlikləri dəf edə bilərəm", "Mürəkkəb situasiyadan çıxdığımı günbəgün hiss edirəm" və s.

Son illər idmanda autogen məşq metodlarına psixogegiyenaya, götürülmüş xüsusi relaksasiya və digər metodlara keçid müşahidə edilir [5, s. 100].

"Psixi tənzimləmənin bir növü relaksasiya adlanır. Bu psixi sakitlik və əzələ boşalmasından ibarətdir ki, bunu da insan özü-özünə təlqin edə bilir. Bu çox asan psixi tənzimləmə yoludur. Hipnozdan fərqli olaraq burada başqa bir insan sənə öz fikrini qəbul etdirməyə çalışmır. İkincisi, bu məşqə peşəkar psixoloq cəlb etməyə ehtiyac yoxdur və heç bir əlavə maliyyə xərci tələb olunmur. Bu təlqini harada və nə vaxt istəsən, məşq etmək mümkündür. Onu insan həyatının çox sahəsində həyata keçirmək imkanı vardır. Buna autogen məşq də deyilir" [1, s. 100; 6].

Aktivləşdirmənin optimal vəziyyəti (həyəcan). Optimal həyəcanlılıq mərhələsində orqanizm qarşıdan gələn fəailiyyətə yaxşı hazırlaşır, idmançı enerji və inam artımını yaşayır, eyni zamanda onda yüksək əhvali-ruhiyyə tənzimlənir. Optimal aktiv fazada olan atıcı demək olar ki, vəziyyətini düzgün qiymətləndirə bilir. Yorğunluq, həddindən artıq həyəcan və ya yaxşı sinir-əzələ hazırlığını göstərən simptomları tanıya bilər. Ən əsası, atıcı optimal həyəcanlılıq şəraitində fərdi atışa, seriyaya və bütün rəqabətli məşqlərə uyğunlaşa bilir.

Ancaq nəzərə almalıyıq ki, mərkəzi sinir sisteminin optimal həyəcanlı vəziyyəti uzun müddət davam edə bilməz. Atış yükünün və rəqabətli vəziyyətlərin təsiri altında əsəbi yorğunluq yaranır, görmə kəskinliyi və diqqət kütləşir və s.

Optimal aktivləşmə mərhələsində olan, özünü yorğun hiss edən idmançı yarış zamanı fasilələr arası məharətlə istirahət, vaxtında isinmə, özünü masaj, multivitaminlər, orqanizmin fəaliyyətini bərpa etmək üçün içkilər, qəhvə və s. maddələr qəbul edə bilir. Bu hallarda ən vacib şey özünə təlqindir, atışlara başladığınız eyni psixi vəziyyətdə, yəni optimal aktivləşmə mərhələsində çəkilişlərə davam etmək üçün özünü tənzimləmədir.

Artan həyəcan vəziyyəti. Artan həyəcan vəziyyətində atıcı tez-tez özünə inam hissi yaşayır. O, bir qayda olaraq, artan templə atışa başlayır və bilməyərək yanlışlıqlara yol verir. Bununla da nəticələrin kəskin azalmasına səbəb olur. Həddindən artıq həyəcanlanmanın mənfi təzahürü müxtəlif formalarda ifadə edilə bilər. Mənalı və koordinasiyalı çəkilişlərə tamamilə mane olan hallar olur. İdmançılar silaha sahib olmaq kimi qeyri-adi hisslərlə rastlaşırlar. Bunlara ayaqların titrəməsi, tərləmə, hədəf uçuşuna diqqəti cəmləyə bilməməsi və s. aid edilir.

Bu vəziyyət daha çox yüksək səviyyəli yarışlarda ilk dəfə iştirak edən atıcılarda və ya yarışlarda yüksək dərəcəli və rəqiblərlə üzləşən gənc atıcılarda və ya yarışın nəticələrinə böyük ümidlər bəsləyən idmançılarda, məsələn, qələbə qazanmaq, daha yüksək idman standartını yerinə yetirmək, milli komandaya qoşulmaq və s. üçün qeyd olunur.

Yarışlara həddindən artıq həyəcanlı vəziyyətdə gələn və ya yarışlar zamanı özlərini həddən artıq həyəcanlı aparan idmançılara bədəni optimal vəziyyətə gətirmək üçün sakit qaçış və gimnastik yeriş hərəkətlərindən istifadə edərək silahsız sakitləşdirici isinmə hərəkətləri etmək tövsiyə oluna bilər. Eyni zamanda əzələlərdə daha çox sərtlik tapsanız, rahatlama məşqindən istifadə edin, yəni növbə ilə qolları və ayaqları silkələməklə, sakitləşdirici masajdan istifadə edərək əzələləri rahatlaşdırmaq lazımdır. Həddindən artıq həyəcanlı vəziyyətdə hədəfə cəld və sakit şəkildə atəş əmrini vermək pis manevr deyil.

Gərginliyin səbəbi məqsədlərə çatmamaq qorxusudursa, atıcını onun üçün mümkün olan nəticəyə yönəltməli və ya onu ruhlandıracaq vasitələrdən istifadə etməlidir. Əgər atıcı həddən artıq həyəcanlanmışdırsa,(orkestr, tamaşaçılar, parad, yüksək səviyyəli atıcıların olması və s.) onda atıcının diqqətini rəqabət şəraitindən ayırmaq, başqa mövzulara keçmək, sakitləşməyin yollarını tapmaq lazımdır. Həyəcan səviyyələrini bərabərləşdirmək üçün, əksinə, aktivləşdirmə səviyyəsi optimal səviyyədən aşağı olan atıcılarla əlaqə yaratmağa çalışmalıdır. Psixoloji vəziyyəti optimal vəziyyətə gətirmək üçün çox təsirli bir vasitə autogenik təlimdir. Buna özünətəlqin vəziyyəti deyilir.

Emosional əzginlik (özünəgüvənsizlik) vəziyyəti. Emosional depressiya vəziyyətində atıcının hər cür şübhəsi var: məşqdə irəliləyişlər, müəyyən bir yarış üçün verilən tapşırıqların yerinə yetirilməməsi və bəzən yarışlarda iştirak etmək istəməməsi. Güclü və erkən başlanğıc

həyəcanı artmasına səbəb olur və yarış zamanı sinir − psixi gərginliyin həddən artır olması onu apatiya vəziyyətinə gətirir.

Belə hallarda əsasən atıcı zahirən sakit görünür, amma etdiyi hərəkətlərdə süstlük və zəif nəticələr özünü biruzə verir. Apatiya vəziyyətində olan atıcıya aşağıdakılar tövsiyə olunmalıdır:

– gimnastika hərəkətləri, gəzinti və qaçışdan istifadə edərək artan templə isinmə hərəkətləri (silahlı və ya silahsız) icra etməli. Tonusu yüksəltmək üçün hədəfi yüksək səslə və qəfildən soruşmaq;

– komandanın taleyi və yarışlarda şəxsi iştirak üçün məsuliyyət hiss etmək, yarış vəziyyətlərinə diqqət yetirmək, fərdi atıcıların və komandaların nəticələri ilə maraqlanmaq;

– həyəcan səviyyəsi kifayət qədər yüksək olan atıcılarla əlaqə yaratmağa çalışmaq;

– əgər idmançının özündə iradə yoxdursa, məşqçi ona kömək etməlidir.

İşin elmi nəticəsi. Beləliklə, atıcı idmançıların fərdi xüsusiyyətləri və situasiyanın spesifikliyi nəzərə alınmaqla, psixo-tənzimin tətbiq olunan müxtəlif taktikaları, yalnız ümumi ənənəvi qanunlara tabe olmaqla yüksək psixi vəziyyətdə fiziki və texniki imkanları aşkar edir. Və bu da atıcıların psixoloji çətinliklərinin dəf edilməsinə imkan verir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə qaldırılan problem müxtəlif alimlər tərəfindən nəzəri cəhətdən tədqiq olunsa da atıcılıqda psixoloji çətinliklərin dəf edilməsi ilk dəfədir ki, metodiki cəhətdən araşdırılır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədə tədqiq olunan mövzu, atıcılıqda psixi çətinliklərin dəf edilməsi psixi vəziyyətin çox mürəkkəb proses olub, onun sabitləşməsinə xidmət edir ki, dominantlıq kəsb etsin və sonradan şəxsi xassəyə çevrilsin. Burada başlıca məsələ idmançı xarakterinin əsasını təşkil edən müvafiq münasibətlərin təşəkkülü və möhkəmləndirilməsidir. Bu isə məşqçi və başqaları tərəfindən, yəni tərbiyə prosesində, özünü təşkil və özünüsəfərbəretmənin təsiri ilə, idmançının özünütərbiyə prosesi ilə yaradılır.

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, atıcıların psixi vəziyyətlərinə təsir edən və tənzimləmə metodları taktiki texnikaların arsenalı olduqca müxtəlifdir. Məqsəd atıcıların və məşqçilərin onlardan öz fəaliyyətlərində məharətlə və geniş istifadə etmələridir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, K. İdmançının qələbə psixologiyası / K.Əliyev, − Bakı: Ozan, − 2008, − 200 s.
2. İsmayılov, T.M., İdman psixologiyası. Bədən tərbiyəsi və İdman Akademiyası üçün dərslik / T.M.İsmayılov, C.M.Məmmədova. − Bakı: Maarif, − 2002. − 276 s.
3. Qurbanov, X.K. Azərbaycanda idman psixologiyasının bəzi aktual problemləri. Dərs vəsaiti / X.K.Qurbanov, T.M.İsmayılov. − Bakı, − 2008, − 246 s.
4. Mirzəcanzadə, A.X. İxtisasa giriş. Neft və qaz profilli ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / A.X.Mirzəcanzadə. − Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, − 1990, − 336 s.
5. Nəsrullayev, M. Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası. Dərs vəsaiti / M.Nəsrullayev, E.Hüseynov, İ.Əliyev, Y.Nuriyev. – Bakı: Araz, − 2012, − 372 s.
6. Şıxbabayev, A. Hipnoz və müalicəvi təlqinlər / A.Şıxbabayev, − Bakı: Azərnəşr, − 1982.

Y.B.Samadov, S.B.Alizade

Overcoming Psychological Difficulties in Shooting

Summary

Improvement of the training system of athletes and sports training overcoming psychological difficulties in shooting from the point of view of theory and methodology research is important. In this regard, the shooting competition in the article psychological tensions arising during the period, objective and subjective difficulties that create them is interpreted. Because without feeling these difficulties, overcome them skillfully it is impossible to achieve high sports results without lifting.

Submitted The article explains the details and conditions of overcoming psychological difficulties in shooting sports and all these have been brought to the fore and involved in theoretical analysis.

Key words*: mental state, heightened arousal, shooter, training*

Я.Б.Самедов, С.Б.Ализаде

Преодоление психологических трудностей в стрельбе

Резюме

Важное значение с точки зрения совершенствования системы подготовки спортсменов и теории и методики спортивной подготовки имеет исследование преодоления психологических трудностей в стрельбе. В связи с этим в статье дается трактовка психологической напряженности, возникающей в соревнованиях по стрельбе, порождающей ее объективных и субъективных трудностей. Потому что невозможно добиться высоких спортивных результатов, не зная, не чувствуя этих трудностей, не умело их преодолевая. В представленной статье описаны детали, условия преодоления психологических трудностей в стрелковом спорте, и все это вынесено на первый план, подвергнуто теоретическому анализу.

Ключевые слова: *психическое состояние, повышенное возбуждение, стрелок, тренировка*

Rəyçi: dos. S.A.Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.03.2024

Ş.M.SEYİDOVA
doktorant
e-mail: seyidova.shebnem@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

:10.62021/0026-0028.2024.2.262

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏB ŞAGİRDLƏRİNİN BİOLOGİYADAN TƏDQİQATÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə. *Fənlərin, o cümlədən, biologiyanın tədrisində şagirdlərə tədqiqatçılıq bacarıqlarının aşılanması dövrün aktual probelmlərindəndir.*
Məqalə ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin biologiyanın tədrisində tədqiqatçılıq fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Orada tədqiqatçılıq fəaliyyətinin əsas istiqamətləri araşdırılır. Biologiyanın tədrisində şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafına təsir edən amillər: canlılar və onlarda gedən bioloji proseslər üzərində müşahidələrin təşkili, qazanılmış biliklərin praktikada tətbiqi, inteqrativ məzmunlu hesablama və eksperimental məsələlərin, məsələ, misalların həll edilməsi və s. aşkar edilir. Onların dərslərdə tətbiqi xüsusiyyətləri izah olunur. Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarına verilən pedaqoji, metodiki tələblər əsaslandırılır. Bu sahədə müəllimlərə metodik tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: *tədqiqatçılıq fəaliyyəti, məsələ həlli, müşahidə, əməkdaşlıq, bacarıq, təlim, hüceyrə, eksperiment, inteqrasiya*

Giriş. Fənn kurikulumu təlim-tərbiyə ilə bağlı bütün proseslərə, fənnin məzmununa, təlim strategiyalarına yeni yanaşma tələb edir. Yeni yanaşma isə şagirdlərə fənnin məzmununun praktik istiqamətlərini, tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsini, təlim nailiyyətlərinin düzgün qiymətləndirilməsini, həyatda, istehsalatda və əməkdə tətbiqi imkanlarını, qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlərin müasir cəmiyyətin tələbinə uyğunlaşmasını tələb edir [3, s. 39].

Mövzunun aktuallığı. Biologiyanın tədrisində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin təhlilindən məlum oldu ki, biologiya dərslərində şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarığının interaktiv təlimin tətbiqi ilə inkişaf etdirilməsi mümkündür. Belə bir yanaşma dərsin effektliyini xeyli artırır, şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarığının inkişafına zəmin yaradır.

Biologiyanın tədrisində tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsinə təsir edən amillərdən biri regionun təbii sərvətləri, istehsalat müəssisələrinin fəaliyyəti ilə tanış olmalarıdır. Təlim prosesində şagirdlər tədqiqatçılıq və praktik vərdişlər qazanmaqla tədris materiallarını dərindən və şüurlu olaraq mənimsəyir, tədqiqat aparmağın sirlərinə yiyələnirlər.

Yuxarıdakı faktlar bir daha göstərir ki, biologiyanın tədrisi ilə bağlı tədqiqatçılıq istiqamətinin mahiyyəti əsasən şagirdlərin bioloji proseslər və maddələr üzərində geniş müşahidə aparmaq, canlıların qidalanması, tənəffüsü, hərəkəti, onlarda gedən maddələr mübadiləsi kimi proseslərin daxili ziddiyyətləri əsasında meydana çıxan qanunauyğunluqları əks etdirən cədvəl, model, sxem hazırlamaq, təcrübələr aparmaq, təcrübələrin gedişi əsasında bioloji məzmunlu inteqrativ məsələləri həll etmək və s. kimi müstəqil fəaliyyətlərlə bağlıdır. Bu baxımdan demək olar ki, biologiyanın tədrisində şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsi imkanları daha geniş və çoxtərəflidir.

Əsas hissə. Biologiyanın tədrisində inteqrativ məzmunlu hesablama və eksperimental məsələlərin, testlərin həlli yollarına geniş yer verilməsi şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarığının inkişafına güclü təsir göstərir. Eksperimental və hesablama məsələlərinə bitkilərin hüceyrəvi quruluşu, dayaq-hərəkət sistemi, tənəffüs sistemi, hüceyrədə maddələr və enerji mübadiləsi kimi problemlərin dəqiqləşməsinə, tamlaşmasına, konkretləşməsinə və ümumiləşməsinə, xü-

susilə şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarığının inkişafına şərait yaradır. Biologiyanın tədrisində çətin mənimsənilən materialların (hüceyrədə plastik və enerji mübadiləsi, zülallar, fotosintez və s.) seçilməsində, onların izahında nəticəyönümlülük prinsipindən istifadə etdikdə, mövzu asan və şüurlu mənimsənilir. Beləliklə, şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqları inkişaf edir və formalaşır [9, s. 103].

Fəal təlim metodlarından (BİBÖ, beyin həmləsi, klaster, layihələr, tədqiqat və s.) və təşkil formalarından (qruplarla, cütlərlə, fərdi və s.) səmərəli istifadə edildikdə şagirdlərin nəzəri bilikləri daha da dərinləşir, tədqiqatçılıq fəaliyyətləri yaxşılaşır.

Biologiyanın tədrisində şagirdlərə izah olunur ki, təbiət elə bir aləmdir ki, orada dərin inteqrasiya mövcuddur. Bu təbiətdəki obyekt və hadisələr arasında vəhdətin olduğunu göstərir. Təbiət bütöv, tam, vahid bir sistemdir. Təbiət fənlərinin tədrisində məzmun məktəblilərə məhz belə bir vəhdətdə təqdim olunmalıdır. Varlığın bu sahəsinin inteqrasiyalaşdırılmış mahiyyəti insanın təbiətə tam baxışının formalaşması imkanını və artıq məktəbin başlanğıc həlqəsində insanın yerini müəyyənləşdirir. Bu əsasda biologiyanın tədrisində şagirdlərdə:

– təbiətin obyekt və hadisələrinin yaranması, müxtəlifliyi, xassələri, keyfiyyətləri və vəziyyəti haqqında geniş təsəvvürlər;

– obyekt və hadisələr arasında əlaqələrin, asılılığın, zamana və məkana görə dəyişməsinin dərk olunması;

– ekoloji mədəniyyət və təfəkkürün əsas şərtləri, təbii mühitin qorunması haqqında qanunların qəbul edilməsi və onların şüurlu yerinə yetirilməsi;

– idrak dairəsi, əqli qabiliyyətlər və müxtəlif maraqlar formalaşdırılır.

Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarını aşağıdakı kimi səciyyələndirilir:

– cansız və canlı təbiətin obyektləri üzərində müşahidə aparmaq, onların təsvirini vermək, onları müqayisə etmək, mühüm və qeyri-mühüm əlamətlərini aşkara çıxarmaq, oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək, qruplaşdırmaq, təsnif etmək, təbiətin obyektləri, hadisələri arasında əlaqələri, onların bir-birindən asılılığını müəyyən etmək;

– müşahidəçilik qabiliyyətinə yiyələnmək, ətraf təbiətdə canlılarda baş verən dəyişiklikləri görmək, təcrübələr əsasında dəyişiklikləri tədqiq etmək;

– laboratoriya avadanlıqları ilə işləmək, təcrübə qoymaq, baş verən dəyişiklikləri qeyd etmək, təhlilini aparmaq, ümumiləşdirmək, nəticə çıxarmaq, cədvəl, sxem və diaqramlar hazırlamaq;

– temperatur, işıq, səs, vaxt, sahə duyğularını fərqləndirmək, özünün və başqalarının emosional vəziyyətini (şadlıq, qorxu, qəzəb, fərəh və s.) fərqləndirmək, öz hiss və həyəcanlarını qiymətləndirmək (mən qəzəbləndim, kədərləndim, sevindim); öz emosiyalarını idarə etmək üçün sadə idarə priyomlarından (bir işdən başqasına keçmək, sakitləşmək, bir işə köklənmək və s.) istifadə etmək;

– insanın xarici və daxili quruluşunu qısaca səciyyələndirmək;

– ətraf mühitin vəziyyətini qiymətləndirmək, təbii zənginliklərə qənaətlə və qayğıkeşliklə yanaşmaq, təbiətdə davranış qaydalarına, sağlamlığın qorunmasına riayət etmək, zərərli vərdişlərdən uzaqlaşmaq, faydalı adətlərə yiyələnmək bacarığını özündə tərbiyə etmək;

– fövqəladə hallarda, zədələnmələrdə (əzilmə, kəsilmə, yanıq, ürək və ya epilepsiya tutmalarında, bayılma, koma donvurma, qıcolma və s. zamanı) ilk yardım göstərmək [6, s. 15, 16].

Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması biliklərin tətbiqi prosesində həyata keçirilir.

Belə ki:

– təbiətdə, canlılar üzərində müşahidə, təcrübə və praktik işlər aparılır, bunun üçün sadə alətlərdən (termometr, barometr, flüger və s.) istifadə etməklə suyun, havanın, bədənin temperaturu ölçülür;

– müşahidələrin nəticələri qeyd edilir;

– canlılar arasında təbii əlaqələrin müşahidəsi aparılır, ümumiləşdirilir;

– bioloji proseslərə dair təcrübələr təşkil edilir;
– canlıların quruluşuna dair laboratoriya işləri aparılır;
– bitkilər müxtəlif yollarla (toxum, qələm, calaq və s.) çoxaldılır;
– təbiətdə, canlı guşədə bitkilərə və heyvanlara qulluq edilir;
– gigiyena qaydalarını öyrənilir və sağlam həyat tərzi qaydalarına əməl edilir;
– canlılarla normal davranış qaydalarına riayət olunur;
– insanların təbiətə münasibəti qiymətləndirilir;
– təbiətin qorunması işlərində məsuliyyətini dərk edir;
– müxtəlif cihazlardan istifadə etməklə nəbzi, ağciyərlərin həyat tutumunu, çəkini, qan təzyiqini ölçür;
– zərərçəkmişlərə ilk tibbi yardım göstərir;
– bioloji proseslərə dair misal və məsələ həll edir;
– müşahidələrin nəticələrini sxem, cədvəl, qrafiklə ümumiləşdirir;

Nəticə. Göründüyü kimi, bioloji biliklər şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətində daha da dərinləşir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənn kurikulumu. − Bakı. − 2013.
2. Əhmədov, B.A. Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri / B.A.Əhmədov, A.I.Hacıyev. − b., − 1993, − 208 s.
3. Əhmədov, H.H. pedaqogika. Dərslik / H.H.Əhmədov, − Bakı, − 2013, − 320 s.
4. Əhmədov, B. Düşünməyi öyrənək və öyrədək // Bakı: Azərbaycan məktəbi, − 1997, № 1, − 14-17 s.
5. Hacıyeva, H.M. Biologiyanın ümumiləşdirici sxemlərlə tədrisinin mənimsəməyə təsiri. Dərs vəsaiti / H.M.Hacıyeva və b. − Bakı, − 2011, − 167 s.
6. Həmzəyev, M.Ə. Pedaqoji psixologiya / M.Ə.Həmzəyev, − Bakı, − 1981, − s.76.
7. İbrahimov, F., Pedaqogika. Dərslik / F.İbrahimov, R.Hüseynov. I cild, − Bakı, − 2013, − 708 s. (s.514-519).
8. İbrahimov, F.N. Təlimin dərk edilməsinə “sistem-struktur” baxımından yanaşma / F.N.İbrahimov, − Bakı, − 1999, − 172 s.
9. İsmixanov, M. Pedaqogikanın əsasları / M.İsmixanov, − Bakı: BDU, − 2011, − 289 s.
10. Mehrabov, A. Pedaqoji texnologiyalar / A.Mehrabov, Ə.Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənov. − Bakı: Mütərcim, − 2006, − 372 s.
11. Orucov, F.M. Biologiya dərslərində şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsi yolları. Dərs vəsaiti / F.M.Orucov. − Bakı, − 2011, − 181 s.
12. Paşayev, Ə. Pedaqogika (yeni kurs) / Ə.Paşayev, F.Rüstəmov. − Bakı, − 2002.
13. Seyidli, Y. Biologiya 6. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik / Y.Seyidli, X.Əhmədbəyli, N.Əliyeva. − Bakı, − 2013, − 160 s.
14. Seyidli, Y. Biologiya 7. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik / Y.Seyidli, X.Əhmədbəyli, N.Əliyeva. − Bakı, − 2013, − 144 s.
15. Təlim prosesində yeni texnologiyalar. − Bakı, − Mütərcim, − 2011, − 321 s.
16. Богоявленский, Д.Н., Менчинская Н.А. Психология усвоения знаний в школе. − М., − 1960. − с. 266-267.
17. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. − М., − 1946. − ч.630-631.

Sh.M.Seidova

Teaching Research Skills to Students in the Teaching of Subjects, Including Biology, is One of the Current Problems

Summary

The article is dedicated to the research activity in the teaching of biology of secondary school students. There, the main directions of research activities are investigated. Factors affecting the development of students' research skills in teaching biology: organization of observations on living organisms and biological processes in them, application of acquired knowledge in practice, calculation with integrative content and solving experimental issues, problems, examples, etc. is detected. The features of their application in lessons are explained. Pedagogical and methodical requirements for students' research skills are justified. Methodical recommendations are given to teachers in this field.

Key words: *research activity, problem solving, observation, collaboration, skill, training, cell, experiment, integration*

Ш.М.Сейидова

Основные направления исследовательской деятельности старшеклассников по биологии

Резюме

Обучение студентов исследовательским навыкам при преподавании предметов, в том числе биологии, является одной из актуальных проблем.

Статья посвящена исследовательской деятельности в преподавании биологии школьников. Там исследуются основные направления исследовательской деятельности. Факторы, влияющие на развитие исследовательских умений студентов при обучении биологии: организация наблюдений за живыми организмами и биологическими процессами в них, применение полученных знаний на практике, расчеты с интегративным содержанием и решение экспериментальных задач, задач, примеров и т.п. обнаружен. Объясняются особенности их применения на уроках. Обоснованы педагогические и методические требования к исследовательским умениям студентов. Преподавателям в этой области даются методические рекомендации.

Ключевые слова: *исследовательская деятельность, решение задач, наблюдение, сотрудничество, навык, обучение, ячейка, эксперимент, интеграция*

Rəyçi: bio.e.d., prof. R.L.Sultanov

Redaksiyaya daxil olub: 14.05.2024

R.L.SULTANOV
professor, biologiya elmləri doktoru
e-mail: rsultanov@bk.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

:10.62021/0026-0028.2024.2.266

BİOLOGİYA FƏNNİ ÜZRƏ ON BİRİNCİ SİNİFLƏRİNDƏ TƏDRİS OLUNAN MÖVZULARLA ƏLAQƏDAR VALİOLOJİ BİLİKLƏRİN İNTERAKTİV YOLLARLA ÖYRƏNİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Məktəbin on birinci sinifində insan sağlamlığı ilə əlaqədar infeksion proseslərin gedişində mikroorqanizmlərin rolu, infeksion proseslərin baş verməsində sahib orqanizmin rolu və mühit şəraitində infeksion xəstəliklərin gedişinə təsiri ilə əlaqədar valeoloji biliklərin öyrənilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.*
Şagirdlərə infeksion xəstəliklərin insan orqanizmində yaratdığı qüsurları vaxtında qarşısının alınması üçün təxirə salınmaz qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair valeoloji biliklərə bacarıqların formalaşdırılması yolları haqqında biliklər verilir.

Açar sözlər: *infeksion xəstəliklər, mikroorqanizmlər, sahib orqanimzlər, valioloji biliklər, insan sağlamlığı*

Biologiya elminin valiologiya elmi ilə əlaqəsi çox genişdir. Biologiya canlılar haqqında elmdirsə, valeologiya insan sağlamlığı və onun mühafizəsi haqqında elmdir. Bu elmlər bir-biri ilə sıx əlaqəli olduğundan onları eyni vaxtda inteqrasiyanın prinsiplərinə əsasən öyrənilməlidir. Biologiya və valeologiya qarşılıqlı əlaqədə olması baxımından insan sağlamlığına dair biliklərin öyrənilməsində, biri digərinin problemlərinin həllinə kömək edən elmlərdir. Ona görədə bu elmlər qarşılıqlı əlaqədə də tədris edilməlidir.

Məktəbdə biologiya və valeologiyanın təlim prosesində inteqrasiyasının həyata keçirilməsi üçün proqramların və dərsliklərin imkanları müəyyənləşdirilərək tədris zamanı fənlərarası bağlantıların həyata keçirilməsini təşkil etmək lazımdır.

Ona görədə məktəbin on birinci sinfinin biologiya fənnində infeksion proseslərin gedişində mikroorqanizmlərin rolu, infeksion proseslərin baş verməsində sahib orqanizmin rolu, mühit şəraitinin infeksion xəstəliklərin gedişinə təsiri ilə əlaqədar mövzular tədris olunduqda valeoloji biliklərin imkanlarından geniş istifadə olunmalıdır. İnsan sağlamlığı daima insanın öz əlində olur. İnsan heç vaxt özünə laqeyd olmamalıdır. Diqqət və qayğı insan sağlamlığının ən yaxşı və ümüdlü dayağıdır.

İnteqrasiyanın şagirdlərin biliklərinin və bacarıqlarının inkişafı üçün onlarda idrak fəaliyyətinin gücləndirilməsi, təlim və tərbiyənin yüksəldilməsi, elmi dünyagörüşün inkaf etdirilməsi, təlimin həyatla əlaqələndirilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Valeologiya fənninin tədrisində təhsilalanların bilgi və istedadlarını inkişaf etdirilməsidə inteqrasiya kifayət qədər işıqlanmış, bu cür vacib bir məsələ tədqiq olunmamışdır. Bu baxımdan valeologiya fənninin tədrisində inteqrasiyanın imkanlarına uyğun olaraq, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının formalaşması üsullarının müəyyən edilməsi önəmli məsələlərdəndir.

İnfeksion proseslərin gedişində mikroorqanizmlərin rolu ilə əlaqədar valeoloji biliklər. Bir çox mikroorqanizmlər insanların hüceyrə və toxumalarına nüfuz edərək müəyyən dəyişikliklər əmələ gətirir, orqanizmdə müvafiq qüsurları törədir. Bu da insan sağlamlığında ciddi dəyişikliklər yaradır.

Müəllim xəstəlik törədən mikroorqanizmlərə dair anlayışlar, onların yayılması yolları (su, hava, çirkli əllər, çirklənmiş qida məhsulları, həşəratlar, xəstə insanlar) istifadə olunan

ümumi əşyalar və.s haqqında şagirdlərə valeoloji biliklərə əsaslanmış məlumatlar çatdırılmalıdır. Evdə məişət avadanlıqlarının gigiyenik tələblərə uyğun olmasına daim nəzarət edilməlidir. İnfeksion xəstəliyə tutulmuş insanların yanına getdikdə ehtiyatlı olmaq lazımdır [1].

Müasir dövrdə biologiya, tibbi və valeoloji sağlamlığa dair müalicə çox böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu elmlər diaqnostika, profilaktik tədbirlər və sanitar -gigiyenik tələblər baxımında müəyyən nailiyyətlər əldə etmişlər. Bu nailiyyətlər insan sağlamlığının qorunmasında müstəsna rol oynayır . Burada insan sağlamlığı ilə əlaqədar valeoloji biliklərin şagirdlərə tərəfindən öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanları əhatə edən ətraf mübitin hər bir yerində mikroorqanizmlər mövcuddur və bütün proseslərdə iştirak edirlər. Mikroorqanizmlərə bakteriyalar, göbələklər, spiroxitlər, ibtidailər, viruslar və yaşıl yosunlar aiddir. Müəllim biologiya dərsində mikroorqanizmlərin qidalanması, inkişafı, çoxalması və həyat tərzi haqqında bilikləri tədris edərkən insan sağlamlığına dair valioloji biliklər haqqında məlumatları şagirdlərə eyni vaxtda çatdırmalıdır. İnsan ömrünün qısaldılmasının əsas səbəbi infeksion xəstəliklərin geniş yayılmasıdır. Bunun nəticəsində milyonlarla insan dünyasını dəyişir. İnfeksion insan xəstəlikləri patogen virusları, bakteriyalar və ibtidailəri tərəfindən törədilir.

İnfeksion proseslərin baş verməsində sahib orqanizmin rolu ilə əlaqədar valeoloji biliklər. İnfeksion proseslərdə helmintozlar parazit qurdlar kimi onların yayılmasında həm də sahib orqanizmlərin rolu böyükdür. Helmintozlar parazit qurdların – helmintlərin törətdiyi xəstəliklərdir. İnsan bədənində 250 növdən artıq helmint parazitlik edir. Helmintlər həyat prosesində bir neçə ardıcıl inkişaf dövrü keçir. İnsan helmintlər üçün həm son, həm də ara sahib ola bilər.

İnsan orqanizmində proganimoz, teniarixoz, difillobotrioz, askaridoz və başda helmintlərin törətdiyi infeksion xəstəliklərin baş verməsində sahib orqanizmin rolu böyükdür. Proganimoz helmintində parazitin son sahibləri və invaziya ocağı bəlğəmlə, nəcislə helmint yumurtalarını xaricə ifraz edən insan, pişiklər, itlər, donuzlar və digər ətyeyən vəhşi heyvanlar törədirlər. Onların ara sahibləri şirin su molyuskaları, şirin su krabları və xərçənglərdir. Teniarinxoz parazitinin ara sahibi qaramaldır. Difillobotriozun son sahibi və invaziya ocağı insanın nazik bağırsağında parazitlik edən helmintdir, nadir hallarda balıq yeyən heyvanlardır. Askaridoz parazitinin son sahibi və vahid invaziya ocağı insandır.

Antroponoz xəstəliklərdə infeksiya mənbəyi insan − yoluxmuş xəstə və ya törədici mikrob gəzdiricisi, zoonoz xəstəliklərdə isə infeksiyalaşmış heyvanlardır. Şagirdlər biologiya dərslərində infeksion proseslərin baş verməsində sahib orqanizmin roluna dair geniş biliklərə sahib olduqdan sonra insan sağlamlığı ilə əlaqədar valeoloji biliklərdən istifadə edərək mövcud qüsurların baş verməməsi üçün profilaktiki tədbirlərin aparılması yollarını öyrənməlidirlər.

İnsanlar infeksion xəstəliklərdən qorunması üçün valeoloji biliklərə əsaslanaraq onun mənbəyinə qarşı profilaktiki tədbirlər aparmalıdırlar. İnsan sağlamlığını infeksiya mənbələrindən qorunması üçün sahib orqanizmlər kimi insanları onlardan mühafizə etmək və digər sahib orqanizmlərdən isə təcrid etmək lazımdır [2].

İnsan sağlamlığı ilə əlaqədar aparılan bütün profilaktiki tədbirlər üç əsas qrupa: sanitariya-gigiyenik, dezinfeksiya və dezinseksiya tədbirlərinə bölünür. İnfeksiya mənbələrinə qarşı profilaktiki tədbirlər infeksion xəstəlik olan ocaqlarda, onun varlığından asılı olmayaraq ictimai yerlərdə aparılmalıdır.

Məktəblərdə infeksion proseslərin baş verməsi üçün sahib orqanizmlərlə müəyyən profilaktiki tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi hazırlanmış proqram əsasında həyata keçirilməlidir. Bunun üçün ilk növbədə infeksiyalı xəstələr hospitolizasiya edilməlidir. Xəstəliyə şübhəli insanları klinik, bakterioloji, seroloji, virusoloji və biokimyəvi analizləri müvafiq laboratoriyalarda aparılması təşkil edilməlidir.

Mühit şəraitinin infeksion xəstəliklərin gedişinə təsiri ilə əlaqədar valeoloji biliklər- infeksion xəstəliklərə yoluxma bütün insanlarda eyni cür baş verir. Uzun müddət isti şəraitdə qalmaq istivurmaya səbəb olur. Bu insan orqanizminin immun sisteminin zəifləməsinə gətirib

çıxarır. Soyuğun təsirindən isə insan orqanizminin xəstəlik törədən mikroorqanizmlərə qarşı davamlılığı zəifləyir. Xüsusən də insanda tənəffüs yolları xəstəlikləri artır. İonlaşdırıcı şüalar immun sistemini sarsıdır. Yoluxucu xəstəliklərin baş verməsində cəmiyyətin sanitar mədəniyyəti, məişət şəraiti və s. əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda infeksion xəstəliklərin vaxtında aşkarlanmasına, onların qarşısının alınmasına yönələn peyvəndlərdən geniş istifadə olunur. Xəstəlik baş verən zaman isə xəstələrə müalicə zərdabları vurmaqla onların müalicəsi aparılır.

Ətraf mühitdə insan orqanizminə, onun sağlamlığına bilavasitə və dolayısı yolla təsir göstərən müxtəlif canlı orqanizmlər mövcuddur. İnfeksion xəstəliklərin törədiciləri və insan eyni mühit şəraitində birlikdə yaşayırlar. Təbii mühit müxtəlif xəstəlik törədiciləri və ya onu ətrafa yayanlarla zəngindir. Ona görə də insanlar mühit şəraitinə uyğun olaraq infeksion xəstəliklərin törədicilərinə qarşı profilaktiki tədbirləri həyata keçirirlər [3].

İnfeksion xəstəlik törədiciləri insanları əhatə edən təbii mühitdə, vəhşi və ev heyvanlarında, ən çoxu məişətdə, gəmiricilərdə və quşlar arasında yayılmışlar. Bu törədicilər heyvandan heyvana, heyvandan insana ötürülməklə xəstəlik törədirlər. Təbiətdə ən çox yayılan və insanların daim ətrafında (təbiətdə və məişətdə) olan həşərat və gənələr xəstəliyin ötürücüsü rolunu oynayırlar. Ən qorxulu taun, tulyameriya, ensefalit, səpgili yatalaq ətraf mühitin ocaq xəstəliklərinə aid edilir. İnsanlar ətraf mühitin infeksion xəstəliklərə törədicilərinin yayıldığı və yaşadığı ərazilərdə tutulurlar.

Bunun üçün müəllim şagirdlərə infeksion xəstəliklərin baş verməməsi üçün aparılan sanitar-gigiyenik və profilaktiki tədbirlər haqda bilik və bacarıqlar aşılanmalıdır.

Məqalənin aktuallığı: Məktəbin on birinci sinfində insan sağlamlığı ilə əlaqədar infeksion proseslərin gedişində mikroorqanizmlərin rolu, infeksion proseslərin baş verməsində sahib orqanizmin rolu və mühit şəraitinin infeksion xəstəliklərin gedişinə təsiri ilə əlaqədar valeoloji biliklərin şagirdlərə öyrədilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. İnfeksion xəstəliklərin insan orqanizmində yaratdığı qüsurların vaxtında qarşısının alınması üçün təxirəsalınmaz qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair valeoloji biliklər verildiyi üçün təqdim olunmuş mövzu aktualdır.

Məqalənin elmi yenilikləri: Məqalədə ilk dəfə olaraq məktəbin on birinci siniflərində şagirdlərə infeksion xəstəliklərin yaratdığı qüsurların qarşısının vaxtında alınması üçün valeoloji sağlamlıq haqqında təlimatlara uyğun olaraq profilaktiki tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair biliklərin verilməsi və bacarıqların formalaşdırılması yolları verilir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti: Aparılmış tədqiqat işinin nəticələrindən tədris prosesində fənnə dair ədəbiyyatların tərtibatında istifadə edilə bilər. Ondan müəllimlər tədris prosesində, tədqiqatçılar elmi işlərində və şagirdlər dərs prosesində və referatların tərtibatı zamanı istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Sultanov, R.L.Valeoloji təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllimin pedaqoji ustalığının rolu // − Gəncə:Gəncə Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. − 2021. №3, − s.41-46.
2. Sultanov, R.L. Təhsilalanların sağlamlığının qorunmasında və mühafizə edilməsində pedaqoji valeologiyanın imkanları // − Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər. − 2020, − c.2, №3(43), − s.178-181.
3. Sultanov, R.L. Ətraf mühitdə insan sağlamlığının qorunmasında valeoloji biliklərdən istifadənin imkan və yolları. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri // − Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Elmi məqalələr məcmuəsi. − 2021 №1, − s.258-260.

R.L.Sultanov

Characteristics of Interactive Ways of Learning Value Logical Knowledge Related to Subjects Taught in the Eleventh Grades of Biology Subject

Summary

In the eleventh grade of the school, the role of microorganisms in the course of infectious processes associated with human health, the role of the host organism in the occurrence of infectious processes, the influence of environmental conditions on the course of infectious diseases are directed. When mastering valeological knowledge.

Students are given knowledge about the ways of developing skills for valeological knowledge to carry out urgent preventive measures for the timely prevention of defects caused by infectious diseases in the human body.

Key words: *infectious diseases, microorganisms, host organisms, valeological knowledge, human health*

Р.Л.Султанов

Характеристика интерактивных способов обучения ценность логических знаний, связанных с предметами, преподаваемыми в одиннадцатых классах по биологии

Резюме

В одиннадцатом классе школы направлена роль микроорганизмов в течении инфекционных процессов, связанных со здоровьем человека, роль организма хозяина в возникновении инфекционных процессов, влияние условий внешней среды на течение инфекционных забо-леваний. При усвоении валеологических знаний.

Учащимся даются знания о путях формирования умений к валеологическим знаниям по проведению неотложных профилактических мероприятий по своевременному предупреждению дефектов, вызванных инфекционными заболеваниями в организме человека.

Ключевые слова: *инфекционные болезни, микроорганизмы, организмы-хозяева, валеологические знания, здоровье человека*

Rəyçi: prof. M.Ş.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 02.04.2024

C.F.TAĞI-ZADƏ
baş müəllim
e-mail: tagizadcmal@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.270

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ CÜMLƏQURMA VƏRDİŞİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə. *Müasir dövrdə xarici dillərin öyrənilməsinə olan maraq, hər hansı bir xarici dildə sərbəst ünsiyyət qurmaq məsələsi tədrisin aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Dilin öyrənilməsində əsas məsələlərdən biri lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsidir. Belə ki, fransız dilinin tədrisində leksik çalışmalar dilin leksik aspektinin inkişafına xidmət edir, bura sinonim və antonimin tapılması, mənasına görə sözlərin qruplaşdırılması, eyni qrupa daxil olmayan sözün seçilməsi, tapmaca vasitəsilə sözün tapılması və s. aid edilə bilər.*
Məqalədə dərs prosesində yeni sözlərin izahı, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, tələbələrdə cümləqurma vərdişinin inkişaf etdirilməsi yolları təhlil edilir. Dili daha yaxşı mənimsəmək məqsədilə müstəqil işlərdən geniş istifadə edilməsi, dərsin hər mərhələsinin öyrədici xarakter daşıması, müstəqil işləmək bacarığının yaradılması məsələlərinə toxunulur.

Açar sözlər: *fəal təlim, kontekst, lüğət ehtiyatı, oxunun təşkili, yazı bacarıqları, nitq bacarıqları*

Respublikamız öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra aparılan uğurlu dövlət quruculuğu prosesi digər sahələrdə olduğu kimi təhsildə də əsaslı şəkildə yenilənməni zəruri etmişdir. Təhsil islahatı üzrə dövlət proqramı dünyadakı qabaqcıl təcrübənin ölkəmizdə tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar atılıb və atılmaqdadır. Ali təhsil müəssisəsinə qəbul olmuş tələbə istənilən xarici dil dərslərində kommunikativ nitq bacarıqlarının inkişafı onların ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına, lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, qrammatik anlayışların və dil konstruksiyalarının mənimsənilməsinə, oxu, yazı texnikası və dinləyib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə fəal təlimlərlə zəmin yaradır. Yeni təlim metodları dərs prosesində dilin minimal lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə kömək etməklə yanaşı, həm də çox vacib olan tələbələrin şifahi nitqini, onların danışıq bacarığını sürətləndirir, eşidib-anlama, oxuyub-anlama və yazı bacarıqları kimi bir sıra vərdişləri formalaşdırır və təkmilləşdirir.

Tələbələr xarici dili öyrənən zaman qarşılaşdığı ən böyük çətinliklər danışma zamanı baş verir. Bu zaman yeni bir xarici dili öyrənən tələbə yaranmış situasiyaya məxsus bir söz demək üçün daha çox təcrübəyə ehtiyac duyur [1, s.31]. Bunun üçün çox zaman tələb olunur və onlar bunun əhəmiyyətini başa düşməyərək müəllim tərəfindən deyilmiş fikirləri təkrarlamaqla dil öyrənməyə çalışır və ona görə də müəllimin yaratmağa çalışdığı stimul isə süni görünməyə başlayır. Tələbələr dərs materialında verilmiş cümlələri təkrarlayır, çalışmaya verilən cümlələri tamamlayır və heç bir real dildən istifadə etmədiyinə görə dərsdən kənar kontekstdə fikir mübadiləsinə girə bilmir. Təbii ki, danışığa yiyələnmə tələbələrdə fransız dilində lüğət ehtiyatının zəngin olmasından az asılı deyil. Yeni xarici dil öyrənmənin ilkin mərhələsində lüğət ehtiyatı nə qədər çox zənginləşərsə bir o qədər öyrənən danışıqda sərbəst olar və özlərini daha aydın şəkildə ifadə edə bilər.

Xarici dildə ünsiyyətin öyrədilməsində lüğət ehtiyatının genişləndirilməsi faktorunu unutmamalıyıq. Ünsiyyət üçün vacib olan söz, cümlə, qrammatik struktur və bunların yaddaşda möhkəmlənməsi təbii ki, bu faktordan aslıdır. Müəllim danışığın tədrisində yeni bir xarici dil öyrənən tələbələrə stimul kimi elə söz və qrammatik strukturdan istifadə etməlidir ki,

onlar danışıq zamanı hər hansı bir situasiyada və ya mövzuda özünü doğrulda bilsin. Onlar tələbələri hazırlıqlı nitqdən hazırlıqsız nitqə öyrətməlidir [3, s. 37-49]. Tələbələrin tədris prosesində xarici dil dərslərinə yalnız tədris proqramına salınmış bir fənn kimi yox, həm də asudə vaxtın dəyərləndirilməsinin bir üsulu kimi baxması zəruridir. Xarici dillərin öyrənilməsinə həvəs və motivasiyanın yaradılması xarici dilin tədris olunduğu ilk gündən edilməsi zəruridir. Bu dövrdə qrammatikanın və söz ehtiyatının dili öyrənənlərin beyninə həkk edilməsi və bundan əlavə onlarda dilə qarşı sevginin yaradılması onların və cəmiyyətimizin həyatına müsbət keyfiyyətlər qazandıracaq amillərdəndir.

Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün xarici dilin fəal metodlarla öyrənilməsində təlimdə fəaliyyət növləri göstərilən şəkildə müəyyənləşdirilir və reallaşdırılır: a) dinləyib-anlama; b) danışma; c) oxu; ç) yazı.

Fəal təlimlə dinləyib-anlama fəaliyyətinin təşkili nitq fəaliyyətinin digər növləri ilə sıx bağlı olub, danışma üçün zəmin yaradır və xarici dilin öyrənilməsində mühüm yer tutur. Nitqin formalaşmasında əsas rol oynayan dinləyib-anlama tələbələrdə eşitdiyi nitqi diqqətlə dinləmək, məzmununu müəyyənləşdirmək və əldə etdiyi yeni informasiyanı yadda saxlamaq bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir. Tələbə dinlədiyi mətndə əsas fikri müəyyən edir, dinlədiyi mətndə yeni informasiyanı seçir, dinlədiyi nitqdə danışıq dili ilə ədəbi dili fərqləndirir.

Fəal təlimlə danışma fəaliyyətinin təşkili həm monoloji, həm də dialoji formada təzahür edərək yaddaşda qalan sözlərin seçilməsi və onların nitq prosesinə daxil edilməsi, fikrin şifahi ifadəsidir. O, tələbələrdə ünsiyyətə girmək, öz fikirlərini ifadə etmək, gördükləri və eşitdikləri haqqında məlumat verə bilmək, danışanın fikrinə münasibət bildirmək bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir. Onlar nitqlərində sadə və mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə edir, oxuduğu və ya dinlədiyi mətnin məzmununu izah edir, eyni fikri müxtəlif formalarda ifadə edir, əşya və hadisələrə, gördüyünə və eşitdiyinə, müzakirə olunan məsələlərə münasibət bildirir, şəraitə uyğun olaraq ünsiyyət qura bildiyini nümayiş etdirir, müxtəlif mənbələrdən topladığı informasiyalar əsasında təqdimat edə bilirlər.

Oxunun təşkili tələbələrdə oxu texnikasına (sürətli, düzgün, şüurlu, ifadəli) yiyələnmək, oxu vərdişlərini inkişaf etdirmək, yeni bilik və məlumatlar qazanmaq, ətraf aləmi dərindən dərk etmək imkanlarının yaranmasını təmin edir. Nəticədə, tələbə oxu prosesində tələffüz qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir, oxuduğu mətnlərdə əsas məzmunu müəyyən edir, oxuduğu mətnlərin məzmununu şərh və izah edir, oxuduğu mətndə əsas fikri müəyyən edir, yeni informasiyanı seçə bilir.

Fəal təlimlə yazının təşkili cəmiyyətin hazırkı inkişaf səviyyəsində insanların iqtisadiyyat, təhsil, biznes, mədəniyyət və incəsənət sahələri üzrə ünsiyyət yaratmaq tələbatlarını xeyli təmin edir. Belə bir vəziyyətdə bu və ya digər xarici dildə yazı bacaraqlarına yiyələnmədən keçmək mümkün deyildir. Bu mənada ali təhsil müəssisələrində xarici dil təliminin mühüm bir istiqamətini yazı vərdişlərinin formalaşdırılması təşkil edir. Buna görə də tələbələrdə müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə ünsiyyət qurmaq, həyati tələbatlarla bağlı yazı bacarıqlarını mənimsətmək zəruri hesab olunur. Tələbə əməli yazı bacarıqlarını nümayiş etdirir, müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə ünsiyyət qurur, həyati tələbatlarla bağlı yazı bacarıqlarını nümayiş etdirir.

Xarici dil sosial-mədəni biliklər əsasında kommunikativ nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasını əhatə etməklə nəticəyönümlü məzmun standartlarına uyğun olaraq sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipləri əsasında qurulur, tələbə nailiyyətlərini izləməyə və qiymətləndirməyə imkan yaradır. Belə hesab etmək olar ki, ənənəvi təlimin nəticələri tələbənin həyata olan tələbatını, marağını nəzərə almır, o lazım olan biliklərin əldə edilməsinə nail ola bilmir. Deməli, ənənəvi təlim dərs prosesində öz yerini daha mükəmməl, daha təşəbbüskar, daha səmərəli keyfiyyətləri olan fəal təlimə verməlidir və artıq tədris prosesində interaktivlik daha öndədir. Beləki, xarici dillərin mənimsənilməsində tədris materiallarının, texniki avadanlıqların köməyi ilə tələbələrdə anlama, dərk etmə, mühakimə, yaddaqalma, çevik nəticə çıxarma

kimi keyfiyyətlər yaranır. İnsanın həyat fəaliyyəti zamanı dinləmə, danışma, oxu və yazı bacarıqlarının özünəməxsus yerləri var. Nitq fəaliyyətinin reseptiv növləri qaydaya uyğun olaraq produktivlərdən daha üstün yeri tutur. İnsan dinləmə zamanı danışmadan daha çox məlumat əldə edir. İnsan dinləmə zamanı danışa bildiyi hər şeyi qəbul edir, lakin danışıq zamanı eşitdiyi hər şeyi deyə bilmir, eləcə də yazdığını oxuduğu zaman hər şeyi anladığı kimi, oxuduğu zaman anladığının yalnız cüzi bir hissəsini yazır. Ünsiyyət məqsədi ilə dilə yiyələnmə hər kəsdə fərqlidir. Nitq fəaliyyətinin bu və ya digər aspektinə yiyələnmənin səviyyəsi fərdi olaraq insanın sosial və professional dünyagörüşü və mədəni səviyyəsindən asılıdır [2, s. 133].

Dilə yiyələnmə prosesində tələbələrdə ünsiyyət bacarığı, dialoqa girmək, beynəlxalq əməkdaşlıqda fəal iştirak, qlobal problemlərin həlli yollarını asanlıqla tapmaq fəal təlimin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Bu yeni texnologiyalar məntiqə əsaslanan, praktiki bacarıq və idraki fəaliyyəti gücləndirən, sərbəst düşüncə ilə mühakimə yürütmək, müşahidə aparmaqla başqalarının fikrinə qarşı öz rəyini bildirmək və nəhayət qərar qəbul etməklə tətbiq edilir. Nitq fəaliyyətinin bütün növləri nitqin formalaşmasına xidmət edir. Danışıq bacarığını formalaşdıra biləcək fəaliyyət növləri tədrisin hər mərhələsində xarici dildə danışma bacarığına verilən tələblər nitqin dil normaları baxımından düzgün qurulmasını, məqsədə uyğunluğunu, situasiyaya müvafiqliyi, istifadə olunan strukturların müxtəlifliyi nəzərə alınmalıdır. Sözlərin izahının verilməsində, qrammatik materialın mənimsədilməsində, çalışmaların və nümunələrin təqdim edilməsində reproduktiv danışıq vasitə rolunu oynayır. Şifahi nitq (danışma və eşidib-anlama) tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlərini müasir təlim metodları ilə yoxlanılmasında bir vasitə kimi çıxış edir. İlk dövrdə müəllim tələbəyə ünsiyyət prosesi yaratmaq üçün şifahi və yazılı dil çalışmaları (fonetik, leksik, qrammatik) tətbiq edir. Xarici dildə ünsiyyətin tədrisi zamanı tələbələrdə nitq bacarığının formalaşması üçün ən vacib şərtlərdən biri söz bazasının zənginləşdirilməsidir. Burada əsas məqsədlərdən biri və ən başlıcası tələbənin xarici dildə, istənilən mövzuda sərbəst fikir mübadiləsi edə bilməsidir. Fransız dilinin öyrədilməsində aktiv təlim metodları kommunikativ vərdişlərin inkişaf prosesini sürətləndirir. Şifahi nitqin tədrisini fəaliyyət növləri ilə inkişaf etdirməklə dilin lüğət bazasını genişləndirmiş oluruq. Bura *rollar* (turizmdə, məlumat bürosunda, ticarət, sənaye, mədəniyyət işlərində, dil dərslərində); *situasiyalar* (turizmdə, peşə ilə bağlı sahələrdə); *mətn növləri* (şəxsi və işgüzar məktublar, jurnal və qəzetlər, ədəbi mətnlər və s.) daxil edilə bilər [4, s. 94-97].

Xarici dillərin mənimsənilməsində əməli məqsəd kimi danışığın belə didaktik metodlarla öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı aktiv nitq üçün müxtəlif tapşırıq növlərinin dərs prosesində tətbiqi zəruri hesab edilir. Tədris zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, situasiyalar vasitəsilə kommunikasiya qruplarla kontekst daxilində baş tutur və bununla yeni sözlərin izahı və öyrəncilərdə cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi yolları formalaşır:

Linqvistik kontekst: söyləm daxilində söz və söz birləşmələrinin mənasını təyin edərkən kontekstin rolu. Məsələn, *C'est Yvone Portal. Il est bibliothécaire. Je suis son frère. Bu Ivon Portaldır. O kitabxanaçıdır. Mən onun qardaşıyam.*

Sosial (ictimai-mədəni) kontekst: danışanla dinləyici arasında ictimai əlaqələrin əks olunduğu kontekst (ictimai yerdə, yemək zamanı, böyüklərlə davranış zamanı müraciət formaları). Bəzən bu, situativ kontekst də adlanır. Məsələn, kitabxanada *"Parlez doucement, s'il vous plaît!" (Zəhmət olmasa, sakit danışın!)*

Yuxarıdakı misallardan görünür ki, dilin istifadəsi zamanı müxtəlif növ kontekstə rast gəlmək olur. Dərs prosesində yazı vərdişinin inkişafına yönələn tapşırıqlar isə fransız dilinin mənimsənilməsində xüsusi yer tutur. Məsələn: – *Hər hansı bir tədbir üçün dəvətnamə hazırlayın. – İnsanları nəzakətli dəvət edin və onları məlumatlandırın. – Hansı situasiyalarda, necə musiqi dinləməyi sevdiyinizi yazın. – Fikirlərinizi ətrafdakılarla paylaşın onların da fikirlərini ifadə etmələrini təmin edin. – Müasir dövrdə insanlar əsəbi olduqlarından şikayətlənirlər. Sizi əsəbləşdirən sosial səbəblərin siyahısını yazıb onları qrupda müzakirə edin. – Adları verilən adamlardan birini seçib düzgün yazının dörd mərhələsinə əməl edərək tərcümeyi-hal yazın. –*

Mənim ən yaxın dostum. – Mənim valideynlərim / babam/nənəm. – Mənim sevimli film qəhrəmanım. – Mənim idman ulduzum. – Mənim sevimli musiqiçim.

Beləliklə, məntiqlə ifadə olunan fikirlər nəticəsində tez və maraqlı situasiyalar yaranır. Fənni tələbələrə daha yaxşı mənimsətmək məqsədilə müstəqil işlərdən geniş istifadə edilməlidir. Tələbələrin fəallığı şəraitində aparılan dərsin hər mərhələsi öyrədici xaraker daşımalı, vaxtın hər dəqiqəsi müstəqil işi yerinə yetirmək bacarığının inkişaf etdirilməsinə sərf olunmalıdır. Dilə praktik nail olmaq üçün öyrəncilərə nitq nümunələrini dərindən mənimsəmək, öz bilik və bacarıqlarını maraqlarına uyğun nümayiş etdirmək vacibdir. Bu baxımdan xarici dillərin (fransız dilinin) öyrənilməsi tələbələrin qarşısında ciddi tələblər qoyur. Bu tələblər: zəngin söz ehtiyatına, qrammatik qaydalara, düzgün oxu və dil qavrama bacarıqlarına sahib olmaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir dili öyrənərkən qarşıya qoyulan məqsəd müəyyən bilik və bacarıqların əldə olunmasıdır. İstifadə etdiyimiz çalışmalar da məhz həmin məqsədə daha yaxşı və tez çatmağımıza xidmət etməlidir. Fəaliyyət növlərindən istifadə etməklə yerinə yetirilən çalışmanın əsas məqsədi öyrənənin hər hansı bir yeni keçilən söz və ifadələri, öyrədilən biliyi necə mənimsədiyini yoxlamaqdır. Bu baxımdan təlimdə təcrübə anlayışı, çalışma anlayışından daha genişdir. Belə ki, təcrübənin məqsədi mükəmməl öyrənmədir [4, s. 66-82] və dilin mənimsənilməsində dil vahidləri əsas hesab edilir. Çünki bura müxtəlif sözlər, söz qrupları, söz birləşmələri daxildir. Bunlar yalnız müxtəlif mənalı yox, həmçinin söz vahidləri kimi hesab edilir. Leksik materialın əldə edilməsində müxtəlif mətn növlərinin probelmlərinə də rast gəlirik ki, bu da yazılı mətndə tez-tez qarşılaşdığımız sözlər çox vaxt şifahi nitq üçün lazım olmur. Belə ki, müəyyən situasiyalarda bir qədər tez-tez işlənən, deyilən sözün daha çox faydası olur. Əgər reseptiv məqsədlər üçün bir əşyanın təsvirinə bir çox sözün işlənməsi ehtiyacı olursa, produktiv məqsədlər üçün yalnız bir söz bəs edir. Demək olar ki, dilin mənimsənilməsində didaktik məqsədlərə çatmaq üçün bir çox çətinliklər və problemlərlə rastlaşırıq. Xarici dillərin tədrisində dərsin planı məqsədli olaraq öyrəncilər üçün mövzular, situasiyalar, kommunikativ məqsədli çalışmaları seçir və lüğət fondunu təşkil edir.

İşin elmi nəticəsi: Ali təhsil müəssisələrində yeni bir xarici dilin (fransız dilinin) tədrisi mərhələsində tələbələr müxtəlif nitq fəaliyyəti növləri üzrə bacarıqlara yiyələnmələri üçün real (autentik) dil materiallarının və situasiyalarının tədris prosesinə gətirilməsi təlimin zəruri nəticələrindəndir. Bu, tələbələrin lüğət ehtiyatını zənginləşdirdiyi kimi, onların rabitəli nitq bacarığının inkişafında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İşin elmi yeniliyi: Tələbələr xarici dildə olan materialı dinlədikləri zaman söz və ifadələri çox ləng anlaması onların eşitdikləri dil formalarının şüurlu şəkildə bilməmələridir, bu da tez-tez yanlış anlama və ya mənanın itirilməsi ilə nəticələnir. Dinləmə zamanı şagirdlər çox diqqətli olmalıdır. Müəllim bu işdə seçilən materialı asan və maraqlı etməklə onlara yeni sözlərin öyrədilməsində, möhkəmləndirilməsində kömək edə bilər.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi tələbələrin dərs prosesində üzləşdikləri çətinliklərin səbəbinin müəyyən olunması, bu prosesdə vərdişlərin aşılanması yolları sistemli şəkildə yaradılması, dili öyrənilən ölkənin dil və mədəniyyəti ilə bağlı lüğət tərkibi işlənib hazırlanması və öyrənənlərin digər ölkə mədəniyyətinin mənimsəməsində qarşılaşdırları çətinliklərin müəyyən edilməsində kömək ola bilər. Araşdırılmış mövzu fransız dilinin metodikası fənni üzrə seçmə kursda, diplom və magistr işlərinin yazılmasında və s. tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. // Azərbaycan Respublikasının təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri. – Bakı, 2006, № 1, – s. 29-44.
2. Şirəliyev, Ə.Ş. Xarici dil dərslərində fəal təlim metodlarının tətbiqi. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: ADU, – 2010, – s. 132-135

3. Гусейнзаде, Г.Дж. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке / Г.Дж.Гусейнзаде, – Баку: Мутарджим, –2014, –208 с.
4. Ковалевская, Е.В. Проблемное обучение: подход, метод, тип, система / Е.В.Ковалевская, – Москва: Лингвастрат, – 2000, – 342 с.

J.F.Tagi-zade

The Ways to Developing the Habit of Sentence Formation in Students in the Teaching of the French Language

Summary

In modern times, the interest in learning foreign languages, the issue of free communication in any foreign language has become one of the urgent problems of education. One of the main issues in language learning is vocabulary enrichment. Thus, lexical studies in the teaching of the French language serve the development of the lexical aspect of the language, including finding synonyms and antonyms, grouping words according to their meaning, choosing a word that does not belong to the same group, finding a word through a puzzle, etc.

The article analyzes ways of explaining new words, enriching the vocabulary, and developing the habit of forming among students during the lesson. In order to master the language better, the issues of wide use of independent work, the teaching character of each stage of the lesson, and the creation of the ability to work independently are mentionted.

Key words: *active learning, context, vocabulary, reading organization, writing skills, speaking skills*

Дж.Ф.Таги-заде

Пути формирования навыков создания предложений у студентов при преподавании французского языка

Резюме

В современное время интерес к изучению иностранных языков, вопрос свободного общения на любом иностранном является актуальной проблемой процесса обучения. Одной из главных задач в изучении языка является обогащение словарного запаса. Таким образом, лексические занятия в преподавании французского языка служат развитию лексической стороны языка, в том числе нахождению синонимов и антонимов, группировке слов по их значению, выбору слова, не относящегося к одной группе, нахождению слова через головоломку и т. д.

В статье анализируются способы объяснения новых слов, обогащения словарного запаса, формирования необходимых навыков у учащихся говорения во время урока. В целях лучшего овладения языком затронуты вопросы широкого использования самостоятельной работы, обучающего характера каждого этапа урока, формирования умения работать самостоятельно.

Ключевые слова: *активное обучение, контекст, словарный запас, организация чтения, навыки письма, навыки разговорной речи*

Rəyçi: f.e.d., prof. Ə.M.Zeynalov

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

L.N.XƏLİLOVA
e-mail: xelilovalale93@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.2.275

"GENDER" ANLAYIŞI: İNSANIN BİOLOJİ VƏ SOSİAL CİNSİ

Xülasə. *Tədqiqatda müəyyənləşdirilir ki, idarəetmədə gender idealları gender oriyentasiyalılığında reallaşır. Qadın gender oriyentasiyası ondan ibarətdir ki, qadınlar formadaxili şəxsiyyətlərarası münasibətlərə, statik psixoloji mikroiqlimin saxlanmasına oriyentasiya edilirlər, kişilər isə ətraf mühitə, daim yenilənən şəraitdə qeyri-statik qarşılıqlı təsirə oriyentasiyalıdırlar.*

Açar sözlər: *"Gender" anlayışı, insanın bioloji və sosial cinsi, gender oriyentasiyası, psixoloji mikroiqlim, idarəetmədə gender idealları*

Məlumdur ki, cinsi deformizm insan ontogenezinin fundamental, daimi xarakterik sayına aid olsa da, əməyin bu və ya digər formada cinsi bölgüsü istənilən cəmiyyətdə mövcud olmuşdur. Müasir tədqiqatlarda bioloji cinsi fərqin adaptasiya probleminin təhlili təsdiq etməyə imkan verir ki, gündəlik təəssüratlara zidd olaraq, fərdin cinsi mənsubluğu bioloji verilməmiş, məhz "ontogenezin, cinsi sosiallaşmanın və özünüdərkin inkişafını birləşdirən, mürəkkəb biososial prosesin nəticəsi" kimi təzahür etmişdir.

Cinsi fərqin determinant tədqiqini şərti olaraq iki əsas istiqamətə ayırmaq olar: birincisi psixofiziologiyanın və biologiyanın fundamental təsəvvürlər yönümündə reproduktiv rolların tədqiqi; ikincisi cəmiyyətdə kişi və qadınların gələcək diferensasiyası üçün bioloji fərqin vəziyyətini sübut edən tədqiqatlar.

Birinci istiqamətin tədqiqatçıları arasında belə bir fikir üstünlük təşkil edir ki, kişi və qadınların davranış xüsusiyyətləri genetik və humoral olaraq determinasiya olunur. Belə ki, L.Ellisin neyroandroginetik yanaşmasına əsasən, androginlərin beyinə təsiri nəticəsində davranışda gender fərqləri (kişilərdə cinsi hormonlar üstünlük təşkil etməsindən) formalaşmış olur.

Androginlərin davranış xüsusiyyətlərinin təsir səviyyəsinin eksperimental tədqiqatları əsasında L.Ellis kişi cinsi ilə bağlı androginetik nəzarətdə yerləşən on iki sabit davranış reaksiyalarını təyin etmişdir. L.Ellisin "strategiyalarla doğulan" terminologiyası reaksiyalarına bunlar daxildir: aqressiv davranış; həmlə və erotik davranış; məkan oriyentasiyası; ərazi davranışı; ağrıya dözüm; mühafizə refleksinin ləng mənimsənilməsi; hədəfə cavabda emosional reaksiyaların zəif əmələ gəlməsi; bünövrə olmadan tapşırıqların yerinə yetirilməsində inadkarlıq, yaxud persistentlik; yaxın qohumlarla zəif əlaqə; perifizasiya (yeniyetmələrdə "qrup" yaratmağa meyil); mürəkkəb və yeni qıcıqların, əyləncələrin axtarışı; ovçuluqla bağlı "yırtıcı davranış" [5, s. 531].

B.Q.Qorşkov digər müəlliflərə istinadən yazır ki, "beynin inkişafı və mədəni məlumatların mənimsənilməsi zərurəti, uşaqların tərbiyəsinə sərf olunan enerji itkisini artıraraq, uşaqlıq dövrünün uzadılmasına gətirib çıxarır. Ana uşağını sərbəst tərbiyə edə bilməmək vəziyyətində qalır. Bu vəziyyət genetik olaraq möhkəmlənmiş kişi məhəbbətinə və xeyirxahlığına, kişilərin ana və uşaqların qayğısına qalmaq cəhdinə əsaslanan ailənin yaranmasına gətirib çıxarır [2, s. 58].

Uşağın psixoloji identifikasiyasının bioloji determinizmi haqqında ideyanı B.Q.Qorşkov inkişaf etdirdi. O qeyd edirdi ki, kiçik yaşlarında cinsi mərkəzlər zəif diferensiasiya olunur, bu da uşaqlarda "pərakəndə erotikanın" mövcudluğuna gətirib çıxarır [2, s. 140].

Təkamül və gender fərqlərinin formalaşdırılma templərini izah edən nəzəriyyə barədə bir çox sosial yönümlü tədqiqatçılar tərəfindən təkliflər verilmişdir. Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq, cinslərin diferensiasiyası təkamülün iki başlıca aspektinə əsasən canlı orqanizmlərin təkmilləşməsinin təzahürüdür: genetik məlumatların qorunması və dəyişməsi. Bu baxımdan qadın başlanğıcı dayanıqlı, kişi isə təkamülə meyilli, dəyişkəndir. Bu nəzəriyyə cinslərin psixoloji fərqini şərh edir, qadın cinsi daha çox uyğunlaşan, "tərbiyə olunan", kişi isə daha çox ixtiraçı və zirəkdir. Məsələn, diskomfort zonada qadınlar soyuğa fizioloji olaraq uyğunlaşır, dərialtı piylərini artırırlar, onlarla eyni genotipdən olan kişilər isə hərəkətə keçərək: ya kürkü (od, mağara) icad edir, yaxud da məhv olurlar. Nəticə etibarilə, reaksiyanın müxtəlif normaları psixoloji cinsi demorfizmin yaranması üçün yetərlidir: qadın cinsi mövcud şəraitə uyğunlaşdığına görə ixtisaslaşır, kişi cinsi isə gələcək üçün yeni yol axtarışına çıxır. Ona görə kişilər yeni, gündəmə gələn məsələlərə üstünlük verir və daha yaxşı həll edirlər (yeniliyə maksimal tələblər və qərarın mükəmməlliyinə isə minimal tələblər), qadınlar isə tanış olan məsələləri müvəffəqiyyətlə həll edirlər (yeniliyə minimal tələblər, qərarların mükəmməlliyinə isə maksimal tələblər). Tarixin təkamül planında istənilən bacarıq iki axtarış və möhkəmləndirmə mərhələsindən keçir. Məsələ yenidirsə, birinci mərhələdə üstünlük kişilərdədir. İkinci mərhələdə isə üstünlük qadınlardadır. Bu nəzəriyyə ilə tətbiq olunan bütün verbal testlər üzrə qadınların göstəricilərini, kişilərin isə məkan – görmə üzrə ən yaxşı peşəkar üstünlükləri izah olundu. Beləliklə, bu cür yanaşmada kişi və qadın cinsi rəqib münasibətlərdə yox, komplimentar münasibətlərdə yerləşir, ona görə də cinsin düzgün sosial konsepsiyası, cinslərin bioloji – təkamül fərqini nəzərə almır, onların sosial "eyniliyini" geridə qoymur, əksinə onların müxtəlif bioloji, psixoloji, sosial qeyri-bərabər, komplimentar bərabər hüquqluğunu bir daha sübut edir [1, s. 22].

Sosial nöqteyi-nəzərdən çıxış edən tədqiqatçılar əmindirlər ki, bioloji fərqlər cəmiyyətdə kişi və qadınların gələcək diferensiasiyası üçün imkan yaradır, lakin onun varlığını və yaxud istiqamətini müəyyən etmir.

Cinsi fərq məsələsinə kompleks yanaşmanın vacibliyini qeyd edən psixoloqlardan biri N.E. Rumyantsevdir. O yazır ki, "cinsi həyəcanlar tamamilə fizioloji ötürmələr deyil, onlar bütün qəlb narahatçılıqları ilə o dərəcədə sıx bağlıdırlar ki, onlara ancaq psixoloji nöqteyi-nəzərdən baxmaq lazımdır", bu ötürmələrə isə qulluq ancaq həkim -gigiyenaçıların işidir [3, s. 61].

N.E. Rumyantsevin fikirlərinə görə, şəxsiyyətin inkişafı mənbəyi genetik mexanizmdə, daxili sekresiya vəzlərinin funksiyalaşmasında deyil, uşağın öz fəaliyyətində daxil olduğu şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemindədir [3, s. 58].

Psixologiya sahəsində sosial-mədəni yanaşmanın nümayəndələri S.S.Molojavı, A.İ.Zalujnı, Y.N.Kovalyov və N.N.İordanski hesab edirlər ki, cinsi inkişafa sosial mühitlə bərabərlik nöqteyi-nəzərindən baxmaq lazımdır. Onların baxışlarına əsasən uşağın davranışı, onun ayrı-ayrı hərəkətləri (əşyalarla, hadisələrlə, insanlarla) mühitlə müəyyən olunur, özünü onların sistemi kimi təqdim edir.

İlk növbədə uşağı ətraf aləmə uyğunlaşdıran mühit, xarici hərəkət formalarının xarakterini müəyyən edir. N.E.Rumyantsev belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, sosial mühit psixi, həm də seksual inkişafın mühüm amilidir. Belə ki, cinsi inkişafı sosial, mədəni çərçivəyə salır, bu prosesin gedişini istiqamətləndirir və təsbih edir. O, qeyd edir ki, cinsi amil mücərrəd deyil, orqanik – emosionaldır, ona görə də, o əsasən davranışda reallaşır. O, başlıca mexanizm kimi, "cinsi davranışın inkişafını şüursuz bənzətmə və uşaqların təqlidi" hesab edir [3, s. 126].

60-70-ci illərdə keçirilmiş kross – mədəni tədqiqatlarda M.Mid göstərmişdir ki, psixoloji aspektlərin formalaşmasında aparıcı rolu cəmiyyət tutur. Onun müşahidələrinin nəticələri Yeni Qvineyada üç tayfanın arapeşlərin, munduqumorların və trambulların təsviri ilə göstərilir.

Arapeşlər tayfasında kişilər və qadınlar başlıca olaraq uşaqların qayğısı ilə bağlı ümumi işin naminə birləşirlər. Bu tayfanın nümayəndələri hesab edirlər ki, kişilərə və qadınlara xeyirxahlıq, həssaslıq, əməkdaşlığa cəhd göstərmək məxsusdur.

Munduqumorlar tayfası xeyirxah arapeşlərlə müqayisədə kəskin ziddiyyətli hesab olunurlar. Munduqumorlar arapeşlər kimi, bəzi şəxsiyyət keyfiyyətlərini kişilərə, digərlərini isə qadınlara şamil etmirlər. Bu cəmiyyətdə kişilər də, qadınlar da eyni olaraq qəddar, aqressiv, ədalətli, şübhəlidirlər.

F.T.Xorovitsin və O.R.Bayerin araşdırmalarından görünür ki, trambullar tamamilə digər iki tayfaya oxşar deyillər. Ənənəvi qərb mədəniyyətində olduğu kimi, onlar hesab edirlər ki, kişilər və qadınlar temperamentinə görə fərqlənirlər. Onların təsəvvürləri belədir ki, kişilər və qadınlar bizim stereotiplərə əks olaraq necə olmalı və nə ilə məşğul olmalıdırlar. Trambullar tayfasının qadınları bütün işləri görürlər: balıq tutur, toxuculuqla məşğul olur, alver edirlər, kişilər isə bu ərəfədə özlərini bəzəyirlər, sevgi incəsənəti ilə əylənirlər və bayram tədbirlərinin keçirilməsinə vaxt sərf edirlər [4, s. 23].

Beləliklə, arapeşlərdə hər iki cins kooperativ və qeyri-aqressivdir, belə ki, qərb mədəniyyətinin normalarına görə feminləşdirilmişdir; munduqumorlarda isə, hər iki cins kobud və qeyri-kooperativdir, maskunləşdirilmişlər; trambullarda isə qərb mədəniyyətinə əks bir mənzərədir – qadınlar üstünlük təşkil edir və direktivdir, kişilər isə emosional asılıdırlar.

Nəticə. Gender sosiallaşması səciyyəsi kişi və qadınların uğur motivasiyasını təmin edən müxtəlif problemlərin mövcudluğunu şərtləndirir. Əgər kişi davranışı özünütəsdiq cəhdi ilə yüksək dərəcədə determinasiya edilirsə, onda qadın davranışı emosional kömək almaq tələbi ilə müəyyən edilir.

İşin elmi yeniliyi. Mövcud tədqiqatlardan fərqli olaraq bu tədqiqat işində idarəetmə fəaliyyətində üstünlük təşkil edən sosial stereotiplər açıqlanmış, idarəetmə nəzəriyyəsi və şəxsiyyətin psixologiyasına dair nəzəriyyələr sistemləşdirilmiş, "gender" anlayışının məzmunu aydınlaşdırılmış, gender idealları və rollarının səmərəli həyata keçirilməsində idarəetmə komponentlərinin təsir dərəcəsi göstərilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Alınmış nəticələr sosial və pedaqoji prosesdə diferensial kursların təşkilində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, G.B. Yeniyetmələrin mənəvi tərbiyəsində cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasının psixoloji əsasları: /psixologiya üzrə elm namizədi avtoreferatı. / − Bakı, 1996, − 27 s.
2. Горшков, В.Г. Физические и биологические основы устойчивости жизни / В.Г.Горшков, − М.: Наука, − 1995, − 244 с.
3. Румянцев, Н.Е. Проблемы полового воспитания с психологической точки зрения / Н.Е.Румянцев, − Спб., − 1914, − 61 с.
4. Хоровитц, Ф.Д., Байер О.Р. Гендерные исследования одаренных и талантливых детей //Общественные науки и современность, − 2000, № 4, − 21-26 с.
5. Ellis, L. Evidence of neuroandrogemc etiology of sex roles from a combined analysis of human, non human primate and non primate mammalian studies. J. of person individ. diff. − 1986, Vol.7, № 4, − p. 519-552

L.N.Khalilova

The Concept of "Gender": Biological and Social Sex of a Person

Summary

The study determined that gender ideals in management are realized in gender orientation. Female gender orientation lies in the fact that women are focused on interpersonal relationships within the form, maintaining a static psychological microclimate, while men are focused on the environment, non-static interaction in constantly updated conditions.

Key words: *concept of "Gender", biological and social sex of a person, gender orientation, psychological microclimate, gender ideals in management*

Л.Н.Халилова

Понятие «Гендер»: биологический и социальный пол человека

Резюме

В исследовании определено, что гендерные идеалы в управлении реализуются в гендерной ориентации. Женская гендерная ориентация заключена в том, что женщины ориентированы на межличностные отношения внутри формы, поддержание статического психологического микроклимата, а мужчины ориентированы на окружающую среду, нестатическое взаимодействие в постоянно обновляющихся условиях.

Ключевые слова: *понятие «Гендер», биологический и социальный пол человека, гендерная ориентация, психологический микроклимат, гендерные идеалы в управлении.*

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 14.03.2024

А.Н.АББАСОВА
диссертант

Азербайджанский университет языков
(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 134)

:10.62021/0026-0028.2024.2.279

КРИТЕРИИ ОТБОРА АУТЕНТИЧНЫХ ТЕКСТОВ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: ЯЗЫКОВОЙ ВУЗ

Резюме. *Несмотря на то, что преподаватель мог использовать все материалы для обучения интегрированным навыкам, он старался глубже изучить речь и аудирование студентов с помощью оригинальных материалов, которые он использовал в ВУЗ-е, в результате достижения цели, поставленной перед студентами. При выборе оригинальных материалов преподаватель должен использовать не менее четырех критериев. Аутентичные тексты должны быть информативными, понятными и актуальными.*
Соответствующие аутентичные материалы означают, что ощущение урока не будет упущено, и студенты могут согласиться на использование материалов. Интересные, аутентичные тексты могут повысить мотивацию студентов. Чистые аутентичные тексты облегчают обработку. Используется словарный запас, включая контекст и язык.

Ключевые слова: *диалогическое общение, критерии отбора, дискурс, мотивация, аутентичные тексты*

Введение

В данной статье нами были рассмотрены следующие критерии отбора аутентичных диалогических текстов для развития диалогического общения на английском языке студентов языкового вуза:

– критерий соотнесённости со сферой предстоящей учебной деятельности;
– критерий аутентичности;
– критерий социокультурной насыщенности;
– критерий лингвистической ценности.

Отбор аутентичных диалогов для развития диалогического общения на английском языке на основе вышеуказанных критериев производился в следующей последовательности: выделение сферы предстоящего диалогического общения на английском языке студентам, типичных видов взаимодействий и ролевой ситуации в сфере коммуникативных задач студентов в процессе диалогического общения на английском языке.

Использование аутентичных диалогов в учебном процессе для развития коммуникативной компетенции студентов в процессе диалогического общения на английском языке в контексте межкультурной коммуникации приобретает особое значение, поскольку они являются продуктом культуры носителей языка, и перенесенную в учебную аудиторию, аутентичные диалоги становятся отражением социокультурной среды страны изучаемого языка. Однако, как отмечает целый ряд азербайджанских, российских и зарубежных авторов, далеко не каждый аутентичный диалог может быть использован в дидактических целях. При этом, существует необходимость выделения критериев отбора аутентичных диалогов, с целью развития коммуникативной компетенции студентов. Н.Г.Соловьева рассматривает требования к аутентичным текстам, как учет объема фоновых знаний, обучающихся по указанной проблеме, а также межкультурный характер тем и текстов с учетом родного языка и культуры обучаемых. Соотнесенность со

сферой учебной деятельности, определяется тем, насколько аутентичные тексты соответствуют сфере учебного диалогического общения, коммуникативным потребностям студентов 2-го курса языкового ВУЗ-а.

Критерий аутентичности предопределил отбор аутентичных текстов из аутентичных источников (Follow me, Conversation and Dialogues in Action, English Conversation for English Students, Regent language school и т.д.).

Критерий социокультурной насыщенности предполагает отбор типичных стереотипных аутентичных текстов, отражающих особенности культуры страны изучаемого языка, показывающих полное или частичное несовпадение социокультурного фона с родной культурой. Социокультурная насыщенность отбираемых аутентичных текстов обусловлена их аутентичностью. Проиллюстрируем:

– How much is that?
– Two pounds eighty, please
– Keep the charge.
– Thank you very much.

Социокультурная насыщенность данного примера заключается в том, что он, во-первых, представляет информацию о денежной системе Великобритании (Two pounds eighty, please). Во-вторых, в нем содержится информация о чаевых как форме материального вознаграждения, предназначенной для работников сервисной сферы за представляемую услугу (обычно 10-15% от суммы). В глоссарии национально-маркированной лексики в этой связи приведен следующий комментарий:

Keep the charge-gift of money to a porter, waiter, driver etc. for services.

Другой критерий отбора аутентичных материалов – лингвистическая ценность. В отобранных нами для цикла занятий представлены наиболее частотные коммуникативно лексические единицы, за счет которых идет пополнение активного словаря студентов 2-го курса языкового ВУЗ-а. При этом следует помнить, что хотя лексические единицы обозначают предметы, присущие обеим культурам, они обладают разным лексическим фоном. По мнению Мильруда Р.П., существуют жанры диалогов, в том числе информативный (make-know discourse) и прескриптивный (make-do discourse), которые в чистом виде встречаются редко, но сами по себе задают исходную микроструктуру. «Для этих видов диалога характерны: точность в выражении реплики-хозяина, жесткая запрограммировать реакции, пресуппозиция права на требование и возможности выполнения его адресатом. Оба вида диалога осуществляются в интересах инициатора» [3, с.112-120].

Анализ методической литературы свидетельствует о том, что предпринимались многочисленные попытки классифицировать диалоги, например:

диалог-объяснение; диалог-разговор, передающий чувства, переживания; беседа-обмен впечатлениями, воспоминаниями; беседа обсуждения [(5, с. 44];

расспрос, беседа, дискуссия, спор [2, с. 116];

контактоустанавливающие диалоги, информационно-справочные диалоги, социально-бытовые диалоги [1, с. 156];

стандартные и свободные диалоги (интервью, расспрос, беседа, дискуссия) [4, с. 214].

Таким образом, в данной статье выделены критерии отбора аутентичности, соотнесенности со сферой предстоящей деятельности в процессе диалогического общения на английском языке студентов 2-го курса языкового ВУЗ-а, социокультурная насыщенность, лингвистическая ценность. В дальнейшем мы предлагаем разделить все аутентичные диалоги, используемые при обучении английскому языку в языковых ВУЗ-ах на учебно-аутентичные и аутентичные.

Учебно-аутентичные диалоги – это материалы, специально разработанные с учетом всех параметров аутентичного учебного процесса и критериев аутентичности и предназначенные для решения конкретных учебных задач.

Актуальность статьи. Как отмечает целый ряд азербайджанских, российских и зарубежных авторов, далеко не каждый аутентичный диалог может быть использован в дидактических целях. Как справедливо отмечает ряд авторов, что действительно аутентичные тексты, спонтанно произносимые носителями языка, часто непригодны для использования на уроках иностранного языка. Поэтому существует необходимость выработки критериев отбора аутентичных диалогов, которые могут быть использованы для развития коммуникативной компетенции студентов.

Научная новизна статьи. Отобранные аутентичные диалоги на основании критериев соотнесенности со сферой обучения диалогическому общению на английском языке студентов, социокультурная насыщенность и лингвистическая ценность явились материалом для последующего создания методической типологии.

Практическое значение и применение статьи. В данной статье выделены следующие критерии отбора аутентичности, соотнесенности со сферой предстоящей деятельности в процессе диалогического общения на английском языке студентов, социокультурная насыщенность, лингвистическая ценность. Отбор аутентичных диалогов для экспериментального обучения на основе вышеуказанных критериев производился в следующей последовательности: выделение сферы предстоящего диалогического общения на английском языке студентами, типичных видов взаимодействий и ролевого репертуара в сфере коммуникативных задач студентов в процессе диалогического общения на английском языке, определения критериев отбора аутентичных диалогов для использования в дидактических целях.

Заключение. Следует отметить, что в соответствии с новыми программными требованиями по иностранным языкам предусматривают использование аутентичных диалогов в процессе диалогического общения на английском языке студентов 2-го курса языкового ВУЗ-а как средства развития коммуникативной компетенции в контексте межкультурной коммуникации.

Литература

1. Бухбиндер, В.А. Очерки методики обучения устной речи на иностранных языках / В.А.Бухбиндер, −Киев: изд-во Киев. ун-та, − 1980, − с.155-170, 247 с.
2. Исмаилова, Д.А. Методика обучения диалогической речи современного английского языка на начальных курсах языковых вузов / Д.А.Исмаилова, − Баку: Мутарджим, − 2002, − 248 с.
3. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. Под ред. Ляховицкий Н.И., Миролюбов А.А. и др. − М.: Высшая школа, − 2003, − 373 с.
4. Миролюбов, А.А., Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе / А.А.Миролюбов, И.В.Рахманов, В.С.Цетлин. − М.: Просвещение, − 2003, с.112-120, − 280 с.
5. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн, − М.: Педагогика, изд-е 2-е, − 1976, с. 213-221, − 416 с.
6. Сеидов, С.И. Социальная психология творчества. Автореф. дис… док. психол. наук. − Баку, − 1995, − 53 с.
7. Сухоцкая, Л.И. О моделировании целевой ситуации и ее номинации в языке. Иностранные языки в школе, №6, − 1980, − 11-16 с.
8. Regent Language School. − Oxford, Great Britain. − 2010, − p.115-150
9. Гусейнова, С.А. Аутентичные материалы как средство обучения диалогическому общению на английском языке учеников 5-6 классов. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии по педагогике. − Баку, − 2015, − 201 с.

A.N.Abbasova

İngilis dilində dialoji ünsiyyətin inkişafı üçün orijinal mətnlərin seçilməsi meyarları: dil universiteti

Xülasə

Müəllim inteqrasiya olunmuş bacarıqları öyrətmək üçün bütün materiallardan istifadə edə bilsə də, tələbələrin ünsiyyət qura bilməsi üçün ali məktəbdə istifadə etdiyi orijinal materiallar vasitəsilə auditoriyada danışan və dinləyən tələbələrlə iş aparmalıdır. Orijinal materialları seçərkən müəllim minimum dörd meyardan istifadə etməlidir.

Orijinal sənədlər məlumatlandırıcı, başa düşülən və müvafiq olmalıdır. Kurikulumların əsas sə-riştələrinə və tələbələrin ehtiyaclarına uyğundur. Uyğun orijinal materiallar o deməkdir ki, dərsin hiss-ləri qaçırılmamışdır və tələbələr materiallardan istifadə etməyə razılıq verə bilərlər. Maraqlı, orijinal materiallar tələbə marağını artıra bilər. Təmiz orijinal materiallar emal prosesini asanlaşdırır. Lüğət, kontekst və dil daxil olmaqla istifadə edilir.

Açar sözlər: *dialoji ünsiyyət, seçim meyarları, müzakirə, motivasiya, autentik mətnlər*

A.N.Abbasova

Criteria for Selecting Authentic Texts for the Development of Dialogic Communication in English: Language University

Summary

Although the teacher could use all the materials to teach integrated skills, he tried to further explore the students' speaking and listening in the classroom through the original materials he used in the high school as a result of achieving the high school goal for the students to be able to communicate. When selecting original materials, the teacher should use at least four criteria.

Authentic texts should be informative, understandable and relevant. relevant to the curriculum's core competencies and students' needs. Appropriate authentic materials mean that the feel of the lesson is not missed and students can agree to use the materials. Interesting, authentic texts can increase student interest. Pure authentic texts facilitate processing. Vocabulary is used including context and language.

Key words: *dialogical communication, selection criteria, discourse motivation, authentic texts*

Rəyçi: ped.e.d., prof. D.Ə.İsmayılova

Redaksiyaya daxil olub: 02.04.2024

Г.Г.АХМЕДОВА
старший преподаватель
e-mail: glnara.axmedova@meil ru.

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

:10.62021/0026-0028.2024.2.283

ИГРА КАК ФОРМА ОРГАНИЗАЦИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОВЛАДЕНИЯ РУССКИМ КАК ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ

Резюме. *Статья посвящена роли игры в обучении русскому языку как иностранному. Основное внимание уделено дидактическим функциям игры при формировании коммуникативной компетенции. Актуальность исследования определяется сменой образовательной парадигмы и возрастающим интересом к игровым формам проведения практических занятий. Проанализирована роль игры в свете новых образовательных задач. Показана роль игры в развитии коммуникативных навыков обучающихся. В статье сделан вывод о том, что использование игры положительно влияет на образовательный процесс и его результаты.*

Ключевые слова: *игровой метод, коммуникативные игры, интерактивность, современные методы обучения, русский язык как иностранный*

Русский язык продолжает сохранять общепризнанные позиции мирового языка: его изучают на всех континентах планеты, он является одним из официальных рабочих языков ООН и ряда международных организаций. В странах СНГ русский язык по-прежнему выполняет функцию языка международного общения.

Президент Азербайджанской Республики И.Г.Алиев придаёт большое значение изучению русского языка. На основании указа президента «Закон об образовании Азербайджанской Республики» (Баку, 19 июня 2009 г.) разработана и успешно реализуется государственная программа изучения русского языка в качестве иностранного.

Основная задача любого педагога – искать и находить новые методы и средства совершенствования урока, которые приводили бы к активизации познавательной деятельности учащихся. Активизация учения может быть представлена как направление деятельности учеников на решение проблем с использованием самых различных источников знаний.

Проблеме активизации познавательной деятельности учащихся педагоги и психологи всегда придавали большое значение. В последнее время эта проблема особенно актуализировалась, и не только в образовательной сфере, но и в глобальном, мировом масштабе. Что касается Азербайджана, то и здесь с середины 90-х годов XX века в отечественной школе обнаружилась тенденция к угасанию интереса школьников к учёбе. Педагогическая практика отреагировала на эту проблему так называемыми нестандартными уроками, которые имели основной целью пробудить в учащихся интерес к учёбе и закрепить его, и в настоящее время в педагогической науке идёт активный поиск эффективных путей развития у учащихся познавательных сил и способностей.

Русский язык (РКИ) как общеобразовательный предмет, изучаемый в школе, является одним из средств общения и приобщения учащихся к культуре других народов; он также является средством патриотического и интернационального воспитания. На современном этапе развития общества русский язык для многих людей является составной частью профессиональной подготовки.

Игра как одно из удивительнейших явлений человеческой жизни привлекала к себе внимание философов и исследователей всех эпох. Уже Платон считал игру одним из полезнейших занятий, а Аристотель видел в игре источник душевного равновесия, гармонии души и тела. В своей «Поэтике» Аристотель отмечал пользу словесных игр и каламбуров для развития интеллекта.

Известный советский психолог А.Н.Леонтьев [4, с. 45] считал игру деятельностью дошкольного периода, благодаря овладению и выполнению которой формируются центральные психологические новообразования и происходит подготовка к другим видам деятельности. Один из ведущих современных российских психологов Р.С.Немов в учебнике по психологии определяет игру как вид деятельности, выполняющий две функции: психологическое развитие человека и его отдыха».

Игра – универсальное средство, помогающее учителю иностранного языка превратить достаточно сложный процесс обучения в увлекательное и любимое учащимися занятие. Игра помогает вовлечь в учебный процесс даже «слабого» ученика, так как в ней проявляются не только знания, но и находчивость и сообразительность. Более того, слабый по языковой подготовке ученик может стать первым в игре: находчивость и сообразительность здесь, порой, оказываются более важными, чем знание предмета. Чувство равенства, атмосфера увлечённости и радости, ощущение посильности заданий – все это даёт возможность учащимся преодолеть стеснительность, мешающую свободно употреблять в речи слова чужого языка, и благотворно сказывается на результатах обучения. Незаметно усваивается языковой материал, а вместе с этим возникает чувство удовлетворения – «оказывается, я тоже могу говорить наравне со всеми». Игра универсальна ещё и в том смысле, что её (в разных видах и формах) можно применять на любом этапе обучения (как с начинающими, так с владеющими материалом на достаточно высоком уровне) и с любыми возрастными категориями учащихся. Тем более нельзя переоценить помощь, которую может оказать игра (как особо организованное занятие или эпизод занятия) при изучении иностранного языка, поскольку с изучаемым по этому предмету материалом мы реже встречаемся в повседневной жизни, чем с материалами, изучаемыми по другим дисциплинам.

Формы игр чрезвычайно разнообразны. Это и приспособленные к учебным задачам настольные игры, такие как лото или домино, и шарады, загадки, конкурсы. Это и сюжетно-ролевые игры, когда ученик воображает себя водителем автобуса или пассажиром, гидом или туристом, родителем или ребёнком, и мы присутствуем при импровизированном спектакле. Это и игра по заранее установленным правилам (прятки, фанты и т.д.), где между играющими происходит в том или ином виде соревнование.

Игры могут быть и специфически лингвистическими, лексическими, фонетическими и орфографическими. Это так называемые «подготовительные игры», способствующие формированию речевых навыков. Подобные игры могут сделать скучную работу, требующую многократного повторения одних и тех же структур, более интересной и увлекательной. С помощью игр можно развивать наблюдательность при описании предметов и явлений, активизировать внимание, развивать навыки воспроизведения услышанного и многое другое.

Игру можно и нужно вводить в процесс обучения иностранному языку с первых уроков. Например, при обучении счёту можно использовать различные «считалки», не просто выучивая их наизусть, а используя для распределения ролей в последующей подвижной игре, применяемой в качестве физкультминутки, так необходимой маленьким детям для снятия усталости, накапливающейся в процессе урока. При работе с детьми дошкольного и младшего школьного возраста можно использовать игрушки, как при введении нового лексического материала, и его закреплении, так и при введении и тренировке некоторых грамматических структур. В играх такого типа мы имеем дело с

одним-двумя речевыми образцами, повторяющимися многократно. Поэтому с точки зрения организации словесного материала такая игра ни что иное как словесное упражнение, но, превращая обычное словесное упражнение в игру, мы избегаем скуки и рассеивания внимания, неизбежного при рутинном заучивании, создаём эмоционально комфортную обстановку, повышаем интерес к изучению иностранного языка.

С другой стороны, любая игра представляет собой некоторую ситуацию, построение которой напоминает драматическое произведение со своим сюжетом, конфликтом и действующими лицами. Ситуация игры – это отражение ситуации реальной жизни. Таким образом, мы создаём возможность повторения речевого образца (ситуативно-вариативное упражнение) в условиях, приближенных к реальному речевому общению с присущими ему признаками – эмоциональностью, целенаправленностью речевого воздействия.

Игра, таким образом, способствует выполнению важных психологических и методических задач [5, с.18]:

– снятию тревожности и созданию психологической готовности детей к речевому общению;

– обеспечению естественной необходимости многократного повторения учащимися языкового материала;

– тренировке учащихся в выборе нужного речевого материала, что является подготовкой к ситуативной спонтанности речи вообще.

Некоторые учителя, придерживающиеся традиционных методов обучения, недостаточно используют игру на обычных, «текущих» уроках. И если на открытых уроках игра обычно представлена в полном объеме и разнообразии, то в рутинном процессе преподавания она используется мало, а при обучении старшеклассников вообще довольно редко. В то же время педагоги, которые активно используют игру на своих уроках, знают, что подростки, как и дети младшего возраста, проявляют активность именно в игровой деятельности. Педагоги, постоянно использующие игру на своих уроках, знают, что с её помощью можно решить многие психолого-педагогические проблемы группы, помочь её участникам преодолеть трудности и барьеры, выработать адекватные формы поведения. Игра способствует выявлению творческих способностей, развитию личностного творческого потенциала, поднимает самооценку, развивает умение принимать самостоятельные решения. С помощью игры можно развить память, внимание, восприятие, регулировать психофизическое состояние группы, снимать агрессию и психоэмоциональное напряжение, осваивать новые умения, развивать навыки и просто отдохнуть и повеселиться.

В арсенале любого учителя есть много средств, которые могут помочь сделать изучение иностранного языка интересным, увлекательным и легким. Игра является, конечно же, не единственным, но одним из самых главных помощников учителя, призванным пробудить у учащихся интерес к изучаемому материалу и удержать этот интерес в процессе всего изучения [2, с. 37].

И хотя совершенно необходимо проявлять чувство меры, чтобы игра не стала утомлять учащихся и не потеряла своего эмоционального воздействия, нам представляется, что это как раз тот случай, когда можно сказать: «кашу маслом не испортишь».

Все основные дидактические принципы, свойственные педагогике, находят применение и в методике обучения русскому языку (РКИ). Но и здесь наблюдается некоторая специфика их проявления.

Важным для развития методики является разработка в дидактике способов организации познавательной деятельности учащихся. Был поставлен вопрос о том, что на ряду с рецептивной и репродуктивной деятельностью (восприятием и воспроизведением материала) значительное место отводится и продуктивной, поисковой или частично поисковой деятельности ребенка. Только в ходе такой деятельности учащихся мож-

но сформулировать основы самостоятельности мышления, зачатки творчества и в целом содействовать развитию личности каждого ученика. Дальнейшая разработка выдвинутой в рамках единой психолого-педагогической концепции о взаимосвязи обучения и развития привела к появлению в дидактике новой теории – теории проблемного обучения. Сущность этого типа обучения заключается в следующем:

«Знания в значительной своей части не передаются учащимся в готовом виде, а приобретаются ими в процессе самостоятельной познавательной деятельности в условиях проблемной ситуации» [4, с. 14]. Так из дидактики в методику пришли понятия *проблемная ситуация, познавательные задачи*. В процессе игровой деятельности учитель создает искусственную (учебную) проблемную ситуацию, в процессе решения которой он решает поставленные познавательные задачи.

Одной из сторон мотивационной сферы учебной деятельности является интерес к учению. Он тесно связан с уровнем сформированности учебной деятельности. Чтобы возбудить интерес к учёбе, нужно создать мотив, а затем открыть учащимся возможность нахождения цели.

Иногда в качестве основной черты интереса называют эмоциональную окрашенность, связь с эмоциональными переживаниями ребенка. Безусловно, это особенно важно, но все же, для поддержания устойчивости интереса необходима сформированность учебной деятельности, а также связанные с ней способности к самостоятельному решению учебных целей.

В воспитании у учеников интереса к учебной деятельности велика роль занимательности особенно в младших классах. Она создает атмосферу заинтересованности, рождает чувство ожидания. От степени заинтересованности зависит и характер внимания на уроке, его активность, а также творческий подъем учащихся.

Интересы детей младшего школьного возраста ещё тесно связаны с игровой учебной деятельностью. Они любят такую учебную деятельность, в которой есть элементы игры, в которой они могут преуспеть, которая им по силам. Но игровая деятельность, способствующая, безусловно, развитию интереса на уроке, не должна превращаться в самоцель.

Таковы лингвистические, психологические и педагогические основы методики обучения русскому языку (РКИ) через игровую деятельность.

Игровые упражнения не только оживляют занятия иностранного языка, но и способствуют овладению языком в занимательной форме, воспитывают внимание, память, быстроту реакции, эстетические чувства, доставляя при этом ученикам и учителям большое удовольствие. Учащиеся раскрепощаются, происходит их само- и взаимообучение, у них появляется возможность проявить такие качества, как толерантность, доброжелательность, взаимопомощь, дружеская поддержка, уважение к мнению товарищей, активность и креативность. «А это значит, что учащиеся смогут овладеть новым средством коммуникации, то есть приобрести навыки и умения общения с помощью изучаемого языка» [3, с. 73].

Научная новизна. Применение игры позволяет реализовывать стратегию интерактивной формы преподавания и новых тенденций в методике обучения, имеющих целью обновление процесса обучения за счёт его «оживления», т.е. практического учёта человеческого фактора, психологических особенностей, а также коммуникативных, эмотивных, познавательных потребностей обучающихся.

Научный результат. Анализ результатов педагогической деятельности показал, что в процессе проведения специальных дидактических игр происходит углубление полученных на уроках знаний, повышается интерес учащихся к языку, а вследствие этого и к изучению различных учебных предметов.

Значимость работы состоит в том, что дидактические игры, наряду с традиционными формами обучения русскому языку, способствуют активному усвоению учениками необходимых знаний, развитию в обучающихся глубоких мыслительных процессов, чувств коллегиальности, уважения к другим мнениям и др.

Литература

1. Ахундова, М.Б. Занимательный материал как средство повышения интереса младших школьников. Педагогика. Научно-теоретический методический журнал Баку, − 2023, №1, − 160-165 с.
2. Кулиева, Э.А. Творческие задания по развитию дидактических умений при обучении русскому языку. Русский язык и литература в азербайджанской школе, − 2007, №2.
3. Кутеев, Е.А. Игра как средство формирования элементов воспитания. Начальная школа, − 1990, № 1 1 .
4. Краузе, Т.Ю. Загадки в стихах. Начальная школа / Т.Ю.Краузе, − 2006, № 12.
5. Махмутов, М.И. Организация проблемного обучения в школе / М.И.Махмутов, − М., − 1977.
6. Пономарёв, Б.Н. Загадки на уроках русского языка. Начальная школа / Б.Н.Пономарёв, − 2006, № 9.
7. Садыгова, А.А. Дидактические игры на уроках русского языка в азербайджанской школе. РЯЛАШ, − 1999, №2.

G.H.Əhmədova

Xarici dil kimi rus dilinin mənimsənilməsi prosesində oyun nitq fəaliyyətinin təşkili forması kimi

Xülasə

Məqalə rus dilinin xarici dil kimi tədrisində oyunun roluna həsr edilmişdir. Kommunikativ səriştənin formalaşmasında oyunun didaktik funksiyalarına diqqət yetirilir. Tədqiqatın aktuallığı təhsil paradiqmasının dəyişməsi və praktik məşğələlərin oyun formalarına marağın artması ilə müəyyən edilir. Yeni təhsil vəzifələri işığında oyunun rolu təhlil edilir. Şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında oyunun rolu göstərilir. Məqalədə oyunun istifadəsinin öyrənmə prosesinə və nəticələrinə müsbət təsir göstərdiyi qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: *oyun metodu, kommunikativ oyunlar, interaktivlik, müasir təlim metodları, rus dili xarici dil kimi*

G.H.Axmedova

The form of Organization of the Game in Speech Activity in the Process of Mastering Non-Native (Russian) Language

Summary

The article focuses on the role of game in teaching Russian as a foreign language. Emphasis is placed on didactic functions of the game during the formation of the communicative competence. The relevance of the research is determined by the change in the educational paradigm and the increasing interest in the game forms of practical training. The role of the game in the light of new educational tasks is analyzed. The role of the game in the development of students' communication skills is shown. The article concludes that the usage of the game gives a positively affection on the learning process and its results.

Key words: *game method, communicative games, interactivity, modern teaching methods, Russian as a foreign language*

Рецензент: доц. С.Г.Мехдиева

Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2024

А.Я.ГАСЫМОВА
докторант
e-mail: aynurmehdiyeva84@gmail.com

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

:10.62021/0026-0028.2024.2.288

ПРИНЦИПЫ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме. *Принципы формирования содержания высшего педагогического образования, определение содержания образования считается основным показателем общих направлений деятельности. В статье считается важным учитывать следующие принципы усовершенствования высшего педагогического образования: 1) принцип приоритета цели в высшем педагогическом образовании; 2) принцип усовершенствования содержания высшего педагогического образования путем эволюции; 3) принцип учета интересов студентов высшего педагогического образования; 4) принцип учета вопросов культурологии в содержании высшего педагогического образования; 5) принцип определения результатов обучения в высшем педагогическом образовании; 6) принцип функциональной полноты содержания высшего педагогического образования; 7) принцип дифференциации и интеграции содержания высшего педагогического образования; 8) принцип гуманизации и гуманитаризации содержания высшего педагогического образования;*

Ключевые слова: *педагогическое образование, содержание, учебный план, принцип, функция*

Принципы формирования содержания высшего педагогического образования считаются основным показателем общих направлений деятельности. В педагогической науке не сложилось единого мнения относительно принципов определения и совершенствования содержания высшего педагогического образования.

В концепции и стратегии педагогического образования в Азербайджане определены 12 принципов высшего педагогического образования с учетом гуманизации, демократизации, создания равных возможностей, качества, национальности и человечности, критериев преемственности и эффективности: 1) личностно-ориентированный принцип; 2) принцип фундаментальности; 3) принцип универсальности; 4) принцип интегративности; 5) принцип научности и практичности, 6) принцип современности; 7) принцип прозрачности; 8) принцип индивидуализации; 9) принцип преемственности; 10) принцип диверсификации [2, с. 24].

Исследователи (А.Мехрабов, А.Агаев, А.Пашаев, Ф.Рустамов, Л.Гасымова, М.Исмиханов, Т.Дадашова, М.Ильясов и др), которые подходят к совершенствованию содержания педагогического образования в Азербайджане как к сложной системе, оценивают проблему содержания педагогического образования в контексте европейских стандартов, анализируют европейское образование как единую и целостную систему. Этого требует стратегия развития системы высшего педагогического образования, ее интеграции и унификации в европейское образовательное пространство. Главной задачей здесь является доминирование глобальных тенденций. Расширение сети высших учебных заведений, разработка новых стандартов высшего педагогического образования, расширение мобильности в высшем педагогическом образовании, увеличение требований к повышению качества подготовки учителей, расширение международных связей в подготовке педагогических кадров и т.д., привлекает внимание как главный индикатор глобальных тенденций. В Азербайджане высшее педагогическое образование также отличается

своим глобальным и региональным характером. Процессы унификации, как и в других областях, также положительно влияют на подготовку учителей.

Исследователи считают важным учитывать следующие принципы при реконструкции или усовершенствовании высшего педагогического образования.

1. Принцип приоритета цели в высшем педагогическом образовании. Изменение стандартов высшего педагогического образования не реже одного раза в пять лет тесно связано с социально-экономическим развитием общества. Социально-экономические изменения, происходящие в современном мире и в нашей стране, создание новых образовательных парадигм, расширение сети школ, внедрение личностно-ориентированного содержания, предъявляют новые требования к повышению профессионализма не только обучаемых, но и обучающих. Целевой компонент в педагогической деятельности включает в себя важные функции компонентов содержания, деятельности и результата.

При определении цели высшего педагогического образования исследователи считают важным учитывать следующие факторы, играющие роль движущей силы в совершенствовании содержания образования: *«1) высокое развитие науки и техники; 2) интенсификация образования; 3) расширение влияния эффективного развития информатики на создание интегрированных производственных систем, требующих изменения содержания и технологии образования; 4) повышение роли экологической, социальной и культурной сфер в развитии человечества»* [7].

Проблема стандартизации высшего педагогического образования в Азербайджане стала актуальной в 2000-е годы. После утверждения «Концепции общего образования в Азербайджанской Республике» (Национального Курикулума) (2006 г.) началась практическая деятельность в этой области. После двухлетней подготовки был разработан «Рамочный Курикулум специальности учитель начальных классов», который в 2008 году был утвержден Министерством Образования и приступил к реализации. Данный проект, являющийся одним из важных направлений реформ, проводимых в сфере образования в Азербайджане, был важен сам по себе, но не имел большого успеха. По нашему мнению, основная причина неудачи заключалась в том, что цели были определены неправильно. Таким образом, для учащихся начальных классов были определены новое содержание, новые технологии, новые компетенции. Это было довольно сложно. В лексикон вошли многие педагогические термины, незнакомые учителям начальных классов: курикулум, предметный курикулум, стратегия обучения, результаты обучения, содержательная линия, содержательный стандарт, основные стандарты, подстандарты, стандарты оценивания, интеграция, интегративность и др. Начались тренинги, на которых учителей начальных классов за несколько недель обучали этим нововведениям. В 2008/2009 учебном году в нашей республике была принята новая образовательная стратегия (курикулум). Согласно новому подходу, обучение, ориентированное на факты и знания, должно быть заменено обучением, ориентированным на личность. Обучение, основанное на усвоении наизусть и запоминании должно было уступить место практической работе и жизненным умениям.

2. Принцип усовершенствования содержания высшего педагогического образования путем эволюции. В содержание образования входят материальные и нравственные ценности, творческий опыт, природа, общество и мышление, созданные человечеством в ходе его общественной и практической деятельности. У тех, кто приобретает эти знания, формируется способность решать новые проблемы и творчески менять мир вокруг себя. В современный период, помимо вооружения сознания будущих учителей знаниями, умениями и компетенциями, требуется подготовить их к творческой деятельности. Поскольку этот процесс происходит у будущих учителей постепенно, путем эволюции, содержание высшего педагогического образования также должно совершенствоваться путем эволюции, а не путем революции. Предметы, включенные в учебный план, должны служить формированию у будущих учителей общих и профессиональных компетенций.

Согласно требованиям «Рамочного Курикулума по подготовке учителей начальных классов на ступени бакалавриата высшего образования в Азербайджанской Республике» (2008 г.) предмет «Основы образования» был включен в учебный план, утвержденный в 2009 году по специальности «Учитель начальных классов» в объеме 270 часов, а предметы «Педагогика», «История педагогики» и «История азербайджанской школы и педагогической мысли» было рекомендовано исключить. Преподавание 4-х отдельных предметов, обучаемых в магистратуре в университетах зарубежных стран, осуществляющих подготовку учителей под названием «Основы образования» по специальности «Учитель начальных классов», в будущем оказалось малоэффективным. По этой причине предмет «Основы образования» был полностью исключен из утвержденной в 2014 году специальности «Учитель начальных классов». Лишь ее учебная часть вошла в блок факультативных дисциплин под названием «Курикулум начального образования». Однако в первоначальном проекте предмета «Основы образования» были представлены такие материалы как: знания о детях, обучение детей, детское общение, права детей, управление классом, профессиональное развитие, классные стандарты, личностное развитие, организация занятий, внеклассная деятельность учащихся и т. д. предназначенных для изучения педагогических проблем, отличающихся своей практичностью. Предмет «История педагогики», исключенный из учебной программы в 2009 году, невозможно было включить в новую учебную программу в 2014 году, а предмет «Азербайджанская школа и история педагогической мысли» был включен в блок факультативных дисциплин. Еще одним революционным изменением стало включение в учебную программу 360-часового предмета «Иностранный язык и методика его преподавания». Студенты изучали английский язык в объеме часов, отведенных родному языку и математике, освоаивали методику преподавания предмета, ходили на педагогическую практику. В будущем планировалось, что учителя начальных классов будут преподавать английский язык в своих классах. Вскоре стало ясно, что такой подход также неэффективен. Предмет «Иностранный язык и методика его преподавания», преподававшийся в течение 6 семестров, в учебном плане 2014 года был заменен на предмет «Иностранный язык». Такие неудачные подходы все еще существуют. Например, в учебном плане БСУ утвержденном в 2020 году по специальности «Учитель начальных классов», такие предметы как «Устная народная литература» (4 кредита), «Этика» (4 кредита), «География Азербайджана» (5 кредитов), «Эстетика» (4 кредита), «Азербайджанский фольклор в начальных классах» (4 кредита), «Экспериментальные методы исследования в начальных классах» (4 кредита) включены в блок факультативных дисциплин.

Блок факультативных дисциплин определяется вузом и служит формированию профессиональных компетенций будущих учителей. Перечисленные предметы не служат формированию необходимых профессиональных компетенций будущих учителей начальных классов по окончании Образовательной программы. Предметы по выбору по специальности «Учитель начальных классов» должны быть связаны с азербайджанским языком и методикой его преподавания, математикой и методикой ее преподавания, педагогическими предметами. Эти требования нарушены в повествуемом нами учебном плане. Предметы, представленные в одном блоке, должны содержать схожее содержание. Например, ФДНК-Б162-А) Социальная педагогика; Б) Семейная педагогика. К сожалению, эти требования не были учтены при определении факультативных дисциплин профессионального обучения и специализации (ФДНК-Б160, ФДНК -Б161, ФДНК -Б164, ФДНК Б165, ФДНК -Б167, ФДНК -Б170). По специальности «Дошкольное образование» при выборе и размещении факультативных дисциплин также были допущены определенные ошибки.

3. *Принцип учета интересов студентов высшего педагогического образования.* Образование – это целенаправленный процесс обучения и воспитания, сопровождающийся

достижением обучающимся определенных государственных образовательных уровней в соответствии с интересами личности, общества и государства. Как видно, при определении содержания высшего педагогического образования предполагается участие студентов наряду с интересами общества и государства. Участие заинтересованных лиц (обучающихся) в формировании образовательных программ приводит к его самопознанию, включению элементов его склонностей и интересов. Этот принцип учитывается при определении содержания на всех этапах и уровнях образования. Например, при определении содержания общего образования считается важным «учитывать общее развитие, тенденции и интересы учащихся» [3]. В нашей республике содержание высшего педагогического образования определяется на основе государственных стандартов, и для усвоения этого содержания требуется не менее 4 лет. Известно, что в последних версиях учебных планов для высших педагогических специальностей предусмотрено 3 блока: 1) общие предметы; 2) предметы специальности; 3) предметы, определяемые высшим учебным заведением. Поскольку первый и второй блоки разрабатываются рабочей комиссией, определяемой Министерством Образования, участие обучающихся там невозможно. В последний блок входят факультативные дисциплины, определяемые вузом.

3. Принцип учета культурологических вопросов в содержании высшего педагогического образования. Студенты, изучающие различные элементы культуры, обогащаются знаниями и развиваются. Конечно, невозможно овладеть всей духовной культурой, созданной человечеством. Есть только такие важные вопросы, которые должны быть включены в содержание образования. Студенты с развитой волей, нравственной, эстетической, интеллектуальной и эмоциональной сферой могут в будущем проявить себя как хорошие педагоги. Потому что каждый идеальный учитель должен обладать необходимыми компетенциями хорошего человека, хорошего работника и хорошего специалиста. Культурный уровень человека проявляется в его отношении к научным новинкам, моральным нормам и общественно-политическим идеалам общества. При усовершенствовании содержания высшего педагогического образования предпочтение отдается культуроориентированному компоненту.

4. Принцип определения результатов обучения в высшем педагогическом образовании. Как и в случае с уровнями общего образования, результаты обучения в высшем педагогическом образовании также должны определяться заранее. Реализация результатов обучения дополняющих друг друга является основным показателем освоения содержания высшего педагогического образования.

Результаты обучения – это знания, умения и ценности, которые обучающиеся должны приобрести в результате учебной деятельности. Это измеримый уровень учебных достижений. Результаты обучения выражаются в виде конкретных, измеримых и достижимых целей и оцениваются для определения того, были ли они достигнуты. Примеры результатов обучения включают приобретение определенных знаний и умений, развитие критического мышления и умения решения проблем, а также формирование определенных ценностей или отношений.

Образовательные стандарты первого поколения подготовки учителей начальных классов высших учебных заведений в Азербайджане были утверждены в 2008 году и называются государственными образовательными стандартами. *Стандарты второго поколения* утверждены с 2014 года [1]. Эти стандарты определяют, что студенты должны знать, уметь, что должны усвоить. В результате освоения программы определены требования к компетенциям, которыми должны овладеть будущие учителя, и 11 профессиональным компетенциям в 3-х областях (производственно-педагогической, организационно-управленческой; педагогической).

Стандарты высшего педагогического образования третьего поколения утверждены Министерством Образования в 2020 году. Согласно новым образовательным

стандартам, основной целью является развитие общекультурных и профессиональных компетенций у будущих учителей. Если в прежних образовательных стандартах указывалось, какими знаниями, умениями и навыками должны обладать будущие учителя при преподавании отдельных предметов, то в новейших образовательных стандартах определялся как результат обучения отдельной специальности (программы), так и результат обучения отдельных предметов, т.е. также приводятся результаты обучения предмету, методы преподавания и обучения и методы оценивания, используемые для достижения этой цели.

5. *Принцип функциональной полноты содержания высшего педагогического образования*. Сущность этого принципа состоит в том, что образование представляет собой целостную систему, состоящую из подсистем. Если элементы системы (подсистемы) не действуют функционально эффективно, то и образовательная система в целом не может действовать функционально. Неуделение должного внимания преподаванию гуманитарных предметов на специальностях преподавания математики, физики, химии, биологии может привести к формированию технократического мышления у будущих учителей.

6. *Принцип дифференциации и интеграции содержания высшего педагогического образования.* В современный период при усовершенствовании содержания высшего педагогического образования должны учитываться требования принципа интеграции и дифференциации. Система педагогических наук сформировалась в результате дифференциации педагогической дисциплины, изучающей как методологические, теоретические, так и практические проблемы педагогического процесса. Процессы фрагментации и диверсификации происходят и во вновь возникающих областях науки (специальная педагогика, педагогика высшей школы, школьная педагогика, методика преподавания предметов и др.). Сформировавшиеся в последние годы такие области как: социальная педагогика, семейная педагогика, педагогика начального образования, управление классом, управление системами образования, курикулум начального образования, этнопедагогика и др. развиваются быстрыми темпами. С другой стороны, на стыке психологии и педагогики возникает область науки, называемая психопедагогикой. Предмет «Познание мира и методика его преподавания в начальных классах» создан в результате интеграции природоведения, знакомства с окружающей средой, науке о Земле, ботаники и зоологии, преподаваемых по специальности «Учитель начальных классов». Сейчас этот предмет преподается по специальностям «Учитель начальных классов» (60 часов) и «Коррекционное обучение» (60 часов).

7. *Принцип гуманизации и гуманитаризации содержания высшего педагогического образования.* При определении содержания высшего педагогического образования были учтены основные принципы государственной образовательной политики, которые считаются необходимыми к применению на всех ступенях и уровнях образования. Наряду с гуманизацией считалось важным гуманитизировать и демократизировать содержание высшего педагогического образования. Гуманизация высшего педагогического образования предполагает гуманистическое мышление, оптимистический взгляд на мир, понимание смысла жизни человека, сохранение своего «Я», обеспечение свободного развития личности, развитие формы самоуправления и саморегуляции поведения. Принцип гуманизации содержания образования предполагает создание условий для усвоения будущими учителями общечеловеческой культуры.

В современное время при определении содержания высшего педагогического образования учитываются также принципы *обеспечения связи образования с практикой, научности, систематичности, диверсификации, преемственности, альтернативности, интегративности, историчности.*

Научный результат работы: Учитывая все вышеизложенное, можно сказать, что содержание высшего педагогического образования в современное время направлено на развитие личности профессионального учителя, обладающего общими и профессиональными компетенциями. Оно включает информацию по истории и философии образования, а также актуальным проблемам и тенденциям в этой области. При эффективном построении обучения важно учесть перечисленные выше принципы и практики.

Научная новизна работы: Принципы формирования содержания высшего образования, определение содержания образования рассматриваются как основные показатели общего направления деятельности.

Практическая значимость работы: Важным считается рассмотрение принципов реконструкции и совершенствования высшего педагогического образования.

Литература

1. Государственный стандарт высшего образования. Образовательная программа бакалавриата. Код и наименование специальности (программы): 050118 – Учитель начальных классов. − Баку: − 2015, − 8 с.
2. «Концепция и стратегия непрерывного педагогического образования и подготовки учителей в Азербайджанской Республике» https://e-ganun.az/framework/13540
2. Постановление Кабинета Министров Азербайджанской Республики об утверждении концепции общего образования (Национальный курикулум) в Азербайджанской Республике. https://e-ganun.az/framework/11562
3. Рустамов, Ф.А. Педагогика высшей школы: учебник для ступени магистратуры / Ф.А.Рустамов, Т.Ю.Дадашова. – Баку: Нурлан, − 2007, − 568 с.
4. Рустамов, Ф.А. Технологии дистанционного образования: преимущества и недостатки // – Баку: Профессиональное образование и человеческий капитал. Том 3. − 2020, №2. − 9-14 с.
5. Леднев, В.С. Содержание образования: сущность, структура, перспективы / В.С.Леднев. – М.: Высш. шк., − 1991. – 223 с.
6. Маркова, С.М.Дидактические основы исследования содержания профессионального образования.File: ///C:/Users/ User/Downloads/ Didakticheskie-Osnovy-İssledovaniya-Soderzhaniya-Professionalnogo Obrazovaniya. Pdf

A.Y.Qasımova

Ali pedaqoji təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsinin prinsipləri

Xülasə

Ali pedaqoji təhsilin məzmununun formalaşdırılması prinsipləri təhsilin məzmununun müəyyənləşdirilməsində ümumi fəaliyyət istiqamətlərinin əsas göstəricisi hesab olunur. Məqalədə ali pedaqoji təhsilin təkmilləşdirilməsində aşağıdakı prinsiplərin nəzərə alınmasını vacib hesab edilir: 1) ali pedaqoji təhsildə məqsədin prioritetliyi prinsipi; 2) ali pedaqoji təhsilin məzmununun təkamül yolu ilə təkmilləşdirilməsi prinsipi; 3) ali pedaqoji təhsildə təhsilalanların maraqlarının nəzərə alınması prinsipi; 4) ali pedaqoji təhsilin məzmununda mədəniyyətyönümlü məsələlərin nəzərə alınması prinsipi; 5) ali pedaqoji təhsildə təlim nəticələrinin müəyyən edilməsi prinsipi; 6) ali pedaqoji təhsilin məzmununun funksional tamlığı prinsipi; 7) ali pedaqoji təhsilin məzmununun diferensiallaşdırılması və inteqrasiyası prinsipi; 8) ali pedaqoji təhsilin təhsilin məzmununun humanistləşdirilməsi və humanitarlaşdırılması prinsipi.

Açar sözlər: *pedaqoji təhsil, məzmun, tədris planı, prinsip, funksiya*

A.Y.Gasimova

Principles for Improving the Content of Higher Pedagogical Education

Summary

The principles of forming the content of higher pedagogical education, determining the content of education is considered the main indicator of general areas of activity. The article considers it

important to take into account the following principles for improving higher pedagogical education: 1) the principle of goal priority in higher pedagogical education; 2) the principle of improving the content of higher pedagogical education through evolution; 3) the principle of taking into account the interests of students of higher pedagogical education; 4) the principle of taking into account cultural issues in the content of higher pedagogical education; 5) the principle of determining learning outcomes in higher pedagogical education; 6) the principle of functional completeness of the content of higher pedagogical education; 7) the principle of differentiation and integration of the content of higher pedagogical education; 8) the principle of humanization and humanization of the content of higher pedagogical education.

Key words: *pedagogic education, content, program, principle, function*

Rəyçi: p.f.d., dos. H.A.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

А.Х.ИСАЕВА
доктор философии по филологическим наукам
e-mail: aygun.isayeva@hotmail.com

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

:10.62021/0026-0028.2024.2.295

ТИПОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ АНГЛИЙСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ В ТЕОРИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Резюме. *В статье проводится небольшой сравнительно-сопоставительный лексический анализ английского и русского языков и выявляются некоторые аспекты коммуникативной компетенции при изучении этих языков. В ней также проводится анализ наиболее эффективных методов преподавания для развития коммуникативной компетенции. В современном мире знание иностранных языков становится для человека жизненно необходимым. И с этой точки зрения важен процесс правильного преподавания языка. В изучении иностранных языков большая роль отводится коммуникативной компетенции. В этой статье мы попытались дать небольшую характеристику теории коммуникативной компетенции, сравнивая некоторые лексические особенности английского и русского языков.*
Ключевые слова: *язык, коммуникативная компетенция, лингвистическая компетенция, языковая компетенция*

Известно, что в лингвистике проблеме коммуникативной компетенции уделялось большое и серьезное внимание. Об этом свидетельствуют многочисленные труды, статьи, научно-методические работы, посвященные этой проблеме. Вполне закономерно, что проблема коммуникативной компетенции приобретает особую актуальность и в современной лингвистике. Выдвинутые Н.Хомским постулаты в «Аспектах теории синтаксиса», где он разграничил понятия компетенции (знания своего языка говорящим-слушающим) и употреблением (реальным использованием языка в конкретных ситуациях) [4], внесли большой вклад в дальнейшее развитие лингвистики и методики преподавания иностранных языков, и в частности в выдвижение понятия коммуникативной компетенции. Именно на основании работы Н.Хомского, Делл Хаймс впервые ввел в научный оборот термин «коммуникативная компетенция» [3, с. 180], который впоследствии многие лингвисты долго обсуждали, каждый выдвигая собственное определение данного термина. Трудно переоценить значение иностранного языка для современного общества, поскольку оно напрямую влияет на все основные жизненные аспекты развития каждой страны. В наши дни быть высококвалифицированным специалистом означает не только быть профессионалом в своей узкой сфере знаний, но и умело владеть иностранными языками. Современное общество осознает огромную потребность в овладении иностранными языками, поскольку это открывает новые широкие перспективы, повышает конкурентоспособность, расширяет кругозор во всех сферах жизни. Именно поэтому в современном мире такое большое внимание уделяется изучению самих иностранных языков, а также методам их преподавания. В последнее время в русском языке появляется всё больше и больше заимствованных слов из английского языка. Причиной этому может послужить несколько факторов.

Во-первых, самым очевидным фактором может быть необходимость дать название новым объектам или понятиям. При контакте с другой культурой или языком это довольно частое и естественное явление, когда говорящие вначале не могут найти экви-

валента в своем языке для ссылки на новую, незнакомую концепцию, происходящую из противоположной культуры. Поэтому возникает ощущение неполноценности лексического запаса на родном языке и побуждение к заполнению этих зазоров в виде отсутствующих эквивалентов.

В других случаях, в языке могут уже иметься слова со схожим смыслом, однако с более общими, стёртыми границами употребления. Ввиду этого, в обиход входят и часто закрепляются заимствованные слова для выражения особых оттенков, более конкретных и узких значений. Например, в русском языке уже существует слово «убийца», подразумевающее любого человека, совершившего убийство. Однако, в заимствованном слове «киллер», добавлен новый элемент, привнесён новый оттенок, сужающий значение до профессионального наёмного убийцы. При более тщательном анализе, становится ясно, что заимствованные английские слова имеют значения, по крайней мере, частично отличающиеся от их русских аналогов. Таким образом, иностранные слова внедряются в язык и сосуществуют вместе со своими русскими аналогами, хотя обычно в более узких и специализированных значениях.

Заимствование также происходит из-за целесообразности сократить понятие до одного слова, нежели употреблять целое словосочетание или даже предложение для обозначения данного понятия. В качестве примера может послужить слово «sniper», которое появилось в русском языке вместо словосочетания «меткий стрелок».

«Поскольку средства массовой информации реагируют на новые политические и социальные события с невероятной скоростью, печатные и электронные средства массовой информации играют важную роль в расширении заимствований. Актуальная информация от зарубежных информационных агентств должна быть быстро распространена. Однако в ряде случаев во время перевода часто бывает трудно найти точный эквивалент на другом языке, поэтому журналисты часто просто оставляют в тексте лексический элемент иностранного происхождения. Следовательно, язык средств массовой информации является одним из основных факторов влияния на заимствованные слова» [7, с. 439]. Конечно, существует много других факторов, которые могут повлиять на то, будет ли заимствовано слово в язык. Если важный политический деятель или другая известная личность часто использует в СМИ определенное заимствованное слово, то популярность этого слова среди населения возрастёт.

Другим фактором, который может увеличить популярность заимствованного слова, является его фонетическое сходство с существующим родным словом. Значения родного слова и заимствованного слова могут быть совершенно разными, но тот факт, что новое заимствованное слово звучит знакомо, достаточно, чтобы повлиять на увеличение его популярности. Одним из таких слов является заимствованное слово «кликнуть», то есть «нажать на мышку компьютера», которое звучит так же, как и его русский омоним «кликнуть», означающий «громко звать, кричать». Еще один немаловажный фактор влияющий на увеличение заимствований – это стремление к новшествам. Чтобы добросовестно выполнять коммуникативную функцию языка, его лексика должна постоянно обновляться. Новые слова иностранного происхождения способны усиливать выразительность благодаря своей привлекательной новизне. Но и выраженность лексических элементов может изнашиваться, их новизна исчезает в результате частого использования, поэтому пользователи языка постоянно стремятся обновить свой язык.

В России, в отличие от некоторых других стран, не оказывают существенного сопротивления по поводу принятия иностранных заимствований в язык. «Русский молодежный сленг особенно восприимчив к заимствованиям, так как 20% сленговых выражений имеют английское происхождение. Не менее восприимчивым к новым заимствованиям является язык, связанный с технологией, бизнесом, экономикой, политикой и средствами массовой информации. К примеру, вот некоторые из слов, недавно

заимствованные из английского: брокер, дилер, дистрибьютор, менеджер, чат, селфи и т.д. Но несмотря на популярность такого рода заимствований, некоторые русские лингвисты-консерваторы не перестают высказывать свое негативное отношение к иностранным заимствованиям» [7, с. 443].

Необходимо отметить, что и в английском языке есть заимствования из русского, хоть и в меньшем количестве. Не все слова имеют исконно русское происхождение, т.к. некоторые из них сосуществуют и в других славянских языках, и, поэтому трудно определить, из какого конкретного языка они родом. Процесс заимствования слов впервые начался в XVI веке, когда король Эдуард VI отправил посланника к царю Ивану IV Грозному, чтобы открыть новые рынки для британских товаров, и усилился в XX веке с утверждением Советского Союза в качестве одной из главных мировых держав. По сравнению с другими языками, заимствованных слов в английском языке, имеющих русское происхождение, очень мало. Большинство из этих заимствованных слов используются для обозначения вещей и понятий, характерных для России, русской культуры, политики, истории, особенно хорошо известных за пределами России. Примерами могут послужить: cosmonaut, intelligentsia, balalaika, bolshevik, menshevik, perestroika, tsar, kalashnikov, banya, dacha, vodka, beluga, sable, mammoth, matryoshka и т.д. Данные примеры подводят нас к мысли, что большинство слов, заимствованных из русского языка в английский, не имеют соответствующих аналогов в англоговорящих странах. В то же время следует отметить, что английские заимствования используются не только в русском языке, но почти во всем мире.

Обобщая наблюдения, нельзя не отметить значимость и важность языка в нашей жизни. В современном мире знание иностранных языков становится для человека жизненно необходимым. И с этой точки зрения важен процесс правильного преподавания языка. В изучении иностранных языков большая роль отводится коммуникативной компетенции. В этой статье мы попытались дать небольшую характеристику теории коммуникативной компетенции, сравнивая некоторые лексические особенности английского и русского языков.

Все эти новшества и совершенствование моделей коммуникативной компетенции положительно влияют в настоящее время на школьное образование и ориентированы на качественное обновление всей системы общеобразовательной и профессиональной школы. Цели, поставленные обществом перед школой, реализуются в преподавании каждого учебного предмета, и иностранного языка в том числе.

Литература

1. Аракин, В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. 3-е издание / В.Д.Аракин, − М.: Физматлит, − 2005, − 232 с.
2. Зимняя, И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе / И.А.Зимняя, − М: Просвещение, − 1991, − 221 с.
3. Красильникова, Е.В. Иноязычная коммуникативная компетенция в исследованиях отечественных и зарубежных ученых // Ярославский педагогический вестник, №1, − 2009, − 179-184 с.
4. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. − Cambridge, Massachusetts: MIT Press, − 1965, − p.247.
5. Hedge, T. Teaching and learning in the language classroom / T.Hedge, − Oxford: Oxford university press, − 2000, − p.464.
6. Huitt, W. Motivation to learn: An overview. http://www.edpsycinteractive.org/topics/motivation/motivate.html
7. Proshina, Z.G., Ettkin B.P. English-Russian Language Contacts. − World Englishes, Vol. 24, № 4, − 2005, − pp. 439-444.

A.X.İsayeva

İngilis və rus dillərinin bəzi leksik aspektlərinin kommunikativ kompetensiya nəzəriyyəsi tipologiyası

Xülasə

Məqalədə ingilis və rus dillərinin kiçik müqayisəli qrammatik təhlili verilir və bu dillərin öyrənilməsində kommunikativ kompetensiyanın bəzi məqamları açıqlanır. Ayrıca kommunikativ kompetensiyanı inkişaf etdirmək üçün ən təsirli tədris metodları təhlil edilir. Müasir dünyada xarici dilləri bilmək insan üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan dilin düzgün tədrisi prosesi vacibdir. Xarici dillərin öyrənilməsində kommunikativ sərişdəyə böyük rol verilir. Bu yazıda ingilis və rus dillərinin bəzi leksik xüsusiyyətlərini müqayisə edərək kommunikativ sərişdə nəzəriyyəsinin kiçik bir təsvirini verməyə çalışdıq.

Açar sözlər: *dil, kommunikativ kompetensiya, dilçilik kompetensiyası, dil kompetensiyası*

A.Kh.Isayeva

Typology of some Lexical Features of English and Russian Languages in the Theory of Communicative competence

Summary

The article deals with a small comparative grammar analysis of English and Russian languages and reveals some aspects of communicative competence in the study of these languages. It also analyzes the most effective teaching methods for developing communicative competence. In the modern world, knowledge of foreign languages is becoming vital for a person. And from this point of view, the process of proper language teaching is important. Communicative competence plays a big role in learning foreign languages. In this article, we tried to give a small description of the theory of communicative competence by comparing some lexical features of English and Russian languages.

Key words: *language, communicative competence, linguistic competence, language competence*

Rəyçi: dos. G.H.Babayeva

Redaksiyaya daxil olub: 02.05.2024

Л.М.МАМЕДОВА

О.Дж.ХАЛИЛОВА

Ш.М.КУЛИЕВА

Азербайджанский медицинский университет
(г. Баку, ул. Бакиханова, д. 23)

РУССКИЙ ЯЗЫК КАК ИНОСТРАННЫЙ: ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ

Резюме. *Статья посвящена обучению иностранных студентов русскому языку как иностранному (РКИ). В современной образовательной системе вуза невозможно проведение занятий без применения различных видов методики преподавания русского языка как иностранного в неязыковом вузе, имеющей свои особенности. Нами описаны различные подходы в методике преподавания, реализуемые образовательные функции, необходимые для эффективного изучения русского языка как иностранного, одним из них является включение личностно-ориентированного подхода в методику преподавания РКИ.*

Ключевые слова: *русский язык, обучение, учебный процесс, методика, преподавание*

Современное профессиональное обучение русскому языку как иностранному требует особой профессиональной подготовки преподавателя русского языка, которому важно показать иностранным студентам отражение в русском языке русской ментальности – русского характера, загадочной русской души, русского духа и т.п. Эту особенность можно показать при изучении русской литературы, русских сказок, пословиц и поговорок, при изучении грамматики, русского речевого этикета, страноведения, истории и культуры России. Важнейшим условием в работе со студентами, изучающими русский язык является преодоление языкового барьера и «выход в коммуникацию», то есть в живое общение. Им нужны коммуникативные навыки и умения, которые позволяют им свободно вращаться в иной культурной среде.

Необходимо языковые материалы обосновывать на каком-то страноведческом материале, чтобы они могли узнать больше о России по адаптированным текстам. Изучение языка является сложным процессом для иностранного студента в иноязычной среде. Самое главное работа над пополнением словарного запаса, который должен постоянно пополняться, новые слова должны учиться каждый день. Периодически нужно давать студентами новые слова, которыми были использованы на этом же занятии для того, чтобы им было проще их учить и запоминать, в дальнейшем применять в повседневном общении в русскоязычной среде. Материал с национально-культурным компонентом может по-разному вписаться в систему обучения русскому языку.

Эмоциональность, доброжелательность, тактичность русских проявилась в обилии восклицательного знака, многоточия, уменьшительно-ласкательных суффиксов, которые отражены в нашей повседневной жизни, например в названиях торговых предприятий: «Парфюмчик», «Родничок», продуктов питания «Маслица» и общественного питания «Духовка» и др. Преподавателю русского языка целесообразно научить студентов видеть взаимосвязь языка, менталитета и культуры в словообразовании. Например: любить – любовь – любой – любо, т.е. любой может любить и быть любимым.

Каждый префикс в русском языке несет определенную смысловую и оценочную характеристику, например: в словообразовательном ряду однокоренных слов *род – родник, природа – родня – родители – родина – народ*, префикс НА – выражает высочай-

шее проявление признака рода, а префиксы ВЫ и ОТ – отторжение – выродок, отродье, урод. [4] При организации занятий по русскому языку необходимо донести до иностранных студентов мысль о взаимосвязи языка и культуры, том числе является возможностью в первую очередь научиться говорить по-русски, общаться на русском языке, приобщиться к русской культуре.

Для эффективного обучения русскому языку студентов преподавателю РКИ необходимо учитывать также национально-культурные особенности их речевого поведения, применяя сопоставительно-сравнительный метод изучения языка. Следовательно, ему нужно обладать профессиональной поликультурной компетентностью, проявляющейся в гибком и комфортном индивидуальном педагогическом общении. Этикет речевой культуры требует соблюдения определенных этикетных правил общения и прежде всего учета межнациональных различий невербального общения, ибо установлено, что более 80% информации считывается невербальным путем.

Многолетний опыт работы с иностранными студентами показывает, в первую очередь, арабских и китайских студентов, обучающихся в Азербайджане, и целесообразность учета их национально-культурных различий на коммуникативном уровне, используя характеристики, данные Р.Л.Льюсом [3]. Наблюдения на занятиях, где занимаются студенты с арабских стран показывает, что арабы отличаются активностью словоохотливостью, посягательством на «личные секреты», вольное обращение со временем, демонстративной жестикуляцией.

Громкость голоса при разговоре с арабами означает для них искренность. В арабском мире совершенно нормально, когда речь эмоциональна. Арабы – поклонники ораторского искусства, у них считаются нормальным дышать на собеседника и часто прикасаться ему. «Поэтому с арабом надо общаться на более близком расстоянии, чем с британцем или немцем. Если вы держитесь на своей привычной дистанции, то араб может подумать, что вы находите его присутствие физически неприятным или что вы слишком холодный человек» [3].

Применяя на занятиях личностно-ориентированный подход при работе со студентами-арабами, можно достичь высоких результатов при изучении языка. Именно при таком подходе главным действующим лицом всего образовательного процесса является личность студента. А преподаватель становится “источником информации” и “контролером”, по этой причине преподавателю РКИ важно иметь имидж знающего и искреннего человека, начиная с внешнего вида. Их может оскорбить неподходящая одежда и излишняя фамильярность. На занятиях с арабами необходимо организовать учебный процесс на личностных взаимоотношениях, проявляя свой личный интерес к ним, к их семье, здоровье близких. Это верный путь добиться их преданности, от этого зависит и интерес к изучению учебного материала.

Азербайджанские студенты часто относятся к преподавателю РКИ как к другу, рассказывают о своих переживаниях, друзьях, в то же время они ждут похвалы и болезненно реагируют на критику. Таким образом, преподавателю РКИ необходимо соблюдать педагогическую этику “Хочешь поругать – сначала похвали”, она дает возможность добиться успеха в отношениях с азербайджанскими студентами. [2] Личностно-ориентированный подход при обучении русскому языку как иностранному требует обратить особое внимание на: – многогранной профессиональной подготовки преподавателя РКИ; – учета национально-культурной специфики аудитории; – заинтересованность студентов к будущей профессиональной деятельности [1].

Цели и задачи:

В учебном процессе перед нами стоит важная задача – подготовить в короткий срок студента, не владеющего русским языком. Добиться поставленной цели – научить студента в течение ограниченного учебными рамками периода говорить о проблемах

своей специальности и понимать речь носителей языка в этом плане – можно, сочетая традиционные и инновационные методы, но делая акцент на принцип коммуникативности как в обучении, так и в использовании компьютерных технологий.

Традиционное обучение русскому языку как иностранному ориентировано на чтение, понимание и перевод специальных текстов, а также изучение терминологии по специальности, т.е. синтаксиса научного стиля. Особое внимание нужно уделить на то, что работа по созданию базовых знаний должна организоваться, особенно на начальном этапе, по четким алгоритмам изучения языка. Начинаем работа с чтения текста, но в идеале нужно стремиться к восприятию информации «с голоса», применяя «интонационное чтение». Данная методика широко освещается в современных интенсивных методических разработках.

Как показывает многолетний опыт работы с иностранными студентами, также эффективным является метод погружения в искусственно созданную ситуацию, где студентам необходимо выполнить задание, связанное с задачами, встречающимися в повседневной жизни, но требующие знаний специальной терминологии. Существует множество методик к введению, отработке и закреплению лексики на уроках русского языка, в данном процессе немаловажную роль играет и компетенция преподавателя.

Как и любой другой диалогический текст, профессиональный диалог можно разделить на содержательные блоки, объединенные тематически. Каждому из них соответствует своя коммуникативная цель. Умение вести диалог равнозначно с грамматикой, и эти два направления невозможны одно без другого. Для того, чтобы грамотно сочетать эти два направления, нужно, чтобы устная практика на половину состояла из повторения грамматики, пройденной на уроке. Желательно как можно чаще использовать диалоги, чтобы студенты могли практиковаться в развитии устной речи.

При развитии навыков устной речи необходимо помнить, что монологический ее элемент не уступает диалогическому. Поэтому далее следует идти на увеличение объема монологической реплики в диалоге и позднее к чисто монологическим формам устной речи. Поставленной цели можно добиться только на основе коммуникативно-ориентированных учебников и учебных материалов. И на начальном этапе изучения русского языка одной из важнейших целей является чтение, служащим средством для овладения другими видами речевой деятельности, что особенно важно на этом этапе изучения языка.

Научные выводы работы: Как известно, иностранным студентам в период обучения в российском вузе присущ высокий уровень мотивации овладения языком вообще. Таким образом, успешного обучения русскому языку как иностранному можно добиться применением в первую очередь, личностно-ориентированного подхода, дающий максимально раскрывать возможности личности студента, развивая его интеллектуальной потенциал, развивая его творческие возможности. Данный подход будет эффективным при соблюдении следующих условий:

– современной профессиональной подготовки преподавателя РКИ;
– обучение русскому языку как приобщению к русской культуре;
– активное включение иностранных студентов в реальную речевую деятельность;
– использование межпредметных связей в обучении.

Научная новизна работы: хотя проблема, поднятая в статье, изучается многими зарубежными учеными, у нас впервые изучается ее исследование со ссылкой на методику преподавания русского языка в азербайджаноязычной аудитории.

Практическое значение работы: повышение творческого понимания каждого упражнения как темы, изучаемой в статье, то есть как метода обучения русскому языку как иностранному с помощью личностно-ориентированного подхода.

Литература

1. Вьюгина, С.В. Практико-ориентированный подход при обучении русскому языку иностранных студентов // Материалы II Всероссийской научно-практической конференции «Язык в образовательном пространстве неязыкового вуза: теория и практика», 18-19 апреля 2019 г. – Новосибирск: НГТУ – 2019. – 247-253 с.
2. Вьюгина, С.В. Место информационных технологий в преподавании русского языка как иностранного // Материалы международного симпозиума «Надежность и качества» – Пенза, − 2019. т.2. – 94-96 с.
3. Льюис, Р.Д. Деловые культуры в международном бизнесе. От столкновения к взаимопониманию. / Р.Л.Льюис. – М, − 1999.
4. Стародумов, И.В. Особенности преподавания русского языка как иностранного / И.В.Стародумов // Молодой ученый. – 2018. №40. – 204-207 с.

L.M.Məmmədova, O.C.Xəlilova, Ş.M.Quliyeva

Rus dili xarici dil kimi: tədrisin təşkili xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalə xarici tələbələrin rus dilini xarici dil kimi öyrənməsinə həsr edilmişdir. Müasir təhsil sistemində ali təhsil müəssisələrində öz xüsusiyyətlərinə malik qeyri-dil universitetində rus dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikasının müxtəlif növlərindən istifadə etmədən dərslər keçirmək mümkün deyil. Tədris metodikasında müxtəlif yanaşmaları, rus dilinin xarici dil kimi effektiv öyrənilməsi üçün zəruri olan, həyata keçirilən təhsil funksiyalarını təsvir edirik, bunlardan biri şəxsiyyətyönümlü yanaşmanın rus dilini xarici dil kimi tədris metodologiyasına daxil edilməsidir.

Açar sözlər: *rus dili, tədris, tədris prosesi, metodologiya, tədris*

L.M.Mammadova, O.J.Khalilova, Sh.M.Kuliyeva

Russian as a Foreign Language: Features of the Organization of Teaching

Summary

The article is devoted to teaching foreign students Russian as a foreign language. In the modern educational system of the university, it is impossible to conduct classes without using various types of methods of teaching Russian as a foreign language in a non-linguistic university, which has its own characteristics. We describe various approaches in teaching methods, implemented educational functions necessary for effective learning of Russian as a foreign language, one of them is the inclusion of a personality-oriented approach in the teaching methodology of the Russian Language.

Key words: *Russian language, teaching, educational process, methodology, training*

Рецензент: д.ф.филол. Х.А.Аббасова

Redaksiyaya daxil olub: 06.05.2024

И.А.МИКАИЛОВА
старший преподаватель
e-mail: qasimova_1982@list.ru

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

:10.62021/0026-0028.2024.2.303

К ИЗУЧЕНИЮ ОСЛОЖНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Резюме. *В статье рассматриваются предложения, осложненные обособленными второстепенными членами, на занятиях по русскому языку как иностранному. Обособленные второстепенные члены являются относительно самостоятельными в предложении и характеризуются интонационным выделением. В большинстве случаев обособленные второстепенные члены вступают в полупредикативные отношения с основой предложения или с каким-либо его членом. Важной предпосылкой обособления является отсутствие тесной синтаксической связи словоформы со своим определяемым. По этой причине обособляются преимущественно свободно присоединяемые детерминанты, согласуемые и примыкающие именные словоформы. Полупредикативной функцией могут выступать согласованные и несогласованные определения, а также предложения, относящиеся к личным местоимениям. Изучение осложненных предложений способствует развитию устной и письменной речи студентов-азербайджанцев.*

Ключевые слова: *русский язык как иностранный, осложненное предложение, обособление, полупредикативность*

Одним из видов осложнения предложения является обособление второстепенных членов предложения. Предложения с обособленными второстепенными членами, представляют собой наиболее трудный раздел в вузовском курсе русского языка как иностранного. Эти трудности объясняются тем, что предложения, осложненные обособленными второстепенными членами, недостаточно четко освещены в теоретическом плане [1; 4].

Обычно под понятие обособленных второстепенных членов подводятся различные синтаксические категории, которые характеризуются «относительной смысловой самостоятельностью, с наличием в них дополнительных оттенков значений… Общими для всех обособленных второстепенных членов признаками являются их относительная смысловая самостоятельность в предложении и обусловленное ею интонационное выделение внутри предложения» [4, с. 58].

В большинстве случаев обособленные второстепенные члены вступают в полупредикативные отношения с основой предложения или с каким-либо его членом: *Народы против войны,* ***несущей безумие разрушения, физическое уничтожение миллионов человеческих жизней*** (А. Толстой); *Через два часа,* ***пристроившись на попутную*** *машину, мы выехали из города* (В.Песков).

Существенными условиями обособления обычно считают: 1) изменение порядка следования определяющего и определяемого, например, постпозицию распространенного определения: *Образ****, возникающий в воображении читателя,*** *- решающее дело в искусстве* (А.Толстой.); 2) распространенность члена предложения: *И по широкому лицу Дикого Барина,* ***из-под совершенно надвинувшихся бровей,*** *медленно прокатилась тяжелая слеза* (И.Тургенев); 3) наличие у словоформы дополнительного значения: *Небеса в проломах голубели.* ***Грезившийся в громе и в дыму,*** *мир лежал дитятей в колыбели, были сутки от роду ему* (П.Проскурин); 4) уточняющий характер значения

словоформы с одноименной функцией: *В большом ауле,* ***под горою, близ саклей дымных и простых,*** *черкесы позднею порою сидят* (М.Лермонтов).

В полупредикативной функции могут выступать согласованные и несогласованные определения, одиночные и распространенные. Всегда обособляются определения, относящиеся к личным местоимениям, и определения, выраженные краткими именами прилагательными или краткими формами страдательных причастий: *Ты создал сам свое страданье.* ***Бессмысленный,*** *ты обладал душою чистой, откровенной* (М.Лермонтов); *Опавшие,* ***в оранжевых накрапах,*** *они* [*колосья*] *цветным пластом на землю лягут* (Р.Рождественский).

Как правило, обособляются согласованные определения, выраженные причастными и адъективными оборотами и находящиеся в постпозиции к определяемому имени существительному: *Встречает их в гостиной крик княжны,* ***простертой на диване*** (А.Пушкин); Если такие определения относятся к семантически недостаточным словам, т. е находятся с ними в комплетивных отношениях, они не обособляются: *В то далекое чеховское время мы – два агронома, люди* ***между собой почти незнакомые,*** *ехали в тележке в старый Волоколамский уезд* (М.Пришвин). Распространенное согласование определение в препозиции обособляется лишь в случае осложнения обстоятельственным (временным, причинным, уступительным или условным) значением: ***Оглушенный тяжким гулом,*** *тракторист машет рукой* (Из разг.). Два и более одиночных определения в постпозиции обособляются, если перед существительным есть определение или если они удалены от определяемого существительного: *Дым из трубы поднимается вверх,* ***высокий, прямой и живой*** (М.Пришвин).

Несогласованные определения обособляются, как правило, при подчеркивании их смысловой значимости, особенно если они оказываются в одном ряду с обособляемыми определениями: *Высоко над толпою, над ее плечами, на золотом плоском щите, облеченный пурпурной хламидой,* ***с лавровым венком на взвившихся кудрях,*** *стоял его соперник* (И.Тургенев).

Обособленные детерминирующие обстоятельства выражаются деепричастными конструкциями, предложно-падежными формами и наречиями. Больше всего для полупредикативной функции по своей морфологической природе подходят члены предложения, выраженные одиночными деепричастиями или деепричастными оборотами. Вступая в семантическую связь и с глагольным сказуемым, и с подлежащим, «эти словоформы называют признак, приписываемый предмету, но соотносят его с моментом речи опосредованно, через сказуемое. Поэтому их иногда называют второстепенными сказуемыми» [2, с. 78]. Всегда обособляются деепричастные обороты, одиночные деепричастия в препозиции к сказуемому, а также детерминант со значением уступки, выраженный именем существительным с предлогом *несмотря на: Смеркалось; на столе,* ***блистая,*** *шипел вечерний самовар,* ***китайский чайник нагревая*** (А.Пушкин); *Они* [Облонский и Левин] *любили друг друга,* ***несмотря на различие характеров и вкусов*** (Л.Толстой).

«При реализации в высказывании разных типов осложненного предложения обнаруживается тесная взаимосвязь грамматической и коммуникативной функции интонации» [3, с. 214]. Работу над понятием об обособленных второстепенных членах можно начать с сопоставления двух предложений, в одном из которых есть обособленный член, а в другом отсутствует: 1) *Справа на лугу стояли большие скирды сена;* 2) *Справа, на лугу, стояли большие скирды сена.*

Анализируя и сопоставляя данные примеры, студенты отмечают, что при выразительном чтении первое предложение читается с постепенным повышением голоса, а затем голос понижается. Во втором же предложении сочетание *на лугу* произносится с большей силой голоса, а перед ним и после него слышатся паузы. Во втором предложе-

нии слова *на лугу* приобретают больший синтаксический вес и добавочное сообщение по сравнению с необособленным второстепенным членом предложения.

Преподаватель напоминает студентам о том, какое значение в речи имеют логические ударения, паузы и вообще интонация.

В заключение следует отметить, что изучение предложений с обособленным членом приводит к интересным результатам. Это связано со смысловым и ритмико-интонационным выделением в предложении второстепенных членов. Обособленные второстепенные члены имеют добавочную функцию, совмещают несколько значений и воспринимаются как дополнительное сообщение.

Научная новизна статьи заключается в том, в большинстве случаев обособленные второстепенные члены вступают в полупредикативные отношения с основой предложения или с каким-либо его членом. Важной объективной предпосылкой обособления является отсутствие тесной синтаксической связи словоформ со своим определяемым. Это имеет определенное значение для дальнейшего изучения предложений с обособленными членами, для их систематизации и обобщения. Изучение предложений, осложненных обособленными второстепенными членами, имеет большое практическое значение, так как это способствует развитию устной и письменной речи студентов-азербайджанцев.

Научная новизна статьи: новизна статьи в том,что в большинстве случаев обособленные второстепенные члены вступают в полу предикативные отношения с основой предложения или с каким- либо его членом.

Научный результат статьи: учитывая вышеизложенное,можно сказать, образование в современное время направлено на развитие личности профессионального учителя.

Практическая значимость статьи: изучение предложений, осложнённых обособленными второстепенными членами,имеет большое практическое значение,так как это способствует развитию устной и письменной речи студентов - азербайджанцев

Литература

1. Дмитриева, Л.К. Осложнение предложения (функции однородности, обособления, вводности и обращения) // Функциональный анализ грамматических категорий. Ленинград, − 1973, − 153-191 с.
2. Камынина, А.А. Современный русский язык. Синтаксис. Осложненные предложения полупредикативными членами. − Москва: МГУ, − 1983, − 102 с.
3. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. Под ред. А.Н.Щукина. − Москва: Русский язык, − 2003.
4. Прияткина, А.Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного пред-ложения / А.Ф.Прияткина, − Москва: Высшая школа, − 1990, − 176 с.

İ.A.Mikaylova

Xarici dil kimi rus dili məşğələlərində mürəkkəbləşdirilmiş cümlələrin öyrənilməsinə dair

Xülasə

Məqalədə xarici dil kimi rus dili üzrə məşğələlərində ikincidərəcəli cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi nəzərdən keçirilir. Xüsusiləşmiş ikincidərəcəli cümlə üzvləri müəyyən mənada sərbəst olur və intonasiya baxımından ayrılırlar. Əksər hallarda xüsusiləşmiş üzvlər cümlənin əsas hissəsi və ya hər hansı bir üzvü ilə yarımpredikativ əlaqəyə girir. Xüsusiləşmənin vacib əlamətlərindən biri söz formasının təyin edilən sözlə sıx sintaktik əlaqəsinin olmamasıdır. Buna görə də əksər hallarda qoşulma determinantlar, ismin uzlaşma və yanaşma söz formaları xüsusiləşir. Yarımpredikativ funksiyada uzlaşan və uzlaşmayan təyinlərə, həmçinin şəxs əvəzliklərinə aid olan əlavələr çıxış edir. Mürəkkəbləşdirilmiş cümlələrin öyrənilməsi azərbaycanlı tələbələrin rus dilində şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirir.

Açar sözlər: *rus dili xarici dil kimi, mürəkkəbləşdirilmiş cümlə, xüsusiləşmə, yarımpredikativlik*

I.A.Mikailova

About Studying Complicated Sentences in Russian as a Foreign Language Classes

Summary

The article discusses sentences, complicated by isolated of minors members, in the classroom on Russian as a foreign language. Isolated minors members are relatively independent in the sentence and are characterized by intonation emphasis. In most cases, isolated minor members enter into a semi-predicative attitude with the basic of the sentence or with any of its members. An important prerequisite for isolation is the absence of a close syntactic connection between the word form and it's definable. For this reason, predominantly freely attaching determinants, agreed and adjoining nominal word forms are isolated. The semi-predicative function can be harmonized and non-harmonized definitions, as well as sentences related to personal pronouns. The study of complicated sentences contributes to the development of oral and written speech of Azerbaijani students.

Key words: *Russian as a foreign language, complicated sentence, separation, semi-predicativeness*

Rəyçi: D.B.Cavadova

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

X.A.HÜSEYNOV
tarix elmləri doktoru, dosent
e-mail: xezerhuseynov@gmail.com

F.E.ABIŞOV
e-mail: faiqabisov170@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti
(Naxçıvan şəh., Universitet şəhərciyi)

ERMƏNİLƏRİN TARİXİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARI – İRƏVAN XANLIĞININ ƏRAZİSİNƏ KÖÇÜRÜLMƏSİ VƏ ONUN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ

Xülasə. *Məqalədə ermənilərin kütləvi şəkildə İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsindən bəhs olunur. Erməni katolikosu Nersesin hazırladığı xüsusi köçürmə layihəsinin həyata keçirilməsində Rusiyanın Qacarlar dövlətindəki səfiri A.S.Qriboyedov əsas rol oynamışdı.*
A.S.Qriboyedov və general İ.Paskeviçin iştirakı ilə Türkmənçay müqaviləsi hazırlanarkən ermənilərin Qacarlar dövlətindən Azərbaycana köçürülməsi məsələsi də öz əksini tapmışdı. Məqalədəki faktlara əsasən, 1828-1830-cu illərdə Azərbaycan ərazilərinə, Türkmənçay müqaviləsinə (1828) görə, 40.000 nəfər Qacarlar dövlətindən və Ədirnə sülh müqaviləsinə (1829) görə isə Osmanlı dövləti ərazisindən 84.000 nəfər erməni köçürülmüş və onların da böyük hissəsi İrəvan xanlığının ən məhsuldar torpaqlarında yerləşdirilmişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanın qərb torpaqlarında ermənilərin yerləşdirilməsi zaman-zaman yerli Azərbaycan türklərinə qarşı kütləvi soyqırımların və deportasiyaların baş verməsinə gətirib çıxartdı.

Açar sözlər: *İrəvan xanlığı, Rusiya, İran, Türkmənçay müqaviləsi, Qafqaz*

"Böyük Ermənistan" mifik və millətçi ideologiyasına xidmət edən erməni tarixçiləri, ümumiyyətlə, İrəvan xanlığının Azərbaycan xanlığı olduğunu heç bir zaman qəbul edə bilmirlər və onların yol verdiyi bütün saxtakarlıqlar da bundan irəli gəlir. Ona görə də onlar bu ərazilərin azərbaycanlılara bağlılığını nümayiş etdirən bütün fakt və məlumatı saxtalaşdırır və ya da heç xatırlamamağa çalışırlar. Xanlığın azərbaycanlılara bağlılığı barədə müəyyən bir tarixi faktı anmaq məcburiyyətində qalanda da onları azərbaycanlıların deyil, farsların ayağına yazır və İrəvan xanlığını fars xanlıqlarından biri kimi oxucuya çatdırmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Erməni müəllifləri İrəvan xanlığı ərazisində mövcud olan maddi-mədəniyyət abidələrini, o cümlədən hərbi tikililəri də fars abidələri kimi qələmə verməklə xanlıqdakı Azərbaycan izlərini tam ört-basdır etməyə çalışırlar. Heç bir erməni müəllifinin əsərində İrəvan xanlığının əhalisinin mütləq çoxluğunu azərbaycanlıların təşkil etməsi barədə məlumata rast gəlmək mümkün deyildir. Lakin qaynaq və tarixi ədəbiyyatda bunun əksini sübut edən qiymətli məlumatlar vardır. Bu qaynaq və tarixi əsərlərdə İrəvan xanlığının əhalisi haqqında konkret rəqəmlər göstərilməsə də, etnik baxımdan xanlıqda azəri türklərinin üstünlük təşkil etməsini sübut edən faktlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 1784-cü il iyulun 10-da Axalsıx hakimi Süleyman paşa İrəvan başçılarına göndərdiyi məktubda İrəvan əhalisini yerli türklər adlandırmışdı.

Səyyah Z.Şirvani "Bustanüs-səyahə" əsərində yazırdı: "O (İrəvan) Arran mülkindədir. Azərbaycana məxsusdur… Əhalisi türkdilli və şiə məzhəbindədir. Azacıq isəvi (xristian) də vardır…" [7, s. 276]. 1828-ci il aprelin 2-də qraf Paskeviç Baş qərargah rəisi qraf Dibiçə ün-

vanladığı məlumatda xanlıq əhalisinin böyük hissəsini müsəlmanların təşkil etdiyini bildirmişdi. Hətta azərbaycanlılara xüsusi hüsnrəğbəti olmayan rus generalı, İrəvan qalasını 1827-ci ildə işğal etmiş Paskeviç də öz məlumatlarının birində bildirirdi ki, "İrəvan vilayətində 10 min müsəlman və ancaq 3 min erməni ailəsi var idi" [1, s.49]. Yəni ermənilər xanlığın əhalisinin üçdə birindən də xeyli az idilər. İkinci Rus-İran müharibəsinin nəticələrinə görə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İran və Türkiyədən xeyli sayda erməni əhalisi İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsinə baxmayaraq, burada ermənilərin sayının mütləq çoxluğunu yaratmaq mümkün olmamışdı. Bu məqsədə nail olmaq üçün erməni liderləri havadarlarına arxalanaraq Şərq ölkələrindəki ermənilər İrəvan xanlığı ərazisində toplamaqla buradakı azərbaycanlı əhalini sıxışdırır, onları başqa ərazilərə köçməyə məcbur edirdilər. Belə siyasət həm XIX əsrdə, həm də XX əsrdə ardıcıl olaraq davam etdirilmiş və nəhayət İrəvan xanlığının hazırda Ermənistana məxsus olan ərazisi azərbaycanlılardan tam təmizlənmişdir.

Azərbaycan xalqının tarixi ilə bağlı olan fikirləri ciddi elmi və məntiqi təftiş tələb edən erməni tarixçiləri İrəvan xanlığının rus qoşunları tərəfindən işğal edilməsini, xanlığın ləğv edilərək yerində İrəvan vilayətinin yaradılmasını da erməni xalqının milli azadlıq hərəkatının nəticəsi kimi şişirtməyə cəhd göstərirlər. Ancaq elə sovet dövrünə qədərki bir çox rus tarixçilərinin bu mövzuya həsr edilmiş əsərləri göstərir ki, İrəvan xanlığının ləğv edilməsi, əvəzində iki rus zabitinin və erməni patriarxının daxil olduğu müvəqqəti idarə orqanının yaradılması heç də ermənilərin milli-azadlıq hərəkatının nəticəsi deyildi. Bu hadisə ermənilərdən yalnız bir vasitə kimi istifadə etməyə çalışan Rusiyanın bölgədəki təcavüzkarlıq niyyətlərinə xidmət edəcək bir addım idi.

Xanlıq ərazisində yeni İrəvan vilayətinin yaradılması ermənilərin istək və arzularından daha çox çarizmin mənafeyini əks etdirirdi. Rus tarixçisi V.Veliçkonun sözlərinə görə, satqınlığı, qarşılıqlı münasibətlərdə fenomenal etibarsızlığı ilə xarakterizə olunan ermənilərin Qafqazda öz müsəlman ağalarına qarşı üsyanlar qaldırmasından I Pyotr da istifadə etməyi lazım bilirdi. Ancaq o da özünü çarizmə sadiq göstərməyə çalışan İsrail Ori kimi ermənilərin sədaqətinə bel bağlamırdı. Elə İrəvan xanlığı ləğv edildikdən sonra onun yerinə yaradılan İrəvan vilayətinin müvəqqəti idarə orqanının tərkibinə erməni arxiyepiskopu Nerses Aştarakesi salınsa da, qısa müddətdən sonra onun da iç üzü ruslara məlum olmuş və elə Paskeviçin özünün təkidi ilə o, İrəvan vilayətindən qovulmuşdu.

Çarizm ermənilər həvəsləndirmək üçün onlara maliyyə kompensasiyası verir, nəqliyyat və daşınma işlərini öz üzərinə götürür, yeni məskunlaşdıqları yerdə ən yaxşı torpaqları ayırır və 6 il müddətində onları bütün vergilərdən azad edirdi. Rus tarixçisi Qlinikanın yazdığına görə, bir çox ermənilər rusların maliyyə yardımlarının müqabilində heç də öz yurdlarını tərk etmək istəmirdilər. Köçmək istəməyən ermənilərə qarşı güc tətbiq edilirdi. Belə köçürmə elə gərginliyə səbəb olmuşdu ki, İran şahzadəsi Abbas Mirzə ermənilərin köçürülmə kampaniyasına rəhbərlik edən palkovnik Lazarevə xüsusi məktub yazaraq onu güc tətbiq etməkdən imtina etməyə çağırmışdı [6, s. 156]. Lakin hərbi təşəbbüsü əlində saxlayan rus tərəfi qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün ən qətiyyətli tədbirlərə əl atmaqdan çəkinmirdilər. Bütün bunların nəticəsi o oldu ki, təkcə 1828-1829-cu illərdə İrandan təxminən 45 min, Türkiyədən isə 90 min erməni İrəvan xanlığı ərazisində məskunlaşdırıldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1828-ci il martın 21-də çarın verdiyi fərmanla Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ləğv edilərək hər iki xanlığın daxil olduğu "Erməni vilayəti" yaradılmışdı. Köçürülən erməni ailələrinin bir hissəsi bu vilayətdə yerləşdirilmişdi. 1829-1832-ci illərdə həyata keçirilən kameral siyahıyaalınmaya əsasən, İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin etnik və say tərkibini nəzərdən keçirək. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan xanlığında əhali əsasən şəhər və kəndlərdə yaşayırdı. Kameral siyahıyaalınmada İrəvan xanlığında bir şəhər, 15 mahalın olduğu göstərilsə də, siyahıyaalınmanın təhlili şəhər və kəndlərin sayınının hərtərəfli əhatə etmədiyini ortaya çıxarır. Kameral təsvirdə diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri vaxtilə yerli əhalinin yaşadığı və tamamilə dağıdılmış kəndlərdir. Bu kəndlərdə

heç bir yaşayış qeydə alınmamışdı. Bundan əlavə, yaşayış qeydə alınan kəndlərin xeyli hissəsində də yerli əhali göstərilməmiş, boş qalmış kəndlərə isə Cənubi Azərbaycandan, İrandan və Osmanlı dövlətindən köçürülən ermənilərin yerləşdirilməsi ilə kifayətlənmişdir [7, s. 281].

İrəvan xanlığı ərazisini ermənileşdirməkdə çarizmin başqa bir məqsədi də bu ərazilərdəki azərbaycanlıların əzmini və iradəsini qırmaq idi. Çünki Cənubi Qafqazdakı döyüşlər ərzində rus qoşunları məhz İrəvan xanlığı ərazisində daha çox itki və faciələrlə rastlaşmış və güclü müqavimətlə üzbəüz olmuşdu. Hər döyüşdən sonra İrəvan xanlığının müqavimətini daha da zəiflədiyi yəqin edilsə də tezliklə rus sərkərdələri gümanlarında səhv etdiklərinin şahidi olur və İrəvan qalasının işğal edilməsi çətinləşirdi. Xanlığın etnik tərkibinin dəyişməz qalacağı təqdirdə rus generalları şübhə etmirdilər ki, azərbaycanlı əhali özünün igid oğullarının komandanlığı altında birləşərək yenidən rus əsarətinə qarşı çıxa bilər. Daha itaətkar olan ermənilərin sayının vilayətdə artırılması təhlükəsizlik üçün etibarlı vasitələrdən biri idi.

Çarizmin İrəvan quberniyası əhalisinin etnik tərkibini ermənilərin xeyrinə dəyişdirmək siyasəti Türkmənçay müqaviləsindən sonra ardıcıl surətdə həyata keçirilmişdir. Ermənilərin İrəvan quberniyasına köçürülməsi 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi dövründə, XIX əsrin 90-cı illərində və XX əsrin əvvəllərində də ardıcıl olaraq davam etdirilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhalinin xüsusi çəkisi həmişə yüksək olmuşdur.

1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, 100 ildən çox davam edən soyqırımlarına və deportasiyalara baxmayaraq, azərbaycanlıların sayı 373 582 nəfər (33,35%) idi. Ermənilərin sayı isə qeyd olunan köçürmələr nəticəsində 669 871 nəfərə (59,8%) çatdırılmışdı. İrəvan quberniyasındakı beş şəhərin (Aleksandropol, Naxçıvan, Novobayazid, Ordubad, İrəvan) birlikdə əhalisi 132 559 nəfər (11,83%) idi. Əhalinin qalan hissəsi – 967 683 nəfər (88,17%) isə qəzalarda, o cümlədən İrəvanda (154 331 nəfər), Naxçıvanda (122 208), Sürməlidə (104 791), Şərur-Dərələyəzdə (90 250) yaşayırdı. Azərbaycanlılar bütün şəhər əhalisinin isə 35,3%-ni (348 538) nəfər təşkil edirdi. Əhalinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi quberniyanın mərkəzi İrəvan şəhərində də aparıldı.

1873-cü ildə İrəvan şəhərində azərbaycanlıların sayı 5805, ermənilərin sayı 5959, 1886-cı ildə müvafiq olaraq 7228 və 7142, 1897-ci ildə isə 12 516 və 12 529 olmuşdur. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, İrəvan şəhərində 51 286 nəfər əhali qeydə alınmışdır, onların 25 548 nəfəri (49,8%) kişi, 25 738 nəfəri (50,2%) qadın idi. Şəhər əhalisi 22001 nəfəri daimi, 29285 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi. Həmin məlumata əsasən, İrəvan əhalisinin 12 557 nəfəri (24,5%) azərbaycanlı, 37 204 nəfəri (72,5%) erməni idi. Bu fakt bir daha aydın sübut edir ki, 1828-1917-ci illər arasında çarizmin həyata keçirdiyi məqsədyönlü köçürmə siyasəti və azərbaycanlılara qarşı ayrıseçkilik siyasəti nəticəsində İrəvanda yerli əhalinin – azərbaycanlıların sayı kəskin surətdə azalmışdı [10, s. 94].

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində Qacarlar İranını və Osmanlı dövlətini məğlubiyyətə uğradaraq Cənubi Qafqazı işğal edən Rusiya imperiyası zor gücünə regionun etnik mənzərəsini dəyişdi. İran və Türkiyəyə qarşı yeni müharibələrə hazırlaşan Çar Rusiyası Cənubi Qafqazda yeni xristian bufer xətti yaratmaq üçün kütləvi surətdə ermənileri İran və Türkiyədən yenicə işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarına keçmiş İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə və digər yerlərə köçürdü.

Bununla XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq Cənubi Qafqazın etnik xəritəsində yeni – erməni toplumu peyda oldu. İran və Osmanlı dövlətinə qarşı müharibələrdə daim Rusiyaya hər cür xidmət göstərən, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə əraziləri hesabına özünə dövlət yaratmağa çalışan ermənilər Cənubi Qafqazda daimi gərginlik ocağı yaratdılar. Bütün Cənubi Qafqazda və Şərqi Anadoluda ermənilərin və onların havadarlarının əli ilə törədilən soyqırımları və deportasiyalar dövrü başlandı. Bu qanlı siyasətin əsas hədəfi isə Azərbaycan oldu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi [7 cilddə]. Dördüncü cild. − Bakı: Elm, − 2007.
2. Bünyadov, Z.M. Azərbaycan tarixi / Z.M.Bünyadov, Y.B.Yusifov. – Bakı, − 1994, 2005.
3. İsmayıl, M. Azərbaycan tarixi / M.İsmayıl. – Bakı, − 1992.
4. Məmmədov, İ. Azərbaycan tarixi / İ.Məmmədov. − Bakı: 2005.
5. Qiyasi, C. Bozyel. Erməni kültür teroru / C.Qiyasi, − Ankara: 1996.
6. Nasir, N. Abbas Mirzə / N.Nasir, − Bakı: 1993.
7. Qarayev, E. İrəvan xanlığı / E.Qarayev. − Bakı: Avrop, − 2010.
8. Piriyev, V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası / V.Piriyev, − Bakı: Araz, − 2002.
9. Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. − Bakı: Elm, − 1993.
10. Kərimova, S. Çarizmin Azərbaycanın işğalında və müstəmləkəçilik siyasətində erməni siyasət-bazlarının rolu / S.Kərimova, − Bakı: Azərnəşr, − 1995.

Kh.A.Huseynov, F.E.Abishov

The Resettlement of Armenians to Our Historical Lands, to the Territory of the Erivan Khanate and its Grave Consequences

Summary

The article deals with the mass resettlement of Armenians to the territory of the Erivan Khanate. The Russian Ambassador to the Gajars state A.S.Griboyedov played a major role in the implementation of a special resettlement project prepared by the Armenian Catholicos Nerses.

With the participation of A.S.Griboyedov and general I.Paskevich, the issue of the resettlement of Armenians from the Gajars state to Azerbaijan was reflected in the preparation of the Treaty of Turkmenchay. Based on the facts reflected in the article, in 1828-1830, 40,000 Armenians from the Gajars state were resettled in Azerbaijan under the Treaty of Turkmenchay (1828), and 84,000 Armenians from the territory of the Ottoman state under the Treaty of Adrianople (1829), most of them settled on the most fertile lands of the Erivan Khanate. Starting from this period, the placement of Armenians in the western lands of Azerbaijan led to mass genocides and deportations against local Azerbaijani Turks from time to time.

Key words: *Erivan Khanate, Russia, Iran, Treaty of Turkmenchay, Caucasus*

Х.А.Гусейнов, Ф.Э.Абышов

Переселение армян на исторические земли Азербайджана – на территорию Эриванского ханства и его тяжелые последствия

Резюме

В статье речь идет о массовом переселении армян на территорию Эриванского ханства. В осуществлении специального проекта переселения, подготовленного армянским католикосом Нерсесом, участвовал посол России в государстве Каджаров А.С.Грибоедов.

При подготовке Туркманчайского договора вопрос переселения армян из государства Каджаров в Азербайджан решался с участием А.С.Грибоедова и генерала И.Паскевича. На основании фактов, отраженных в статье, по Туркманчайскому договору (1828), в 1828-1830 годах на территории Азербайджана было переселено 40.000 армян из государства Каджаров, а по Адрианопольскому мирному договору (1829), – 84.000 армян с территории османского государства, большая их часть поселилась на наиболее плодородных землях Эриванского ханства. Расселение армян на западных землях Азербайджана, начиная с этого периода, время от времени приводило к массовым геноцидам и депортациям местных азербайджанских тюрков.

Ключевые слова: *Эриванское ханство, Россия, Иран, Туркменчайский договор, Кавказ*

Rəyçilər: tarix ü.f.d. N.M.Hüseynbəyli
tarix e.d. S.Z.Abbasova

Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2024

A.B.KƏRİMLİ
doktorant
e-mail: altaykarimli@yahoo.com

Bakı Dövlət Universiteti
(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 33)

:https://orcid.org/0000-0002-4212-076X

SOSİAL XİDMƏTİN İSVEÇ MODELİ

Xülasə. *Müasir dövrdə inkişaf etmiş dövlətlərin sosial siyasət modellərində sosial xidmət və qayğı əsas yer tutur, çünki sosial xidmət uğurla təşkil edilmədən səmərəli sosial siyasət qurmaq mümkün deyil. Yazılan məqalə bu məqsədlə deyilən mövzuları gözdən keçirərək, təhlil edərək, bu sahədə görülən işlərin mənfi və müsbət, güclü və zəif tərəflərini ortaya çıxararaq örnək bir sistem üçün lazımi elementləri qeyd edir. Sadalanan məsələlər zamanı bu gün dünyada aparıcı və ən uğurlu modellərdən sayılan Skandinav ölkələri, konkret olaraq İsveç götürülür və bu ölkədə son 100 ildə atılan ardıcıl addımlar, müvafiq qanunlar və siyasi proseslər vurğulanır, onların gətirdiyi nəticələr qeyd olunur. Skandinav sosial xidmət tipini, İsveç modelini nəzərdən keçirərkən sistemli yanaşma və işləmənin uğurlu olmasını aydın şəkildə sezmək olur. Digər baxımdan, uğurlu sosial model quruculuğunda əhalinin də böyük rol oynadığı, tarixi ənənələr, milli münasibət, sosial normaların bu işə böyük töhfə verdiyi, vəhdət halında daha böyük uğurlara nail olunmasını göstərir. Çağdaş sosial-mədəni dəyərlərin prosesə töhfəsi, bunların təmin edilmədən, insan hüquq və azadlıqlarına riayət etmədən uğurlu sosial rifah modeli qurulmasının mümkünsüzlüyü bir daha aydın olur.*

Açar sözlər: ı*osial rifah, ədalətlilik və bərabərlik, rifah dövləti, universal rifah siyasəti, əmək bazarı, şəffaflıq və açıqlıq, sosial demokratiya, iqtisadi təhlükəsizlik*

Problemin işlənmə dərəcəsi – Mövzu işlənərkən bu sahədə aparılan tədqiqatlardan uğurla istifadə olunaraq, zəngin təcrübə ilə akademik baxış birlikdə nəzərdən keçirilir. İsveç sosial rifah modelinin tarixən işlənib hazırlanması, 100 il ərzində keçdiyi inkişaf yolu, rastlanan çətinlik və problemlər, uğur və uğursuzluqlar; bunların səbəbi və doğurduğu nəticələr diqqətlə təhlil olunur. İsveç modelinin tərkib hissələri olan sosial demokratiya, rifah dövləti, yüksək məşğulluq həddi, işsizlikdən sığorta, ailə və uşaqlara ayrılan diqqət, iş və ailə həyatının balanslaşdırılması, fərdi hüquq və azadlıqların ümumi mənafe ilə uzlaşdırılması, gender bərabərliyi və ömürboyu təhsil məsələləri ayrılıqda və diqqətlə nəzərdən keçirilir. Məqalə mövzunu aydın şəkildə təhlil edərək vacib məqamları qeyd etməklə, çatışmazlıq və zəif tərəfləri də bildirir. Sosial siyasətin şəffaflığı və qərarların qəbulunun insanların ehtiyacına uyğunlaşdırılması diqqəti cəlb edir.

Məqsəd, vəzifələr – bu sahədə görülən işlərıı və aparılan araşdırmaları təhlil edərək, tarixi və müasir yanaşmalardan çıxış edərək bugünkü dünyada aparıcı sosial siyasət modellərindən olan İsveçin rifah dövləti quruculuğunda əsas götürdüyü faktorları, tətbiq edilən yanaşmaları analiz edərək bu sahədə mütərəqqi sistem və modelin qurulması üçün lazımi faktorları diqqətə çatdırmaq və bunların digər ölkələr üçün də işlənilə bilmə variantını göstərməkdir. Bu modelin təhlili əsasında universal, yerli sosial sistemlərin hazırlanması üçün lazımi nəzəri və praktiki biliklərin əsas götürülməsi və tətbiqi yollarını müəyyən etmək qarşımızda duran vəzifələrdəndir.

Metodlar – Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı mənbələr arasında müqayisəli təhlil metodologiyasından, ümumilikdə analitik tədqiqat metodundan istifadə edilmişdir. Tətqiqatda qarşıya qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq ümumiləşdirmə, abstraktdan konkretə yüksəlmə, tarixi-müqayisəli və sistemli yanaşma, analiz, sintez, induksiya və deduksiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş

Günümüzdə sosial rifah və sosial xidmətlər dedikdə ağla gələn ilk məkanlardan biri Skandinaviya, daha konkret olaraq İsveç olur. Əlbəttə, bu məsələdə İsveçin coğrafi və tarixi mövqeyi (neytrallıq siyasəti), inkişaf etmiş ölkə olması da müəyyən rol oynayır, ancaq, digər inkişaf etmiş və ortaq və ya yaxın mövqeli ölkələrə baxdıqda görürük ki, bunlar heç də əsas deyil. Avropanın bir hissəsi olan bu bölgənin digər Avropa ölkələrindən əsas fərqlərindən biri sosial münasibətlər sistemi, insan azadlığını önə çəkməsi və iqtisadi təhlükəsizliyin cəmiyyətdə aparıcı yer tutmasıdır. Dini və milli mübahisələrin minimum həddə olması, insanların daha çox fərdi həyat və rifahlarını öndə görmələri, sosial məsafə və fərdi azadlıqların əhali üçün əsas dəyərlər sistemini formalaşdırması Skandinav ölkələrinin uğur səbəblərindən sayılır. Sosial siyasətin uğurlu qurulması və səmərəli idarəçiliklə yanaşı əhalinin buna münasibəti və özlüyündə bu sahədə yaratdığı və tətbiq etdiyi dəyərlər konkret siyasi modelin uğur qazanmasına gətirib çıxarır. Əlbəttə, İsveç modeli həm də milli modeldir və bunun digər ölkələrdə uğur qazanma ehtimalı heç də həmişə müsbət deyilir, çünki bu modeli uğurlu edən isveçlidir, onun tarixi və mədəni dəyərləri, müasir yaşayışı və gözləntiləridir. Ayrılıqda heç bir model xalqın iştirakı, razılığı olmadan uğur qazana bilməz. Uğur qazanmanın əsas faktorlarından biri insanların ehtiyacları ilə dövlətin potensialının uyğunlaşdırılması, ailə, iş və təhsil həyatının bir-birlərinə mane olmadan ardıcıl olaraq qurulmasıdır. Bu mövzuda hal-hazırda dünya üçün örnək sosial modellərdən olan İsveçin buna nail olmaq üçün keçdiyi yola və bu işdə atılan addımlara diqqət yetirilir, real göstəricilərə əsaslanan baxış, insan tələbatına uyğun tərzdə yürüdülən siyasətin və insanların bu prosesdə birbaşa iştirakının, regional fərqlərin nəzərə alınmasının gətirdiyi uğurlu nəticələr və bu prosesdən çıxarılan dərslər təhlil olunur.

İsveç Skandinav ölkələri arasında ən böyük və sosial xidmət modelinin daha yaxşı inkişaf etdiyi ölkədir. Beynəlxalq standartlara əsasən də, İsveç rifahın ölkə əhalisi üzrə daha çox bərabər paylandığı ölkədir. Bu model özünün inklüziv xarakteri, hər kəsin rifahını artırmaq xarakteri daşıması, eyni zamanda da vətəndaşların müstəqilliyini qorumağı hədəfləyir. İsveç modelinin əsasında üç prinsip durur: **dəyişikliyə uyğunlaşmanı asanlaşdıran əmək bazarı, universal rifah siyasəti və açıqlığı və stabilliyi təşviq edən iqtisadi siyasət**. Əmək bazarı fəal işçi qüvvəsini, işsizlikdən sığorta mexanizmini və struktur dəyişikliklər zamanı lazım olan yeni bilik və bacarıqlara, tapşırıqlara uyğunlaşmanı əhatə etməlidir. Rifah siyasəti bütün vətəndaşların yüksək keyfiyyətli sosial təminat xidmətlərinə çıxışının olmasını nəzərdə tutur. Sosial sığorta sistemi dövlət qarşısında müvafiq öhdəliklərini yerinə yetirən hər bir şəxsin maliyyə təhlükəsizliyini təmin etməlidir. İqtisadi siyasət açıqlığı və beynəlxalq rəqabəti təmin etməsi, beləliklə də iqtisadi stabillik və dinamik biznes sektoru üçün şərtlər yaratması ilə səciyyələnir. Maliyyə siyasətinin dayanıqlılığı üçün geniş dövlət xərcləmələrinin olması lazımdır. İsveç də bunu əsas götürərək, maliyyə siyasətinin möhkəmliyi və ardıcıllığını prioritet götürür. Bu zaman vətəndaşlarda dövlətə inam artır və maliyyə şəffaflığı daha rahat təmin olunur. Bu da özlüyündə iqtisadi sistemi legitimləşdirərək vergi siyasətinin daha effektiv şəkildə aparılmasına gətirib çıxarır. Əhalinin işlə təmin olunmasının yüksək olması da burada mühüm amildir, çünki universal rifah buradan maliyyələşir. Uzun müddətdir ki, aparılan bu siyasətin nəticəsində İsveçin Ümumi Daxili Məhsulu hər il (qlobal iqtisadi böhran dövrünü çıxmaqla) stabil şəkildə artır. Dünyada belə bir göstəriciyə malik yalnız bir neçə dövlət var. Bunun sayəsində resurs baxımından dəfələrlə zəngin olan Almaniya və Kanada kimi dövlətləri də geridə qoyub. İsveç modelinin konkret tərifi olmasa da, yürüdülən iqtisadi və rifah siyasəti, əmək bazarının xarakterinə əsasən onun bərabərlik və firavanlıq arasında əlaqələri qarşılıqlı şəkildə güclənməsinə əsaslandığını demək olar. Bu modelin ən mühüm məqsədi isə rifahın artması ilə resurslar və sərvətin əhali arasında bərabər şəkildə bölünməsinə nail olmaqdır. Digər mühüm məsələ isə bütün bunların insanların iqtisadi azadlıqlarını azaltmadan, əksinə bunu artıraraq edilməsidir. Modelin əsas hədəfləri: **firavanlıq, ədalətlilik və gender bərabərliyi**.

Ədalətlilik hədəfi bütün insanların bərabərliyinə və onların öz həyatında layiqli və bərabər şəkildə müstəqil həyat hüququna olan fundamental inama əsaslanır. Ədalətlilik bu modelin ayrılmaz dəyəridir. Gender bərabərliyi də bu dəyərin tərkib hissəsi və əsas prinsipi olaraq götürülür. Qadınların əmək hüququnun olması onların öz həyatlarını müstəqil şəkildə qurması üçün əsas elementdir. Bu həm də əmək bazarında işləkliyin artması ilə iqtisadi inkişafa, artıma da səbəb olur, rifaha gətirib çıxarır. İşsizlik iqtisadi çatışmazlıq olmaqla bərabər, həm də cəmiyyətdən təcridə aparıb çıxarır. Buradan aydın olur ki, gəlirlərin bərabər bölünməsi üçün əmək bazarı, iş səviyyəsi fundamental elementdir. Çünki işsizlik səviyyəsi nə qədər aşağı olarsa, rifah, ədalətli gəlir bölgüsü və bunu maliyyələşdirəcək vəsait də daha çox olar. İş imkanları ilə təminatın yüksəkliyində təhsil sitemi, kadrların yüksək ixtisaslı olması çox önəmli faktordur. Təhsil, səhiyyə, ahıl və uşaqlara qayğının dövlət tərəfindən maliyyələşdirməsi resursların daha ədalətli şəkildə bölünməsinə gətirib çıxarır.

İsveç modelinin daha bir məqsədi vətəndaşların müstəqilliyinin qorunması, güc bərabərsizliyinin qarşısının alınmasıdır. Bu işçilər və işəgötürənlər, həmçinin şəxslər və ailələri arasında olan münasibətlərin xarakterindən irəli gəlir. Rifah sistemi və müxtəlif dövlət strukturları vasitəsilə məqsəd şəxslərinə özləri üçün, ailələrindən asılı olmadan layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək və onların sahibkarlarla münasibətdə güclü mövqedə olmasını təmin etməkdir. Tragardh və Berggren [6, s. 35] İsveç modelinin bu tərəfinə xüsusi diqqət yetirir. Onlar bunu fərdlə dövlət arasında həm hüquqlar, həm də vəzifələr baxımından birbaşa müttəfiqlik kimi qiymətləndirir. Vətəndaşın ailəsi, işəgötürən sahibkar və ya müvafiq dövlət qurumları ilə münasibətlərinin vəziyyətindən asılı olmayaraq, onun üçün həmişə sosial təhlükəsizlik şəbəkəsi var. Beləliklə, şəxsin ailəsindən, qonşularından, biznes qurumlarından və vətəndaş cəmiyyəti institutlarından asılılığı minimuma enir. Geniş dövlət xərcləmələrinə, dövlət sektorunun iqtisadiyyatda önəmli yer tutmasına rəğmən iqtisadi inkişaf və dayanıqlılığın təmin edilməsi nəzəri olaraq paradoks hesab edilsə də Skandinav ölkələri, o cümlədən İsveç ədalətlilik və səmərəlilik arasında arasında qarşılıqlı əlaqənin, bunların bir-birini dəstəkləməsi sayəsində buna nail ola biliblər. **Lindbeck və Ljunge** kimi tədqiqatçılar burada sosial normaların də vacib rol oynadığını bildirir. Belə ki, cəmiyyətdə insanların varlanma meyilinin aşağı olması, verilən imkanlardan sui-istifadə etməməsi də burada müəyyən rol oynayır. Eyni zamanda sui-istifadə hallarının qarşısını almaq üçün də müvafiq ölçülər nəzərə alınır. Şəxsə işsizlikdən sığorta müavinəti daimi yox müvəqqəti xarakter daşıyır və onun iş axtarması və bu məqsədlə təlim, təcrübə proqramlarında iştirakı nəzərə alınaraq verilir. Əksər hallarda gəlirlərin daha ədalətli bölgüsü üçün dövlətin hərtərəfli müdaxiləsinə ehtiyac olur. Dövlət sektorunun genişliyi və ÜDM səviyyəsinin stabil artımda saxlanması həm də ədalətlilik və səmərəlilik arasında olan münasibətlə yaxından bağlıdır. Digər baxımdan, dövlət sektoru şəxslər arasında resursların bərabər bölgüsünü təmin etməkdə bir alət kimi çıxış etməklə, təhsil, səhiyyə və uşaqlara, ahıllara qayğı məsələlərini maliyyələşdirməklə iqtisadiyyatda məhsuldarlığı artıra bilər. Düzgün vergiləndirmə və ayrılan vəsaitlərə nəzarət də bu prosesdə vacib faktordur.

İsveç modelinin daha bir vacib tərəfi rifah xidmətləri və sosial təhlükəsizlik sisteminin şəxsi **bütün həyatı boyu** əhatə etməsidir. Uşaqlar və gənclər müxtəlif qayğı sistemləri və təhsil, qocalar pensiyalar və müəyyən qayğı sistemləri ilə təmin olunur, iş qabiliyyətli əhali isə vergiləri ödəməklə bu prosesdə əsas rolu oynayır. Bu vergilər sosial sığorta sisteminin əsasını təşkil edir. Bütün yaş qruplarında olan insanlar təhsil və səhiyyə xidmətlərindən istədikləri zaman müəyyən çərçivədə pulsuz şəkildə faydalana bilər. Resursların ömürboyu bu şəkildə dövriyyəsi iqtisadi səmərəliliyi təmin edir və iqtisadiyyatı qəfil böhranlardan sığortalayır. Bütün bunlar cəmiyyət arasında güclü sosial müqavilə təmin etməklə, aztəminatlı şəxslərə istədiyi təhsil növündən faydalanmağa imkan verir. Toplanan sosial kapital və onun ədalətli və bərabər şəkildə bölünməsi buna imkan verir. Beləliklə, insan kapitalı potensialı daha uyğun şəkildə istifadə olunur. *Andersen və Maibom* [11, s. 105] tərəfindən aparılan empirik analizlər göstərir ki, İsveç yaxşı hazırlanmış siyasəti və düzgün təşkil olunmuş institutları ilə dünyada

sosial rifah sahəsində həm yüksək gəliri, həm də ədalətli bölgü ilə dünyada bu sahədə ən yaxşı praktiki ölkələrdəndir. Andersenə görə, bunun əsasında yüksək dövlət xərcləmələrinin səmərəli olması, bu xərclərin insanların rifah və gündəlik həyatlarına, gəlirlərə və işə birbaşa təsir etməsidir. İsveç əmək bazarının fərqləndirici xüsusiyyəti koordinasiyalı əməkhaqqı formalaşdırılması, fəal əmək bazarı siyasəti və işsizlikdən sığortadır. Bu siyasətin məqsədi hər 2 cinsin iş imkanlarını artırmaqla ehtiyac olduğu zaman struktur dəyişikliklərə asanlıqla keçidi təmin etməkdir. Bu zaman insanların bacarıqları əsas götürülür və buna uyğun iş imkanları təklif edilir. Cəmiyyət iş mühiti üçün uyğun şərtləri təmin etməli, fərdlər də eyni zamanda öz bilik və bacarıqlarını əmək bazarı tələblərinə uyğun inkişaf etdirməlidirlər. İşsizlik sığortası əmək bazarında uyğunlaşmanın vacib elementi olmaqla iqtisadiyyatda davamlı struktur dəyişikliyi ehtiyacının qəbul edilməsini təmin edir. Effektiv işsizlik sığortası gəlir təhlükəsizliyini təmin edir və beləliklə şəxsin müstəqilliyini qoruyub saxlayır. Şəxs işsiz olduğu vaxtı boşuna keçirmir, iş axtarır və bu məqsədlə yeni bacarıqlar, peşə öyrənir. Nəticədə insanlar qazandıqlarını xərcləməyə daha meyilli olurlar, bu da ümumi iqtisadiyyata fayda verir.

İsveç rifah siyasətinin həcmi və istiqaməti bu modelin əsaslandığı gəlirlərin ədalətli və yüksək səviyyədə bölgüsü və qeyri-bərabər güc mövqeyinin qarşısını almağa yönəlmiş fərdi müstəqilliklə müəyyən olunur. Sosial hüquqlar insanların digər şəxs və qurumlardan asılılığını azaldır. Bu sistem imkan və istəklərin uyğunlaşdırılması, yüksək məşğulluğun, sosial iştirakçılığın təmini və əmək bazarına uyğun yüksək keyfiyyətli işçilərin hazırlanması üzərində qurulub. Uşaqlara və onların sonrakı təhsilinə ayrılan kapitalla onlarda iqtisadi müstəqillik formalaşdırılır, daha sonra isə bu yüksək insan kapitalı və kadr potensialına yol açır. Rifah siyasətinin digər önəmli xüsusiyyəti isə onun universal olması, bütün əhalini əhatə etməsidir. Bundan başqa, ölkədə daha az təminatlı qruplar üçün də ayrıca sosial təhlükəsizlik şəbəkələri mövcuddur. Universallıq əhalidə dövlət siyasətinə inamı yüksəldir və əlavə xərclərə qənaət edir. Bayaq da vurğulandığı kimi, təhsil, səhiyyə, uşaq və yaşlılar üçün müxtəlif qayğı xidmətləri cəmiyyətin rifahının daha yaxşı təmin olunması, gəlirlərin ədalətli bölgüsü baxımından çox faydalıdır. Sosial və tibbi sığortanın olması insanları istədikləri zaman bu xidmətlərdən pulsuz və ya cüzi ödəniş qarşılığında istifadə etməyə imkan verir. Bu eyni zamanda orta məktəbdən tutmuş iş mühitinə qədər hər kəsə bərabər inkişaf imkanları verir. Bərabər inkişaf isə bərabər iş imkanları, gəlir bərabərliyi deməkdir. İqtisadi rifah maddi rifahın açarıdır, bu məqsədlə də insan kapitalı yüksək olmalıdır. Aparılan bu siyasət nəticəsində, İsveç dünyadan bilik − əsaslı və yüksək keyfiyyətli insan kapitalına əsaslanan iqtisadiyyatı olan ölkələr arasında ön sıralardadır. Yüksək keyfiyyətli təhsil bu xalqın dünyada qabaqcıl elm və araşdırma mədəniyyəti olan toplumlardan birinə çevirir. Təhsilin biznes sektoru ilə paralel işləməsi tələbələrin iş tapmasını asanlaşdırdığı kimi, hər iki sahədə ölkənin yüksək rəqabət qabiliyyətli olmasına gətirib çıxarmışdır.

İsveç sosial modelinin tarixçəsi və xüsusiyyəti

XIX əsrin sonunda Sənaye İnqilabının təsiri ilə İsveçin şəhərlərində əhali artmış və yeni orta sinif formalaşmağa başlamışdı. 1900-cü ildə İsveç yazar və feminisit Ellen Key-in "**Uşaq əsri**" əsəri o dövrdə sosial yardım və xidmətlərin əhəmiyyətini, bu sahədə uşaqlara qayğını bir daha diqqətə gətirməklə Avropada bu yöndə olan fikirlərin formalaşmasında vacib rol oynayan köklü əsərlərdən biri oldu. Yeni orta sinif uşaqların tərbiyəsi və təhsili məsələsində bu kitaba çox müraciət edirdi. Bu da uşaqlara qayğı, onların təhsil və təlimi məsələsində yeni yanaşmaların yaranmasına gətirib çıxarırdı. Müzakirələr dövlət səviyyəsinə çatdıqdan sonra, 1902-ci ildə uşaqlar üçün qəyyumluq haqqında qanun qəbul edildi. Eyni ildə azyaşlı və yeniyetmə uşaqlarla cinayət törətdikləri halda həbs yerlərində müvafiq davranış qaydaları (zorakılığa qarşı) haqqında başqa bir qanun qəbul edildi. Qanun uşaqları qorumaq məqsədi daşıyırdı. 1924-cü ildə qəbul olunan qanunla uşaqların lazım gəldikdə valideynin istəyinin əksinə belə olsa, onlardan alınmasına icazə verildi. Burada məqsəd uşaqları kriminal ailələrdən və gələcəkdə neqativ həyat tərzindən qorumaq xarakteri daşıyırdı. Bu məqsədlə xüsusi uşaq rifah

komitələri yaradıldı və bu iş onlara həvalə olundu [12, s. 153]. Bundan sonra İsveç cəmiyyətində bu sahədə stabilləşmə, uşaqlara yönəlik davranışın yaxşılaşması müşahidə olundu. XX əsrin ikinci yarısında İsveçdə iqtisadi stabillik və rifah mövcud idi, uşaqlarla qayğı sahəsində çoxsaylı peşəkar sosial işçilər, bu sahədə ixtisaslaşan institutlar və vətəndaş cəmiyyətləri artıq bütün ölkədə populyar idi. 1960-cı ildə "**Uşaqlar üçün Rifah Aktı**" qəbul olundu. 1974-cü ildə Titmus "**üçmərhələli sosial siyasət modeli**"ni irəli sürdü və bununla rifah dövlətləri tiplogiyaya ayrılmağa başlandı [8, s. 113]. Bu tipologiyaya əsasən, rifah dövlətlərin üç modeli seçilməyə başlandı: **Sosial-demokratik və ya İnstitusional, Korporativ-katolik və ya iş-əsaslı və Liberal**. Qanun əsasən inzibati xarakteri daşıyırdı və uşaqların rifahı yönündə görülən işləri qiymətləndirməyə yönəlmişdi. Buna baxmayaraq, cəmiyyətdə problemli ailələrin uşaqlarının da problemli olacağı kimi bəzi stereotiplər mövcud idi. 1980-ci ildə qəbul olunan növbəti qanunla bu kimi məsələlər nəzərə alındı və əvvəlki qanunlara bəzi dəyişikliklər edildi. Problemli uşaqlığın birbaşa ailə davranışı ilə bağlı olması anlayışı önəmini itirdi. Qanun, problemin nəzəri və praktiki həllində yeni yanaşma ortaya qoymaqla uşaqların rifahı sahəsində daha bütöv və hərtərəfli baxış ortaya qoyurdu. Uşaq rifah xidmətlərinə ciddi nəzarət dövlətdən könüllü əsasla valideynə və bu sahədə işləyən qeyri-hökümət təşkilatlarına keçdi. Dövlət icraçı yox, tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirməyə başladı. Burada əsas məqsəd ailələrin ehtiyaclarını qarşılamaq və buna uyğun sistem qurmaq idi. Qanuna sonradan bəzi dəyişiklik və əlavələr edilsə də 1982-ci ildən indiyədək uşaqların rifahı sahəsində İsveçdə əsas qanundur. Bu ölkədə uşaq rifah sistemi özündə 2 mühüm elementi, **ailə yönümlü sistemi və uşaqların müdafiəsini** birləşdirir. Burada əsas hədəf ailələrin və uşaqların ehtiyaclarıdır. Digər önəmli xüsusiyyət yerli sosial xidmət təşkilatlarının, bələdiyyənin bu sahədə ailələrlə birgə işləməsi, onların şəxsi və psixo-sosial inkişafına dəstək verməli olmasıdır. 1989-1990-cı illərdə İsveçdə sonradan "**Əsrin vergi islahatı**" adlanan islahatları həyata keçirdilər. Bununla orta sinifin vergi yükü azaldıldı. Yüksək gəlirli ailələr üçün marjinal vergi yarıya qədər azaldıldı.

İsveçdə rifah xidmətlərində əsas funksiyanı regional və yerli idarəetmə orqanları daşıyır. Burada, ümumiyyətlə Skandinav ölkələrində sosial xidmətin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri bunun ailədə bərabər paylanması, uşaqlar üçün ana və atanın qayğı sahəsində bərabər işləməsidir. Bələdiyyələrin sosial siyasətdə fəal rolu bu işi daha uyğun həyata keçirməklə bərabər, mərkəzi və regional hökümətin bu sahədə işini yüngülləşdirir. 1982-ci ildə qəbul olunan Sosial Xidmətlər Aktına əsasən bələdiyyələr ictimai sosial xidmətləri təşkil edir. Bələdiyyələr həll yolunu seçməkdə müstəqildir və bu sahədə aralarında xeyli fərqlər də mövcuddur [1, s. 76]. **Sosial Xidmətlər Aktı** 1982-ci ildən sonra dəfələrlə yenidən gözdən keçirilib və son dəfə 2002-ci ildə ona əlavə və düzəlişlər edilib. Qanun konkret hədəfi nəzərdə tutsa da, dövlət rəsmilərinə bu sahələrdə öz fərdi yanaşmalarına uyğun hərəkət etməyə imkan yaradır, bu da ölkənin müxtəlif bölgələri arasında olan fərqlərə görə nəzərə alınır.

Nəticə

Aparılan araşdırma və analizlər göstərir ki, uğurlu sosial sistem və rifah dövləti quruculuğu üçün güclü elmi-nəzəri əsaslarla yanaşı, ictimai rəy, tarixi-mədəni dəyərlər, münasibətlər sistemi və dövlət-vətəndaş əlaqələrinin şəffaflığı, əhalinin rifahının və hüquq və azadlıqların qorunması da vacibdir. Bu sadalanan faktorlar zəncirin həlqələri kimi vacib rol oynayır və hər hansı birində problemin olması ümumi sistemin işinə əngəl törədir. Biz, burada həm də ümumi maraqlar naminə fərdi maraqların arxa plana keçirilməsini, iş və ailə həyatının uğurlu balansını, gender bərabərliyinin təmini üçün hər iki cinsin birgə səylərini, təhsil və iş həyatının paralel və ardıcıllığını, əmək bazarının stabilliyinin saxlanması ilə ümumi iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini, ömürboyu təhsil və sosial təminat sisteminin birgə işləməsini, vətəndaşlarla yanaşı miqrantların, əcnəbilərin də sosial hüquqlarının qorunmasını görürük. Dövlət insanlar üçün gündəlik tələbat məhsullarının hər kəs üçün əlçatanlığını təmin etməklə eyni zamanda insan sağlamlığına və cəmiyyətin mənafeyinə ziyanlı halların qarşısını maksimum alır, onları xeyirxah fəaliyyətə təşviq edir. Bütün bunları nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki,

səmərəli və uğurlu sosial siyasət modeli, rifah modeli qurulması üçün dövlətlə vətəndaşların daha yaxından, birgə işləməsi və bir-birlərinə qarşı açıq olması, dürüst davranması ən vacib məqamlardan biridir. Bunu təkcə sosial yox digər sahələr üçün də demək olar.

Ədəbiyyat

1. The Dialectics Between Specialization and Integration: Politicians' and Managers' Views on Forms of Organization in the Swedish Social Services. *Perlinski, M., Blom, B., Morén, S., and Lundgren, M*. Administration in Social Work, 35(1). − 2010.
2. The Three Worlds of Welfare Capitalism. *Gosta Esping-Andersen*. − Princeton University Press Princeton, New Jersey, − 1991.
3. Parental leave, childcare and gender equality in the Nordic countries. Ingólfur Vilhjálmur Gíslason and Guðný Björk Eydal. − Copenhagen: Nordic Council of Ministers, − 2011. http://www.norden.org/en/publications/publikationer/2011-562.
4. Social protection in the Nordic countries 2007-2008: Scope, expenditure and financing. Copenhagen: Nordic Social-Statistical Committee. − NOSOSKO, − 2009.
5. Child and Family Welfare in Sweden. *Gunvor Andersson*, Wilfrid Laurier University. Partnerships for Children and Families Project. Reports and Papers -6, − 2002.
6. Is the Swede Human? Radical Individualism in the Land of Social Solidarity. *Henrik Berggren and Lars Trägårdh*. − 2006
7. The Incomplete Revolution: Adapting Welfare States to Women's New Roles. *Esping-Andersen Gosta*. − Cambridge: Polity Press, − 2009.
8. Social capitalism: a study of Christian democracy and the post-war settlement of the welfare state. *Kees van Kersbergen*. − Florence: European University Institute, − 1991.
9. The Spirit of the Welfare State? Adaptation in the Demand for Social Insurance. *Martin Ljunge*. SSRN Electronic Journal, − 2011.
10. Social Norms and Welfare State Dynamics. *Assar Lindbeck, Sten Nyberg, Jörgen W.Weibull* Journal of the European Economic Association, RePeC, 2003.
11. The trade-off between efficiency and equity. *Jonas Maibom, Torben M Andersen*. − 2016. VoxEU, CEPR.
12. Compulsory care of children: a study of legislation, professions and practice in the 20th century. *Tommy Lundström*, − Stockholm: Stockholms universitet, − 1993.

A.B.Karimli

The Swedish Model of Social Care

Summary

Social service and care occupy the main place in the social policy models of developed countries nowadays, because it is impossible to build an effective social policy without successfully organizing social service. For this purpose, the written article reviews and analyzes the mentioned topics, reveals the negative and positive, strong and weak aspects of the work done in this field and mentions the necessary elements for an exemplary system. Regarding mentioned issues, the Scandinavian countries, specifically Sweden, which are considered to be the leading and most successful models in the world today, has taken consistent steps respectively in the last 100 years, relevant laws and political processes have been highlighted, and the results they bring are noted. When considering the Scandinavian type of social service, the Swedish model, it is clear to see the success of the systematic approach and work. From another point of view, it shows that the population plays a big role in building a successful social model, historical traditions, national attitude, and social norms contribute a lot to this work, and it shows that greater success can be achieved in the case of unity. The contribution of contemporary sociocultural values to the process, the impossibility of establishing a successful social welfare model without ensuring them and observing human rights and freedoms becomes clear once again.

Key words: *Social welfare, justice and equality, welfare state, universal welfare policy, labor market, transparency and openness, social democracy, economic security*

А.Б.Керимли

Шведская модель социальной защиты

Резюме

Социальное обслуживание и забота сегодня занимают главное место в моделях социальной политики развитых стран, поскольку без успешной организации социального обслуживания невозможно построить эффективную социальную политику. С этой целью в написанной статье рассматриваются и анализируются упомянутые темы, раскрываются отрицательные и положительные, сильные и слабые стороны работы, проделанной в этой области, и упоминаются необходимые элементы образцовой системы. Что касается упомянутых вопросов, скандинавские страны, в частности Швеция, которые сегодня считаются ведущими и наиболее успешными моделями в мире, за последние 100 лет соответственно предприняли последовательные шаги, были освещены соответствующие законы и политические процессы, а также результаты они приносят, отмечены. При рассмотрении скандинавского типа социального обслуживания, шведской модели, становится ясно виден успех системного подхода и работы. С другой точки зрения, это показывает, что население играет большую роль в построении успешной социальной модели, исторические традиции, национальное мироощущение и социальные нормы вносят большой вклад в эту работу, и это показывает, что большего успеха можно достичь в случае единства. В очередной раз становится очевидным вклад в этот процесс современных социокультурных ценностей, невозможность создания успешной модели социального обеспечения без их обеспечения и соблюдения прав и свобод человека.

Ключевые слова: *социальное благосостояние, справедливость и равенство, государство всеобщего благосостояния, всеобщая политика благосостояния, рынок труда, прозрачность и открытость, социал-демократия, экономическая безопасность*

Rəyçi: prof. Q.Abbasova

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2024

M.H.NƏZƏROV
fəlsəfə elmləri doktoru, dosent
e-mail: muslimnazarov@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

POSTİNDUSTRİAL CƏMİYYƏTDƏ TƏHSİL XİDMƏTLƏRİ MARKETİNQİNİN FƏLSƏFİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə. *Məqalədə təhsil xidmətləri bazarının mövcud vəziyyəti, "təhsil xidməti" kateqoriyasının mahiyyəti, təhsil xidmətləri bazarında marketinqdən istifadənin zəruriliyini, təhsil xidmətlərinin marketinqinin məzmununu araşdırılır. Marketinqin kompleks fəaliyyət kimi, o cümlədən marketinq mühitinin və rəqiblərin strategiyalarının tədqiqi kimi istifadə edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır, təhsil xidmətləri bazarının marketinq monitorinqinin aparılması məqsədi təhsil xidmətləri bazarında öz yerimizi tapmaq və təhsil müəssisəsinin əlverişli imicini yaratmaqdır.*

Açar sözlər: *təhsil, təhsil xidməti, təhsil marketinqi, marketinq, təhsil məhsulu*

Qlobal iqtisadiyyatda inkişafın əsas amili rəqabətqabiliyyətli işçidir, onun səlahiyyətləri bir-biri ilə əlaqəli iki bazarda − təhsil xidmətləri və əmək bazarında formalaşır və təkrar istehsal olunur. Təhsil sahəsində marketinqin missiyası insanın təkcə əmək bazarı mövqeyindən deyil, həm də ümumi humanist mənada dəyərinin artırılması strategiyasının formalaşdırılmasına yönəlmişdir. "Şüurlu təhsil fəaliyyəti, digər insanlara yönəldilməsindən asılı olmayaraq, insanın məqsədyönlü fəaliyyətidir, mahiyyəti və formaları onun əqidəsi ilə müəyyən edilir" [3, s. 7]. Bu cəhətlər onun artması ilə digərlərinin güclənməsinə səbəb olur. O, aşağıdakıların ehtiyaclarını səmərəli şəkildə ödəməyə yönəldilmişdir: fərdin − təhsildə; təhsil müəssisəsi − işçilərinin inkişafında və rifahında; firmalar və digər müştəri təşkilatları − insan resurslarının artımında; cəmiyyət − ümumi şəxsi və intellektual potensialın genişləndirilmiş təkrar istehsalında. Bu ehtiyacların səmərəli şəkildə ödənilməsi təhsildə marketinqin hədəfi, onun bu sahədə effektivliyinin meyarıdır. Təhsil sahəsində marketinq elmi və tətbiqi tərəflərə malik olan, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətindən istifadə etməklə öyrənilən perspektivli və məhsuldar hadisədir.

Marketinq azad rəqabətli mübadiləni təmin etməklə insanların və təşkilatların ehtiyac və istəklərinin ödənilməsinə yönəlmiş sosial prosesdir [7].

"*Təhsil marketinqi* – dəyişən təhsil ehtiyaclarının strukturunun müəyyən edilməsi, yaradılması, təhsil müəssisəsinin bütün resurslarının onların təhsil müəssisəsi və istehlakçı üçün daha çox mənəvi və maddi mənfəətlə təmin edilməsidir" [8].

Təhsil xidmətlərinin marketinqi bir çox bilik sahələrinin kəsişməsində yerləşən, sivil təfəkkürün və fəaliyyətin fəlsəfəsini, strategiyasını və taktikasını, təhsil xidmətləri subyektlərinin davranış və münasibətlərini öyrənən və formalaşdıran elmi və praktiki intizamdır.

− Təhsil müəssisələri, istehlakçı təşkilatları, tələbə fiziki şəxslər, habelə bu xidmətləri və onlara aid xidmət və məhsulları istehsal edən, satan, alan və istehlak edən vasitəçi strukturlar. Təhsil müəssisəsinin məqsədyönlü şəkildə marketinqi bütün bazar subyektlərinin uzunmüddətli kommersiya və digər maraqları, eləcə də əlverişli və geniş yayılmış sosial mühit yaratmaq imkanı ilə müəyyən edilir.

"Təhsil xidməti" vətəndaşın dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş təhsil səviyyələrinə nail olması barədə bəyanatla müşayiət olunan fərdin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına uyğun məqsədyönlü təhsil və təlim prosesidir [4].

Təhsil xidmətinin mahiyyətinin müasir təfsiri şəxsi inkişafın bütün aspektlərini əhatə edir, təkcə bilik, bacarıq və qabiliyyətlər şəklində əvvəlki nəsillərin təcrübəsinin mənimsənilməsi təhsilin özünü deyil, həm də müəyyən keyfiyyətlərin tərbiyəsini əhatə edir.

Təhsil marketinqinin fəlsəfi xüsusiyyəti təhsildə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin əsasən qeyri-kommersiya xarakterli olması və müxtəlif maliyyə mənbələrindən istifadə edə bilməsidir. Təhsil müəssisəsinin marketinq fəaliyyəti müxtəlif sənaye və maliyyə şirkətləri, özəl sahibkarlar, xarici və yerli ictimai təşkilatlar. dövlət və bələdiyyə orqanları ola bilən birbaşa istehlakçılar (tələbələr və onların valideynləri) və donorlar (müştərilər) üçün fərqləndirilir. Marketinq fəaliyyətləri kommersiya sahələrində ənənəvi marketinqdən fərqli olaraq çoxölçülü olur.

Təhsil marketinqinin fəlsəfi xüsusiyyəti müəyyən edilərkən təhsil məhsulları bazarında informasiya asimmetriyası da nəzərə alınmalıdır. Təhsil müəssisələrinin kifayət qədər maliyyələşdirilməməsi şəraitində marketinq fəaliyyəti həm müştərilərə, həm də onlara münasibətdə kommersiya səylərinin intensivləşdirilməsinə qədər azaldıla bilər.

Təhsil marketinqinin məqsədi məhz təhsil fəaliyyəti kompleksinin daşıyıcısına rəqabət üstünlüyü verməkdir.

Təhsil xidmətlərinin məqsədyönlü şəkildə marketinqi bütün bazar subyektlərinin uzunmüddətli kommersiya və digər maraqları, eləcə də əlverişli, geniş sosial rezonans yaratmaq, milli intellektual potensialın təkrar istehsalıdır [6].

Müvafiq təhsil məhsulu yaratmaq və onun rəqabət qabiliyyətini təmin etmək, təşkilati, idarəetmə, iqtisadi və marketinq yanaşmalarının kombinasiyası lazımdır. Buna görə də, təhsil xidmətləri təklif edən təhsil müəssisəsi çərçivəsində aşağıdakı vəzifələri həll edən bir sıra xidmətlərin fəaliyyət göstərməsi zəruridir: təklif olunan təhsil müəssisəsinin keyfiyyətinin daim yüksəldilməsi; təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə təhlili və proqnozlaşdırılması; strateji planlaşdırma; keyfiyyətin idarə edilməsi; marketinq araşdırması; təhsil müəssisəsinin reklam siyasətinin aparılması.

Çoxstrukturlu təhsil sisteminin formalaşması və təhsil xidmətləri bazarının yaranması ölkənin ali təhsil müəssisələrini həm nəzəri, həm təşkilati, həm də metodoloji əhəmiyyət kəsb edən və sərt rəqabət şəraitinə uyğunlaşma zərurəti ilə əlaqəli problemlərlə üz-üzə qoyur. Ali təhsilin idarə edilməsinin xüsusiyyətləri aşağıdakıların zəruriliyində ifadə olunur: təhsil problemlərinin dövlət siyasəti səviyyəsində həll edilməsi; bütün səviyyələrdə təhsilin idarə edilməsində ardıcıllıq və səmərəlilik prinsiplərinin həyata keçirilməsi; regionlarda təhsil infrastrukturunun idarə edilməsinin təşkilində dövlətin rolunun və funksiyalarının nəzərdən keçirilməsi; ixtisaslı işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı problemlərinin həllinə müxtəlif sosial institutların cəlb edilməsi; tədris prosesinin təşkilində müəllim və tələbələrin rolları arasında münasibətlərdə dəyişikliklər.

Təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin ölçülməsinə vahid nəzəri və metodoloji yanaşmanın olmaması qiymətləndirmə sisteminin aşağıdakı ümumi müddəalarının və prinsiplərinin işlənib hazırlanmasını zəruri edir:

1. Abituriyentlərin hazırlıq səviyyəsi, professor-müəllim heyətinin ixtisası, təhsil proqramlarının məzmunu kimi təhsilin keyfiyyətinə təsir edən amillərin nəzərə alınmasını tələb edən səmərəli peşəkar fəaliyyət göstərə bilən mütəxəssislərin zəruri hazırlığının təmin edilməsi; təhsil müəssisəsinin maddi-texniki bazası, təhsil müəssisəsinin prosesinin təşkili və idarə olunması səviyyəsi. Bu amillər təhsil xidmətlərinin göstərilməsinin bütün mərhələlərində – giriş, çıxış prosesində keyfiyyət potensialını xarakterizə edən göstəricilərin müxtəlifliyini də müəyyən edir;

2. Təlim prosesində biliyin həcmi artır və nəticədə onun dəyəri artır. Bu, o deməkdir ki, təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini qiymətləndirərkən potensial biliyin artım dərəcəsini müəyyən etmək və onun inkişafının miqyasını ölçmək lazımdır;

3. Son nəticədə əmək bazarı meyarları müəyyən edir və məzunların keyfiyyətini və onların işlə təmin olunmasını qiymətləndirir. Buna əsaslanaraq, təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin ölçülməsi üçün kəmiyyət üsulları ilə yanaşı, ekspert metodlarından istifadə edilməsi təklif olunur;

4. Müxtəlif idarəetmə səviyyələrində təhsil xidmətlərinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilərin seçilməsi məsələsi hələ də həllini tapmayıb. Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm komponenti rəqabətdir, iqtisadi kateqoriya kimi rəqabətqabiliyyətliliyi bir neçə səviyyədə təhsil sahəsində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin nəticə göstəricisi hesab etmək olar: ölkə - region – təhsil müəssisəsi.

Bu prinsiplərdən hər hansı birinin istifadəsi təhsil xidmətinin faktiki keyfiyyətini və onu yaradan amilləri müəyyən etməyə imkan verən məlumatların məqsədyönlü müşahidəsini və qavranılmasını tələb edir.

Təhsilin marketinq strategiyası ali təhsilin güclü və zəif tərəflərini, bazar imkanlarını, rəqiblərini, onların fərqləndirici xüsusiyyətlərini təhlil etməyi və bu təhlil əsasında özünün rəqabət üstünlüklərini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Təhsil xidmətlərinin marketinq strategiyası həmçinin ali təhsilin məqsəd və vəzifələrinin dəqiq təsvirini, habelə ali təhsilin bazara daxil olduğu təhsil proqramlarının rəqabət üstünlüklərini özündə əks etdirməlidir. Təhsil xidmətləri sahəsində köməkçi marketinq vasitələri üç elementdə əks olunur:

– əhəmiyyəti təkcə professor-müəllim heyətinin və digər işçilərin ixtisası, peşəkarlığı ilə deyil, həm də davranışı, əhvali-ruhiyyəsi, abituriyentlərlə, onların valideynləri ilə ünsiyyət tərzi və s. ilə müəyyən edilən kadrlar (insanlar);

– təhsil müəssisəsi və ixtisas seçimi zamanı qeyri-müəyyənlik dərəcəsini azaldan maddi sübutlar (fiziki sübutlar);

– təhsil xidmətlərinin göstərilməsinin müxtəlif yollarını və onunla əlaqəli hər şeyi təmsil edən proses: abituriyentlərin qəbulu, asudə vaxt və s [5].

Onların marketinq kompleksində rolu universitetin və onun xidmətlərinin cəlbediciliyinin artırılmasına, abituriyentin satınalma qərarı verərkən qeyri-müəyyənliyin azaldılmasına və edilən seçimin düzgünlüyünə dair şübhələrinin aradan qaldırılmasına əsaslanır.

Müxtəlif ölkələrin iqtisadi, sosial və mədəni xüsusiyyətləri, marketinq vasitələrindən daim bu və digər bazarın xüsusiyyətlərinə görə istifadənin vacibliyini təsdiqləyir. Bir çox hallarda söhbət marketinqin konkret xarici bazar üçün sosial modelindən gedir [1, s.15].

Ali təhsilin marketinqində problem hədəf auditoriyaların bəzən bir-birinə zidd olan ehtiyaclarını və gözləntilərini eyni vaxtda həll etmək zərurətidir.

Əmək bazarında və təhsil xidmətlərində rəqabətin güclənməsi obyektiv olaraq elə bir vəziyyətə gətirib çıxarır ki, idarəetmənin qeyri-mərkəzləşdirilməsi və ali təhsili idarə etmək səlahiyyətlərinin bir hissəsinin regionlara ötürülməsi, təhsil siyasətinin tənzimlənməsi və əlaqələndirilməsi məsələlərini həll etmək lazımdır.

Ali təhsil sistemində təhsil xidmətlərinin göstərilməsi üçün rəqabətli siyasətin inkişafı aşağıdakı vəzifələrin həlli ilə əlaqələndirilir:

1. Sosial-iqtisadi münasibətlərin strukturunda ali təhsilin rolunun müəyyən edilməsi; təhsil sisteminin idarə edilməsi xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması;

2. Təhsil xidmətinin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, bazar tənzimləyiciləri baxımından onun ali peşə təhsilinin təhsil proqramı ilə əlaqəsini müəyyən etmək;

3. Ətraf mühitin artan mürəkkəbliyi və dəyişkənliyi şəraitində təhsil xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillərin təhlili;

4. Qiymətləndirmə, sertifikatlaşdırma və optimallaşdırma prosedurlarına əsas tələblərin hazırlanması;

Bu problemlərin həlli ali təhsilin mürəkkəb sosial-iqtisadi mahiyyətinin əsaslandırılmasından və təhsil xidmətləri bazarında onun yerini müəyyənləşdirməkdən başlamalıdır.

Deməli, "cəmiyyət, fərd və dövlət tərəfindən bir dəyər kimi təhsilə müasir münasibət olduqca ziddiyyətlidir və maraqların təzahürləri bütün məna və formalara malikdir" [2, s. 12].

Təhsilin effektivliyini müəyyən etmək üsullarının təhlili istehlakçı üçün təhsil xidmətinin effektivliyini qiymətləndirmək, əsas meyarları müəyyən edən statik xüsusiyyətlərin rəsmiləşdirilməsi zərurətinə səbəb oldu: cari xərclər, gəlirlilik indeksi, xalis indiki gəlirin dəyəri və daxili gəlir norması. Ali peşə təhsilinin iqtisadi artıma töhfəsinin müəyyənləşdirilməsi problemlərinin sistemli yanaşma əsasında həlli təhsilin keyfiyyətinin artırılması yollarını müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Nəticə. Müasir rəqabət bazarında təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini qiymətləndirərkən təhsil müəssisəsinə yüksək keyfiyyətli təhsil xidmətləri göstərən lider mövqeyini tutaraq istehlakçı tələbatındakı dəyişikliklərə operativ reaksiya verməyə imkan verən marketinq yanaşmasından istifadə edilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman təşkilat həm dövlət sifarişinə, həm də öz analitik fəaliyyətinin nəticələrinə arxalanır. Ali təhsilin rəqabət strategiyasının formalaşdırılması üçün konkret təkliflər hazırlamağa, ali məktəblərdə təhsil fəaliyyətinin idarə edilməsi praktikasına innovativ təhsil metodları və effektiv təşkilati mexanizmlərin tətbiqi zamanı onun həyata keçirilməsi mexanizmini təkmilləşdirməyə imkan verir.

Məqalənin elmi yeniliyi: təhsil xidmətlərinin marketinqi və onun uğurla həyata keçirilməsi, təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, təkmilləşdirilməsi zamanı marketinq yanaşmasının həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti: təhsil marketinqinin əsas komponentləri aydınlaşdırılır: təhsil xidməti, təhsil sahəsində marketinq, təhsil bazarı, təhsil marketinqinin idarə edilməsi təhlil edilir;

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, marketinq fəaliyyətinin fəlsəfi aspektləri təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər və idarəetmədə marketinq sistemindən istifadəyə dair elmi əsaslandırılmış tövsiyələr verə bilər.

Məqalənin iqtisadi səmərəsi: təhsildə marketinq fəaliyyətinin təcrübəsi ilə ali məktəbdə marketinq xidməti sisteminin kifayət qədər inkişafı arasında; təhsil xidmətlərinə artan tələbatla təhsil müəssisələrinin onları ödəməyə hazırlığı arasındakı inkişafin səmərəliliyini nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva, M.A. Beynəlxalq marketinq. Dərslik / M.A.Allahverdiyeva. − Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, − 2010, − 444 s.
2. Nəzərov, M.H. Təhsilin sosial-fəlsəfi əsasları. Monoqrafiya / M.H.Nəzərov. − Bakı: ADPU, − 2023, − 456 s.
3. Nəzərov, M.H. Təhsil fəlsəfəsi. Dərs vəsaiti / M.H.Nəzərov. – Bakı, − 2022, − 496 s.
4. Ванькина, И.В. Маркетинг образования: учебник /И.В.Ванькина. − М.: Логос, − 2007, − 336 с.
5. Головчанская, Е.Э. Маркетинговое обеспечение конкурентоспособности среднего профессионального образования в России: рукопись дисс. ...канд.экон.наук: 08.00.05. / Е.Э.Головчанская. − Волгоград: − 2005. − 176 с
6. Котлер, Ф. Маркетинг менеджмент / Ф.Котлер, − СПб.: Питер, − 2012. − 496 с.
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Marketinq
8. https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=31118

M.H.Nazarov

Philosophical Directions of Educational Services Marketing in Postindustrial Society

Summary

The article examines the current state of the educational services market, the essence of the "educational service" category, the necessity of using marketing in the educational services market,

and the content of educational services marketing. The need to use marketing as a complex activity, including the study of the marketing environment and competitors' strategies, is justified, to conduct marketing monitoring of the educational services market, the purpose of which is to find our place in the educational services market and create a favorable image of the educational institution.

Key words: *education, educational service, educational marketing, marketing, educational product.*

М.Х.Назаров

Философские направления маркетинга образовательных услуг в постиндустриальном обществе

Резюме

В статье рассматривается современное состояние рынка образовательных услуг, сущность категории «образовательная услуга», необходимость использования маркетинга на рынке образовательных услуг, а также содержание маркетинга образовательных услуг. Обоснована необходимость использования маркетинга как комплексной деятельности, включающей изучение маркетинговой среды и стратегий конкурентов, проведения маркетингового мониторинга рынка образовательных услуг, цель которого – найти свое место на рынке образовательных услуг и создать благоприятный имидж учебного заведения.

Ключевые слова: *образование, образовательная услуга, образовательный маркетинг, маркетинг, образовательный продукт*

Rəyçi: fəl.e.d. Z.B.Ağayeva

Redaksiyaya daxil olub: 27.03.2024

MÜNDƏRİCAT – СОДЕРЖАНИЕ

DİLÇİLİK – ЛИНГВИСТИКА

N.O.ƏBDÜRƏHMANOVA
İNGİLİS DİLİNİN MƏNŞƏYİ VƏ İNKİŞAFININ KEÇDİYİ TARİXİ YOL 5

H.N.ƏHMƏDOVA
MƏİŞƏTDƏ İŞLƏNƏN BİR SIRA FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ETİMOLOGİYASI 9

A.İ.ƏLİYEVA
MÜASİR DÖVRDƏ FRANSIZ DİLİNİN QLOBAL VƏZİYYƏTİ 14

X.A.ƏLİYEVA
MƏTN DİLÇİLİYİN OBYEKTİ KİMİ 18

L.Ş.ƏSƏDOVA
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ RƏSMİ VƏ QEYRİ-RƏSMİ YAZIŞMALARIN LİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 23

G.A.ƏZİZOVA
MÜASİR DÖVRDƏ TƏRCÜMƏÇİ ÜÇÜN ÇƏTİNLİK YARADAN MƏSƏLƏLƏR 29

M.İ.FƏRZƏLİYEVA
NƏZƏRİ DİLÇİLİKDƏ DİSKURS VƏ ONUN NÖVLƏRİ 34

N.N.KƏRİMOVA
İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK İFADƏLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR 38

N.F.MƏMMƏDOVA
ALMAN DİLİNİN LEKSİK QATINDA “QLOBALLAŞMA” KOMPONENTLİ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN LİNQVOKOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ 43

A.R.MƏMMƏDOVA
İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNİN TƏRİFLƏRİ VƏ ÖYRƏNİLMƏSİ 48

S.C.NOVRUZƏLİYEVA, N.Ə.ƏLİYEVA
İLHAM ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ FRAZEOLOJİ FEİLLƏR 52

F.Q.ORUCOVA
SUBSTANTİVLƏŞMƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ AKTİV PROSES KİMİ 58

S.M.QAFAROVA
KOMPÜTER TERMİNLƏRİNİN METAFORİKLƏŞMƏSİ 63

A.Ə.QULİYEVA
İNGİLİS DİLİNDƏ OLAN ZOONİMLƏRİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 68

İ.N.SƏRDAROVA
ÜNSİYYƏTİN KOMMUNİKATİV MODELİ 72

S.E.TAĞIYEVA
DÜZƏLTMƏ SÖZLƏRİN YARANMASINDA KONVERSİYANIN ROLU 78

S.Ə.XASIYEVA
ALMAN DİLİNDƏ KONYUNKTİV II BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ 83

L.E.HAJIYEVA
THE SUBJECT OF PHRASEOLOGY AND THE PROBLEM OF ITS SYSTEMATIC STUDY 88

A.M.SHABANOVA
THE USE OF HYPERBOLIC EXPRESSIONS IN ADVERTISEMENTS 93

Г.З.АЛЛАХВЕРДИЕВА
ОСОБЕННОСТИ СВАДЕБНЫХ АССОЦИАЦИЙ РУССКОГО НАРОДА 98

Н.Ш.МАМЕДОВ
ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В СВЯЗНОМ ТЕКСТЕ 102

С.Э.ПОЛАДОВА
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ ФОНЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОГЛАСНЫХ ФОНЕМ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА 107

О.Дж.ХАЛИЛОВА, Л.М.МАМЕДОВА, Ш.М.КУЛИЕВА
ПРОИСХОЖДЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ РУССКОГО ЯЗЫКА 111

ƏDƏBİYYAT – ЛИТЕРАТУРА

G.M.BAĞIROVA
ROMAN QARİNİN “ÇİNGİZ XAİMANIN RƏQSİ” ROMANINDA POSTMODERNİST ELEMENTLƏR 115

S.A.ƏLİYEVA
CEYMS COYS AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLARININ GÖZÜ İLƏ 120

S.H.HƏSƏNOV
AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN AZSAYLI XALQLARIN FOLKLORUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ: REALLIQLAR, PERSPEKTİVLƏR 126

S.B.MƏMMƏDOV
“AVESTA”, ZƏRDÜŞTÇÜLÜK VƏ NOVRUZ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİNİN FOLKLORUMUZDA YERİ 131

M.Ə.ŞIXIZADƏ
AQATA KRİSTİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ BƏDİİ İFADƏ VƏ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ 140

J.S.ŞÜKÜROVA
MƏHƏMMƏD FÜZULİ SÖZÜNÜN QÜDRƏTİ 144

Ş.Ə.UMUDOVA
MİLAN KUNDERA – “GÜLMƏLİ MƏHƏBBƏTLƏR” HEKAYƏSİNDƏ MƏHƏBBƏT İDEYASI 149

С.Л.ГАСАНОВА
«СЕФЕРНАМЕ» ИСМАИЛ БЕКА КУТКАШЕНЛЫ КАК ПЕРВОЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ, НАПИСАННОЕ В ЖАНРЕ «ПУТЕВЫХ ЗАМЕТОК» 153

Т.Г.ДЖАФАРОВ
ТЮРКСКИЙ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ТИП В КОНТЕКСТЕ ДИСКУССИЙ ОБ ИСТОРИИ МИРОВЫХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ 160

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSİXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

G.Ç.ASLANOVA
AZƏRBAYCAN XALQ MAHNILARININ SƏS VƏ FORTEPİANO ÜÇÜN YAZILMIŞ İŞLƏMƏLƏRİNİN TƏDRİS PROQRAMLARINDA YERİ 172

Y.M.BABANLI
HƏRBİ QULLUQÇULARIN PEŞƏKAR FƏALİYYƏT SAHƏSİNDƏ FİZİKİ HAZIRLIĞIN ƏSASLARI 177

E.Ə.BABAYEVA
MƏTNDƏKİ BƏDİİ DİLİN TƏSİRLİ ÇATDIRILMASINDA OXUNUN ROLU 181

N.A.CƏFƏROVA
İSLAM DƏYƏRLƏRİ VƏ MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏRİN TƏRBİYƏ HAQQINDA KƏLAMLARI 185

İ.Ə.ƏHMƏDOVA
ƏSAS MUSİQİ ALƏTİ MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ YARADICILIĞINDA İSTİFADƏ OLUNAN İNSTRUMENTAL JANRLAR HAQQINDA BİLİKLƏR 189

M.T.ƏLİYEVA
PROBLEMLİ-MODULLU TƏLİMİN MAHİYYƏTİ 193

Z.S.ƏMRAHLI
ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI ZİDDİYYƏTLƏRİN PSİXO-PEDAQOJİ VƏ GENDER SƏBƏBLƏRİ 196

G.T.HACIZADƏ
XARİCİ DİLDƏ ÜNSİYYƏT ÜÇÜN ƏLVERİŞLİ MÜHİTİ XARAKTERİZƏ EDƏN AMİLLƏRİN ANALİZİ 200

İ.M.HƏSƏNOVA
İNFORMASİYA TEXNOLOGİYASINDAN İSTİFADƏNİN DİDAKTİK MƏZMUNU 205

Q.N.HEYBƏTOV
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞAGİRDLƏRDƏ MOTİVASİYANIN YARADILMASI ÜSULLARI 208

H.Q.KƏRİMOVA
AİLƏLƏRDƏ APARILAN MÜASİR TƏRBİYƏVİ İŞLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 213

V.A.LƏTİFLİ
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODLARIN İSTİFADƏSİ 217

K.F.MAHMUDOVA
BİOLOGİYA FƏNNİNİN HƏYATİ ƏHƏMİYYƏTİ 221

A.Ş.NAMƏTOVA
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR METOD VƏ TEXNOLOGİYALAR 225

T.Ə.NƏBİYEVA
K.D.UŞİNSKİNİN PEDAQOJİ ANTROPOLOGİYA TƏLİMİNİN ÇAĞDAŞ DÖVRDƏ ƏHƏMİYYƏTİ 230

S.Z.QUBATOVA
YENİYETMƏ MƏKTƏBLİLƏRİN SOSİALLAŞMASI 235

A.V.SADIQOVA
ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN MİLLİ ZƏMİNDƏ FORMALAŞMASINDA VALİDEYNLƏRİN ROLU 238

N.B.SALMANOVA, Ş.H.ƏBDÜRƏHMANOV, R.Ş.ƏBDÜRƏHMANOV, S.Q.QARAYEVA
YENİYETMƏLƏRİN ASUDƏ VAXTININ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ VƏ FƏAL HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞMASINDA KÜTLƏVİ-SAĞLAMLIQ İDMAN NÖVLƏRİNİN ROLU 241

N.B.SALMANOVA, O.Ə.NOVRUZOV, Z.İ.QƏHRƏMANOVA
FİZİKİ MƏHDUDLUĞU OLAN ATICILARIN MƏŞQ PROSESİ ÜÇÜN SƏMƏRƏLİ VASİTƏ VƏ METODLARIN TƏYİNİ 245

A.M.SƏFƏRLİ
KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN YARADICI TƏXƏYYÜLÜNÜN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ 249

T.F.SƏLİMLİ
FRANSIZ DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN QRAMMATİK TAPŞIRIQLAR 253

Y.B.SƏMƏDOV, S.B.ƏLİZADƏ
ATICILIQDA PSİXOLOJİ ÇƏTİNLİKLƏRİN DƏF EDİLMƏSİNƏ DAİR 257

Ş.M.SEYİDOVA
ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏB ŞAGİRDLƏRİNİN BİOLOGİYADAN TƏDQİQATÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ 262

R.L.SULTANOV
BİOLOGİYA FƏNNİ ÜZRƏ ON BİRİNCİ SİNİFLƏRİNDƏ TƏDRİS OLUNAN MÖVZULARLA ƏLAQƏDAR VALİOLOJİ BİLİKLƏRİN İNTERAKTİV YOLLARLA ÖYRƏNİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 266

C.F.TAĞI-ZADƏ
FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ CÜMLƏQURMA VƏRDİŞİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI 270

L.N.XƏLİLOVA
“GENDER” ANLAYIŞI: İNSANIN BİOLOJİ VƏ SOSİAL CİNSİ 275

А.Н.АББАСОВА
КРИТЕРИИ ОТБОРА АУТЕНТИЧНЫХ ТЕКСТОВ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: ЯЗЫКОВОЙ ВУЗ 279

Г.Г.АХМЕДОВА
ИГРА КАК ФОРМА ОРГАНИЗАЦИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОВЛАДЕНИЯ РУССКИМ КАК ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ 283

А.Я.ГАСЫМОВА
ПРИНЦИПЫ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ 288

А.Х.ИСАЕВА
ТИПОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ АНГЛИЙСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ В ТЕОРИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ 295

Л.М.МАМЕДОВА, О.Дж.ХАЛИЛОВА, Ш.М.КУЛИЕВА
РУССКИЙ ЯЗЫК КАК ИНОСТРАННЫЙ: ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ 299

И.А.МИКАИЛОВА
К ИЗУЧЕНИЮ ОСЛОЖНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ 303

İCTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

X.A.HÜSEYNOV, F.E.ABIŞOV
ERMƏNİLƏRİN TARİXİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARI – İRƏVAN XANLIĞININ ƏRAZİSİNƏ KÖÇÜRÜLMƏSİ VƏ ONUN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ 307

A.B.KƏRİMLİ
SOSİAL XİDMƏTİN İSVEÇ MODELİ 311

M.H.NƏZƏROV
POSTİNDUSTRİAL CƏMİYYƏTDƏ TƏHSİL XİDMƏTLƏRİ MARKETİNQİNİN FƏLSƏFİ İSTİQAMƏTLƏRİ 318

Nəşriyyat redaktoru: **Aytəkin Sadıqova**

Texniki redaktor: **Türkan Abdulxalıqova**

Çapa imzalanıb: 26.07.2024. Format: 84x108 1/16.
Həcmi: 20,75 ç.v. Tiraj: 300.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

Hörmətli müəlliflər!

"Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri" adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulu davam edir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemləri**nə dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

• Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.

• Məqalələrin kompyuterdə yığılmış mətnlərinin nəşriyyata təqdim olunan variantı müəllif tərəfindən diqqətlə yoxlanılır, orfoqrafik, üslubi, durğu işarələri səhvləri aradan qaldırılır. Məqalə mətninin sonunda onun müəllif (müəlliflər) tərəfindən oxunub redaksiyaya təqdim olunması barədə qeyd aparılır.

• Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).

• Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

   Məs.: **Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997.**

   Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Riyazül-Qüds" əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // "Mütərcim" jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, s. 34-35.
4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: **[5, s. 112]**

- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərilməlidir.
- Məqalənin başlanğıcında, açar sözlərdən sonra, onun qısa məzmununu əks etdirən (600-750 işarədən ibarət) xülasə verilir. Xülasənin məqalənin sonunda başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində; məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) verilməsi də tələb olunur.
- İstinad olunmuş ümumi ədəbiyyat siyahısında son on ilə aid resurslara üstünlük verilməlidir.
- Elmi məqalənin sonunda onun elmi nəticəsi, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi göstərilir.

İşin elmi nəticəsi: mövzu və problem üzrə müəllifin gəldiyi nəticənin qısa təsviri.

İşin elmi yeniliyi: məqalədə qaldırılan problem və ya təqdim olunan mövzunun yeniliyi. Mövzu üzrə sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə, nəzəri və praktiki aspektdə irəli sürülən orijinal mövqe, fərdi, fərqli və ya innovativ yanaşma.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: məqalədə təqdim edilən mövzunun, irəli sürülən nəzəri və praktik müddəaların, təkliflərin, gəlinən nəticələrin elm və tədrisdə, istehsalatda, xidmət və sair sahələrdə tətbiqolunma səmərəsi.

- Göstərilən parametrlərə uyğun olaraq, məqalələrin həcmi 6 səhifədən az, 12 səhifədən çox olmamalıdır.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərilməlidir.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.
- Redaksiya heyətinin, nəşrə məsul redaktorun və müvafiq elmi sahə üzrə rəyçinin rəyi əsas götürülməklə Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə cavab verməyən, elmi, elmi-metodiki yeniliyi və əhəmiyyəti ilə seçilməyən məqalələr məcmuəyə daxil edilmir.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b**
tel.: 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
Məcmuənin elektron variantı: www.mutercim.az

Dear authors!

"Actual problems of studying of humanities" continues to receive scientific articles for publication in the inter-university scientific journal. Articles on current problems of **linguistics**, **literary studies, pedagogy, psychology, philosophy and social sciences** are included in the journal.

Terms and conditions for accepting research papers:

- Articles are accepted in the Azerbaijani, Russian and English languages.
- The version of the text of the articles collected on the computer and submitted to the publisher is carefully checked by the author, spelling, stylistic, and punctuation errors are eliminated. At the end of the text of the article, a note is made that it has been read by the author(s) and submitted to the editorial office.
- The volume of the articles should not be less than 6 pages.
- Research papers should be submitted in an electronic format on computers (Word, paper size – A4, font 14, line spacing 1.5, 2 cm from the right and left, 3 cm from the top and bottom.; texts in the Azerbaijani language in Times New Roman, Times-Latin, Russian and English texts in Times New Roman font).
- It is important to indicate references and sources in articles. References and sources are provided according to these rules:

1. The references list is given in an alphabetical order at the end of the text.
2. The reference should be given in the language in which it was published.
3. The compilation of the reference list should be based on the requirements of the Higher Attestation Commission:

For example: **Rahimov A.N. Methodology of mother tongue teaching. Baku: Mutarjim, 1997.**

Nagisoylu M.N. Is Abbasgulu Agha Bakikhanov's work "Riyazul-Quds" original or a translation // "Mutarjim" magazine, № 1-2, March 18, 2003, p. 34-35.

4. The number and page of the cited literature are indicated in the text. For example: **[5, p. 112]**

- At the beginning of the article, 5-6 keywords in the Azerbaijani, Russian, and English languages should be indicated.
- At the end of the article, a summary should be given in two languages other than the language in which the article is written (in English and Russian for articles written in Azerbaijani; in Azerbaijani and English if the article is written in Russian, in Azerbaijani and Russian if the article is written in English).
- At the end of the scientific article, its scientific result, scientific novelty of the work, application importance, and economic benefit are indicated.
- According to the specified parameters, the volume of articles should not be less than 6 pages and not more than 12 pages.
- The author's scientific degree, e-mail address, name and address of the organization where he/she works should be clearly stated in the article.
- The Scientific Council of an expert with a scientific degree in this field or a relevant scientific institution must give an opinion on the articles.
- Based on the opinion of the editorial board, the editor responsible for the publication, and the reviewer in the relevant scientific field, articles that do not meet the requirements of the Higher Attestation Commission, are not selected for their scientific, scientific-methodical innovation and importance, are not included in the collection.

Address**: Rasul Rza street 125/139b., Baku city**
Phone: 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
Electronic version of the collection**: www.mutercim.az**

Уважаемые авторы!

Продолжается прием научных статей для публикации в сборнике межвузовских научных статей **«Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук»**. В сборник включаются статьи **по актуальным проблемам языкознания, литературоведения, педагогики, психологии, философии и общественных наук**.

Научные статьи принимаются в соответствии со следующими требованиями:

- Научные статьи принимаются на азербайджанском, русском и английском языках.
- Объем научных статей должен быть не менее 6, не более 12 страниц.
- Статьи должны быть набраны на компьютере и представлены на электронных носителях (формат страницы в программе Word – А4, шрифт – 14, междустрочный интервал – 1,5, поля: справа и слева – 2 см, сверху и снизу – 3 см; шрифт для текстов на азербайджанском языке – Times New Roman и Times-Latin, шрифт для текстов на русском и английском языках – Times New Roman).
- Набранный на компьютере вариант статьи отправляется в редакцию после устранения орфографических, пунктуационных и стилистических ошибок. Последний вариант текста статьи подтверждается подписью автора.
- В статьях необходимо указать ссылки и источники. Ссылки и источники должны быть представлены в следующем порядке:

1. Список литературы представлен в алфавитном порядке в конце текста.
2. Литература должна быть указана на том языке, на котором она была опубликована.
3. Список литературы представляется в соответствии с требованиями ВАК:

   Напр.: **Рагимов А.Н. Методика обучения родного языка. Баку: Мутарджим, 1997.**
   Нагисойлу М.Н. Произведение Аббасгулу Аги Бакиханова «Риязул-Кудс» оригинал или перевод // Журнал «Мутарджим», № 1-2, 18 марта 2003 г., с. 34-35.
4. В тексте указываются номер и страница цитируемой литературы. Напр.: [**5, с. 112**].

- В начале статьи необходимо указать 5-6 ключевых слов на азербайджанском, русском и английском языках.
- В конце статьи должно быть представлено резюме объемом не менее 5-6 предложений, при условии, что имя автора и название статьи будут написаны на двух языках, отличных от языка написания текста (статьи на азербайджанском языке – на английском и русском, статьи на русском языке – на азербайджанском и английском, статьи на английском языке – на азербайджанском и русском).
- В конце статьи отмечаются результаты, научная новизна, значение практического применения исследования.
- В статье должны быть точно указаны ученая степень автора, адрес электронной почты, название и адрес организации, в которой он работает.
- Статьи должны быть рецензированы специалистом, имеющим ученую степень в данной области, либо Ученым Советом соответствующего научного учреждения.
- Статьи, не соответствующие указанным выше требованиям, в сборник научных статей не включаются.

Адрес: **г. Баку, ул. Расула Рзы, 125**
тел.: 596 21 44; 497 06 25
e-mail: mutarjim@mail.ru
Электронный вариант сборника: www.mutercim.az